

**T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK-İRAN CEPHESİ: İAŞE VE SAĞLIK
HİZMETLERİ**

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
HALİT BAŞ
1341260016**

**DANIŞMAN
PROF. DR. TUNCAY ÖĞÜN**

**MAYIS, 2019
MUĞLA**

**T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA İRAK-İRAN CEPHESİ: İAŞE VE SAĞLIK
HİZMETLERİ**

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
HALİT BAŞ
1341260016**

**DANIŞMAN
PROF. DR. TUNCAY ÖĞÜN**

**MAYIS, 2019
MUĞLA**

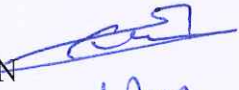
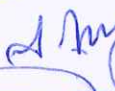

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK-İRAN CEPHESİ: İAŞE VE SAĞLIK
HİZMETLERİ

HAZIRLAYAN
HALİT BAŞ

Sosyal Bilimler Enstitüsünde
“Doktora”
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin/Projenin Enstitüye Verildiği Tarih : 13.05.2019
Tezin/Projenin Sözlü Savunma Tarihi : 29.04.2019

Tez/Proje Danışmanı : Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ahmet TOKSOY
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Durmuş AKALIN
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Muhammed YAZICI

Enstitü Müdürü : Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN

MAYIS 2019
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 27/03/2019 tarih ve 883*6 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **39.** maddesine göre, Tarih Anabilim Dalı **Doktora Programı** öğrencisi Halit Baş'ın "**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK-İRAN CEPHESİ: İAŞE VE SAĞLIK HİZMETLERİ**" adlı tezini incelemiş ve aday 29/04/2019 tarihinde saat 13:00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin **kabul** edildiğine 07.6.2019 ile karar verildi.

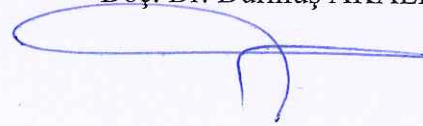
Tez Danışmanı
Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN

Üye
Doç. Dr. Ahmet TOKSOY

Üye

Doç. Dr. Durmuş AKALIN

Üye

Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed YAZICI

YEMİN

Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak sunduğum “**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK-İRAN CEPHESİ: İAŞE VE SAĞLIK HİZMETLERİ**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

13.06.2019

Halit BAŞ

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı : BAŞ

Adı : HALİT

Referans No: 10089929

TEZİN ADI

Türkçe : I. Dünya Savaşında Irak-İran Cephesi: İaşe ve Sağlık Hizmetleri

Y. Dil : Iraq-Iran Front In The World War I: Ration And Health Services

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta

Yeterlilik

O

X

O

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte :

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : Tuncay ÖĞÜN

Ünvanı : Prof. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL : Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: 406

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Yakınçağ Tarihi
2. Birinci Dünya Savaşı
3. Lojistik Destek (İaşe ve Sağlık Hizmetleri)

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1. Osmanlı Ordusu
2. Lojistik Destek
3. İaşe
4. Sağlık
5. Irak-İran Cephesi

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

1. Ottoman Army
2. Logistical Services
3. Ration
4. Health
5. Iraq-Iran Front

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	X
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	O
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	O

Yazarın İmzası : Halit BAŞ

Tarih : 13.05.2019

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK-İRAN CEPHESİ: İAŞE VE SAĞLIK HİZMETLERİ

ÖZET

Lojistik hizmetler konusunda Balkan Savaşlarında çok kötü bir sınav veren Osmanlı ordusu, Birinci Dünya Savaşı'na da eksiklerini tamamlayamadan girmiştir. Trablusgarp ve Balkan savaşları nedeniyle kötüleşen mali durum, lojistik hizmetlerin temelini oluşturan üretim, sağlık ve ulaştırma hizmetlerinin daha da kötüleşmesine yol açmıştır. Bu sorunlarla baş etmeye çalışan Osmanlı ordusu, Çanakkale, Kafkasya, Suriye, Irak ve Galiçya gibi cephelerde dönemin büyük güçlerine karşı savaşmak durumunda kalmıştır.

Çanakkale ve Kafkas cephelerine askeri ve stratejik açıdan daha fazla önem verildiğinden eldeki kısıtlı imkânlarla öncelikle bu iki cephenin ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılmıştır. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Irak Cephesi ise “önemli bir düşman saldırısının beklenmediği savaş riski düşük bir bölge” olarak kabul edildiğinden burada kapsamlı hazırlıklara girilmemiştir. Öyle ki savaşın ilk aylarında bu cephedeki Türk birliklerinin önemli bir kısmı, Kafkasya (3. Ordu) ve Suriye (4. Ordu) cephelerine kaydırılmıştır. Geriye kalan az sayıdaki kuvvetler, Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı çatısı altında teşkilatlandırılrsa da bölge muhtemel bir düşman saldırısına karşı neredeyse savunmasız bırakılmıştır. Cephede kalan az sayıdaki birlikler için gerekli olan sınırlı seviyedeki lojistik hizmetler ise Halep merkezli olarak yürütülmüştür.

Savaşın ilerleyen aylarında bölgeye yönelen İngiliz tehdidine karşı Irak Cephesine büyük kuvvetler sevk edilince 1915 yılının ekim ayında merkezi Bağdat olmak üzere 6. Ordu adıyla yeni bir ordu kurulmuştur. Cephenin artan lojistik ihtiyaçlarını karşılamak için ise 6. Ordu Menzil Müfettişliği oluşturulmuştur. Merkezi Bağdat'ta olan Menzil Müfettişliğinin görevi ordunun lojistik hizmetlerini planlamak, yürütmek, menzil teşkilatı adı verilen lojistik birimin tesislerini kurmak, ordunun ihtiyaçlarını zamanında ve eksiksiz olarak karşılamaktır.

Kaynaklar sınırlı, yollar ve ulaştırma vasıtaları yetersiz olduğundan Irak Cephesi'nde menzil teşkilatının kuruluş ve işleyiş aşamalarında ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Özellikle süreklilik gerektiren yiyecek maddelerinin sağlanması ve birliklere

ulaştırılması konusunda yaşanan sıkıntılarını, vergi tahsilatında karşılaşılan güçlüklerin, tarımsal üretimin sınırlı ve yetersiz oluşunun ve bölgenin coğrafi yapısından kaynaklanan diğerk güçlüklerin üstesinden gelmek hiç de kolay olmamıştır.

Savaş yılları boyunca Osmanlı sahillerinde devam eden düşman ablukası, yiyecek ihracatını imkânsız kıldığından ülkenin diğerk yerlerinde olduğu gibi Irak'ta da yiyecek ihtiyaçlarının bölgesel kaynaklardan karşılanmasını zorunluluk haline getirmiştir. Bir de buna, seferberlik kuralları gereği her ordunun yiyecek ihtiyaçlarını kendi bölgesinden sağlama zorunluluğu eklenmiştir. Bu koşullar altında Irak Cephesi'ndeki birliklerin yiyecek ihtiyaçları hiçbir zaman tam ve eksiksiz olarak karşılanamamıştır. İyi beslenemeyen, çoğu zaman aç kalan askerlerin sağlığı bozulmuş, savaş motivasyonları düşmüştür.

Orduya sağlık hizmeti vermek için yeni tesisler açılmış, mevcutların kapasitesi arttırılmış ise de ordu mevcudunun gitgide artması yüzünden hastane, nekahethane, revirler ve laboratuvar gibi birimlerin ihtiyacı karşılaması mümkün olamamıştır. Yeterli sayıda sağlık personeli sağlanamamıştır. Yaralılar ve hastaların tedavisi gerektiği gibi yapılamadığından can kayıplarının önüne geçilememiştir.

Ordu emrinde hizmet gören yük ve binek hayvanlarına da yeterli miktarda yem ve yiyecek sağlanamamış, veterinerlik hizmeti verilememiştir. Bu yüzden birçok hayvan ya kaybedilmiş ya da iş göremez hale gelmiştir.

Bu çalışmada Irak Cephesi'ndeki Türk ordusunun iaşe ve sağlık hizmetleri özelinde lojistik destek hizmetlerinin işleyişi ve bu işleyişte karşılaşılan sorunlar üzerinde durulmuştur. Böylece iaşe ve sağlık hizmetlerinin savaşın gidişatı üzerindeki etkilerinin belirlenmesine çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Ordusu, Lojistik Destek, İaşe, Sağlık, Irak-İran Cephesi

IRAQ-IRAN FRONT IN THE WORLD WAR I: RATION AND HEALTH SERVICES

ABSTRACT

The Ottoman Army which failed badly in logistical services at Balkan Wars entered the First World War One also without completing her deficiencies. The financial situation that was devastated due to the Balkan Wars deteriorated the production, health and transportation services which constitute the fundamentals of logistical services. Dealing with these problems, the Ottoman Army had to fight against the superpowers of the time at fronts such as Gallipoli, Caucasia, Syria, Iraq and Galicia.

The needs of the Gallipoli and Caucasian fronts were initially met since these two fronts were considered militarily and strategically more important. In the Iraqi front which is the topic of this study, there hasn't been much preparation because it was "considered a low risk war region with no major enemy attack expected." Such that the vast majority of Turkish troops in this front were deployed to the Caucasian (3rd Army) and Syrian (4th Army) fronts in the first months of the war. Although the rest of the troops were reorganized as Iraqi District General Command, the region was vulnerable to the enemy attacks. The limited logistical services to the few troops at the front were conducted from Aleppo.

A new army, named the 6th Army was established in Baghdad in October 1915 when there were new deployments to the Iraqi front due to the English threat to the region in the following months of the war. 6th Army Menzil Müfettişliği (district inspectorate) was established in order to meet the growing logistical demands of the front. The task of the Menzil Müfettişliği based in Baghdad was to plan, execute, establish units that are called Menzil Teşkilatı (district organization), and to meet the needs of the Army timely and completely.

The establishment and execution of the Menzil Teşkilatı in the Iraq Front met many difficulties since there was a shortage of resources and transportation vehicles. To overcome the difficulties such as providing the continuation of rations, collecting taxes, managing the shortages in agricultural production and tackling other problems caused by the region's terrain were especially not easy to handle.

Because of the siege of the Ottoman coasts during the war years, it was impossible to export food to Iraq as well as to the other parts of the country and it was a necessity to meet the ration needs locally. Additionally, each army was responsible to procure the ration needs locally as a rule of the mobilization. Under these conditions, the needs of the troops in the Iraqi front were never met completely. Ill-nourished and hungry most of the time, leaving soldiers sick and without motivation.

It was not possible for hospitals, infirmaries, asylums and laboratories to meet the demands of the growing army although some installations were erected in order to serve the army health services. There were not enough health personnel. Casualties were not prevented since there was not enough care for the wounded and the sick.

There was also not enough forage and ration for the load animals and horses as well as insufficient veterinary services. Therefore, many load animals and horses were incapable of work or died.

In this study, the management of the logistical services and the problems faced during these services were emphasized, exclusively ration and health services in the Turkish Army in Iraqi Front. Thus, the study aimed to understand the effects of ration and health services on the course of the War.

Key Words: Ottoman Army, Logistical Services, Ration, Health, Iraq-Iran Front

ÖNSÖZ

15 Haziran 1917: Sabah yemeği: üzüm hoşafı; akşam yemeği: yağlı buğday çorbası ekme: tam

26 Haziran 1917: Sabah yemeği: yok; akşam yemeği: üzüm hoşafı ekme: tam

18 Temmuz 1917: Sabah yemeği: üzüm hoşafı; akşam yemeği: yok, ekme: yarım

8 Ağustos 1917: Sabah yemeği: yarım ekme; akşam yemeği: şekeriz üzüm hoşafı

Yüzbaşı Selahaddin (Yurdoğlu)

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Irak-İran Cephesi'nde Rusya ve İngiltere ile dört yıl süren büyük bir mücadeleye girmiştir. 23 Kasım 1914'te Basra'yı işgal ederek Bağdat'a doğru ilerlemeye çalışan İngiliz kuvvetleri, 29 Nisan 1916'da Kütülamâre'de yenilgiye uğramalarına rağmen, 11 Mart 1917'de Bağdat'a girmiş, Mondros Mütarekesi'nden sonra Musul'u da işgal ederek Irak bölgesini tamamen ele geçirmiştir. Ruslarla yapılan muharebeler genellikle ikinci planda kalmış, İngiliz kuvvetlerine oranla daha az sayıda olan İran Cephesi'ndeki Rus kuvvetleri Bolşevik İhtilâli'nden sonra silah bırakarak bölgeyi terk etmiştir.

Sonuçları itibariyle bölgenin yakın tarihini derinden etkileyen Irak-İran Cephesi'ndeki gelişmeler şimdiye kadar askerî, siyasî, ekonomik ve benzeri açılardan incelenmiş ise de hâlâ bütün yönleriyle irdelenip tam olarak aydınlatılabilmiş değildir. Özellikle askerî harekâtın seyri üzerinde birinci dereceden etkili olduğu anlaşılan lojistik hizmetler konusunda henüz doyurucu bir çalışmanın yapılamamış olduğu dikkat çekmektedir. Osmanlı ordusunun Irak-İran Cephesi'ndeki lojistik hizmetlerini, iaşe ve sağlık hizmetlerini merkeze alarak inceleyen bu çalışma, söz konusu boşluğu kısmen de olsa doldurmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla askerlerin ve orduya hizmet veren yük ve binek hayvanlarının yem ve yiyecek ihtiyaçlarının üretim alanlarından toplanıp cephedeki birliklere ulaştırılması sürecini kapsayan tüm faaliyetler arşiv belgeleri, hatırat ve süreli yayınlar gibi dönemin ruhunu doğrudan yansıtan ana kaynaklara dayalı olarak incelenmiştir. Çanakkale Cephesi'ne ait olduğu sanılan ancak gerçekte Irak Cephesi'ne ait olan yukarıdaki yemek listesinin iaşe konusunda çekilen sıkıntının sadece küçük bir kesiti olduğu anlaşılmıştır. Hem iaşe işlerinde hem de iaşe işleriyle sıkı bir ilişki içerisinde bulunan sağlık hizmetlerinin aksamasına yol açan sorunlar tespit edilmiş ve lojistik hizmetlerdeki yetersizliğin Osmanlı ordusunun Irak-İran Cephesi'nde uğradığı askeri başarısızlıklardaki payı sorgulanmıştır.

Bu vesileyle araştırma konusunun seçiminden başlayarak, tez çalışmasının tüm aşamalarında yardım ve desteğini gördüğüm tez danışmanım Prof. Dr. Tuncay

ÖĞÜN'e teşekkür ederim. Kendisiyle her an iletişime geçebilmeme imkân tanıyıp, eksik ve yanlışlarımın rağmen tarihçi olma yolunda yüreklendirmesi en büyük şansım olmuştur. Tez izleme komitesinde yer alarak birikim ve tecrübeleriyle çalışmanın doğru bir istikamete evrilip içerik açısından zenginleşmesine değerli görüşleriyle katkı sağlayan hocalarım Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammed YAZICI'ya da ayrıca teşekkür ederim. Son olarak özverili destekleriyle her zaman yanımda olan aileme ve eşim Hilal'e teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER	III
TABLolar LİSTESİ.....	VI
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	VIII
HARİTALAR LİSTESİ.....	IX
RESİMLER LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ORDUSUNUN MENZİL TEŞKİLATI

1.1 Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Menzil Teşkilatı	32
1.2 Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Menzil Teşkilatı.....	37
1.3 Birinci Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesi	41
1.3.1 Bölgenin Coğrafi Özellikleri.....	41
1.3.2 Irak'ta Türk Ordusu Kuruluşu.....	50
1.3.3 İngiliz Askerî Teşekkülleri.....	55
1.3.4 Irak Cephesi Menzil Teşkilatı	62
1.3.4.1 Seferberliğin İlanından 6. Ordunun Kuruluşuna Kadar Irak Cephesi Menzil Teşkilatı	62
1.3.4.2 Osmanlı 6. Ordusunun Kuruluşu ve 6. Ordu Menzil Müfettişliği	67
1.3.4.3 Menzil Bölgesi	70

İKİNCİ BÖLÜM

İAŞE MADDELERİNİ SAĞLAMA YÖNTEMLERİ

2.1 Ordu İaşe Bölgesi.....	75
2.2 Ordunun Yiyecek ve Yem Tüketimi	82
2.3 İaşe Temin Yolları.....	106
2.3.1 Tekâlif-i Harbiye.....	106
2.3.2 Öşür	108
2.3.3 Mübayaa (Satın Alma)	114
2.3.4 Bağış ve Armağanlar	126
2.3.5 Ganimet	127

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İAŞE TEMİNİNDE KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER VE İAŞE KAYNAKLARINI GELİŞTİRME ÇABALARI

3.1 Karşılaşılan Güçlükler.....	133
3.1.1 Aşiret Yapısından Kaynaklanan Sorunlar.....	133
3.1.2 Nakit Sıkıntısı	138
3.1.3 Çöl Şartları	148
3.1.3.1 Kuraklık	154
3.1.3.2 İçme Suyu Sıkıntısı	155
3.1.3.3 Serap Meselesi	160
3.1.4 İngiliz Propagandası.....	162
3.1.5 Karaborsa ve Vurgunculuk	168
3.1.6 Düşman Eline Geçen Erzak	174
3.2 İaşe Kaynaklarını Geliştirme Çabaları.....	175
3.2.1 Ziraat ve Hasat Tedbirleri	175
3.2.2 Çiftçi ve Tüccarlara Sağlanan Vergi Muafiyeti	183
3.2.3 Zahire ve Hurma İhracatı Yasağı	185
3.2.4 Çekirge ile Mücadele	187
3.2.5. Hayvan Varlığını Korumaya Yönelik Çalışmalar.....	190

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULAŞTIRMA KANALLARI VE NAKİL ARAÇLARI

4.1 Karayolları.....	193
4.1.1 Yük Hayvanları	199
4.1.2 Motorlu Taşıtlar	204
4.2 Demiryolları	208
4.2.1. Demiryollarının İnşa Süreci	209
4.2.2. Irak Cephesi Nakliyatında Demiryolları	212
4.3 Nehir Taşımacılığı.....	217
4.3.1 Geleneksel Nehir Taşıtları.....	218
4.3.2 Gemi ve Vapurlar	230
4.4 Kömür, Ahşap ve Odun Temini	232
4.4.1 Kömür	232
4.4.2 Ahşap ve Odun.....	236

BEŞİNCİ BÖLÜM

MENZİL BÖLGESİNDE VE HAREKÂT ALANINDA İAŞE HİZMETLERİ

5.1 Menzil Hatları ve Kullanımı	238
5.2 Menzil Hatlarının Yeniden Düzenlenmesi	242
5.3 Harekât Alanındaki İaşe Hizmetleri	245
5.4 Hareket Halindeki Birliklerin İaşesi	249
5.5 Memur, Polis ve Jandarmaların İaşesi	253
5.6 Harekât Hattının Gerisinde İaşe Hizmetleri	258
5.6.1 Ahalinin Sefaleti	258
5.6.2 Muhacirlerin İaşesi	262
5.6.3 Asker Yakınlarının İaşesi	266
5.6.4 İngiliz Esirlerin İaşesi	268

ALTINCI BÖLÜM

SAĞLIK HİZMETLERİ

6.1 İnsan Sağlığı	275
6.1.1 Hastaneler	276
6.1.2 Cephede Hilâl-i Ahmer	284
6.1.2.1 Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Sağlık Hizmetleri	288
6.1.2.2 Hilâl-i Ahmerin Diğer Hizmetleri	294
6.1.2.3 Hilâl-i Ahmer Hanımlar Şubesi	295
6.1.3 Doktorlar ve Diğer Sağlık Görevlileri	297
6.1.4 Cephede Görülen Hastalıklar ve Hastalıklarla Mücadele	305
6.1.5 Hasta ve Yaralı Nakli	322
6.2 Hayvan Sağlığı	325
6.2.1 Hayvan Hastaneleri	328
6.2.2 Veteriner Hekimler	329
6.2.3 Hayvan Hastalıkları ve Hastalıklarla Mücadele	332
SONUÇ	346
KAYNAKÇA	355
EKLER	383

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: 1915'te Irak Ordusu Mevcudu.....	52
Tablo 2: Askerin Günlük Erzakı	82
Tablo 3: Ramazan Ayında Askerin Günlük Erzakı.....	83
Tablo 4: Asker Ekmeğinin İçeriği.....	83
Tablo 5: Beygirlerin Yem İstihkakı	84
Tablo 6: Manda ve Öküzlerin Yem İstihkakı.....	85
Tablo 7: Develerin Yem İstihkakı.....	85
Tablo 8: Merkeplerin Yem İstihkakı.....	85
Tablo 9: 1914-1916 Irak Cephesi'nin Genel Kuvvetleri.....	88
Tablo 10: 6. Ordu İaşe Kuvveti.....	88
Tablo 11: 6. Ordunun Yemeklik ve Yemlik İhtiyacı	89
Tablo 12: 17 Ağustos / 28 Eylül 1917 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı..	93
Tablo 13: 17 Ağustos / 28 Eylül 1917 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı	94
Tablo 14: 11 Ocak / 6 Şubat 1918 Tarihlerinde 13. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı.....	95
Tablo 15: 11 Ocak / 6 Şubat 1918 Tarihlerinde 13. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı	96
Tablo 16: 1917 İaşe Bilançosu.....	97
Tablo 17: 1917 Ocak-Mart Ayları Hayvan Mevcudu	97
Tablo 18: 2 Kasım 1917'de 6. Ordu İaşe Kuvvetinin Dağılımı	99
Tablo 19: 11 Ocak-26 Nisan 1918 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı	102
Tablo 20: 11 Ocak-26 Nisan 1918 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı....	103
Tablo 21: 31 Ağustos 1917 ile 26 Nisan 1918 Tarihleri Arasında 6. Ordu İaşe Kuvveti	105
Tablo 22: Musul Vilayetinden Talep Edilen İaşe Malzemesi	109
Tablo 23: Eylül 1917 Diyarbakir, Halep, Adana, Suriye, Beyrut Vilayetlerinde Fiyatlar (kâğıt para ile)	122
Tablo 24: Bağdat-Hanekin Güzergahı Su Vaziyeti.....	159
Tablo 25 Musul'dan Çeşitli Vasıtalarla İaşe Sevkiyatı.....	198
Tablo 26: 6. Ordu Emrindeki Otomobil Kolları (14 Temmuz 1917).....	205
Tablo 27: 29 Nisan 1916 Tarihinde 6. Ordu Menzil Müfettişliğine Bağlı Bölge Müfettişlikleri	241
Tablo 28: 29 Kasım 1917'de Salahiye'de Fiyatlar	261
Tablo 29: 6. Ordunun 4 Kasım 1917 Tarihli İaşe Kuvveti	267
Tablo 30: Menzil Hastaneleri (Mart 1918)	284
Tablo 31: Bağdat Vilayeti Genel Meclisinin 16 Nisan 1915 Tarihli Toplantısına Katılan Üyeler	286

Tablo 32: Bağdat Hilâl-i Ahmer Hanımlar Şubesi Heyeti Merkeziye ve İdaresi	296
Tablo 33: Bağdat Hanımlar Şubesi Müessise Heyeti Üyeleri.....	297
Tablo 34: 28 Eylül 1914 Tarihi İtibariyle Doktor ve Diğer Sağlık Görevlileri	300
Tablo 35: 6. Ordu Hastaneleri Mevcutları	306
Tablo 36: Cephede Veba Vukuatı.....	309
Tablo 37: 6. Ordu Hastanelerinde Bulaşıcı Hastalıklara Yakalanan ve Vefat Eden Asker Miktarı	310
Tablo 38: 6. Ordu Hastanelerinde Bulaşıcı Hastalıklara Yakalanan ve Vefat Eden Asker Miktarı	313
Tablo 39: Kût Menzil Hastanesi Sıtma Vakaları	314
Tablo 40: Hastane Kayıtlarına Göre Irak Cephesi Kayıpları (1914-1918).....	322
Tablo 41: 18 Aralık 1913 Tarihli Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati'ne Tâbi' Olan Hayvan Hastalıkları.....	326
Tablo 42: 1913 Yılı İtibariyle Osmanlı Topraklarında Hayvan Miktarı.....	328
Tablo 43: 1915 Yılında Ülke Genelinde Veteriner Hekim Mevcudu	330
Tablo 44: 6. Ordunun 14-28 Nisan 1916 Tarihlerinde Genel Hayvan Kuvveti.....	332
Tablo 45: Altıncı Ordunun 14-28 Nisan 1916 Tarihli Hayvan Sağlığı Tablosu.....	338
Tablo 46: 6. Ordu 28 Nisan-13 Mayıs 1916 Tarihli Hayvan Sağlığı Tablosu.....	339
Tablo 47: 28 Mayıs-13 Haziran 916 Altıncı Ordu İstatistik Cetveli.....	340
Tablo 48: 6. Ordu 14-27 Haziran 1916 Tarihli Hayvan Sağlığı Tablosu.....	341
Tablo 49: 10 -30 Mayıs 1918 Tarihlerinde 6. Ordu Hayvan Kuvveti.....	341
Tablo 50: 6. Ordunun 1918 Yılı Nisan, Mayıs, Haziran Aylarına Ait Hasta Hayvan Durumu	342
Tablo 51: 6. Ordu Birliklerinin 1918 Yılı Temmuz, Ağustos, Eylül Aylarına Ait 3 Aylık Hayvan Hastalıkları İstatistikleri	342

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: 17 Ağustos / 4 Ekim 1917 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı.....	94
Şekil 2: 17 Ağustos / 4 Ekim 1917 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı	95
Şekil 3: 11 Ocak / 6 Şubat 1918 Tarihlerinde 13. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı.....	95
Şekil 4: 11 Ocak / 6 Şubat 1918 Tarihlerinde 13. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı	96
Şekil 5: 11 Ocak-26 Nisan 1918 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı	102
Şekil 6: 11 Ocak-26 Nisan 1918 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı	103
Şekil 7: 31 Ağustos 1917 ile 26 Nisan 1918 Tarihleri Arasında 6. Ordu İaşe Kuvveti	106
Şekil 8: Tablo 37'ye Göre Musab ve Vefat Sayıları	312
Şekil 9: 1916 Yılında Hastalıklardan Ölümler (Yaklaşık Olarak)	312
Şekil 10: 1 Mayıs 1916 ile 30 Ekim 1918 Tarihleri Arasında En Çok Görülen 5 Hastalık ve Vefat Eden Sayıları	315
Şekil 11: Hastalıklardan Ölümler (1 Mayıs 1916 ile 30 Ekim 1918)	317
Şekil 12: 6. Ordu Hayvanlarının Birliklere Dağılımı (Ocak-Şubat-Mart 1917)	342
Şekil 13: 6. Ordu Hayvan Varlığı	344

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: İstanbul-Bahreyn.....	13
Harita 2: Irak Bölgesinde Fırat-Dicle Nehirleri ve Yollar	63
Harita 3: Ordu İaşe Bölgesi.....	81
Harita 4: Osmanlı Devleti'nde Demiryolları.....	213
Harita 5: Menzil Hatlarının Yeniden Düzenlenmesi.....	243
Harita 6: Irak'ın Doğu Kısımları ile İran'ın Batı Bölgeleri	397
Harita 7: Irak Bölgesi	398
Harita 8: Bağdat	399
Harita 9: Basra.....	400
Harita 10: Osmanlı Devleti Doğu ve Güneydoğu Irak Haritası (üst kısım).....	400
Harita 11: Osmanlı Devleti Doğu ve Güneydoğu Irak Haritası (alt kısım)	401
Harita 12: Ammare.....	401
Harita 13: Semave	402
Harita 14: Bağdat Vilayeti Vilayet Yolları	403
Harita 15: Musul Vilayeti Vilayet Yolları	403
Harita 16: Zor Sancağı Vilayet Yolları	404

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Kûtulamâre Kuşatması Esnasında Ele Geçirilen İngiliz Uçakları Hakkında Bir Gazete Küpürü	130
Resim 2: Irak'ta Nehirden İçecek Su Alınırken	156
Resim 3: Çölde Artezyen Kuyuları Açılırken	158
Resim 4: Diyale Nehri Üzerinde Kayıklardan Yapılmış Bir Askerî Köprü.....	196
Resim 5: Irak Cephesi'nde Develerle Nakliye.....	200
Resim 6: Dicle Kıyısında Katırlarla Nakliye	201
Resim 7: Kufa (Küfe-Kofa)	220
Resim 8: Dicle'de Keleklerle Otomobil vs. Nakliyatı	222
Resim 9: Cezire'de Dicle Nehri'nden Musul'a Giden kelekler	225
Resim 10: Şahtur	227
Resim 11: Birecik'te Fırat Nehri'nden Kayıklarla (Şahturlarla) Sahilden Sahile Askeri Nakliyat	228
Resim 12: Irak'ta Nakliye Gemilerinden	231
Resim 13: İngiltere'de Dahi Kömür Sıkıntısı	235
Resim 14: Esir İngiliz Zabitleri At Üstünde Giderken Yaya Olarak Giden Osmanlı Askerleri.....	270
Resim 15: Bağdad Hilal-i Ahmer Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi	286
Resim 16: Hilal-i Ahmer Cemiyeti Bağdat Merkezinin Üyeleri	287
Resim 17: Hilal-i Ahmerin Hastane Dubası	289
Resim 18: Irak Cephesinde Hilal-İ Ahmer (Kızılay) Sahra Hastanesi	290
Resim 19: Hilal-i Ahmer Cemiyeti Bağdat Hastanesi Heyeti.....	291
Resim 20: Çölde Yaralı Nakliyatı	292
Resim 21: Hilâl-i Ahmer Posta Pulları "Vatana Muhabbet Yaralı Askere Muavenet"	294
Resim 22: Dicle Nehri'nde Kelekler.....	404
Resim 23: Fırat Nehri Üzerinde Kelekle Nakliyat	405
Resim 24: Goltz (Golç) Paşa'nın Dicle Nehri'nde Kelek ile Bağdat'a Hareketi.....	405
Resim 25: Çölde Akşam Yemeği	406

KISALTMALAR

ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
age	Adı Geçen Eser
agm	Adı Geçen Makale
agt	Adı Geçen Tez
bkz.	Bakınız
BOA	Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi
BEO	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DHEUM.	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DHEUM.EMN.	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı
DHEUM.VRK.	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemli Evrakı
DH.İD.	Dahiliye Nezareti İdare Evrakı
DH.İ.UM.	Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH. ŞFR.	Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
Dos.	Dosya
Ed.	Editör
F.	Fihrist
Göm.	Gömlek
Haz.	Hazırlayan
HR. MTV.	Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Evrakı
HR. SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi
HRT.h.	Haritalar (BOA)
<i>Irak-İran</i>	<i>Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918,</i>
<i>Cephesi, 1. Kısım</i>	<i>III, 1'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.</i>
<i>Irak-İran</i>	<i>Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-</i>
<i>Cephesi, 2. Kısım</i>	<i>1918, III, 2'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.</i>
İ.DUİT.	İrade Dosya Usulü
Kls.	Klasör
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
Nr.	Numara
S.	Sayı
s.	Sayfa
ŞB.	Şube
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

Tarihte sulak ve bereketli olarak bilinen Irak'ın arazisi, bu sebepten ötürü birçok istilaya maruz kalmıştı. Yine bu verimli topraklar, Sümerler başta olmak üzere Akad, Bâbil, Asur, Med, Pers, Grek, Roma-Bizans ve Sâsâniler gibi birçok medeniyete beşiklik etmişti.¹ Arabistan yarımadasında ortaya çıkarak büyüyen her siyasî oluşum ilk fırsatta Irak'a taarruz etmekteydi. İstikbaldeki fetihleri için maddî kaynaklarını ancak bu sayede karşılayabilmekteydi.²

Irak'ın Müslümanlar tarafından fethi, Hz. Muhammed'in vefatının ardından Hz. Ebubekir tarafından başlatılmış sonrasında Hz. Ömer zamanında tamamlanmıştı. Daha sonra Irakeyn olarak adlandırılacak Basra ve Kûfe şehirleri kurularak bölge, bu iki merkezden idare edilmişti. Emeviler dönemine gelindiğinde yapılan tarımsal atılım ile üretim arttırılmış ve Irak Bölgesi önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti.³ Emevilerden sonra Abbasiler döneminde, başkent ilan edilen Bağdat'ın İslâm şehirleri içinde önemi artmış ayrıca önemli bir bilim merkezi konumuna yükselmişti. Abbasilerin gücünü kaybetmesiyle X. asırda Büveyhiler Irak'a hâkim olmuş⁴ 1055 yılına gelindiğinde Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Abbasi halifesinin davetiyle Irak'a gelerek bölgeyi halife adına elinde tutmuştu. XIII. asırda Moğolların şiddetli saldırılarına maruz kalan Irak, 1410-1467 yılları arasında Karakoyunlu, 1467-1508 Akkoyunlu, 1508-1534 yılları arasında ise Safevilerin hâkimiyetinde kalmıştı.⁵ Osmanlılar tarafından 1517'de Musul⁶, 1534'te Bağdat, 1538'de Basra fethedilmişti.⁷

Osmanlılar Bağdat'ı ele geçirmekle doğudaki Müslüman-Arap dünyasının bütün siyasî ve ekonomik merkezlerindeki hâkimiyetini de tamamlamış oldu. Irak'ın ilhakı ile Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki yolların denetimi ve kontrolünü sağlayan Osmanlı, ticaret akışı üstünde hakimiyetini ortaya koymuştu. Bağdat, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında idarecilerin gözdesi durumuna gelmişti. Sadece savunmasının

---

¹ İmâdüddin Halil Et-Tâlib, "Irak (Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 87.

² M. Hartmann, "Irak", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kısım 1, MEB Yayını, İstanbul 1987, s. 673

³ Et-Tâlib, *agm*, s. 88-90.

⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt: IV, Mihran Matbaası, İstanbul 1311, s. 3136.

⁵ M. Hartmann, *agm*, s. 670-679; Et-Tâlib, *agm*, s. 88-90.

⁶ Ahmet Gündüz, "Musul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, s. 363.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: II, TTK, Ankara 2011, s. 352.

sağlamlaştırılmasıyla kalınmamış, milletlerarası ticaretin teşvik edilmesiyle de şehir, yakın ve Uzakdoğu'ya kervanların gönderildiği bir merkez haline gelmişti. Aynı durum, Körfez kıyısından başlayarak Bağdat'a uzanan Basra bölgesi için de söz konusuydu. Bu dönemde Basra Körfezi Portekizli, İngiliz, Hollandalı denizcilere de açılmıştı. Diğer taraftan İran, bölgenin elinden çıkmasını kabullenemediğinden sürekli Irak'a tacizlere devam etmiş, 1623'te Bağdat'ı ele geçirerek 1638'e kadar elinde tutmuştu. Daha sonraki süreçte de Irak'ı ele geçirme girişimlerini sürdürmüş olan İran, Osmanlı karşısında kayda değer bir başarı elde edememişti. Osmanlı'nın Irak hâkimiyeti sürecinde İran dışında mücadele etmesi gereken diğer sorun da bölgedeki yeniçeri, bedevî Arap kabileleri ve Kürt isyanlarıydı. Özellikle XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında en büyük problemi Güney Irak'taki Vahhabilerin isyanları oluşturmaktaydı.⁸ 1831'de Irak'ta doğrudan Osmanlı idaresi tesis edilmişti.⁹ Merkezileştirme siyaseti 1855 yılına kadar sürmüştü.¹⁰ Bu süreçte askerlik ve vergi işlerini düzenlemek için nüfus sayımı, tarım ve sulamayı iyileştirmek için de arazi çalışmaları başlatılmıştı. Özellikle Mithat Paşa (1869-1872)'nin valiliği döneminde arazi reformu, askerî ve idarî reformlar, eğitim reformu ve altyapı yatırımları yapılmıştı. Mithat Paşa'nın valiliğinden sonraki dönem devletin genel havasına uygun olarak Irak'ta da siyasî, idarî ve iktisadî istikrarsızlık içinde geçmişti. Valiler pek bir iz bırakmadan kısa aralıklarla birbirlerini takip etmişti. Bu durum 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin sonuna kadar sürmüştü. II. Abdülhamid döneminde ziraat, nehir ulaşımı, demiryolu, petrol çıkarımı, aşiretlerin iskânı, idarî ve askerî konular gibi reformlara girişilmiş, bazı aşiretlere imtiyazlar verilmişti. Reformların bir kısmı tamamlanırken bir kısmı malî, idarî problemler ve aşiretlerin sonu gelmez ayaklanmaları gibi sebeplerle yarım kalmış ya da başarısızlıkla sonuçlanmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanı ile İttihatçılar iktidara geldikleri zaman Irak karışıklıklar içindeydi. Aşiretler arası uyuşmazlık ile birlikte adam kayırma ve rüşvet had safhaya ulaşmıştı.

---

⁸ Robert Mantran, "Osmanlı Dönemi XVI. XVIII. Yüzyıl (Irak Tarihi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 91-92.

⁹ Akalın, "İngiltere'nin Basra Körfezi Politikaları ve General Towshend'in Kütü'l Amâre'de Esir Düşmesi", s. 55.

¹⁰ Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında merkezileştirme çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Gencer, *Merkezîyetçi İdarî Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 9 vd.; Tuncay Öğün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 27 vd.; Gökhan Çetinsaya, "Irak (XIX. Yüzyıl)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 93.

II. Abdülhamid yönetiminde imtiyazlı bir konumda olan Irak eşrafının büyük çoğunluğu II. Meşrutiyetin ilanını iyi karşılamamıştı. Aynı şekilde İttihat ve Terakki ileri gelenleri de onlara karşı padişahla iş birliği yapan herkese olduğu gibi olumsuz bir tutum içindeydi ve kısa sürede imtiyazlı konumlarına son verme çabasına girmiş bölgede Osmanlı otoritesini sağlamlaştırmıştı.¹¹ II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı Devleti Irak'ta hem İran hem de -1820 yılından itibaren Basra Körfezi'nde hâkim bir konuma yükselmiş olan- İngiltere'den gelen iki dış tehditle karşılaşmıştı. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'na kadar da etkisini hissettirmişti.¹²

28 Temmuz 1914 günü Avrupa'da başlayan büyük savaş, Osmanlı Devleti'nin de katılmasıyla birlikte Asya ve Afrika kıtalarına yayılarak bir Dünya Savaşı hüviyeti kazanmıştır.¹³ Osmanlı donanması 29 Ekim 1914'te Rus limanlarına ani bir saldırı düzenlemiştir. Ruslar bu saldırıya 1 Kasım'da Kafkas sınırını geçerek cevap vermiş ve İngiliz-Fransız birleşik filosu ise Seddülbahir ve Kumkale'yi hedef alarak Osmanlı

---

¹¹ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 182; Selçuk Duman, *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak, (1908-1922)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 71; Çetinsaya, "Irak", s. 93-94; Davut Hut, "II. Meşrutiyet'in İlanının Irak'taki Yansımaları", *Dîvan*, Cilt: XIII, S. 25, İstanbul 2008, s. 136.

¹² S. Duman, age, s. 80-85; Çetinsaya, "Irak", s. 95; "Basra Körfezi'nde XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyılın başında korsanlık yaygındı. Ancak İngiltere bu durum karşısında 1820'de bölgedeki güçlerle yaptığı anlaşmayla bu durumu kontrol altına aldı ve körfezde hâkim bir konuma yükseldi. Bu durum 1835 ve 1853'te yapılan anlaşmalarla devam ettirildi. Böylece körfezde devamlı bir ateşkes elde edildi. İngiltere bölgedeki konumunu 1835, 1843 ve 1853'te yaptığı anlaşmalarla iyice geliştirdi ve Basra Körfezi korsanlıkla anılan bir yer olmaktan çıktı, barış sahilleri şeklinde isimlerle anılmaya başlandı. Böylece İngiltere 1830'lardan itibaren Basra Körfezi'nde bir otorite tesis etti. İngiliz gemileri sahillerin güvenlik altında tutulması için birçok yerel şeyh ile anlaşmalar yaptı. Maskat Sultanı da bu arada diğer büyük güçlerle ilişkilerini koparmadı. Maskat'ta sultan, 1833'te Amerika, 1839'da İngiltere ve 1844'te Fransa ile ticaret anlaşmaları imzaladı. Fransa ile imzalanan anlaşmaya göre Fransa en fazla müsaadeye mazhar devlet olarak kabul edildi. İngiltere için bölgedeki hâkimiyetin merkezinde Hindistan vardı. Bu yüzden irtibat kurulan veya nüfuz altına alınan bölgelerle Hindistan arasında bağ kurmak için 1862'den itibaren Bağdat ile Hindistan arasında telgraf hatlarını tesis etmişti. Tüm bu gelişmelerle birlikte Maskat, 1870'ten XIX. yüzyılın sonlarına kadar uluslararası ticarete açık bir şehir haline geldi. İngiltere'nin bölgedeki varlığını asıl güçlendiren anlaşmalardan biri de 1892'de yapıldı. Bu anlaşma ile bölgedeki yerel unsurların İngiltere dışında başka hiçbir devletle bağlantı kurmamaları temin edilmiş oldu. 1853'te İngiltere, Kuveyt ve Bahreyn ile ardından 1916'da Katar ile ateşkes anlaşmalarını genişletti. Böylece körfezde etkin bir güç olurken bölgedeki şeyhlerin başka güçlerle irtibat kurmasının da önüne geçmiş oldu. Uzun yıllar Basra Körfezi'ne hâkim olan İngiltere, 16 Ocak 1968'de Basra Körfezi'nden birliklerini çekeceğini duyurdu ve bu işlemi 1971 yılı sonuna kadar tamamladı." Bkz. Durmuş Akalın, "XIX. Yüzyılda Aden Körfezi'nde Avrupalı Güçler ve Osmanlı Devleti", *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, ed. Hasan Kara, Saraybasna 2015, s. 55-68.

¹³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983, s. 100; Burak Çınar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Jeopolitiğinin Rolü", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: VIII, S. 15, 2014, s. 40; Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Cilt: I, çev. Adnan Cemgil, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1969, s. 219; Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914 Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 147.

Devleti'ne karşı fiilen savaşı başlatmıştı. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın böyle bir oldubitti ile savaşa girmek konusunda isteksiz olması nedeniyle Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı ancak 11 Kasım'da resmen savaş ilan edebilmişti.¹⁴ Buna karşın İngilizler, resmi savaş ilanını beklemeden 6 Kasım'da Basra Körfezi'nden 20 km içeride, Şattularap kıyısındaki Fav Kasabası'na asker çıkarmıştı. Böylece Avrupa'da başlayan savaş Osmanlı yönetimindeki Irak topraklarına da sirayet etmişti. İngiltere için Irak coğrafyası Hindistan'ın güvenliğini sağlamak bakımından önemliydi. Ayrıca İngiliz Hükümeti, 1763'ten itibaren bölgede bulunan İngiliz tüccarın ticarî faaliyetlerini korumak, Abadan rafinerilerini elinde tutmak, Irak'ın doğal kaynaklarını işletmek, kısacası bölgenin ticarî potansiyelini daha fazla kullanmak istiyordu. Daha da önemlisi bölgeye asker çıkararak Muhammara Şeyhleri gibi kendilerine bağlı çevreleri korumakla cihad çağrısının İslam âlemindeki etkilerini zayıflatmayı düşünüyorlardı.¹⁵

Esasen İngiltere Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesine neden olan Karadeniz hadisesinden önce Basra Körfezi'ne yönelik muhtemel bir harekât için gerekli hazırlıkları yapmaya başlamıştı. 2 Eylül 1914'te Şattularap'ın girişindeki İran sahillerinde 6 adet İngiliz savaş gemisi görülmüştü.¹⁶ 15 Ekim'de ise İngiliz ordusuna bağlı bir Hint tümeni (6. Poona Tümeni) Bahreyn Adalarına çıkarılmıştı. Nitekim 40 istihkâm ve 80 piyade neferinden ibaret küçük bir kuvvetin savunduğu Fav Kasabası'nı da işte bu tümenin 16. Tugayından teşkil edilmiş olan D Sefer Kuvveti (Hint Sefer Kuvveti) işgal edecekti. D Sefer Kuvvetini General Delamain komuta ediyordu. Tümenin geri kalan ikinci kademe birlikleri de 14-16 Kasım'da karaya çıkarılarak Fav'daki işgal kuvvetlerine katılmışlardı. 6. Poona Tümeni 14 Kasım'da

---

¹⁴ Karadeniz baskını ve Osmanlı Devleti'nin savaş kararı alması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncay Ögün-Alfina Sıbgatilluna, "Türklerin ve Rusların Gözüyle 100'üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na Girişi", *History Studies*, Volume 5, Issue 6, November 2013, s. 99-106.

¹⁵ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 112; Hew Strachan, *Birinci Dünya Savaşı*, Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 154; Tülay Alim Baran, "Birinci Dünya Savaşı ve Irak Cephesi", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı, Yıl: 13, Mayıs 2015, S. 25, Ankara, s. 68; Turan Silleli, *Büyük Oyunda Türkiye-İrak İlişkileri*, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 16; Durmuş Akalın, "İngiltere'nin Basra Körfezi Politikaları ve General Towshend'in Kütü'l Amâre'de Esir Düşmesi", *Kütü'l Amâre Olaylar, Hatıralar, Raporlar*, Kronik Yayınları, İstanbul 2016, s. 55; Mantran, *agm*, s. 91.

¹⁶ Mehmed Kenan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt: I, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928, s. 38.

bölgeye intikal eden Korgeneral Barrett'in komutasındaydı.¹⁷ Barrett'e İngiliz Hindistan Komutanlığı tarafından Basra'ya ilerleme emri verilmişti. 22 Kasım'da Basra, bu emir doğrultusunda İngiliz kuvvetlerinin eline geçti. Buna karşılık Türk kuvvetleri Basra'yı geri almak için Kurna'da gerekli hazırlıkları yapmaya başlamıştı. Ancak Şattularap'a hâkim olmak isteyen İngilizlerin hedefinde ise artık Kurna vardı. 9 Aralık'ta bu hedeflerine de ulaştılar. Kurna'yı savunmakla görevli olan 4.000 mevcutlu 38. Tümen'in neredeyse yarısı firar ederek dağılmıştı. Tümen komutanı Suphi Bey, 400 askeri ile birlikte esir düşmüştü. Bununla yetinmeyen İngilizler, General Goringe komutasındaki 12. Tümen'i de Irak'a göndererek oradaki kuvvetlerini bir kolordu seviyesine çıkarmıştı. Hindistan Ordusu Komutanı Sir John Nixon da bu kolorduyu komuta etmek üzere görevlendirilmişti. General Barrett ise sağlık problemleri nedeniyle görevinden istifa edince 6. Poona Tümen Komutanlığına General Townshend getirilmişti.¹⁸

Kurna'nın kaybedilmesi üzerine Irak ve Havalisi Genel Komutanı Cavid Paşa, Başkomutanlığa Arap askerlerin savaşta iyi mücadele etmediğini bildirerek cepheye Türk askerlerin gönderilmesini talep etmişti. Kendisine destek olmak üzere iki itfaiye taburu, iki mitralyöz bölüğü ve Halep'ten bir alay gönderildi.¹⁹ Cavid Paşa esir düşen 38. Tümen Komutanı yerine de daha önce Irak'ta Müntefik Jandarma Taburu Komutanlığı yapmış olan Süleyman Askerî Bey'in görevlendirilmesini de Başkomutanlıktan istemişti. Bu talep kabul görmüş Süleyman Askerî Bey, 13 Aralık'ta rütbesi kaymakamlığa yükseltilerek Basra Valiliği ve 38. Tümen Komutanlığı'na atanmıştı. Ancak Bağdat'a vardıktan sonra 20 Aralık'ta tekrar görev

---

¹⁷ Moberly, *Irak Seferi 1914-1918*, çev. Binbaşı Cemal, Cilt: I, Askerî Matbaa, İstanbul 1928, s. 98; Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 105; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, TTK, Ankara 2011, s. 486; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Cilt: III, 1'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979, s. 69-76; Roger Ford, *Cennetten Mahşere Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 42-44.

¹⁸ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 454, Göm. No: 151, *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, haz. Resul Köse vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2016, s. 41; Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, Cilt: II, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 392; Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim*, çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 49; Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, IV, S. 7, 2010, s. 137; Keith Robbins, *I. Dünya Savaşı*, çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s. 47.

¹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III, Kısım 1, TTK, Ankara 1983, s. 399.

değişikliği yapılarak Cavid Paşa İstanbul'a çağırılmış, Süleyman Askerî Bey Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı'na atanmıştı.²⁰

2 Ocak 1915'te Irak ve Havalisi Genel Komutanlığının devir teslimi yapılmıştı. Devir teslim sırasında yeni komutan Süleyman Askerî Bey, Irak bölgesine düzenli kuvvetlerin gönderilmesine lüzum olmadığını aşiret kuvvetleri, mücahit ve mevcut muhariplerden yararlanarak bölgenin savunulabileceğini, İngilizlerin Irak'tan atılabileceğini ve hatta gerekirse uzak ülkelerde gönüllü İslâm orduları meydana getirebileceğini ifade etmişti.²¹ Süleyman Askerî Bey 20 Ocak'taki daha ilk çarpışmasında (I. Rota Muharebesi) iddialı olduğunu kanıtlamış bir İngiliz tugayını geri püskürtmüştü. Ancak söz konusu bu çarpışmada yaralanmış ve iyileşmeden sedye üzerinde yönetmeye çalıştığı sonraki Şuayyibe Muharebesi'nde çok güvendiği aşiret kuvvetlerinin tamamı firar etmiş, diğer birliklerin de yarısı erimişti. Birliklerinin bozulduğunu gören Süleyman Askerî Bey ümitsizliğe düşmüş ve dayanamayarak kendi canına kıymıştı. Türkler büyük kayba uğramış 3.000 şehit ve yaralı ile 800 esir vererek geri çekilmişti. İngiliz ve Hint kıtalarının kayıpları da 1.000 ölü ve yaralıydı. Çekilen Türk kuvvetlerine bazı Arap aşiretleri saldırarak eşya ve silahlarını da almak suretiyle ağır kayıplar verdimişti.²² Bu sıralarda İngiliz 6. Tümeninin başına geçen Townshend Türklere karşı Basra'nın güvenliğini sağlamak üzere kentin 200 km kuzeyinde bulunan Nasırıye ve Kütülamâre'yi ele geçirmek üzere harekete geçmişti. İngiliz kuvvetleri, karşılarında daha çok aşiretlerden müteşekkil ve topu bulunmayan Türk kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bırakarak 3 Haziran'da Amâre'ye girmiş,²³ 24 Temmuz'da da Fırat ve Dicle arasındaki bağlantıyı sağlayan yegâne su yolu durumundaki Garaf Kanalı'nın ucundaki Nasırıye'yi işgal etmişti. Bu stratejik noktayı

²⁰ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 118, ATASE Yayını, Ankara 2004, s. 9-11; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, Kısım I, s. 399.

²¹ Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014, s. 39; *Irak-İran Cephesi 1914-1918*, III, 1. Kısım, s. 121.

²² Nurettin Şimşek, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 176-180; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 118, s. 105; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, Kısım 3, TTK, Ankara 1983, s. 92-93; Sakin, *agm*, s. 141; N. F. Taş, *age*, s. 17; Hüsnü Tekeşin, "Süleyman Askerî Bey'in İntiharı Olayı", *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 284; Ahmet Koçak-Recep Çelik, *Türk Basınında Kütü'l-Amâre (1915-1916)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2018, s. 121; *Harp Mecmuası*, S. 9, Mayıs 1332, s. 131.

²³ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, Kısım 3, s. 100; Townshend, *age*, s. 101; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 90, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1990, s. 18.

alarak beklemedikleri şekilde rahat ilerlediklerini fark eden İngilizler, Kûtulamâre üzerine yürümek için cesaretlenmiş; ancak harekât için elverişsiz olan yaz mevsiminin geçmesini beklemişti.²⁴

Süleyman Askerî Bey'den sonra Irak ve Havalisi Genel Komutanı olarak kolordu komutanı yetkileriyle Osmanlı güçlerinin başına Nurettin Bey geçti.²⁵ Eylül ayında harekete geçen Townshend komutasındaki İngiliz Tümeni ağır kayıplar vermesine rağmen es-Sin müstahkem mevkiisini ele geçirdi. Daha sonra 27 Eylül itibariyle Aziziye'ye kadar ilerlediler. Townshend'in yine İngiliz karargâhı tarafından beklenmeyen bu başarısı onlarda Bağdat'a yürüme fikri oluşturmuştu. 10 Kasım itibariyle emrindeki 14.000'i muharip toplam 17.000 kişilik yorgun kuvvetle bu girişimi tehlikeli olarak niteleyen Townshend, yine de yürüyüşe devam etti. İngilizler Bağdat'ın 160 km güneyindeki Kûtulamâre'ye girdiler. Lakin Türk kuvvetleri biraz daha kuzeyde Selmanıpak'ta kuvvetli bir savunma tertip etmişti. 22 Kasım'da Selmanıpak'ta Nurettin Bey'in komutasındaki kuvvetlere karşı giriştiği muharebelerde iki taraf da ağır kayıplar vermişti. İngilizler savaşarak geri çekilirken kuvvetlerinin üçte birini kaybettiler. 25 Kasım'da çekilerek 3 Aralık'ta Kûtulamâre'ye kapanan İngiliz güçleri Türkler tarafından kuşatıldı.²⁶

Bu sıralarda Irak Cephesi'ndeki Türk Ordusunda önemli değişiklikler olmuştu. 6. Ordu kurularak komutasına Mareşal von der Goltz getirilmişti. Irak ve Havalisi Genel Komutanlığının adı değiştirilerek *Irak Ordusu* adı verilmişti. Nurettin Bey de Irak Ordusu Komutanlığında görevine devam etti.²⁷ Bu ordu ile 13. ve yeni kurulan 18. Kolordular 6. Ordu kuruluşuna dahil edilmiş, 13. Kolordu Komutanlığına Ali İhsan (Sabis) Bey getirilmişti. 20 Eylül 1915'te 51. ve 52. Tümenler 18. Kolordu kuruluşuna dahil edilmiş ve kolordu komutanlığına Enver Paşa'nın amcası olan Miralay Halil Bey getirilmişti.²⁸ Bu sıralarda Doğu Anadolu'da Ruslarla çarpışmakta olan Halil Bey'e 9

---

²⁴ Muzaffer Albayrak-Vahdettin Engin, *Kûtulamâre Zaferi 1916*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 74-75; Townshend, *age*, s. 131.

²⁵ BOA, İHB. Dos. No: 168, Göm. No: 16, *Arşiv Belgelerine Göre Kütül-Amâre Zaferi*, s. 57.

²⁶ Townshend, *age*, s. 227; Nikolas Gardner, *Kut'ül Amâre Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2016, s. 49; Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 112; Baran, *agm*, s. 68.

²⁷ N. F. Taş, *Nurettin Paşa*, s. 39; Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: II, TTK, Ankara 2008, s. 1421.

²⁸ Mehmet Emin Dinç, *Halil (Kût) Paşa'nın Askerî ve Siyasî Fââliyetleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1998, s. 39; Baran, *agm*, s. 69.

Ekim 1915 tarihinde Basra-Bağdat istikametinde ilerleyen İngilizlerin tehdidi altındaki Bağdat'a gitmesi emredilmişti.²⁹ 18. Kolordu ve emrindeki 51. ve 52. Tümenlerle Nurettin Bey komutasındaki Irak Ordusu'na (Dicle Grubu) dahil olan Miralay Halil Bey daha sonra Nurettin Bey'in görevden alınmasıyla onun yerine Irak Ordusu Komutanlığına getirilmişti.³⁰

Goltz Paşa cepheye geldikten (6 Aralık) kısa bir süre sonra Kütülamâre taarruzlarına devam edildi.³¹ Bu sırada İngilizleri kuşatmakta olan kuvvetlerin sayısı 25.000 kadar olmakla beraber bunun 5.000'i savaşı nitelikten yoksundu. Irak'taki İngiliz komutanlığı kuşatma altındaki kuvvetlerini kurtarmak için Hintlilerden bir ordu kurup harekete geçmişti. Irak Grubu Komutanlığını eline almasının ardından Halil Bey 10 Mart 1916'da General Townshend'e, onun yardımına gelecek olanların Felahiye'de 7.000 kişiyi kaybederek geri çekilmeye mecbur kaldıklarını haber vermiş ve bu

---

²⁹ Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 25 Kasım 1967, s. 4.

³⁰ Nurettin Bey'in görevden alınması ile ilgili olarak farklı sebepler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre, Nurettin Bey'in görevden alınma sebebi komuta ve yetki uyumsuzluğudur. Bu uyumsuzluğun sonucunda Nurettin Bey görevden alınmıştır. Bkz. Mehmet Emin Dinç, "Halil Kut Paşa ve Kut Zaferi", *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 456; Diğer bir görüşe göre Nurettin Bey 6 Ocak 1916'da cereyan eden Şeyh Saad Muharebesi'nde mağlup olarak büyük kayıplar vermesi ve devamında geri çekilmesi sebebiyle komutanlıktan alınarak yerine Halil Bey tayin edilmiştir. bkz. Necmettin Alkan, "Alman Askerî Kaynaklarına Göre Kutü'l-Amâre", *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 506-507; Başka bir görüşe göre Nurettin Bey, Goltz Paşa'nın Alman menfaatleri yönündeki tutumunu beğenmediği ve rahatsızlıklarını Enver Paşa'ya bildirdiği hâlde, bu cephede etkisiz hâle getirilmeğe çalışıldığını, kendisinin pasifize edilmesine karşı çıktığı için 10 Ocak 1916 günü Irak Cephesi Komutanlığı'ndan alınarak başka bir göreve tayin edilmesi için Bağdat'a gönderildiğini yazmıştır. Ayrıca Nurettin Bey'in, Goltz Paşa'nın gayri askerî ve gayri millî işlerle uğraştığı, Alman menfaatlerini gözeterek Irak'a geldiğini belirterek, ahaliyi İslâm olan Irak kıtasına gayrimüslim bir generalin gönderilmesini uygun bulmadığını belirten mektupları İstanbul'a gönderdiği de kaydedilmiştir. Bkz. N. F. Taş, *Nurettin Paşa*, s. 39-40; Necati Fahri Taş, "Kütü'l-Amâre Zaferi'nin Siyasi Sonuçları", *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 487; Shaw, *age*, II, s. 1441; Başka bir görüşe göre ise yaşı ilerlemiş olan Goltz Paşa'nın 6. Ordu komutanlığına atanmasını hoş karşılamayan Nurettin Bey istifa etmiştir. Bkz. Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul 2014, s. 409; Duman, *age*, s. 125-126; Son bir görüş olarak Hıristiyan bir komutan olan Goltz Paşa'nın Müslümanlarla meskûn olduğu bir bölgedeki kuvvetlere komuta etmesinde direndiği için Nurettin Bey'in görevinden alındığını ifade edilmiştir. Bkz. Karal, *age*, IX, s. 487; Konu hakkında ayrıca bkz. "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, haz. Şevket Süreyya Aydemir, 28 Kasım 1967, s. 4; Bahattin Demirtaş- Mustafa Alpaslan, "Askerî Raporlar ve Hatıralara Göre Irak Cephesi", *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 87.

³¹ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 138; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 421.

nedenle savaşmak ya da teslim olmak kararını vermelerini isteyen bir çağrıda bulunmuştu. Bu çağrıya Townshend teslim olmayı düşünmediği cevabını vermişti. Bununla birlikte İngilizler Ocak, Mart ve Nisan aylarında yaptıkları saldırılarda başarısız olunca, 25 Nisan'da İngiliz Yüksek Komutanlığı telsizle Townshend'e başının çaresine bakmasını önermişti. General Townshend başına gelecekleri daha Mart ayında kestirdiğinden kuvvetlerini kuşatmadan kurtarabilmek için İngiliz hükümetinin de uygun görüşünü alarak Halil Paşa'ya 1.000.000 İngiliz sterlini rüşvet önermişti. Bu teklif Enver Paşa'nın ifadesine göre derhal reddedilmiş ve bunun reddedildiğinin neşredilmesini istemişti. Sonradan bu miktar iki katına çıkarılarak teklif tekrarlanmıştı. Bu girişimin boşa çıkmasından sonra da Townshend birlikleriyle 29 Nisan'da kayıtsız şartsız teslim olmuştu. Kuşatma altındaki İngilizlerin vermiş olduğu kayıplar şöyleydi: 1.000 ölü, 7.000 yaralı, 731 hastalıktan ölen; teslim olanlar arasında 5 general, 3.000 İngiliz, 7.000 Hintli, 3.300 savaşçı olmayan yerli bulunuyordu. Kût kuşatmasını yarmak için yapılan dört girişimde İngilizler yaklaşık 23.000 kayıp vermişti. Kütülamâre'de ölenler ve esir düşenlerle bu sayı 40.000'e yaklaşmıştı. Osmanlı ordusunda ise Kütülamâre muharebelerinde 350 subay ve 10.000 nefer şehit düşmüştü.³²

Osmanlı'nın Kütülamâre zaferinden evvel 19 Nisan'da Goltz Paşa tifüsten ölünce kendisine mirliva rütbesi verilen Halil Paşa 6. Ordu Komutanlığına, Miralay Kazım (Karabekir) de 18. Kolordu Komutanlığına atanmıştı.³³ Kût Zaferi sonrasında Enver Paşa Mayıs ayında gelip durumu yerinde görmüş, ardından Kütülamâre'de savunmada kalıp Irak Cephesi'ndeki kuvvetlerin bir kısmı ile İran'da harekate girişilmesi emrini vermişti. Önemli miktarda bir kuvvetin İran'a gönderilmesine gerekçe olarak İngilizlere yardım etmek amacıyla İran'dan Hanikin'e doğru ilerleyen Boratov komutasındaki Rus Kolordusu'nun durdurulması gereğini öne sürmüştü. Ayrıca Enver Paşa'nın Rusya'yı içerden çökertip İran üzerinden Afganistan yoluyla Türkistan'a ulaşma hayalleri ve Almanların da bu yolda teşvik ve tahrirleri bu kararın

---

³² Strachan, *age*, s. 156; Baran, *agm*, s. 70-72; Karal, *age*, s. 487-488; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 494 vd.; *Harp Mecmuası*, S. 8, Nisan 1332, s. 115; Akalın, "İngiltere'nin Basra Körfezi Politikaları ve General Towshend'in Kütü'l Amâre'de Esir Düşmesi", s. 82.

³³ 27 Nisan 1916 tarihli İrade-i Seniyye ile tayinler bildirilmiştir. Bkz. BOA, İ.DUİT. Dos. No: 150, Göm. No: 44/1, *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 127; Shaw, *age*, II, s. 1448.

alınmasındaki diğer etkenlerdi.³⁴ Halil Paşa ise İran seferi için alınan kararda Alman etkisi olduğunu açıklayarak bu fikre katılmadığını ve istifa etmek istediğini Enver Paşa'ya bildirmişti. Onu haklı çıkaran bir gerekçe de İngiliz Ordusunun kuvvetlerini takviye etmek için Bağdat üzerine yeni bir sefer hazırlığına başlamasıydı. Ancak Enver Paşa yine de Halil Paşa'nın talebini reddederek Kirmanşah'ın mutlaka işgal edilmesi gerektiğini bildirmişti.³⁵ Liman von Sanders ise Goltz Paşa'nın vefatıyla cephedeki Alman etkisinin azaldığını düşünmekte ve bundan rahatsızlık duymaktaydı.³⁶

Daha önceleri İran 31 Ağustos 1907'de Rusya ve İngiltere arasında imzalanan bir anlaşmadan dolayı, merkezi tarafsız kalacak şekilde, Kuzeyi Rusya güneyi ise İngiliz nüfuz bölgesi olarak paylaşılmıştı.³⁷ Buna rağmen İran, Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan etmişti. İyi bir görüntü arz etmeyen İran'da, çağdaş üretim araçlarından yoksun olan köylüler fakirdi ve merkezden uzak vilayetlerde eşkıyalık bir geçim yöntemi vardı. Şahın otoritesi sadece merkez ve merkeze yakın vilayetlerde geçerliydi. İran'ın teşkilatlanmış düzenli bir ordusu yoktu. Memuriyet parayla elde ediliyor ve ordudaki rütbelere babadan oğula miras yoluyla geçiyordu. Aşiretler kimi vilayetlerde asayiş vergisi dahi almaktaydılar. Siyasal bakımdan bağımsız olmayan İran'da, İngiltere ve Rusya'nın nüfuz bölgeleri arasında kalan yer bağımsız bir tampon

---

³⁴ Veli Yılmaz, *İnci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988, s. 179; Z. Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 427.

³⁵ Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 3 Aralık 1967, s. 4; Baran, *agm*, s. 72.

³⁶ Sanders, *age*, s. 164.

³⁷ Petersburg'da Fransa'nın da aracılığıyla Rusya ile İngiltere arasında İran, Afganistan ve Tibet'e dair İngiliz-Rus anlaşması imzalandı. İran toprakları şartlı olarak üç bölgeye bölündü. Kuzey İran toprakları Rus bölgesi, güneyi ve Afganistan da İngiliz bölgesi kabul edildi. İran'ın orta bölümü ise tarafsız kaldı. Buna göre Hindistan'ın kapıları pozisyonundaki Güney İran ile Afganistan İngiltere'ye bırakılmıştı. Bu da Rusya tarafından İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki çıkar ve varlığının tanındığı anlamına geliyordu. Ayrıca iki büyük devlet de bölgede üçüncü bir ülkenin imtiyaz ve çıkar sağlamaya yönelik girişimlerine karşı da birlikte karşı koymaya karar vermişlerdi. Bu anlaşmanın bir sebebi de Rusların Avrupalı bir devletle anlaşarak sıcak sulara inmesine karşı Avrupa Kıtası'ndaki muhalefeti yumuşatma düşüncesi idi. Bkz. Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara 2013, s. 21; Altay Cengizer, *Osmanlı'nın Son Savaşı: Adil Hafızanın Işığında*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 100; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 335; Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 354; Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 434; Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IV, S. 18, Yaz 2011, s. 259; Tofig Mustafazade, "Antanta Devletleri'nin Planlarında I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Sırasında İstanbul ve Marmara Bölgesi", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, İzmit 2016, s. 1265; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 150

bölge olarak bırakılmıştı. Buna karşın Almanya da İran'ın yabancı işgal ve baskısından kurtarılması ve askerinin de Almanlar tarafından teşkilatlandırılarak dost ülke konumuna getirilmesi düşüncesindeydi. Osmanlı Devleti ise Almanya ile benzer bir siyaset güdüyordu. Bu siyaset doğrultusunda Almanya ve Osmanlı Devleti'nin ortak amaçları İngiliz ve Rusları İran'dan çıkarıp onları petrol bölgelerinden mahrum etmek; Hindistan ve Afganistan'a geçip Rusya ve İngiltere'yi etkisiz hale getirmektir. Yine Almanya ve Osmanlı Devleti İran üzerinde münferit emeller de besliyorlardı. Bölgede üstünlük kurma planları yapan Almanlara karşılık Osmanlılar Türkistan'daki Türk ve Müslüman halkla birleşerek bölgede hakimiyet kurmayı planlıyordu. Birbiri ile çakışan bu iki plan ile iki müttefik temsilcileri arasındaki üstünlük yarışı daha sonra Almanya ile Osmanlı Devleti'nin arasını açacaktı.³⁸

Türk birliklerinin İran harekâtına sebep olan bir husus da Rus ve İngilizlerin Türkiye'yi arkadan çevirmesine fırsat vermemektir. İran'da İttihat ve Terakki Naibi Ömer Naci ve Ömer Fevzi komutasındaki birlikler iki koldan 1915 yılının Ocak ayında Urmiye'yi, 12 Ocak'ta önce Selmas sonra Tebriz'i almayı başarmıştı. Binbaşı Şevket Bey komutasındaki 2 tabur Kirmanşah'ı, Van Jandarma Tümeni de Dilman'ı ele geçirmişti. Ancak ayaklanarak Türk güçlerine destek vereceği umulan halk pek destek vermemişti. Ücret karşılığı asker toplama girişimi de başarısız olmuştu. Ayrıca Rauf Bey komutasında "Rauf Bey Müfrezesi" adıyla Hindistan, Afganistan ve İran'da İngilizler aleyhine ayaklanmalar tertip etmek üzere bir birlik teşkil edilmişti. Bu birlik ifşa olunca Hindistan ve Afganistan planları askıya alınarak İran'da faaliyetlerine devam etmişlerdi. İran, yalnızca Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlerini protesto etmekle yetinmişti. Ruslar Sarıkamış Muharebesi'nden sonra Kuzey İran'da başlattıkları yürüyüşle Osmanlı kuvvetlerini Şubat ayı başında geri çekilmeye zorlamıştı. Boratov komutasındaki Rus birlikleri Kasım ayı başlarında Kazvin'de 19.000 ve Enzeli'de 4.000 kişilik bir kuvvet toplamışlardı. Boratov kuvvetleri 14 Aralık'ta Hemedan'a, 21 Aralık'ta Kum'a, 26 Şubat 1916'da Kirmanşah'a girmeyi başarmıştı. 4 Mart'ta İngilizlerle Ruslar arasında yapılan yeni antlaşmaya göre önceden iki devletin nüfuz alanı arasındaki tarafsız alan kaldırılmış ve Burujird-Hanikin-İsfahan hattı sınır kabul edilmişti. 23 Nisan'da Boratov Kütülamâre'de kuşatılmış olan Townshend

---

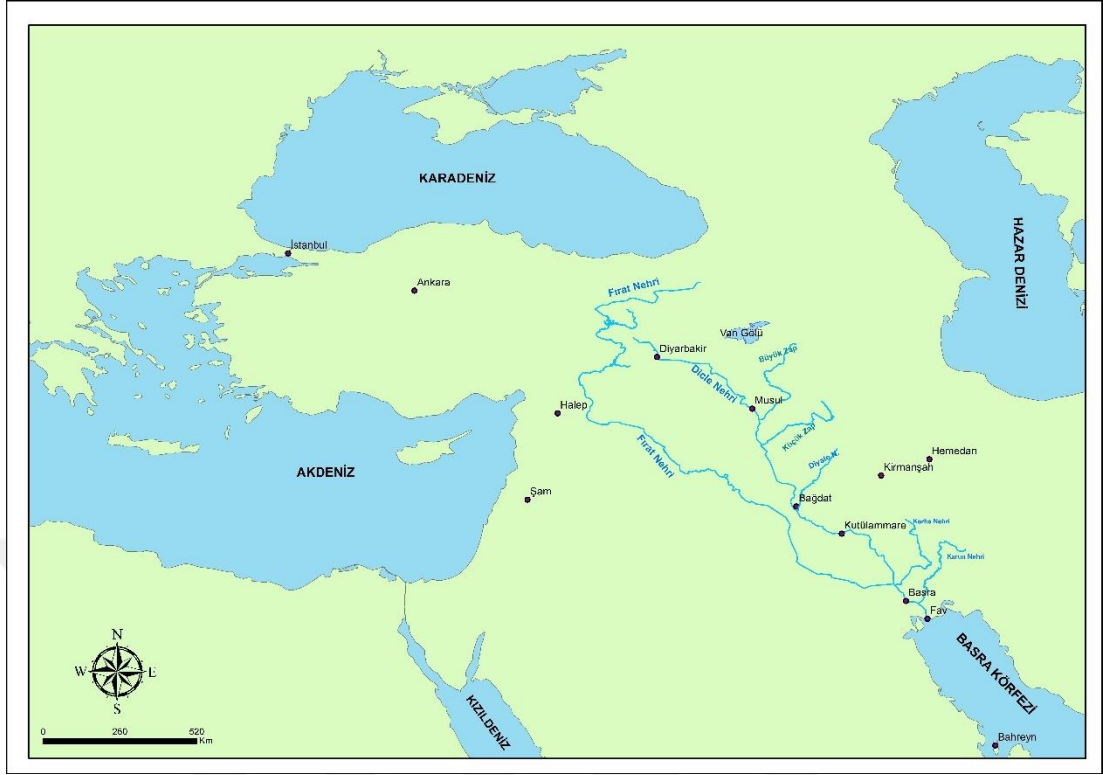
³⁸ Mehmed Kenan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt: II, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928, s. 62; Renouvin, *age*, I, s. 69; V. Yılmaz, *agt*, s. 179.

komutasındaki İngilizlere yardım etmesi için Bağdat üzerine gönderildiyse de yetişememiş ve ancak 4 Haziran'da Townshend teslim olduktan sonra Hanikin'i almak için harekete geçebilmişti. İran'a harekâta görevlendirilen Türk 13. Kolordusu Hanikin önlerinde Boratov kuvvetlerini bozduktan sonra 2 Temmuz'da Kirmanşah'a girmişti. Lojistik destek sağlayamadan büyük sıkıntılarla buraya gelen 13. Kolordu daha mevcut iaşe sıkıntısını dahi aşamamışken verilen emir üzere yürüyüşe geçerek 10 Ağustos'ta Hemedan'ı almayı başarmıştı. Ardından 11 Ağustos'ta 13. Kolordu karargâhı Hemedan şehrine nakledilmişti. Ancak hareket noktasından 400 km uzaklaşan birlikler yardım alamaz hale gelince buradan daha ileriye gidememişti. İngiliz ve Ruslar da kuvvet toplamaya koyuldukları için bir süre İran içlerindeki hareketlilik durulmuştu.³⁹

---

³⁹ Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, Cilt: III, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 316; Tuncay Öğün, "Osmanlı Basınında Cihad-ı Ekber: İran Örneği", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: XXVIII, S. 1, 2018, s. 106; Sadık Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran Harekâtını Yapan XIII. Kolordunun İaşesi Meselesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2009, s. 9-10; Karal, *age*, s. 490-493; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, TTK, Ankara 2011, s. 298; İsrail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi -Rauf Bey Müfrezesi", *OTAM Dergisi*, S.3, Ocak 1992, s. 252-268; BOA, HR. SYS. 2111/10-3, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013, s. 263; Osmanlı güçlerinin İran'daki ilerleyişinin durması hakkında Yılmaz Karadeniz, İran'da Osmanlı güçlerine karşı Ruslardan yardım alamayarak yalnız kalan İngilizler, Türklerin Kazvin'e ilerlemesinden çekinmekteydiler. Tedbir olarak İran Şahı Ahmet'in Tahran'ı terk etmesi teklifini kabul etmemesi üzerine Bağdat'a doğru yürüdüklerini, Bağdat'ı ele geçirerek Osmanlı Devleti'nin İran'daki güçlerini çekmesini sağladıklarını ifade etmiştir. Bkz. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 491; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2006, s. 42.

Harita 1: İstanbul-Bahreyn

İngilizler 9 Ocak'ta Bağdat'a yürümeye başlayınca İran'da bulunan 13. Kolorduya Bağdat'ın imdadına yetişmesi için emir verilmişti. Boratov kuvvetleri bunun üzerine 13. Kolordunun boşalttığı Hemedan üzerine hareket etmişti. Ruslar 13 Mart'ta Kirmanşah ve İsfahan'ı yeniden ele geçirmişti. Diğer taraftan 11 Mart'ta Bağdat İngilizlerin eline geçmişti. 2 Nisan'da İngilizlerle bağlantı sağlayan Ruslar Kuzeyden de Bağdat'a yürüyerek İngilizlerle birlikte Türk ordusunu kuşatmaya çabalamıştı. Bu sıralarda Türk direnişiyle karşılaşan Rus güçleri arasında mart ayından beri süregelen Bolşeviklik propagandaları savaş gücüne olumsuz etki etmişti. Son aylarda Rus Ordusunda toplu halde firar ve disiplinsizlik başlamıştı. Türklerin bıraktığı boşluğu değerlendiremeyen Ruslarla 18 Aralık 1917'de Doğu Anadolu'daki Türk-Rus Savaşı'nı durdurmak için Erzincan Mütarekesi imzalandı. Bu anlaşmaya göre iki devlet de İran'da asker bulundurmayacaklardı.⁴⁰ Rusların çekilmesine rağmen bölgede Ermeni ve Nasturiler hakimiyet kurmaya girişmişti. İngilizler de Rusların boşalttığı

⁴⁰ A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 528-529; Karal, *age*, s. 510-511.

yerlerde ilerlemeye devam etmişti.⁴¹ Bu durum Erbil-Süleymaniye-Kerkük mintikasında bulunan ve bulunduğu bölgede yeterli iâşe maddesi bulamayan 13. Kolordunun İran'dan erzak tedarik etmesinin önünü kesmişti.⁴²

Kûtulamâre'deki ağır yenilginin ardından İngilizler tarafından 1916 yılının Mayıs ayında bir takım yeni düzenlemelere gidilerek, General Gorringe emrindeki 3., 7. ve 13. Tümenlerden teşkil edilen Dicle Kolordu Komutanlığı, 14. Tümen ve 15. Tümen ile takviye edilmişti. Daha sonra 11 Temmuz 1916 tarihi itibariyle Irak Cephesi'nde altı ay kadar görev yapmış olan General Gorringe'in yerine Dicle (III. Hint) Kolordu Komutanlığı görevine General Sir Stanley Maude getirilmişti.⁴³ Buna karşın 13. Kolordu'nun İran'a gönderilmesiyle Irak Cephesi büyük ölçüde Osmanlı güçlerinden arındırılmış, önemli geçit ve kavşak noktalarının kontrolü zayıf bırakılmıştı. İngilizler bölgede doğan bu boşluğu iyi değerlendirerek Basra'da beklettikleri Hindistan kuvvetleriyle ileri safta bulunan birliklerini de takviye ettiler. Kût kuşatmasından ders çıkararak daha çetin şartlarda da dayanabilmek için erzak ve mühimmat tedarikine önem verdiler. General Maude'un elinde süvari, topçu ve uçaklarla desteklenmiş olan beş piyade tümeni bulunmaktaydı. Ayrıca Dicle üzerinde kendisini destekleyecek bir nehir filosu teşkil edilmişti. 1916 yılı yaz ve sonbahar boyunca hazırlıklarını sürdüren General Maude'un muharip gücü 107.000'i Hint ordusundan olmak üzere 166.000 personele ulaşmıştı. İngilizler yeniden Irak'a kuvvet sevk edip hazırlıklarını tamamladıktan sonra taarruza geçtiler.⁴⁴

1917 yılında İngilizler Bağdat'a doğru yürüyecekleri sırada bölgedeki Osmanlı kuvvetleri 18. Kolordudan ibaretti. İran ve Irak olmak üzere iki cephede sıkışan Türk kuvvetleri ileri doğru harekete geçen İngilizler karşısında büyük kayıplar vererek 25

---

⁴¹ Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVII, S. 28, s. 207-232; Yuluğ Tekin Kurat'a göre Erzincan Mütarekesi'yle sükunetin sağlanamamasının nedeni, bu ateşkese muhatap olan Moskova değil bu yönetimin yaptığı antlaşmaları tanımayan Güney Kafkasya Federasyonu Komiserliği'ydi. Dolayısıyla Osmanlı-Rus Savaşı'nın yerini Türk-Ermeni muharebeleri almış ve Brest-Litovsk'un koşulları 1918 nisanında yerine getirilmişti. Bkz. Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK, Ankara 1999, s. 145.

⁴² E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, Askerî Matbaa, İstanbul 1938, s. 7.

⁴³ Figen Atabey, "General F. S. Maude'un Bağdat Seferi", *History Studies*, Volume 9, Issue 2, June 2017, s. 70.

⁴⁴ Armaoğlu, *age*, s. 122; Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 426-427.

Şubat'ta Kûtulamâre'yi İngilizlere terk etmişti. Bir yıl önceki gibi Aziziye ve Selmanıpak'ta İngilizleri durdurmak için gösterilen son çaba da sonuçsuz kalmıştı.⁴⁵ Mart ayı başında şiddetini artıran İngiliz taarruzları karşısında Halil Paşa, Diyale ve Bağdat'ı koruyamayacağını düşünerek, 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'ı boşaltmıştı. 6. Ordu, Bağdat'ın düşmesine engel olamamıştı. İngilizler 88 günlük taarruz sonucunda Bağdat'ı Türklerden almayı başarmışlardı.⁴⁶

Bağdat düştükten sonra Osmanlı devlet adamları telaşlanmıştı. Bağdat'ın geri alınması için Yıldırım Ordular Grubu kurulmuştu. General Falkenhayn komutasında kurulan bu ordular grubu, kuruluş amacına hizmet edemeden 1917 yılının Ekim ayında Filistin'e yönelik İngiliz saldırılarının başlaması gerekçe gösterilerek Bağdat'ın geri alınması yerine buradaki birliklerin bir kısmı Filistin'e kaydırılmıştı.⁴⁷

General Maude'un 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'ı işgali İngiliz kamuoyunda büyük yankı uyandırmış ve sevinçle karşılanmıştı. Kûtulamâre yenilgisiyle sarsılan itibarlarının iade edildiğine inanmışlardı. Bağdat'ın düşmesi Irak Cephesi'ndeki büyük çözümlenin kara habercisi gibi Türk kamuoyunda derin yankılar uyandırırken, İngilizlerin Arap dünyasında itibarı artmış, 6. Ordu Komutanı Halil Paşa Musul'a çekilerek orada mevzilenmişti. Personel kaybıyla oldukça zayıflayan 30.000 kişiye düşen 6. Ordu, Halil Paşa'nın emriyle 300 km genişliğindeki bir savunma hattına yayılarak cepheyi tutmaya çalışmıştı. Ancak bu sıralarda 6. Ordu, geri çekilirken Bağdat'taki lojistik merkezini, ambarlarını yitirmiş bir daha toparlanmamak üzere düzeni bozulmuş, iaşe-ikmal yönünden büyük sıkıntılar içine düşmüştü. Hatta Bağdat'ın düştüğü tarihlerde 6. Orduda görevli bulunan Alman subaylarından Kurmay Binbaşı Paraguin; “*Açlık Irak'ta Türklerin gücünü ispat etmelerine imkân vermemiştir.*” diyerek acıklı durumu ifade etmişti. 1918 yılının mart ayında hücumla

---

⁴⁵ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu-Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003, s. 51.

⁴⁶ Duman, *age*, s. 142; T. A. Baran, *agm*, s. 72; F. Rezzan Ünalp, “1916 Kutü'l-Amâre Zaferi: Komutanlar ve Harekâtın Sonuçları”, *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 195; Levent Ünal, “Irak Cephesi Muharebelerinin Askerî Harekât Yönünden Değerlendirilmesi ve Kutü'l-Amâre Zaferi”, *Unutulan Zafer: Kutü'l-Amâre, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul 2016, s. 44.

⁴⁷ Mustafa Budak, “Mondros Mütarekesi'nden Sonra Osmanlı 9. Ordusu'nun Kuzeybatı İran'ı (Güney Azerbaycan'ı) Tahliyesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XVII, S. 51, 2001, s. 610; Kaymaz, *age*, s. 52; Sanders, *age*, s. 218.

geçen İngilizler Fırat üzerinde 18. Kolorduyla yaptıkları muharebelerde Türk tarafına büyük kayıp verdirmelerine rağmen kesin sonuç alamayıp yaz döneminin geçmesini beklemişlerdi. İngiliz savaş kabinesi yaptığı değerlendirmede savaşın kısa bir süre sonra biteceğine hükmederek petrol kaynaklarına sahip olan Musul'un gecikmeyle de olsa ele geçirilmesini çıkarlarına uygun bulmuş, Irak Cephesi'ndeki General Marshall'a⁴⁸ 2 Ekim 1918'de nehir boyunca kuzeye Musul'a doğru ilerleme emri vermişti.⁴⁹

28 Nisan'da Kifri, 29 Nisan'da Tuzhurmatu düşmüştü. Türk ordusu 1918 yılında Musul yönünde çekilerek 7 Mayıs 1918'de Kerkük'ü boşaltmak zorunda kalmıştı. Ancak Süleymaniye bölgesindeki Kürtlerin kendilerine düşmanca tavır aldığını gören İngilizler güvenli olmadığı gerekçesiyle Kerkük'ü geri boşaltmıştı. 6. Ordu birlikleri Kerkük'ü 25 Mayıs'ta yeniden ele geçirdi. Irak'taki güçlerin takviye edilmesi mümkünken Enver Paşa, Halil Paşa'yı yeni kurulan Doğu Ordular Grubu komutanlığına atamış, 6. Ordunun başına da Ali İhsan Paşa tayin edilmişti. 6. Ordu birliklerinin bir kısmı Doğu Ordular Grubu bünyesinde Kafkasya ve İran'a kaydırılmıştı.⁵⁰ Mondros Mütarekesi öncesi Ali İhsan Paşa, komutanlığını üstlendiği 6. Ordunun kısıtlı imkanlarıyla Musul'un düşmemesi için gayret gösterdi. Dicle Muharebesinde büyük zayıflık verilmesine rağmen İngiliz kuvvetleri durdurulabilmişti. İngilizler Musul'a yaklaşmış ama işgal edememişlerdi. Tam o günlerde Mondros Mütarekesi imzalandı. 30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı olmasına rağmen Musul'un işgaline 3 Kasım günü başlanmış ve işgal 15 Kasım'da tamamlanarak cephe de kapanmıştır.⁵¹ Mondros Mütarekesi dört yıl süren savaşa son verirken aynı zamanda Osmanlı silahlı kuvvetlerinin de yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılmıştı. Mondros Mütarekesi'nin 5. maddesi ilk olarak sınırların güvenliği ve asayişin korunmasının dışında kalan askerlerin terhis edilmesini birlik sayısının düşürülmesini ve nihayet teşkilatın yeniden yapılandırılmasını ön

---

⁴⁸ 18 Kasım 1917'de General Maude'un koleradan ani ölümü üzerine Irak Seferi Kuvvetleri Başkomutanı olarak III. Kolordu Komutanı Korgeneral W.R. Marshall komutayı devraldı. Bkz. Atabey, *agm*, s. 81.

⁴⁹ Robbins, *age*, s. 79; Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", s. 429-430.

⁵⁰ Kaymaz, *age*, s. 58-60.

⁵¹ Mehmet Okur, "Mondros Mütarekesi'nin Irak ve Suriye Cephelerinde Uygulanışında İngiltere'nin Yaklaşımı", *Atatürk Dergisi*, Cilt: III, S. 2, 2002, s. 233-235; Enes Demir, *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mısâk-ı Millî II*, Hiperlink Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 185.

görüyordu. 6. Orduda da 15 Kasım'da terhis başlatıldı. Kalan birlikler 25 Kasım 1918 itibariyle Mardin-Urfa-Birecik-Diyarbakir hattına çekildi.⁵²

Irak-İran Cephesi'ndeki askerî harekât yukarıda anlatıldığı gibi olmakla beraber tezimizin esas konusunu lojistik destek ve menzil teşkilatı kapsamında iaşe ve sağlık hizmetleri oluşturmaktadır. Bu sebeple çalışmamızın ana temasını oluşturan *lojistik* kavramını açıklamayı uygun görmekteyiz. Lojistik kelimesi Latince'den logic (mantık) ve statics (istatistik) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.⁵³ Genel olarak bir ürünü kaynağından nihaî tüketicisine ulaştırmak için gerekli tüm faaliyetler olarak tanımlanan⁵⁴ lojistik faaliyetler, tarih boyunca insanların değişik ihtiyaçlarına cevap verebilmek için geniş bir kullanım alanında kendini göstermiştir.⁵⁵ Ancak genel tanımlamalara rağmen bir kavram olarak lojistik, askeri amaçlı kaynak ve hizmetlerin tedarik edilmesine yönelik faaliyetler biçiminde ortaya çıkmıştır. Yunan ve Roma dönemlerinde askerî harekât için ihtiyaç duyulan kaynak ve hizmetlerin verimli ve etkin bir şekilde sağlanması ve ilgili birimlere sevk edilmesinden sorumlu olan *logistikas* adı verilen askerî görevliye dayandığı söylenebilir.⁵⁶ Lojistik kavramının modern anlamda ise askerî kullanımı açık bir şekilde XVII. Yüzyılda Fransa'da görülmüştür. Napolyon Savaşları'nın yaşandığı dönemde (1803-1815) ise *logistique*, askerlerin bir yerden başka bir yere ihtiyaç olan malzemeyi nakletmesi ile ilgili askeri bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁷

Sefer öncesi ve sefer sırasında yürütülen bu tür lojistik destek faaliyetlerine Osmanlı literatüründe *iaşe-ikmal* işleri denilmiştir. Osmanlı Devleti savaşlar esnasında, ordusunun sınır bölgelerinde ve düşman topraklarındaki askerî faaliyetlerini başarılı bir şekilde yürütülebilmesi için gerekli silah, cephane, erzak, yem ve malî kaynakların

---

⁵² Selçuk Ural, "6. Ordu'nun 13. Kolordu'ya Dönüştürülmesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 59, Temmuz 2004, Ankara 2004, s. 525-528; Zekeriya Türkmen, "Ali İhsan Sabis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXV, İstanbul 2008, s. 247.

⁵³ Muharrem Bakkal-Uğur Demir, *Lojistik Yönetimi ve E-Lojistik*, Hiperlink Yayınevi, İstanbul 2011, s. 3.

⁵⁴ Osman Z. Orhan, *Dünyada ve Türkiye'de Lojistik Sektörünün Gelişimi*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2003, s. 7.

⁵⁵ Vedat Şahin, "Lojistik Coğrafyası Üzerine Bir Değerlendirme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 29, Ocak 2014, s. 350.

⁵⁶ Koray Özcan, "Anadolu'da Ortaçağ Lojistik Merkezleri Selçuklu Liman Kentleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XIV, S. 53, Bahar 2017, s. 138-139.

⁵⁷ Serkan Güvercin, "Sürdürülebilir Kalkınma İçin Yeşil Lojistiğin Önemi Dünya ve Türkiye'deki Uygulama Örnekleri", *Sosyal Bilimler Dergisi (SOBİDER)*, S. 19, Ocak 2018, s. 468.

temin edilmesi ve ihtiyaç duyulan bölgelere hızlı bir şekilde ulaştırılmasına son derece önem vermiştir. Tarih sahnesine çıkmasından itibaren sürekli savaşan, gaza ve cihat politikası ile hareket eden Osmanlı Devleti, asırlar boyunca elde ettiği birikim sayesinde iâşe ve ikmal konularında bir hayli tecrübe kazanmıştır. Askerî operasyonların başarıya ulaşmalarında ordunun teknik donanımı, eğitiminin yanı sıra sefer öncesi yapılan hazırlıkların da etkisi vardır.⁵⁸

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti ve Osmanlı Ordusunda da büyük değişiklikler olmuştu. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte silah sanayiinde de büyük ilerleme kat edilmişti. Aynı zamanda muharip orduların mevcudu ittifaklarla birlikte milyonları bulmuştu. Miktarı artan asker ile birlikte savaş malzemesinin cephelere taşınması için motorlu araçlar ve sorunsuz işleyen bir ulaşım ağı gerekmektedir. Oysa Osmanlı topraklarındaki demir ve karayolları ihtiyacı karşılama hususunda büyük problemleri barındırıyordu. Motorlu taşıt yok denecek kadar azdı. Önemli noktalar İtilaf donanması tarafından tutulmuş olduğundan denizyolu ulaşımı tamamen kesilmişti. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda Balkan Savaşlarından yeni çıkmıştı. Balkan Savaşlarında lojistik destek konusunda büyük eksikler ve problemlerle karşılaşmıştı. Lojistik desteğin gereği gibi sağlanamamış olması Balkan yenilgilerinde büyük pay sahibi olmuştu.⁵⁹ Buna rağmen savaştan yeni çıkmış yorgun ve toparlanamamış olan Osmanlı Devleti, bahsedilen eksikleri gideremeden ve hazırlıklarını tamamlayamadan üç aydan bile kısa süren bir seferberlik sürecinden geçerek Birinci Dünya Savaşı'na girmiş ve birçok cephede savaşmıştı. Ayrıca bu cephelerde tahminlerin çok üstünde dört yıl gibi uzun bir süre savaşmak durumunda kalmıştı.

Bahsedilen şartlarda Osmanlı Devleti, lojistik destek konusunda büyük bir mücadele vermiştir. Bu mücadele akademik düzeyde araştırılmaya değer bir çalışma alanı olmakla birlikte konu hakkında aydınlatılmayı bekleyen karanlık noktalar ve doldurulması gereken boşluklar vardır. Özellikle iâşe konusunun lojistik destek

---

⁵⁸ Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", *Turkish Studies*, Volume 7/4, Fal 2012, s. 2270-2271; Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Müttefik Orduların Barınma ve İâşe Sorunları", *XVI. Türk Tarih Kongresi (20-24 Eylül 2010), Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara 2015, s. 281.

⁵⁹ Bülent Durgun, *Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Ulaştırma Faaliyetleri 1912-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 6-7.

hizmetleri içerisinde basit bir yeme-içme faaliyetinin ötesinde ayrı bir yeri vardır. Çünkü savaşlarda lojistik hizmetlerin diğer unsurlarına sadece çarpışmaların yoğunluk kazandığı dönemlerde ihtiyaç duyulurken, iaşe hizmetlerinin ordunun hareketsiz kaldığı zamanlarda da kesintisiz yürütülmesi gerekmektedir. Ayrıca, hareket halindeki ordunun yiyecek depolarından uzaklaşması halinde, iaşe maddeleri sevkiyatının önemi daha da artmaktadır. Öyle ki, erzak kollarının yiyecek ulaştıramayacağı mesafelere kadar ilerlemeleri, birliklerin aç kalmalarına dolayısıyla imha olmakla karşı karşıya gelmelerine sebep olmaktaydı. Savaşa faaliyetine doğrudan etki eden iaşe hizmetleri bir hayli ayrıntıyı barındıran ve aynı anda birçok etkeni hesaba katarak iyi analiz edilmeyi gerektiren bir konudur. Özellikle savaşın dört yıl kadar uzun sürmesi, cepheyle birlikte cephe gerisinde de kıtlığa sebep olmuştu. Osmanlı Devleti savaşta sadece ordunun değil aynı zamanda halkın da iaşesini karşılama sorumluluğunu üstüne almış, kendi ihtiyacını karşılayamazken elindeki binlerce esiri de doyurmaya çabalamış ve bu da yetmezmiş gibi İngilizlere esir düşen kendi evlatlarının feryadını duyarak onların da iaşesini hesaba katmak zorunda kalmıştı.⁶⁰ Tüm bunlar durumu çok daha trajik bir noktaya taşımış, araştırma konusu olarak bizi iaşe meselesini seçmeye sevk etmiştir.

Bununla birlikte savaş boyunca Osmanlı asker kayıpları göz önüne alındığında toplam vefat sayısının 325.000 civarında olduğu görülmektedir. Bunun 50.000'i muharebelerde, 35.000'i yaralandıktan sonra 240.000'i hastalıktan dolayı vefat etmişti.⁶¹ Hastalıkların yayılmasına gıdasız kalan insan ve hayvanların hastalıklara karşı dirençlerinin düşmesi ya da tedavi sürecinde almaları gereken gıdayı alamadıkları için tam iyileşemedikleri hesaba katıldığında sağlık hizmetleri iaşe hizmetleriyle sıkı bir ilişki içindedir. Dolayısıyla iaşe konusunu sağlık hizmetleriyle birlikte ele almanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu sebeplerle tezimizi lojistik destek hizmetleri çerçevesi içinde “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak-İran Cephesi’nin İaşe ve Sağlık Hizmetleri” şeklinde sınırlandırdık.

---

⁶⁰ Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi’nin I. Dünya Savaşı’ndaki Lojistik Desteği*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 9-10.

⁶¹ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 122.

Çalışmamızda öncelikle yöntemsel model olarak lojistik destek ve iaşe hizmetleri konusunda ilk ve en tafsilatlı eser olma özelliği taşıyan Tuncay Öğün'ün *Kafkas Cephesinin 1. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği* adlı eseri dikkate alındı. Eser Kafkas Cephesi adını taşımakla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun lojistik desteği hakkında yazılmış ilk çalışmadır. Bu yönüyle Kafkas Cephesindeki durumu anlatmadan önce ayrıntılı bir şekilde Osmanlı seferberliğini, lojistik destek hizmetlerinin nasıl teşkilatlandığını nasıl işlediğini bir bütün olarak ele almıştır. Biz ise çalışmamızda genel işleyişi tekrarlamaktan kaçınarak Irak Cephesi ile 13. Kolordu'nun faaliyetleri kapsamında İran Cephesi'ndeki iaşe ve sağlık hizmetlerine odaklandık.

Çalışmamızda çeşitli kaynaklardan istifade ettik. Resmi kayıtları içeren arşivler bunlardan ilkidir. Arşivler, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordularının lojistik desteği hakkında bol miktarda belge bulundurmaktadır. Yararlandığımız arşivler Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)⁶², Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi (BOA)⁶³, Kızılay Arşivi'dir. ATASE'den alınan belgeler askerî belgeleri, Başkanlık Osmanlı Arşivinden alınan belgeler ağırlıklı olarak mülki idare belgelerini, Kızılay Arşivinden alınan belgeler de yapılan yardımlar ve sağlık hizmetleri belgelerini ihtiva etmektedir. Ancak bu ayırım belgelerin içeriğinden ziyade yazışmaların cereyan ettiği kurumların ayırımıdır. İçerik bakımından bu farklı arşivlerden alınan belgeler birbirini tamamlamış ve bize belgelerin içeriğini kıyaslama imkânı vermiştir.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivinde (ATASE) yaklaşık on milyon belge bulunmaktadır. Türk askerî ve siyasî tarihinin 1853–1856 Kırım Savaşı'ndan günümüze kadar ilgili belgeleri barındırması yönüyle oldukça önemli ve zengin bir içeriğe sahiptir. Bünyesinde barındırdığı belge koleksiyonlarından biri de Birinci Dünya Harbi Koleksiyonudur. Bu koleksiyondaki belge sayısı da 3.671.470

---

⁶² Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Kendirci-İbrahim Halil Aytar, "Askerî Ve Siyasî Tarih Araştırmaları İçin Önemli Bir Belge Merkezi: ATASE Arşivi Kuruluşu, Yayınları ve Belge Koleksiyonları", *Turkish Studies*, Volume 10/1 Winter 2015, s. 341-350.

⁶³ Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivinin tasnif ve fonları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, haz. Yusuf İhsan Genç vd., Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2010.

olarak verilmiştir. Bu koleksiyon genel olarak Başkumandanlık Vekâleti ile ordu komutanlıkları ve ordu komutanlıkları ile onların alt birimleri arasındaki yazışmaları içerdiğinden, doğal olarak Irak-İran Cephesi'nin iâşe ve sağlık hizmetlerine dair belgeler de burada bulunmaktadır. Ancak ordu komutanlıkları menzil bölgesindeki lojistik hizmetleri yürütmekle mükellef olduklarından buradaki belgelerde yurt içinden ziyade menzil bölgesindeki iâşe hizmetlerine dair kayıtlar yer almaktadır. Çalışmamız konusunu oluşturan Birinci Dünya Savaşı ve ordunun iâşe ve sağlık hizmeti meseleleri hakkında askerî konular olmaları yönüyle ATASE'de konumuzla alakalı diğer arşivlere kıyasla çok sayıda belgeden istifade edilmiştir.

Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivinde (BOA) yaklaşık 150 milyon belge içinde Birinci Dünya Savaşı ile ilgili önemli miktarda belge vardır. Çalışmamızla ilgili olarak cephe gerisinde iâşe maddelerinin üretimi, üreticilerden alınış şekli ve bunların ordu menzil bölgesine sevk edilmesi gibi konuları içeren belgeler bulunmuştur. Bu çalışmada Başkanlık Osmanlı Arşivinin Dahiliye Nezareti Evrakı başta olmak üzere farklı tasnif ve fonlarından istifade edilmiştir. Dahiliye Nezâreti, zabtiye ve belediye işlerinden matbuâta; mülkî memurların tayininden yeni kurulan vilayetlerin nizam teşkiline; seferberlik, yangın ve deprem gibi durumlarda gerekli muamelenin icrasından eğitim ve öğretim işlerine kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde ilgili kurumlarla gerekli yazışmaları yapmak, Sadâret'in Dahiliye'ye ait direktiflerini uygulamakla mükelleftir. Başkanlık Osmanlı Arşivindeki konumuz ile ilgili belgelerin büyük çoğunluğu Dahiliye Nezareti evrakından oluşmaktadır. Bu evraklar Nezaret bünyesindeki birimlere göre gruplandırılmıştır.

Dahiliye Nezareti evrakından istifade ettiğimiz belge gruplarına gelince, *İdâre-i Umumiye Belgeleri (DH.İUM)* içinde memurların tayin, azil ve taltifleri; emlak ve arazi işleri; zahire ve iâşe maddelerinin toplanarak sevk edilmeleri; askeriyenin ihtiyaçlarının karşılanması; eğitim ve öğretim; vakıflar; köy, nahiye ve kaza teşkilleri; askere alma işlemleri ve seferberlik; işgal altında kalma; deprem, yangın, sel felaketi gibi durumlarda gerekli muamelenin icrası ile dârüleytâm vs. konulara rastlamak mümkündür. Bahsi geçen konuların çalışmamızla ilişkisinden dolayı en fazla İdare-i Umumiye belgelerinden istifade edilmiştir. Diğer bir belge grubu olan *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM)*, asayiş ve güvenliğe ait konularda çeşitli

vesikaları ihtiva eder. Vilayetler tarafından merkeze gönderilen raporlarda, meydana gelen siyasî olaylar, katil, yaralama ve gasp olayları ile bunların faileri hakkında yapılan muameleler; jandarma muamelâtı, eşkıya ile jandarma arasındaki çatışmalar hakkında zengin malumat bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle Irak bölgesinde bu tarz vukuat sayısının fazla olması sebebiyle bu fondaki belgelere müracaat edilmiştir. Şifre Kalemi, genel olarak Dahiliye Nezâretinin ve ona bağlı birimlerin diğer vilayetler ve mutasarrıflıklar ile yaptığı muhâberatta aracı olmuştur. Bunların yanında, bazen nezâret ve devlet dairelerinin muhaberatını da ihtiva etmesi sebebiyle *Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR)*, önemli bir belge grubunu oluşturmuştur. Son olarak istifade ettiğimiz Dahiliye Nezâreti evrakından olan *İdarî Kısım Belgeleri (DH.İD)* mülkî taksimattaki düzenlemeler, belediye meclisleri ile idare meclisleri azalarının seçimi, gayr-ı müslim ve ecnebilere ait mektepler ile kilise inşaatlarına ruhsat verilmesi, Osmanlı topraklarında çeşitli arkeolojik kazılara müsaade edilmesi ve eski eser kaçakçılığının önlenmesi gibi birçok konuda içerik barındırmaktadır.

Bab-1 Âlî Evrak Odası Tanzimat'tan sonra Bab-1 Âlî'deki evrak akışını sağlamış, nihayet 24 Şevval 1277/5 Mayıs 1861 tarihinde çıkan nizamnâme ile İmparatorluğun sonuna kadar devam edecek bir müessese hâlini almıştır. Odada başlangıçtan sonuna kadar Sadâretten yazılan tezkire ve tahrirâtın kayıt ve saklama işleri yürütülmüştür. Sadâret ile nezâretler ve diğer daireler arasında yapılan yazışmaların kayıtlarını ihtiva etmesi dolayısıyla *Bab-1 Âlî Evrak Odası Belgeleri* çalışmamızda faydalanılan önemli vesikalardan olmuştur.

İstifade edilen diğer önemli Osmanlı Arşivi Belge grubu *Hariciye Nezâreti Belgeleri*'dir. Hariciye Nezâreti Arşivi, Tanzimat'la birlikte teşkilatlanan Hariciye Nezâreti'ne paralel olarak oluşan "merkez arşivi" ile sefâret ve konsolosluklarda teşekkül eden "taşra arşivi" olmak üzere iki grupta toplanmaktadır. Çok az miktarda Tanzimat öncesi döneme ait evrak bulunmakla birlikte gerek merkez gerekse taşra arşivlerindeki evrak, Tanzimat sonrası seksen yıllık bir dönemi ihtiva etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi döneminin dış ilişkilerine ait evrakı, Sadâret Arşivi'nin fonları içerisinde bulunmaktadır. Bu sebeple Hariciye Nezâreti Arşivi devletin dış ilişkileriyle ilgili, Sadâret Arşivi fonları içerisinde bulunan belgeleri kronolojik olarak tamamlayıcı niteliktedir. 1985 yılına kadar Dışişleri Bakanlığı

bünyesinde bulunan Hariciye Nezâreti Arşivi, bu tarihten itibaren Başkanlık [Başbakanlık] Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'na devredilmiştir. Çalışmamızda nezaretin Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS) kullanılmıştır. Bu belgeler, Hariciye Nezâretinin iç ve dış siyasî olaylar ve meseleler ile ilgili yaptığı yazışmalardan oluşmuştur.

Osmanlı Devleti'nde çeşitli amaçlarla hazırlanmış haritalar da Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivinde bulunan değerli belgelerdendir. Çalışmamızda Irak ve İran ile ilgili ayrıntılı haritalardan istifade edilmiş ve bu haritalar içeriğe eklenmiştir.

Başvurduğumuz üçüncü arşiv *Kızılay Arşivi*'dir. 1868'de Hilâl-i Ahmerin kurulmasını takiben, Türk-Yunan Savaşı ile başlayan, ardından Trablusgarp, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ile devam eden ve Kurtuluş Savaşı'yla son bulan döneme ait binlerce belge Kızılay Arşivinde bulunmaktadır. Arşivdeki belgeler, cephelerde ve cephe gerisinde gerçekleştirilen faaliyetler, yurtiçi ve yurtdışı çalışmalar ve ilgili kurumlarla yapılan iş birliği yazışmaları, Hilal-i Ahmer'in sosyal hayata katılımı gibi çeşitli konuları içermektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde yeni hastaneler kuran ve var olanların da idaresini üstlenen Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin özellikle sağlık alanında büyük hizmetleri olmuştur. Cemiyetin yapmış olduğu bu hizmetler ile ilgili Türk Kızılayı Arşivinde bulunan belgelerden istifade edilerek cephedeki hizmetleri ortaya konulmuştur.

ATASE ve Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi tarafından belirli konular hakkındaki belgeler derlenerek kitap ve dergi şeklinde yayımlanmıştır. ATASE yayını olan *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*'nin 84, 90, 117, 118, 137. sayıları Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesi konusundaki belgeleri ihtiva etmektedir. Başkanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayımlanmış olan *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, *Türk-Ermeni İhtilâfı Belgeler* faydalandığımız diğer yayınlardır. Ayrıca Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi* adıyla çalışmamız açısından kıymetli belgeler barındıran bir belge koleksiyonu yayımlanmıştır.

Yayımlanmış belge koleksiyonlarından biri de A. Sefer Ökçün Tarafından hazırlanmış olan *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü* adlı kitaptır. Bu kitapta Birinci Dünya

Savaşı ile Kurtuluş Savaşında tarımsal üretimi arttırmak amacıyla uygulamaya konulan tarımda çalışma ve ekme yükümlülüğüne (mükellefiyyet-i ziraiyyeye) ilişkin belgeler bir araya getirilmiş, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından yayımlanmıştır.⁶⁴

Yayımlanmış belge niteliğinde olan ve ordunun iç işleyişini düzenleyen askerî nizamnameler ise genellikle müstakil kitapçıklar halinde basılmışlardır. *Hıdemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayûnu, 1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesi, Menzil Hıdematı Nizamnamesi, Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname, Menzil Mıntıkasındaki Hıdemat-ı Sıhhiye, Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Nizamname ve Talimatname, Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi*, gibi talimatname ve nizamnameler bize iâşe ve sağlık hizmetleri hakkında değerli bilgiler vermişlerdir.

Önemli belge yayınlarından biri de Düstûr'dur. Tanzimat'tan 23 Nisan 1923 tarihine kadar olan Osmanlı hukuk mevzuatını barındıran Düstur bir kanun mecmuası olarak üç tertip halinde basılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan iâşe buhranı ülkenin en önemli problemlerinden biri haline geldiğinden, bu buhranın üstesinden gelmek amacıyla sık sık yeni düzenlemeler yapılmıştır. O nedenle 2. tertip Düstûr mecmuasının V-XII. ciltlerinde iâşe konusunda yapılmış düzenlemelere ait çok sayıda kanun ve nizamname yer almaktadır. Yine sağlık hizmetleri konusunda da birçok düzenleme yapılmıştır. Söz konusu kanun ve nizamnameler, Osmanlı Devleti'nin iâşe ve sağlık politikaları hakkında çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Osmanlı Genel Karargâhı İstihbarat Şubesi tarafından İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmiş olan İngiliz raporlarından da yararlandık. Bunlar Türkçe'ye *Irak Raporu* ve *Irak Seferine Dair İfşaat* başlıklarıyla yayımlanmıştır. Gertrude L. Bell'in İngiliz Kraliyet Hükümeti adına hazırladığı Vedii İlmen tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olan *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi* adlı rapor, Bunlarla birlikte Irak'ta *İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918* başlığıyla Ali Satın tarafından derlenip Nilgün Engin

---

⁶⁴ *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, haz. A. Sefer Ökçün, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1983.

tarafından Türkçe'ye çevrilen İngiltere Devlet Arşivi Raporu da İngiliz Askerî Teşekkülleri konusunda istifade edilen yayımlanmış belgelerdir.

Çalışmamızda kaynak yelpazesini geniş tutmaya çalıştık. Resmi kayıtların dışında müracaat ettiğimiz kaynakların bir kısmını süreli yayınlar oluşturmuştur. Süreli yayınlar içinde öncelikle gazetelerin araştırmalara kaynak olmaları açısından bakıldığında Birinci Dünya Savaşı ile birlikte basın üzerine zorunlu bir kontrol getirildiğinden, sansür ve kâğıt sıkıntısının da etkisiyle pek çok gazete ya kapatılmış ya da kapanmıştı. Savaş boyunca yayımlanabilen gazetelerin de iktidarın açıklamaları dışında bir şey yazması imkânsız hale gelmişti.⁶⁵ Bu ortamda gazetelerde iâşe vb. sıkıntılardan da bahsedilemiyordu. İâşe işlerinin büyük bir mesele haline gelmeden önceki dönemde gazeteler genellikle savaş hakkında resmi tebliğlerden ibaret haberler yapmışlardı. Bu dönemde gazetelerde halkın savaş motivasyonunu yüksek tutmak için cephedeki başarılarından, alınan esir ve ganimetlerden ve düşman devletlerdeki ekonomik sıkıntılardan söz edilmiştir. Ancak iâşe maddelerini temin etmenin güçleştiği zamanlarda ise halkı ziraat yapmaya teşvik etmek, halkın işin içine katıldığı üretim ile ilgili düzenlemeler hakkında onları bilgilendirmek gibi iâşe işlerinden bahsedilmiştir. Ekonomisi bozulan halkı teskin etmek için nakit sıkıntısının geçici olduğu gibi haberlerin yanında, ihtikara başvuruları uyarmak, onlara ve piyasada yaşattıkları olumsuzluklara karşı mücadele etmek amaçlı haberler yapılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz sansür ve diğer sıkıntılar hesaba katılarak çalışmamızda *Tanin*, *İkdam*, *Vakit*, *Şehbal* gazetelerinden istifade edilmiştir.

Çalıştığımız konu ve Birinci Dünya Savaşı'nın cereyan ettiği tarih itibariyle Irak Bölgesinde yayımlanmış birçok gazetenin varlığından haberdar olsak da bunlara ulaşmamız mümkün olmadı.⁶⁶ Bölgede basılan gazetelerden erişebildiğimiz tek gazete *ez-Zevrâ* gazetesi oldu. Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği sırasında kurulan matbaada basılan bu gazete 1869-1917 yılları arasında yayımlanmıştır. Ancak gazetenin yalnızca 1869-1907 tarihleri arasındaki nüshalarına erişebildik. Elimizde sınırlı görüntüleri

---

⁶⁵ Birinci Dünya Savaşı'nda sansür uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Kalemli, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Sansür Uygulaması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, 2018, s. 509-538; Tuncay Ögün, "Sarıkamış'ta Soğuk Sansür", *Yediköta*, S. 112, 2017, s. 21.

⁶⁶ Irak'ta yayımlanmış olan gazeteler için bkz. Şemsettin Küzeci, *Irak Basın Tarihi*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayını, Ankara 2009.

olmasına rağmen ez-Zevrâ gazetesi Irak Bölgesi hakkında değerli bilgiler içermektedir.⁶⁷

Sürelî yayınlar çerçevesinde çeşitli dergilere de başvuruldu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yayımlanan önemli dergilerden biri *Harp Mecmuası*'dır. Dergi, Osmanlı cepheleri hakkında bilgi vermek ve halkın desteğini sağlamak amacıyla 1915 yılında yayımlanmaya başlamıştır. Akademik çalışmalarda, 27 sayı basılmış olan dergiden yayımlanma amacı ve sansür uygulaması dikkate alınarak istifade edilmiştir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı ile ilgili birçok akademik çalışmada uygulandığını gördüğümüz gibi biz de bu dergideki zengin görselden istifade ettik ve çalışmamızın içeriğinde sunduk.

Konumuz hakkında önemli bilgiler veren bir diğer dergi *Askerî Mecmua*'dır. Askerî Mecmua, 1882 yılından günümüze kadar birtakım değişikliklerle yayımlanmaya devam eden bir sürelî yayındır. Yayın hayatına “Mecmua-i Askerîye” adı ile başlayan dergi daha sonra “Askerî Mecmua” adı ile yayına devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cepheleeri hakkında Askerî Mecmua'da yazılan yazılar savaştan hemen sonra ve kimi zaman bizzat cephede görev yapmış askerler tarafından yazılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk Ordusunda askerî teşkilat ve askerî hayat ile ilgili bazı değerlendirmelere de yer verilmiştir.⁶⁸

Bir diğer önemli dergi olan, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 1912 yılı itibariyle yayımlanmaya başlayan *Ticaret ve Ziraat Mecmuası* 1918 yılına kadar basılmıştır.⁶⁹ Birinci Dünya Savaşı yıllarında da yayımlanan dergi ticaret, tarım ve hayvancılık ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Ticaret ve Ziraat Nezaretinin resmî yayın organı

---

⁶⁷ Zevra Gazetesi'nin nüshaları Ankara Milli Kütüphane (yalnızca 2 sayı) ve İstanbul Bayezid Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Koleksiyonunda bulunmaktadır. Gazete hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Haniççe, “Orta Doğu'da Osmanlı Vilayet Gazetelerine Bir Örnek: Zevra Gazetesi (1869)”, *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu*, Elazığ 19-21 Ekim 2016, Ankara 2018, s. 231-270; Mine Ersoy, *Zevra Gazetesi (S.1-100)'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2014.

⁶⁸ Askerî Mecmua hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Türkkân, *Askerî Mecmua'da Birinci Dünya Savaşı Türk Cepheleeri (1-145. Sayılar)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007, s. 7 vd.

⁶⁹ Kenan Demir, “Osmanlı'da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)”, *Turkish Studies*, Volume 9/8 Summer 2014, s. 390.

olması sebebiyle resmi kayıtlar ve istatistikler içermesi derginin kaynak önemini arttırmaktadır.

Son olarak Dahiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi yayını olan *Sıhhiye Mecmuası*'nın yalnızca bir sayısından 1915 yılında Bağdat'ta uygulanmış olan veba aşısı hakkında istifade edilmiştir.

Cephede bizzat görev yapmış kişilerin günlük ve hatıraları araştırmacılar için büyük öneme sahiptir. Çalışmamız açısından hatırat türü eserler (günlük ve hatıralar) yazarının savaş pratiği olmasından dolayı askerî harekât, idari faaliyetler, ikmal ve iaşe hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hatırat türü eserlerde verilen bilgilerin bir diğer kişinin hatıratı ve diğer kaynaklarla kıyaslanması yönüyle de araştırmalara katkı sağlamaktadırlar. Ayrıca bu tarz eserler yazarın duygu, düşünce ve moral durumunu da yansıttığı için özel bir değere sahip olmakla birlikte resmî kayıtları dengeleyecek şekilde kanun, nizamname ve talimatnameler uygulanırken ne gibi sorunlarla karşılaşıldığını görme fırsatı verir. Yani bu eserler talimatname ve diğerlerinin kusursuz uygulandığı yanılsamasını ortadan kaldırır.⁷⁰ Ancak bu önemli kaynaklar kullanılırken dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Öncelikle metnin yazarı iyi tanınmalı ve hatıralarını hangi maksatla yazdığı iyi tespit edilmelidir. Bunun yanında içindeki bilgiler diğerleri ile karşılaştırılmalı ve uygunluk aranmalıdır. Biz de çalışmamızda bu hususlara dikkat ettik ve sağlamasını yapamadığımız, abartılı olduğunu düşündüğümüz malumatı yazarın ifadesi olduğunu belirterek aktardık. Bu bahisle Birinci Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesi'nde görev yapmış olan birçok önemli subay ve yedek subayların hatıraları vardır. Bunlar arasında 6. Ordu Komutanlığı yapmış olan Von Der Goltz, Halil Kut, Ali İhsan Sabis ile 18. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'in hatıratı ile İngiliz General Charles Townshend'in hatıratı ilk göze çarpanlardır. Çalışmamızda yine başka subay ve yedek subayların hatıralarından da istifade edildi. Bu eserler kaynakçamızda *Hatırat Eserler* başlığı altında listelendi.

---

⁷⁰ Mehmet Beşikçi, "Askerî Tarihçiliğin Gayri Resmî Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*, ed. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 92.

Hatıra türü eserler ile ilgili olarak burada zikredilmesi gereken bir husus Halil Paşa'nın hatıralarıdır. 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'nın 1967 yılında 81 sayıda yayımlanan hatıralarını Şevket Süreyya Aydemir hazırlamıştır. Bu gazetede yayımlanan anılar, farklı yayınevleri tarafından kitaplaştırılarak yayımlanmıştır. Çalışmamızda bu kitapların yanı sıra Milli Kütüphaneden edindiğimiz 81 sayılık Akşam Gazetesi'nin görüntülerini kullanmayı tercih ettik. Bunun yanında Salahaddin Güngör de Halil Kut ile bizzat görüşmüş, onun anlattıklarını *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları* adıyla kitap olarak yayımlamıştır. Bu eser de farklı zamanda yapılan bir röportaj olduğu için dikkate alınmıştır.⁷¹

Bir başka kaynak eser grubu da salnamelerdir. Bir senelik hadiseleri topluca göstermek üzere hazırlanmış olan salnameler Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1847 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. Devlet salnameleri, nezaret salnameleri, vilayet salnameleri ve özel salnameler şeklinde farklı kurum ve amaçlarla hazırlanmışlardır. Bunlar arasında vilayet salnameleri çalışmamıza kaynak teşkil etmişlerdir. Vilayet ve bazı sancaklarda resmi olarak yayımlanan salnameler bu vilayet ve sancakların kayıtları, güneş ve ay takvimleri, memleketin memurlarının isimleri, yayınlandığı vilâyet ve bağlı sancaklarının tarihini, coğrafyasını, nüfusunu, eğitim ve öğretim durumunu, ahalinin mizacını, hal ve hareketini, yetiştirdiği ürünler ve hayvanlarının cinsi ve mali durumuna ait pek çok ayrıntılı bilgi içermektedirler.⁷² Bağdat, Basra ve Musul vilayet salnamelerinden bu vilayetlerin coğrafyası, ekonomisi, nüfusu, tarım faaliyetleri gibi önemli bilgiler edinmek suretiyle çalışmamızda salnamelerden istifade ettik.

Çalışmamız sırasında yukarıda bahsettiğimiz kaynaklar dışında konu ile ilgili birçok araştırma esere de başvuruldu. Bu açıdan Irak üzerine yazılmış kitap sayısı nispeten fazla olsa da Birinci Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesi ile ilgili araştırma eser sayısının oldukça sınırlı olduğu açıkça görülmektedir. Bu az sayıdaki kitaplardan ilk bilineni Genel Kurmay Başkanlığı yayını olan iki ciltlik *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi'dir*. Orhan Avcı'nın *Irak'ta Türk Ordusu (1917-1918)*,

---

⁷¹ Bu eser Atatürk, İsmet İnönü ile birlikte başka komutanların hatıralarını da içermektedir. Bkz. Salahaddin Güngör, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1937.

⁷² Salnameler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Palalı, "Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 2010, s. 1-14.

Yavuz Ölçen'in *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutulamare Muharebeleri*, Selçuk Duman'ın *Irak (1908-1922)*, Sadık Sarısan'ın *Golç Paşa ve XII. Kolordu Harekâtı Dönemlerinde Osmanlı İnan İlişkileri (Ekim 1915-Nisan 1917)* kitapları, bahsi geçen konuda yazılmış diğer başlıca eserlerdir. Bunların yanında 2016 yılının Kûtulamâre Zaferinin 100. yıldönümü olması münasebetiyle; Marmara Üniversitesi'nde *100. Yılında Uluslararası Kûtulamâre Sempozyumu*, Harp Akademileri Komutanlığı'nda *Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Mardin Artuklu Üniversitesi'nde *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumunda *100. Yılında Uluslararası Bağdat (Medînetü's-Selâm) ve Kütü'l-Amâre Sempozyumu*, başlıklarıyla 4 farklı sempozyum düzenlenmiştir. Ayrıca Irak Cephesi'ne ve özellikle Kûtulamâre Zaferi'ne dikkat çekildiği bu süreçte Irak Cephesini çeşitli yönleriyle ele alan makaleler de yayımlanarak çalışmalar derinleşmiş ve çeşitlenmiştir.

Dikkat edilmesi gereken bir nokta şudur ki harp esnasında her ordu kendi bölgesinin olanaklarıyla iâşe ve ibate ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kalmışlardır. Bu yönüyle her cephenin barındırdığı özel durumlarıyla ayrı ayrı ele alınmasını gerektirmektedir. Bu anlamda lojistik destek, geri hizmetleri, menzil teşkilatı konularında da yazılmış kitap, tez ve makale sayısı da tatmin edici bir seviyede değildir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun lojistik desteği ve menzil teşkilatı konusunda yazılmış olan eserler şunlardır: *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik* (Genelkurmay Başkanlığı yayını), Tuncay Öğün'ün *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Önder Duman'ın *I. Dünya Savaşı Esnasında Türk Ordusunun İâşe Temini*, Yavuz Selim Çeloğlu'nun *Çanakkale Cephesi'nde Askeri Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*.

Birinci Dünya Savaşı dışındaki dönemlerdeki Türklerin lojistik destek ve menzil teşkilatı konusunu merkeze alan diğer eserler arasında da Yusuf Halaçoğlu'nun *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*; Ömer İşbilir'in *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*; Bekir Gökpinar'ın *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik (1716)*; Erdoğan Keleş'in *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*; Mehmet Çetin'in *Kırım Savaşı: Emperyal Güçlerin Dünya Savaşı Pratiği*; Feyzullah Ezer'in, *Batı Cephesi'nin*

İkmal ve İaşesi (1919-1922) adlı çalışmaları zikredilebilir. Aynı zamanda konu hakkında yüksek lisans tezleri hazırlanmış, bildiri-makale ölçeğinde kıymetli çalışmalar yayımlanmıştır. Çalışmamızda bunların büyük çoğunluğu dikkate alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ORDUSUNUN MENZİL TEŞKİLATI

Doğrudan doğruya muharebeyle ilgili olmadığı halde birliklerin bekasına ilişkin olan konuların başında iâşe gelmektedir. Çünkü hemen hemen her gün ve herkes karnını doyurmak zorundadır. Bu yüzden iâşe hizmetleri harp faaliyetini tamamen etkiler.⁷³ Bu anlamda Osmanlı ordusunun iâşe başta olmak üzere lojistik hizmetlerini organize eden birimine “menzil teşkilatı” denilmekteydi. Ancak menzilin anlamı daha geniş kapsamlıdır. Menzilin sözlük anlamı, “*esnâ-yı seyr ve seyahatte gece nüzûl olunan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale; ikâmet olunan yer, mesken-î ikametgâh, hâne; posta tatarı beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı; mermiyâtın kat ettiği mesafe, kast ve niyet olunan son mahal*” olarak geçmektedir.⁷⁴ Kavram olarak menzil ise daha özel bir anlam yüklenmiş olup haberleşme menzilleri, askerî menziller ve hac menzilleri olmak üzere üç farklı amaca hizmet eden birimleri ifade etmek için kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti’nde kaza ve kasaba merkezlerinde bulunan haberleşme menzilleri İlhani, Arap ve Memlûklerin haberleşme sistemleri örnek alınarak oluşturulmuşlardı.⁷⁵ Kuruluş amaçları eyaletlerin durumu, sınırlar ve diğer devletler ile ilgili bilgileri devlete bildirmek ve hükümetin emirlerini yerine ulaştırmaktı. Habercilere ulak denildiğinden haberleşme menzillerine “ulak menzilleri” de denilmiştir. İlk etapta sadece resmi haberleşme için tesis edilen bu menziller daha sonra özel haberleşmeler için de kullanılmıştır.⁷⁶

Hacıların hac yolu güzergâhında geceyi geçirdikleri ve diğer ihtiyaçlarını karşıladıkları mekânlar da “hac menzilleri” olarak anılmıştır. Hacıların ibadetlerini

---

⁷³ Carl Von Clausewitz, *Harp Üzerine*, Cilt: I, çev. H. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, s. 88.

⁷⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 1414.

⁷⁵ İzzet Sak-Cemal Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 180-183; Devlet tarafından kurulan posta menzillerinde at değiştirme yolu ile haber ulaştırma ve “Ulak sistemi” Göktürk Devletinde de görülen ve uygulanan bir sistemdi. Haberleşme hizmetlerinin tarihi süreci hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Faris Çerçi, “Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti’nde Ulak Organizasyonu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Tetkikleri Dergisi*, S. 20, 2003, s. 198

⁷⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 43-44; *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İâşe Menzilleri*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 2.

yapmak, iaşelerini karşılamak, alışveriş yapmalarını sağlamak ve güvenli yolculuk etmeleri için hac menzillerinin yerleşim birimlerinde veya yakınlarında bir yerde kurulmasına özen gösterilmiş, yol boyunca kervansaraylar, hanlar, kaleler yaptırılarak derbentler tesis edilmiştir.⁷⁷ Ayrıca her yıl Mekke ve Medine halkına dağıtılmak için gönderilen hediye eşya, altın ve parayı dağıtmakla görevli “surre alayları” da hac menzillerini kullanmışlardır.⁷⁸

Askerî menzillere gelince bunların seferde vazifeleri cephane, erzak ve diğer levazımın ikmalî, yaralıların, hastaların ve lüzumsuz malzemenin geriye nakli gibi hususlarla ilgilenmekti. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden menziller de bunlardır.⁷⁹ Askerî menziller savaşın yönüne göre daha önceden tespit edilir, ordunun ikmal ve iaşesi buralarda hazırlanarak seferde hizmetine sunulurdu. Askerî menziller büyük ordulara hizmet verdiğinden, yerleşim yerlerinden uzakta ve su bulunan geniş düzlükler üstünde teşkil edilmişlerdi.⁸⁰

1.1 Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Menzil Teşkilatı

Osmanlı Devleti geliştikçe devletin diğer kurumları gibi silahlı kuvvetleri de lojistik desteğini yeterli düzeyde yürütecek şekilde gelişmişti. Osmanlı orduları, tarihçiler tarafından “rakip kabul etmez” diye ifade edilen ikmal ve iaşe sistemi diğer adıyla

---

⁷⁷ Derbentler daha ziyade yerleşimlerin az olduğu ıssız yerlerde tesis edilmiştir. Önemli ticarî ve askerî yolların kavşak noktaları ve dağların geçit verdiği yerler derbent mevkilerindendi. Bir yerin derbent olabilmesi için yolların kavşak noktasında ve merkezi bir konumda olması gerekliydi. Böylelikle bu ıssız yerler şenlenerek güvenliği de dolaylı olarak sağlanmış olurdu. Bkz. Gönül Güreşsever Cantay, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 15; A. Latif Armağan, “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menâzilü'l-Hacc)”, *Osmanlı Araştırmaları*, XX, ed. Halil İnalçık vd., Enderun Kitabevi, İstanbul 2000, s. 82; İ. Sak-C. Çetin, *agm*, s. 202-203; Mustafa Güler, “XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Kapsamında Ürdün'deki Menziller ve Kaleler”, *Yeni Türkiye*, S. 85, 2016, s. 705.

⁷⁸ “Karayolunun kullanıldığı dönemden 1837 yılına ait güzergâh Sirkeci'den başlar Üsküdar, İzmit, Akşehir, Konya Adana, Antakya, Hama, Şam, Maan, Medine ve Mekke'de sona ererdi. Aynı yıl gönderilen surre alayı elli dört menzilde konaklamış, bazı yerlerde bir veya iki gün kalırken Ramazan ayını Şam'da geçirmek maksadıyla burada otuz bir gün kalmıştır. Dönüşte güzergâh aynı olmakla birlikte menzil sayısının elli dokuza çıktığı, gidişte elli sekiz ve dönüşte otuz iki gün olmak üzere doksan gün yolculuk yaptığı belirtilmektedir.” Şit Tufan Buzpınar, “Surre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, 2009, s. 567-569; Esra Doğan Turay, “Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili”, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: I, S. 2, 2017, s. 111.

⁷⁹ Binbaşı Ferid, “Büyük Harpte Alman Ordusunda Menzil Hıdematı”, *Askerî Mecmuâ*, S. 61, 1926, s. 129.

⁸⁰ Fatih Müderrisoğlu, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri”, *Türkler*, Cilt: X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 923-924; İ. Sak-C. Çetin, *agm*, s. 198; Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX, İstanbul 2004, s. 159.

lojistik destek mekanizması iyi işlediği sürece zaferden zafere koşmuştu.⁸¹ Geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti'nde lojistik destek faaliyetleri kapsamında ordunun sevki ve iâşesinin temin edilmesinde menziller önemli bir yere sahipti. Sürekli savaş halinde bulunan Osmanlı ordularının özellikle yiyeceğinin temin edilmesi konusunda esas teşkil ediyordu ve merkezle muhabere etmek için de oldukça ehemmiyetliydi. Menzil güzergahları açısından ağırlıklı olarak karayolları kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde menzil yolları Anadolu ve Rumeli için sağ, sol ve orta kol olarak üç güzergâh olarak belirlenmişti. Anadolu'da Sağ kol, Üsküdar-Şam-ı Şerif-Mekke; Sol kol, İstanbul-Erzurum-İran; Orta kol ise Üsküdar-Bağdat; Rumeli'de Sağ Kol, İstanbul-Özi; Sol kol, İstanbul-Gördüs; Orta kol, İstanbul-Belgrat şeklindeydi. Bunlara bağlı tali yollar da bulunmaktaydı. Barış zamanında ulakların sağ salim haberleşmeyi sağlayabilmeleri için bu güzergahlarda menzil denilen konaklama noktaları bulunurdu. Menzil noktaları coğrafi şartlara göre değişen mesafelerde yeme içme ve yakacak gibi ihtiyaçların karşılanmasına uygun yerlerde kurulmuşlardı.⁸² Ordulara lojistik destek sağlamak için denizlerden de istifade edilmiş, uygun konumdaki iskeleler önemli birer iâşe-ikmal noktalarına dönüştürülmüştü.⁸³ Menzillerin savaş zamanında beygir sayıları arttırıldığı gibi ihtiyaç duyulan yerlere de yeni menziller tesis edilirdi. Askeri menziller orduların mevcudu ve ağırlıkları ile doğru orantılı olarak aynı güzergâhtaki haberleşme menzillerine kıyasla sayıları iki

---

⁸¹ Yusuf Alpmanşu, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 19, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 1; Yavuz Selim Çeloğlu, *Çanakkale Cephesi'nde Askeri Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2018, s. 1; konuyla ilgili olarak, Gabor Agoston'un Osmanlı'da Ateşli Silahlar adlı kitabına yazdığı takdim yazısında Exeter Üniversitesi Tarih Profesörü Jeremi Black, yine Gabor Agoston'un makalelerindeki ikmal ve iâşe sistemi vurgusu ile birlikte Osmanlı ikmal ve iâşe sistemi için "rakip kabul etmez" ifadesini kullanmıştır. Bkz. Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. xvı vd.

⁸² Hüdaî Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, Cilt: X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 908; Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, s. 51-120; Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 11.

⁸³ Kırım Savaşı esnasında Rumeli Cephesi'nde Varna İskelesi ana ikmal noktasını oluşturmuştur. Bkz. Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Müttefik Orduların Sevk ve İdare Merkezi: Varna", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IX, S. 43, Nisan 2016, s. 773-800; Mehmet Çetin, *Kırım Savaşı: Emperyal Güçlerin Dünya Savaşı Pratiği*, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayını, Almatı 2016, s. 495 vd.

katına kadar çıkabilmekteydi. Sefer bitince de beygir sayıları eski haline getirilir, sefer için fazladan kurulan menziller de kaldırılırdı.⁸⁴

Bir sefere çıkılmadan önce yürüyüş planına uygun olarak, tespit edilen merkezlerde ne miktarda iâşe ve diğer ikmal malzemesine ihtiyaç duyulacağıın hesaplaması yapılırdı. Bununla birlikte her iâşe merkezinde biriktirilecek malzemenin nereden, ne miktarda ve nasıl sağlanacağı belirtilirdi. Menzillerin İstanbul'a ve birbirlerine olan uzaklıkları, masrafları ve beygir sayıları gibi menziller ile ilgili bilgiler menzil defterlerine kaydedilirdi.⁸⁵ Nitekim geçmiş dönemlerde Bağdat'a yapılan seferlerde, Anadolu yollarından Üsküdar'da başlayarak Bağdat'a ulaşan Orta kol güzergahı izlenmişti. Bu güzergâh ve menziller hakkındaki bilgiler de menzîlnâmelere kaydedilmiştir.⁸⁶

XX. yüzyıla gelindiğinde ordunun iç işleri Rumi 1316'da (1900-1901) yayımlanmış olan *Hıdemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayûnu*⁸⁷ ile sonrasında Osmanlı Ordusunda görevli Alman subaylarının da etkisiyle Almanca'dan Rumi 1325 (1909-1910) yılında Türkçe'ye çevrilerek ordu birimleri ve askerî okullara dağıtılan *1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesi (Felddienst Ordnung)*⁸⁸ ile düzene koyulmaya çalışılmıştır. Daha sonra yine Almanya örneğinde hazırlanan Rumi 1327 (1911-1912) tarihli *Menzil*

⁸⁴ Sak-Çetin, *agm*, s. 180-181.

⁸⁵ *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İâşe Menzilleri*, s. 3; Y. Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, s. 51-120.

⁸⁶ Menzîlnâmeler hakkındaki eserlerden ilki Matrakçı Nasuh'un *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han* adlı eseridir. Eserden anlaşıldığı üzere Sultan Süleyman (1520-1566), bir yere gidilecek olursa öncelikle, hangi iklimin mevziinden, güzergâhın ortalama bir hızda seyrettiği farz edilerek süre ve mesafesinin ne kadar olduğunun bilinmesi gerektiği üzerinde durmuştur. 1533-1535 yıllarında yapılan İrakeyn Seferi, Matrakçı Nasuh İrakeyn Seferi'ne çıkan Osmanlı Ordusu'nun sefer sırasında geçtiği hemen hemen bütün menzillerin resimlerini yapmıştır. Eserin adında geçen (İrakeyn) iki Irak'tan birisi Irak-ı Acem, diğeri de Irak-ı Arap'tır. Bu menzîlnâmede menziller sıralandığı gibi bunlar hakkında seferde yol durumu, konak yerlerinin elverişliliği ve suyu gibi ayrıntılı bilgiler de verilmiştir. Bkz. Nasûhü's-Silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*, haz. Hüseyin G. Yurdaydın, TTK, Ankara 2014, s. 3 vd.; Bağdat'a yapılan bir seferi konu alan diğeri bir önemli eser de Feridun Bey'in *Münşeât-ı Selâtin*'idir. Bu eser Sultan Dördüncü Murat (1623-1640) döneminde yapılan Bağdat Seferi (1638-1639) menzîlnâmesini içermektedir. Bkz. Feridun Bey, *Münşeât-ı Selâtin*, Cilt: II, İstanbul 1275, s. 408-411; Dördüncü Murat'ın Bağdat Seferi menzilleri ayrıca Başbakanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir kitapta da listelenmiştir. Bu kitap Halil Sahillioğlu tarafından *Belgeler* dergisinde yayımlanarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Eserin orijinal adı Sultan Murad Merhum Bağdat Seferine Girdükde Vakı' Olan Menâzil Defteridir. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murat'ın Bağdat Seferi Menzîlnâmesi (Bağdat Seferi Harp Journalı), *Belgeler*, Cilt: II, S. 3-4, TTK, Ankara 1993, s. 1-36; Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murat'ın Bağdat Seferi Menzîlnâmesi (Bağdat Seferi Harp Journalı), *Belgeler*, Cilt: XIII, S. 17, TTK, Ankara 1993, s. 43-82.

⁸⁷ *Hıdemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayûnu*, Daire-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1316.

⁸⁸ *Hıdemât-ı Seferiye Nizamnamesi (1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesinin Tercümesidir)*, Kitabhâne-i Askerî, İstanbul 1325.

*Hıdematı Nizamnamesi*⁸⁹ yürürlüğe girmiş ve Osmanlı ordusunun hem Balkan Savaşlarında hem de Birinci Dünya Savaşı'ndaki lojistik hizmetleri bu nizamname kapsamında yürütülmüştür.⁹⁰

Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi'ne göre Menzil Hizmetleri şunlardı:⁹¹

1- Ordunun zîrûh ve gayri zîrûh (cephane, malzeme, me'kûlat ...elh) her türlü noksan ve ihtiyacâtının ikmâli.

2- Kudret-i harbiyesini taklîl ve hareketini işgal edecek bilcümle mevad ve eşyadan ordunun tahlisi [hastalar, yaralılar, gayri kabil-i isti'mal bir hale gelmiş esliha ve techizat, üsera, ganâ'im-i harbiye elh gibi]

Bu suretle dahil-i memlekette orduya, ordudan geriye dahil-i memlekete doğru mütemadiyen sevkiyat ve nakliyatı istilzam eyleyen vezâif-i mezkurenin tertip ve tanzim ve icrası "menzil hıdemâtını" teşkil eder.

Hıdemât-ı Seferiye Nizamnamesi'nde de menzil hizmetleri, seyyar ordunun hareket kabiliyetini muhafaza etmek için askerler ve hayvanlar gibi muharip kuvvetlerin her ihtiyacının sürekli bir şekilde sağlanması ile hasta, yaralı, kullanılmayan harp malzemesi ve esir gibi ordunun hareket kabiliyetlerini sınırlayacak unsurların geriye sevk edilmesi şeklinde açıklanmıştır.⁹² Bu suretle toplama, hazırlama ve sevkiyat işleri menzilin görevidir. Bunun için geri mıntıkayı orduya bağlayacak menzil hatları oluşturmak, imalat ve toplama merkezleri tesis etmek gerekir. Sefer esnasında geriden ileriye erzak, cephanes, teçhizat, er ve subaylar, hayvanlar vd. gidecek; ileriden yaralı,

⁸⁹ *Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1327.

⁹⁰ Erickson, bu nizamname ve talimatların birebir (verbatim) tercüme edildiğini vurgulamıştır. Bkz. Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in The Balkans 1912-1913*, Praeger, London 2003, s. 58; Birecikli de birebir tercüme yaptığını ayrıca Osmanlı Ordusu'na uygun hesaplamaların yapılmadığı bu nizamname ve talimatnamelerin Balkan Savaşlarında başarı sağlamadıklarını belirtmiştir. İhsan Burak Birecikli, "Balkan Harbi Sırasında Osmanlı Ordusunun Moral ve Disiplin Durumu", *Türk Yurdu*, Cilt: XXXII, S. 303, 2012, s. 24; Ayrıca bkz. Bülent Durgun, "Sefer Planlarında ve Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29, 2014 Güz, 2014, s. 59.

⁹¹ *Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, s. 2.

⁹² *Seferiye Nizamnamesi*, Matbaa'i Askeriye, Dersaadet 1332, s. 378.

hasta, esir, kırık silah, bozuk cephane, hasta hayvanlar geri gelecek şekilde memleketle ordu arasında kesintisiz bir gidiş-geliş vardır.⁹³

Menzil teşkilatı, yukarıda bahsedilen görevleri yerine getirmek üzere birçok ayrıntıyı barındıran hizmetlerini ordunun her ferdine ulaştırabilecek şekilde iyi bir yapılanmaya ihtiyaç duymaktaydı. Ancak menzil teşkilatı yapılanmasıyla ilgili ayrıntıların yer aldığı *Menzil Hıdematı Nizamnamesi* Almancadan Balkan Savaşlarından kısa bir süre önce tercüme edilmişti. Menzil Müfettiş-i Umumiliği ve ordu menzil müfettişlikleri seferberlik ilanı ile tesis edilmiş, bu durum savaş esnasında yeterli bir teşkilatın oluşmasını engellemişti. Çünkü seferberliğin ilanı ile harbin başlaması arasında çok kısa bir zaman vardı.⁹⁴ Bu gecikme Balkan Savaşlarında çok belirgin bir şekilde hissedilmişti. Rivayete göre subay ve astsubaylar aylıklarını çoğu zaman, erler ise katiyen alamamıştı. Kışlalar, hastanelerin içleri bakımsız ve sıhhi açıdan da çok tehlikeliydi.⁹⁵ Sadece hastalıklardan kaynaklı olarak 75.000 kişi vefat etmişti.⁹⁶ Üniforma ve potinler kötü bir durumdaydı. Askerlere kısmen üniforma giydirilmişti. Diğer büyük çoğunluk, köy kıyafeti hatta üryan denilecek halde yalınayak başıkabak haldeydiler.⁹⁷ İhtiyaç kadar nakliye hayvanı bulunamadığından mevcut mühimmattan bile faydalanılamamış, hayvan eksikliği erzak kollarının oluşturulmasına izin vermemişti. Bu sıkıntılara uzun mesafelerin de eklenmesi askerlerin iâşe edilememesine sebep olmuş, erzak bulamayan askerler yer yer dağılmaya başlamıştı. Bir kavurma tenekesinin yanında açlıktan ölen veya erzak dolu trenlerin, ambarların yanı başında kırılmış askerler vardı. Erler, subaylar bir yana, kolordu komutanlarının bile aç kaldıkları işitilmişti.⁹⁸

---

⁹³ Binbaşı Muzaffer, “Geri Hıdematı, Menzilcilik”, *Askerî Mecmua*, S. 10, 1336, s. 398; İsmail Berkuk, *Müşterek Ta’biye*, Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1928, s. 477.

⁹⁴ Cemil Tahir, “Yeni bir Seferberlik Nizamnamesine İhtiyacımız Vardır”, *Mecmuâ-yı Askeriye*, S. 56, 1341, s. 1; Özlem Elif Taş, *Kâzım (İnanç) Paşa; Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1880-1938)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 38.

⁹⁵ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 40; B. Durgun, *agm*, s. 83.

⁹⁶ Mehmet Beşikçi, “On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik”, *Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 217.

⁹⁷ Cemil Tahir, *agm*, s. 2.

⁹⁸ Kaymakam Kerameddin, “Harb-i Umumideki Tecaribe Nazaran Menzil Teşkilatının Ehemmiyeti”, *Mecmua-yı Askeriye*, S. 9, Matbaayı Askeriye, İstanbul 1335, s. 328-329; Durgun, *agm*, s. 83.

Teşkilatlanmadaki gecikme ile birlikte birçok aksaklık da beraberinde gelmişti. Hayvan sayısı istenilen seviyeye ulaşamadığı gibi mevcut olanlara koşum takımları başta olmak üzere donatım malzemesi de yeterli değildi. Demiryolları ve vagonlar yetersizdi ve demiryollarında çalışan sevk memurları arasında okuma yazma bilmeyenler gecikme ve aksaklıklara neden olmuşlardı. Ordunun Balkan Savaşlarının daha başında yenilerek geri çekilmesi çekirdek halindeki menzil birliklerinin tesisini ve lojistik desteğin düzenli bir şekilde sağlanmasına engel olmuştu. Menzil Umum Müfettişliği, çaresizliğe düşerek kıtaları kendi kaderleriyle baş başa bırakmıştı. Ani geri çekilişte ise cephe hatlarına yakın bir şekilde yapılan depolamanın düşmanın eline geçmesi ikmalin daha da sıkıntılı bir hal almasına neden olmuştu.⁹⁹

Balkan Savaşlarında, sefer hazırlıklarının ikmal edilemediği, sevkiyatın ihtiyacı karşılayacak düzeyde gerçekleştirilemediği, takviye birlikleri oluşturulamadığı anlaşılmıştı. Bütün cephelerde muharebe hazırlığındaki eksiklikler kendini göstermişti. Zaten sayıca az olan ve üstelik cephe, erzak ve mühimmatın kâfi derecede ikmal edilememiş olması yüzünden Türk kuvvetleri düşman ateşi karşısında dağılmıştı.¹⁰⁰ Balkan Savaşlarında fark edilen eksik ve yetersizlikler bu harbe kıyasla daha kapsamlı ve uzun sürecek olan Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ordu teşkilatında bazı reformlar yapılmasını gerekli kılmıştı.¹⁰¹

1.2 Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Menzil Teşkilatı

Birinci Dünya Savaşı'na girerken ordunun menzil teşkilatı istenen seviyede değildi. Menzil teşkilatının nasıl düzenleneceği hakkında verilen eğitim ve hazırlanan nizamnamelerin yetersizliği konusunda dönemin Osmanlı subayları hemfikirdi. Menzencilik devletin çoğu şubesiyle ilintiliydi. Bu yüzden farklı birimlerin birbirinin görevi hakkında en azından genel olarak bilgi sahibi olması gerekmektedir. Ancak Osmanlı menzil teşkilatının personel, altyapı ve teşkilat olarak pek çok eksiklikleri

---

⁹⁹ Durgun, *agm*, s. 83-84.

¹⁰⁰ Pomiankowski, *age*, s. 33.

¹⁰¹ Mehmet Beşikçi, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası", *Türkiye Günlüğü*, S. 110, 2012, s. 43.

vardı. Dönemin Osmanlı subaylarından biri olan Binbaşı Muzaffer Bey, durumu şu şekilde özetlemişti.¹⁰²

“Hele bilhassa bu harbin bidayetinde olduğu gibi bir menzilin teşkilatını kadro kitaplarından görüp öğrenerek ve elinde 8-10 yapraklık küçük ve basit bir menzil nizamnamesinden başka rehber hareketi bulunmayan menziller ilk ağızda ne yapacaklarını tayin edebilmek için oldukça tetebbu’a, sa’ya, tecrübeye muhtaç idiler.

Tasavvur olunsun; Birinci Menzilin erkan-ı harbiyesine birisi Erkan-ı Harbiye Mektebinden ikisi Harbiye Mektebinden, ikisi harita dairesinden olmak üzere beş zabıt geliyor ve bunlar tamamen yabancı buldukları bir vazifeye müttahiden başlıyorlar.

Bundan başka diğer bir müşkül de yeni teşekkül eden bir kıtada hiçbir şey yoktur. Para koyacak kasası, parası, baltası, kazması ve memurini oturtacak sandalyesi kalemi kâğıdı hülasa hiçbir şeyi yoktur. Hepsinin yeniden tedariki icap eder”

Balkan Savaşlarından sonra menzil teşkilatının ıslah edilmesine başlanmış ancak zaman çok kısa olduğundan çalışmalar tamamlanamamıştı. Seferberlikten harp ilan edilinceye kadar geçen kısa süre de eksikleri gidermeye yetmemişti. Taksim Kışlasında yapılan talimlerde, menzil vazifesine tamamen yabancı olan subaylar için günlük dersler açılmıştı. Menzile dair çok basit kurallar öğretilmekteydi. Birinci Menzil Müfettişliği adeta bir menzil tatbikat mektebine dönüştürülmüştü. Burada yapılan tatbikatlar ile menzil teşkilatı oturtulmaya çalışılıyordu. Bu tatbikatlardan biri şu şekilde yapılmıştı:

Kolları oluşturulmuş olan 1. ve 2. katarlar bazı eşkıya çetelerinin de bulunduğu Kağıthane-Pirgos arasında oluşturulan bir menzil hattında hareket edecekti.

Vazife:

---

¹⁰² Binbaşı Muzaffer, “Harb-i Umumide Menzillik-Onuncu Nüşadan Mâ-ba’d”, *Mecmua-yı Askeriye*, S. 11, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 412-420.

1-Yürüyüş nasıl yapılacaktır

2-Kağıthane ambarında yük nasıl boşaltılacaktır

3-Kağıthane'deki 3 numaralı ambar heyeti nasıl tesis edilmiştir. Bu kolların tahliyesini nasıl idare eder.

10 koldan oluşan uzun yürüyüş kolunu düzene sokmak, eşkıyaya karşı her kolda mevcut 5-10 tüfekli neferle emniyeti tesis etmek ve Kağıthane ambarı önünde izdihama, yoldaki tıkanıklıklara meydan vermeyerek yükü boşaltmak o kollara kumanda eden zevat için öğrenilecek işlerdir. Bir erzak ambarı önünde birbiriyle tartışarak

-ben önce boşaltıp gideceğim diyen zabıtlar

-ambar memuru mazbatamı vermedi,

-hayır veremem on okka eksik getirdin,

-çuvallar delik yolda döküldü... Suretinde muhtelif serzenişler iştilirdi.

İşte bu tatbikatlarla menzil nokta komutanları, subayları, ambar heyetleri müfettişlik karargahıyla beraber görür seyrederek, neticede görevin nasıl cereyan ettiği Erkanı Harbiye Reisi ve Müfettiş Hasan Tosun Bey tarafından tenkit edilir ve herkes az çok bir şey öğrenerek dönerdi.¹⁰³ Bu tatbikatların yanında menzil teşkilatı ile ilgili bilgi ve düzen eksikliği Almanya ziyaretleri ile giderilmeye çalışılmıştı.¹⁰⁴

Uygulama esaslarını içeren Menzil Hıdematı Nizamnâmesi'ne göre menzil teşkilatının başında bir menzil müfettiş-i umûmisi bulunurdu. Menzil Müfettiş-i Umûmiliğine bağlı olarak, demiryolları müdür-i umûmisi, sıhhiye müfettiş-i umûmisi, telgraf müdür-i umûmisi, posta müdür-i umûmisi tayin edilirdi. Bunların yanında her ordu için de birer ordu menzil müfettişi tayin edilirdi.

¹⁰³ Binbaşı Muzaffer, "Harb-i Umumide Menzillik- Onuncu Nüşadan Mâ-ba'd", s. 416-419.

¹⁰⁴ Ferid Bey, "Ordumuz namına 1917'de Alman Şark Grup Ordularında menzil hıdematını tetkike memur heyetle Alman menzil hıdematını yakından gördüm. Tetkikatımın ilk safhasında; sermuaffakiyetin başlıcası ve vazifenin menzil hususâtından hakkıyla anlayan müdehassıs ellere tevdi olduğu kanaatini hasıl ettim" diyerek benzer bir ziyareti ifade etmiştir. Bkz. Binbaşı Ferid, *agm*, s. 128.

Her bir harp sahası için bir menzil şimendifer genel müfettişi görevlendirilir; bu müfettiş seyyar ordu erkani harp reisinden talimat alırdı. Şimendifer müfettişi ile aynı yetkilerle donatılmış olarak yine her bir harp sahasında bir genel seyyar ordu levazım reisi bulunurdu. Levazım reisi, iaşe, para ve muhasebe işlerinin en yetkili makamıydı; iaşe vasıtası tedariki, ikmal ve ulaştırma işlerini tanzim ederdi. Ayrıca sevkiyatın aksamaması ve gecikmeye uğramaması için menzil memurlarına yardım edilmesi de zorunluydu.¹⁰⁵

Menzil hatları orduyu memleket içine bağlardı. Harp mıntıkasının hemen gerisindeki arazi de menzil mıntıkasıydı. Başkomutanlık, menzil hatları, orduların menzil dairelerini, zapt ve istila edilen memlekette teşkil edilen hükümet mıntıkasını ve askerî harekât alanıyla menzil mıntıkasını ayıran hattı tayin ederdi.

Her kolordu için şimendifer istasyonu, iskele veya bu gibi önemli bir mevki, menzil başlangıç (mebde') noktası tayin edilirdi. Bu başlangıç noktalarından orduya doğru cereyan eden her türlü sevkiyat malzemesi harp mıntıkasına çok fazla uzak olmayan depo ve ambarlarda toplanırdı. Harp mıntıkasındaki her ordu için bir menzil merkez noktası tayin edilirdi ve askerî harekâta göre merkez noktasının yeri değiştirebilirdi. Menzil merkez noktasıyla kolordu arasındaki yol üzerinde menzil hatları ve bu hatlar üzerinde de yaklaşık 22 kilometre mesafede menzil noktaları tesis edilirdi.¹⁰⁶

Seferberliğin ilanından sonra 5 Ağustos 1914 tarihi itibarıyla ordularla karargâh şubeleri arasındaki tüm koordinasyon görevleri, kuruluş ve kadrosu belirlenmiş olan Menzil Müfettiş-i Umûmiliği tarafından yürütülmeye başlanmıştı. Uygulanan seferi kuruluş ve kadrolara göre kolordularca kurulup ordu menzil müfettişliklerinin sevk ve idaresine bırakılacak kol, teşkil ve tesisler önce 1., 2. ve 3. Ordular hizmet alanlarında oluşturulmaya başlanmıştı.¹⁰⁷

Savaş öncesinde mevcut olan birliklerin seferber edilmesi ikmalî, hazırlıkları nispeten kolaydı. Ancak seferberliğin ilanından sonra kurulan birliklerin ikmal ve hazırlıkları oldukça güç olup zamana muhtaçtı.¹⁰⁸ Yeterli iaşe malzemesi bulma ve bunu gerekli

¹⁰⁵ *Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, s. 1-10.

¹⁰⁶ *Seferiye Nizamnamesi*, s. 378-380.

¹⁰⁷ Yavuz Selim Çeloğlu, "Çanakkale Cephesi'nde 5'inci Menzil Ordu Teşkilatı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 24, 2018, s. 135-136; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 116-118.

¹⁰⁸ Binbaşı Muzaffer, "Harb-i Umumide Menzillik-Onuncu Nüşadan Mâ-ba'd", s. 412.

birimlere ulaştırma konusunda lojistik sorunlar vardı.¹⁰⁹ Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Irak cephesindeki Osmanlı kuvvetleri bu açıdan birçok güçlükle karşı karşıyaydılar.

1.3 Birinci Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesi

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda farklı cephelerde mücadele etmiştir. Savaşılan her cephenin bulunduğu coğrafya, ordu kuruluşu, cephede savaşılan düşman devletler ve bu devletlerin cephedeki durumu birbirinden farklıydı. Bu farklılıklar lojistik destek hizmetlerine ve dolayısıyla savaşa önemli derecede etki ettiğinden Irak-İran Cephesi'nin de yukarıda bahsedilen özellikler bağlamında ayrıca ele alınması gerekmektedir.

1.3.1 Bölgenin Coğrafi Özellikleri

Osmanlı döneminde Irak, İran ile Arabistan Yarımadası ve el-Cezire¹¹⁰ ile Basra Körfezi arasında geniş bir bölgeydi. Kuzeyde Fırat Nehri ile Dicle Nehri mecralarının birbirine en çok yaklaştığı yerden yani Bağdat'ın üst tarafından başlayarak, batıda Şam güneyde Necid Çöllerine, güneydoğuda Basra Körfezi'ne, kuzeydoğuda İran sınırını oluşturan Huzistan dağlarına kadar uzanıyordu. Bu da 30⁰ ve 34⁰ kuzey enlemleri ile 40⁰ ve 46⁰ doğu boylamlarına karşılık gelmektedir. Güneydoğudan kuzeybatıya yani Basra Körfezi'nden Hadise Kasabası'na olan mesafe yaklaşık olarak 750 km ve İran sınırından çöle kadar olan mesafe yaklaşık olarak 300 km'dir.¹¹¹

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi gereğince Bağdat Vilayeti adı altında idare edilen Osmanlı Devleti'nin Irak toprakları 1880 tarihinde yeniden teşkilatlandırılarak Bağdat, Kerkük (Musul) ve Basra olmak üzere üç vilayete bölünmüştü. Irak'ın bir parçası sayılan Zor Bölgesi'nin bir kısmı ise Halep Vilayeti'ne bağlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin resmî taksimatında Irak ismi kullanılmamakla beraber bu geniş alan Bağdat ve Basra olmak üzere iki vilayet şeklinde

¹⁰⁹ Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 119.

¹¹⁰ El-Cezire: kuzeyde Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştıkları Diyarbekir şehrinde başlayıp, güneydoğuya doğru uzandıkça darlaşarak Bağdat'ın üst tarafında ve yine Dicle ile Fırat mecralarının birbirine en çok yaklaştığı mahalde sonlanan bölgedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-Alâm*, III, Mihran Matbaası, İstanbul 1308, s. 1802-1803; Greklerin Mezopotamya adını verdikleri bu yöreye Araplar ise Bil+ad-ü ma beyn'en-nehreyn (iki nehir arasındaki ülke), ya da Beyn'en-nehreyn (iki nehir arası) demekteydiler. Bkz. Marufoğlu, *age*, s. 25.

¹¹¹ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-Alâm*, Cilt: IV, İstanbul: Mihran Matbaası, 1311, s. 3135.

yönetilmekteydi. Irak Cephesi'ndeki Osmanlı birliklerinin harekât alanı ise Irak'la sınırlı olmayıp el-Cezire ve el-Ahsa (Necid) bölgelerini de içine almaktaydı. Irak diye tabir edilen bölge tek başına 460.000 km² gibi geniş bir alanı kapsıyordu. Ancak el-Cezire ve el-Ahsa ile birlikte ordunun hareket alanı 510.000 km² gibi oldukça geniş bir bölgeye yayılmıştı.¹¹²

Irak arazisi yüzey şekilleri ve iklim bakımından birbirinden farklı özelliklere sahip dört bölgeye ayrılmaktadır. Bunların birincisi, kuzey ve kuzeydoğudaki dağlık alan; ikincisi, dağların eteklerinde uzanan tepelik el-Cezire Bölgesi; üçüncüsü, batıda Fırat vadisinden Arabistan Yarımadası ve Ürdün sınırına kadar uzanan çöller; dördüncüsü ise Fırat ve Dicle arasında kalan yerlerle bu iki nehrin birleşmesinden meydana gelen Şattülrap'ın oluşturduğu delta ve bataklıkları içeren alüvyonlarla kaplı alandır.¹¹³

Irak'ın kuzey ve kuzeydoğusunda bulunan dağlık alan yüksek dağ iklimi (alpin iklim) özellikleri göstermektedir. el Cezire yöresinde ise kışlar ılık ve yarı nemli, yazlar sıcak ve kurak geçer; bahar mevsimleri pek hissedilmez. Yüzey şekillerinin de etkisiyle sıcaklıklar kuzeyden güneye doğru artarken yağışlar belirgin şekilde azalır. Bu bölgelerde yılın 40-50 gününde sıcaklık sıfırın altına düşer ve ocak ayı ortalaması -5⁰'tir.¹¹⁴ Bağdat'ta yaz mevsimi hâkimdir. Nisan ayının 15'inden başlayıp ekim ayına kadar süren sıcaklıklar, yazın gölgede 40⁰'den 48⁰'ye kadar çıkabilir. Kışın soğuklar da kendisini iyice hissettirirdi. Bazı senelerde sıfırın altında 3-4⁰'ye kadar düştüğü gibi don olayı da görülürdü.¹¹⁵ Basra'da ise en soğuk günlerde sıcaklık en fazla 10-12⁰'ye düşer. Sıcak günlerde ise 40-48⁰ civarında¹¹⁶ seyrettiği gibi 60-65⁰'ye kadar çıktığı görülmüştür.¹¹⁷

---

¹¹² Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 41; Mehmed Emin, "Osmanlı – İngiliz Irak seferi ve Hatalarımız", *Mecmua-yı Askeriye*, S. 17-18, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 672-673; Halil Sahillioğlu-Mustafa Öztürk, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimati", *Belleten*, Cilt: LIV, S. 211, 1991, s. 1233-1257; Besim Darkot, "Irak", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kısım I, MEB Yayını, İstanbul 1987, s. 670; Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt: IV, Mihran Matbaası, İstanbul 1311, s. 3135.

¹¹³ Erdoğan Akkan, "Irak (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 83; Maurice Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, II, çev. Mehmet Nihat, Askeri Matbaa, İstanbul 1928, s. 251-252.

¹¹⁴ *Musul Vilayeti Salname'i Resmîyesidir*, Musul 1330, s. 76; Akkan, *agm*, s. 84.

¹¹⁵ *Bağdad Vilayetine Mahsus Salnamedir*, 21. Defadır, 1322-1323, s. 189.

¹¹⁶ *Salnâme'i Vilayet-i Basra*, Def'a 5, Basra 1320, s. 151.

¹¹⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, IV, s. 3136.

Yıllık ortalama yağış miktarı bölgeler arasında büyük farklılıklar gösterir. Yağmurlar kasım ayı sonlarından nisan sonuna kadar düşer.¹¹⁸ Yıllık yağış ortalaması dağlık alanlarda 1.000 mm dolaylarında iken bu miktar güneye gidildikçe azalır. Musul'da 350, Bağdat'ta 140 ve Nasırıye'de 110 mm'ye düşer. Ayrıca belirtmek gerekir ki yağış miktarları yıldan yıla da değişir. Bağdat'ta 300 mm'ye ulaştığı gibi 50 mm'ye kadar düştüğü de görülmüştür. Dağlık bölgeler dışında kar yağışı pek olmaz. Yazın, sıcaklıkların çok fazla olması buharlaşmayı da arttırdığından sulama büyük bir sorun haline gelirdi. Bu sebepten ötürü tarıma elverişli toprakların büyük kısmı çoraklaşma tehlikesi ile karşı karşıyaydı. Tuzlanma yüzünden birçok tarım alanı kullanılmaz hale gelmişti. Fırat ve Dicle nehirlerinde güneye gittikçe yağış azaldığından, buharlaşmanın da etkisiyle su miktarı azalır ve tuzluluk oranları artar,¹¹⁹ güney rüzgârlarıyla gelen sıcak hava, bitkileri kuruttuğu gibi çekirge sürülerini de beraberinde getirirdi.¹²⁰

Fırat ile Dicle'nin kenarları bu nehirlerin sürükleyip bıraktıkları özlü ve gübreli siyah bir topraktan ibaret olup bu topraklar dünyanın en verimli arazilerindedir. Nehirler mayıs ve haziran aylarında taşarak arazinin verimliliğini diri tutar tazelerdi. Taşkın zamanlarında nehirlerin arazideki tahribatını önlemek için en eski çağlardan beri su kanalları, setler yapılmıştı. Ancak bunlar Irak topraklarının tarihte uğradığı istilalarda tahrip edilmiş olduğundan taşan sular bataklıklar oluşturarak bölgenin harabeye dönmesine sebep olmuştu. Bahsedilen kanal ve setlerin çoğu kullanılmadıklarından tozla kaplanmışlardı.¹²¹ Yıkılmış olan su setleri taşkın zamanlarında büyük bataklıkların oluşmasına sebep olmuştu. Kanallar birer birer kayboluyordu. Geçmişte tarımla zenginleşen tarlalar ancak aşiretlerin zayıf hayvan sürülerine otlak olmuştu.¹²² Bu olumsuzluklara rağmen Basra'da Fırat ve Dicle nehirleri kıyısında su ile kara yüksekliklerinin birbirine yakın olması vilayet merkezi ile Müntefik ve Amâre sancaklarında sulamayı fazlasıyla kolaylaştırmaktaydı. 24 saatte iki defa gerçekleşen med-cezir münasebetiyle Fav Boğazı'ndan Kurna Kazası'na bağlı Azir Nahiyesi'ne

---

¹¹⁸ *Bağdad Vilayetine Mahsus Salnamedir*, 21. Defadır, 1322-1323, s. 189.

¹¹⁹ Akkan, *agm*, s. 84.

¹²⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, IV, s. 3136.

¹²¹ *Bağdad Vilayetine Mahsus Salnamedir*, 21. Defadır, 1322-1323, s. 192-193; Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, IV, s. 3136.

¹²² Larcher, II, *age*, s. 252; Selahattin Tozlu-Ahmet Ali Gazel, "Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar-I (İkinci Meşrutiyet Devri)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, S. 2, Elazığ 2005, s. 115.

kadar 150 km'lik bir mesafe suların yükselmesi ile sulanabilmekteydi. Buralarda yapılmış kanallarla med zamanlarında dolan suyla sulama işi kolaylaşmaktaydı. Cıvarda bolca bulunan hurma ağaçları bu yolla sulanmaktaydı. Bu kanalların sürekli bakımlarının yapılması ve yaygınlaştırılmasıyla daha uzak mesafelere su ulaştırmak mümkündü. Ancak ulaştıkları mesafenin ötesi çöldü.¹²³

Tarım ürünlerinin artması veya azalması Fırat ve Dicle nehirlerinin sularının artması ve azalmasıyla doğru orantılıydı. Ancak suların taşması da tarıma ve yerleşim alanlarına büyük zarar vermektedir. Şubat, nisan ve kasım aylarında meydana gelen taşkınları önlemek için setler yapılmıştı. Bu setlerin yetersiz kaldığı zamanlar da olmuştu. Nehirler istenilen seviye ve miktarda aktığında ise tarım alanları ihya olurdu.¹²⁴ Bu tarihlerde Irak bölgesinde 2.800.000 hektar ziraat için uygun olduğu halde sulama imkanlarının yetersizliği yüzünden bunun çok azıyla yetinilmekteydi.¹²⁵

Bağdat Vilayetinin arazisi neredeyse her çeşit tarım ürününü yetiştirmek için elverişlidir. Dicle, Fırat ve Diyale nehirleri, getirdiği yüksek verim sağlayan alüvyonlarla birlikte Bağdat'ı ihya etmekteydi.¹²⁶ Birinci Dünya Savaşı arifesinde Bağdat'ta Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından tarımı geliştirmek için girişimlerde bulunulmuştu. 1327 (1911-1912) senesinde 5.000 kuruşluk tohum tahsis edilmiş ayrıca Bağdat numune bahçesine o zamana kadar bölgede yetişmeyen farklı türlerden 125 fidan dikilmişti. Portakal, limon, üzüm, ayva, şeftali, kayısı ve cevizden ibaret olan bu fidanların 36'sı soğuğa dayanamamış diğerleri istenilen şekilde yetişmişti. Bir kilogram da okaliptüs tohumu dağıtılmıştı. Yine belediye bahçesine numune olarak bir ton Adana pamuk tohumunun yanı sıra akasya, mimoza ve servi ağaçları dikilmiş ama tulumba bozulunca susuzluktan zarar görmüşlerdi. Kuşkonmaz, lahana, karnabahar, pırasa ekimi de nezaret eliyle yapılmıştı. Özellikle lahana ve karnabaharda yüksek verim alınmıştı.¹²⁷

---

¹²³ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 33-34, Dersaadet 1329, s. 749.

¹²⁴ Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdi, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, ORSAM, Ankara 2012, s. 144-145.

¹²⁵ Selahattin Tozlu-Ahmet Ali Gazel, "Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar-II (İkinci Meşrutiyet Devri)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: IV, S. 2, Elazığ 2006, s. 183.

¹²⁶ *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, 20. Defadır, 1321-1322, s. 198.

¹²⁷ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 26, Dersaadet 1329, s. 52-54.

Musul'a bağı Kerkük Sancağı'nın toprak özellikleri ve zirai yetenekleri açısından Irak'ın geri kalanından ayrıldığı görülmektedir. Burada topraklar düzlük ve dağlık alanlar olarak iki kısma ayrılır. Düzlük alanların verimi yüksektir. Dağlık alanlar genellikle taşlıktır. İklim ve havası uygun olup her türlü bitkinin yetişmesine müsaittir. Livanın her tarafında buğday, arpa, pirinç mısır, darı ve sebzelerden bakla, fasulye, nohut, mercimek, biber, banya, patlıcan, domates, ıspanak, soğan, şalgam, kabak, havuç, pancar, turp, kavun, karpuz, salatalık ziraatı yapılmaktaydı ve ahalinin ihtiyacına yetmekteydi. Buğday ve arpa hasılatı Musul ve Bağdat vilayetlerine ihraç edilmekte olduğu gibi susam ve pamuk da dışarıya gönderilebiliyordu. Tütün ziraatına gelince 1913-1914 itibariyle Irak sakinlerinin ihtiyacını karşılayacak seviyeye ulaşmıştı.¹²⁸ Erbil Kazası ise hububat ziraatında öne çıkarak *Musul ve Bağdat'ın zahire ambarı* hükmünü almıştı.¹²⁹ Verimli topraklarına rağmen Musul'da ilkel usullerle ziraat yapılmaktaydı. Bu da uzman ve tesislerin yokluğundan kaynaklanmaktaydı. 1910-1911 senelerinde orak makineleriyle pulluklar vs. bulunmuyordu. Bu sorunu aşmak için Ticaret ve Ziraat Nezareti bölgede çalışmalar yaptırmıştı. 1913-1914 yılına gelindiğinde 50 kadar orak makinesi, 100'ü aşkın pulluk gönderilmişti. Yeni tohum usulü de uygulanmaya başlamıştı.¹³⁰ Musul'da saban, tırmık, orak, mibzer gibi temel zirai aletlerin olmamasının bir sebebi de bunları çekecek kuvvetli hayvanların yokluğuydu.¹³¹

Basra'nın başlıca tarım mahsulü hurmaydı. Hububat üretimi, sancağın tüketimini bile karşılayamayacak derecede azdı.¹³² Az miktarda da olsa buğday, çavdar, arpa, darı, bakla, yetiştirilmekteydi.¹³³ En fazla hurma üretilirdi. Sebze ve meyve ise boldu.¹³⁴ Ekili arazinin büyük çoğunluğunda ilkel yöntemlerle tarım yapılmaktaydı.¹³⁵

---

¹²⁸ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 29-30, Dersaadet 1329, s. 474-475.

¹²⁹ Cengiz Eroğlu – Murat Babuçoğlu – Orhan Özdi, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, ORSAM, Ankara 2012, s. 54.

¹³⁰ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 29-30, s. 475.

¹³¹ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*S. 37-38, Dersaadet 1330, s. 79.

¹³² Cengiz Eroğlu – Murat Babuçoğlu – Orhan Özdi, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, ORSAM, Ankara 2012, s. 88.

¹³³ Binbaşı M. Nasrullah-Kolağası M. Rüşdü-Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, haz. Rahmi Tekin-Yaşar Baş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.101.

¹³⁴ *Salnâme'i Vilayet-i Basra*, Def'a 5, Basra 1320, s. 151.

¹³⁵ Burcu Kurt, *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 37.

Irak'ta genel görünüm itibariyle, nehir kenarları haricinde orman yok denecek kadar azdı.¹³⁶ Çöller Irak topraklarının yaklaşık %60'ını kaplamaktaydı.¹³⁷ Bağdat dahilinde dikkate değer bir orman yoktu. Ancak nehir kenarları ve su birikintilerinin olduğu mahallerde saf saf ormancık denilebilecek ağaçlıklar bulunurdu. Bunlar da odun ihtiyacının bir kısmını karşılayacak kadardı.¹³⁸ Musul'da çam, çınar, köknar, ardıç, karaağaç, dişbudak gibi kerestelik ahşabı kapsayan ormanlar bulunmayıp pelit ağaçlarından müteşekkil meşelikler mevcuttu. Bir de ahali tarafından orman denilen çalılıklar vardı.¹³⁹ Yalnız nehirlerin kenarlarında ve gelişkin yerlerin etrafında hurma ağaçları bolca bulunuyordu. Diğer ağaçların büyük bölümü çalılardan ibaret olup durgun suları da geniş sazlıklarla çevriliydi. Bahçelerinde hurmadan başka, limon, portakal, kayısı, nar, incir vs. meyve ağaçları, ufak bir cins aslan ile sazlıklarda çok miktarda domuz vs. hayvanlar bulunurdu. Nehirlerin kenarlarındaki meralarda aşiretlerin koyun sürüleri vardı.¹⁴⁰

Bağdat Vilayeti'nde geçim, tarım ve hayvancılıktan sağlanıyordu, küçük sanayi işletmelerine rastlanmakla birlikte bu daha çok içe dönük bir sanayi faaliyetiydi. Çünkü üretici malını Osmanlı ülkesinin iç kesimlerine ya da diğer ülkelere pazarlayacak herhangi bir esnaf kolu yoktu. Yine de düşük miktarda da olsa ihracat yapılmaktaydı.¹⁴¹ Bağdat'tan başlıca İngiltere, Hindistan ve İran'a gönderilmek üzere, ihracat ürünleri hinta buğday, şeir (arpa), susam, pirinç, darı, mercimek, maş, hurma, mazı, yün, yağ, meyan kökü, ham darı, bağırsak, dokuma ürünleri, inek, deve, at, kısrak, beyaz merkep, esterdi.¹⁴² Vilayetin en önemli sanayi dalı tekstildi ve atları da dünyaca meşhurdu.¹⁴³ İthalat ise ihracata oranla daha fazlaydı ve birçok ürün ithal ediliyordu.¹⁴⁴ İthal ürünler, kumaşlar, dokumalar, iplik, şal, halı, kilim, kağıt, şeker,

¹³⁶ M. Larcher, II, *age*, s. 251-252.

¹³⁷ Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, Routledge, London 2006, s. 13.

¹³⁸ *Bağdad Vilayetine Mahsus Salnamedir*, 21. Defadır, 1322-1323, s. 190.

¹³⁹ *Musul Vilayeti Salname'i Resmîyesidir*, Musul 1330, s. 83.

¹⁴⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, IV, s. 3136.

¹⁴¹ Salnamelere göre Bağdat ihracatının başlıca kalemleri meyankökü, badem, hurma, mazı, kitre, bağırsak, tiftik, afyon, deri, buğday, arpa, yün, at, kısrak, beyaz merkep, inek, deve, ağabani ve diğer tekstil ürünleridir. İkinci sırada pirinç, yağ, aba, yumurta sarısı ve beyazı, zernik, bürülce, mercimek, kemik, hanzal, eski bakır, atariye, kuş tüyü, darı, tutkal, fasulye, susam, ipek, ipek kozası, tilki ve gıda maddeleridir. Bkz. Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 153.

¹⁴² *Bağdad Vilayeti-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, 20. Defadır, 1321-1322, s. 215.

¹⁴³ M. Nasrullah vd., *age*, s. 98.

¹⁴⁴ İhracatın yıllık değeri 970.000 lira iken ithalat değeri 2.620.000 liraydı. Bkz. Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 153.

çay, kahve, tönbeği, kuru meyve, nohut, patates, fes, çuha, sabun, demir, bakır, kurşun, çinko, teneke, kalay, cam, tabak, mum, çivi, kibrit, petrol, mobilya gibi ürünlerdi.¹⁴⁵

Bağdat, 1857’de kurulan 6. Ordu’nun, 1913’e gelindiğinde bu kez 4. Ordu Müfettişliği ve ona bağlı 13. Kolordunun merkezi olmuş, bu durum kentin sanayisine de yansımıştı. Bağdat’ta 6. Ordu mensuplarının kılık kıyafetle ilgili ihtiyaçlarının temini için buharla çalışan “İmalathane-i Askeri” veya “Abahane” diye tabir edilen bir fabrika kurulmuştu. Ayrıca askerlerin kundura ve çizme ihtiyaçlarının karşılanması için de “debbağhane” de bulunmaktaydı. Kısacası savaş ortamı, aynı zamanda belirli oranlarda bazı iş kollarında ekonomik canlanmayı da beraberinde getirmişti.¹⁴⁶

Musul’un en önemli sanayi ürünü petroldü. Musul aynı zamanda Dicle kenarında önemli bir ticaret merkeziydi; kaplıca ve tekstil ürünleriyle meşhurdu. Vilayette her çeşit hububat, zeytin, fıstık, hurma, badem, üzüm, limon ve portakal yetişmekteydi.¹⁴⁷ Tarım ve hayvancılığın ekonominin temelini oluşturduğu Musul’daki diğer esnaf kolları: sarraç, çulha, kazzaz, terzi, yemenici, kunduracı, kuyumcu, saatçi, bakırcı, dökümcü, demirci, çakmakçı, mimar ve neccardı.¹⁴⁸ Kerkük halkı (ipek) kozacılığına hevesliydi. Bunu geliştirmek için çalışan Ticaret ve Ziraat Nezareti ayrıca 1912 yılında pamuk yetiştiriciliği için de 273 kilo pamuk tohumunu çiftçilere dağıtmış, pamuk ziraatı ile ilgili eğitimler vererek broşürler dağıtmıştı.¹⁴⁹

Basra ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalıydı. En önemli ihraç malzemesi hurmaydı. Hurmadan sonra en başlıca ihracatı deri ve yapağıydı.¹⁵⁰ Şattularap kıyısında ahalinin büyük çoğunluğu balıkla yaşamlarını sürdürmekteydi.¹⁵¹ Basra’nın önemli ticaret ve ihraç mallarından birisi de inci idi. İnci avcılığı ilkel usullerle yapıldığı halde oldukça yaygındı. Tüccarlar inci avcılığını desteklerdi ve Hindistan

¹⁴⁵ *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, 20. Defadır, 1321-1322, s. 215.

¹⁴⁶ *Zevra*, 30 Eylül 1285, s. 1; Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 42.

¹⁴⁷ M. Nasrullah vd., *age*, s. 103.

¹⁴⁸ Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 54.

¹⁴⁹ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 29-30, s. 476; Bölgede pamuk ve pirinç gibi ürünler yetiştirilmekle birlikte halk pamuğun çekirdeğini ayırmak ve pirinci de terbiye etmek konularında bilgisiz olduğundan bu ürünler değerinin çok altındaki fiyatlarla satılıyordu. *Zevra*, 30 Eylül 1285, s. 1

¹⁵⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, IV, s. 3136.

¹⁵¹ *Salnâme’i Vilayet-i Basra*, Def’a 5, Basra 1320, s. 151; Kurt, *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)*, s. 36.

başta olmak üzere birçok ülkeyle inci ticareti yaparlardı.¹⁵² Bir diğer ihraç malzemesi de tuzdu.¹⁵³ Basra'da sayıca az olan tekstil imalathaneleri Kurna'da toplanmıştı. Yine kazancı, çanak çömlekçi, demirci ve kuyumcular vardıysa da bunların da sayıları oldukça azdı ve vilayetin bile ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi. Önemli zanaat dalları yabancıların elindeydi.¹⁵⁴ Basra'da halk genellikle ulaşımını nehirlerden sağladığı için pek fazla yük hayvanı bulunmazdı. Zaten hayvan sayısı artsa da yeterli otlak ve mera da yoktu. Az miktarda otlak ve meraya karşın hayvanlar bataklıklardaki otlarla beslenmek zorundaydı. Necid Sancağı nehirlerden uzak olduğu için nakliyatla kullanılmak üzere diğer sancaklara kıyasla burada daha çok hayvan yetiştirilmekteydi.¹⁵⁵

Bölgedeki nüfusun yüzde yirmisi bile kayda geçirilememişti. Hicri 1325 (1907-1908) tarihli Bağdat salnamesine göre Bağdat'ın nüfusu 580.000'di. Buna göçebe ve birçok çiftçi aşiret dahil edilememişti. Bunlarla tahmini nüfusu 1.300.000 civarıydı.¹⁵⁶ Musul'un Hicri 1330 (1911-1912) tarihli salnamesine göre sayımı yapılamayan aşiretlerle birlikte nüfus tahmini olarak 868.000 idi.¹⁵⁷ Basra'nın da hicri 1317 (1899-1900) tarihli salnamesine göre nüfusu 935.201 olarak kaydedilmiştir.¹⁵⁸ Bölge halkının kimliklerinde doğum yılının doğru yazıldığı kişi sayısı yok denecek kadar azdı.¹⁵⁹ Birinci Dünya Savaşı sırasında Maurice Larcher'e göre Musul'da 447.510, Bağdat ve Basra'da 885.000 olmak üzere toplam 1.332.510 erkek nüfus vardı.¹⁶⁰ Osmanlı Ordusunda görev yapan Binbaşı Mehmed Emin ise; El-Ahsa'da 220.000 (erkek) kişiyi de buna katarak toplam 1.552.510 sayısını vermiştir.¹⁶¹ İki ile çarpıldığında 3.105.020 kişilik nüfus elde edilmektedir. Gökhan Çetinsaya'ya göre de 1914 yılında, Bağdat 1.300.000, Basra 1.150.000, Musul 828.000 olmak üzere Kuveyt ve Necid'deki nüfus

---

¹⁵² Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, s. 127; İnci avcılığı ve ticareti Basra Körfezi'nde ayrıca Bahreyn, Katif, Katar ve Umman karasularında yaygındı. Bkz. Zekeriya Kurşun *Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, TTK, Ankara 2004, s. 16-17.

¹⁵³ M. Nasrullah vd., *age*, s. 101.

¹⁵⁴ Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, s. 126.

¹⁵⁵ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 33-34, Dersaadet 1329, s. 749.

¹⁵⁶ *Bağdad Vilayetine Mahsus Salnamedir*, 21. Defadır, 1322-1323, s. 184.

¹⁵⁷ *Musul Vilayeti Salname'i Resmîyesidir*, Musul 1330, s. 332.

¹⁵⁸ *Basra'nın Vilayet Salnamesi*, Basra 1317, s. 170.

¹⁵⁹ BOA, DH.İ.UM, Nr. E-40/1, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 371.

¹⁶⁰ Larcher, II, *age*, s. 252.

¹⁶¹ Mehmed Emin, *agm*, s. 672-673.

da dahil edilince Irak'ın nüfusu yaklaşık 3.650.000'di.¹⁶² Üç milyon civarındaki Irak nüfusunun yaklaşık beş yüz bin kadarı yerleşik düzende idi. Geri kalan kısmı göçebe aşiretlerden oluşuyordu.¹⁶³

6. Ordu emrindeki 13. Kolordunun Hemedan'a kadar uzanan harekâtı açısından bakıldığında İran-İrak iklimleri birbirinden Kasrîşirin'in doğusunda ve özellikle Paytak Boğazı'nda ayrılır. Kasrîşirin'de son defa olarak bir iki hurma ağacına rast gelirse de bundan sonra iklim artık hurma ağacı yetişmesine müsaade etmezdi. Ancak düzlüklerde ağaçlık namına her köy ve kasabanın geniş bahçeleri ve çoğunlukla birer kavak ağacı korusu vardı. İran ovaları dağların aksine gayet verimli idi. Her tarafta bol suya rastlanırdı. Sınırlı sayıda akarsuya rağmen İran'da su kullanımı dikkate değerdi. Bölge bir su kanalı şebekesiyle örülüydü. Bu kanal ağı sayesinde hububat tarlaları sürülmeden evvel, tohum ekildikten sonra ve daha sonraki zamanlarda olmak üzere defalarca su altında bırakılırdı. Bu sayede ekinlerin yetişmesi sadece yağmur ve akarsulara bırakılmazdı. Değirmenler de bu kanallar vasıtasıyla kullanılabilirdi. Ancak İran ovalarında bu kanallar yüzünden birliklerin hareketi oldukça güçleşmişti.¹⁶⁴

Hanikin- Hemedan güzergahı oldukça önemli bir transit ve ticaret yeri idi. Kirmanşah ve Hemedan'da İstanbul'un kapalı çarşısını andıran büyüklük ve çeşitlilikte ticaret merkezleri ile her tür mal ve erzak stokları bulunmaktaydı. İran'ın başlıca ürünleri keten, kenevir, tütün, tömbeki, susam, pamuk, safran, terebentin, sakız, zamk, mazı ve boya bitkileriydi. Dut ağaçları çok olduğundan yıllık 20.000 den¹⁶⁵ kadar ipek ihraç edilmekteydi. Şiraz ve Hürmüz şarapları meşhurdu. At, deve, koyun ve keçi ticareti yapılmaktaydı. Atlarının cinsi pek iyi olduğu gibi koyun ve keçilerinin yapağısı yumuşak ve iyi olduğundan giyim imali için oldukça uygundu. Maden ise İran'da o tarihlerde halkın kullanımını açısından yaygın değildi. Osmanlı birlikleri İran harekâtı esnasında hiçbir yerde maden bulamamış ihtiyacı olan petrolü Bağdat'tan getirmişti.

¹⁶² Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, s. 13.

¹⁶³ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, IV, s. 3136.

¹⁶⁴ Gökhan Bolat, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *JASSS*, Cilt: VI, S. 3, 2013, s. 1075-1098; Mehmed Nihad "Irak Cephesi Muharebatından: 13. Kolordunun İran Seferi", *Askerî Mecmua*, S. 15-16, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 661-662.

¹⁶⁵ Hayvana yüklenen yükün yarısı, bir tarafına konulan miktarı: yükün bir denki; sıkı bağlanıp küp şeklinde bir hacmi teşkil eden tüccar eşyası; balya bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 621.

Yakıt ihtiyacı genellikle tezekle, aydınlatma için de bitkisel yağlarla karşılanmaktaydı.¹⁶⁶

1.3.2 Irak'ta Türk Ordusu Kuruluşu

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı ordusu dört ordu müfettişliği ve müstakil kıtalar şeklinde teşkil edilmişti. Birinci Müfettişlik İstanbul'da, İkinci Müfettişlik Şam'da, Üçüncü Müfettişlik Erzincan'da, Dördüncü Müfettişlik Bağdat'taydı. Ayrıca San'a'da Bağımsız Yedinci Kolordu, Asir'de de bir bağımsız tümen bulunuyordu. Dördüncü Müfettişliğin karargâhı Bağdat'taydı. Musul'daki 12. ve Bağdat'taki 13. Kolordular bu müfettişliğe bağlıydı. Musul'daki 35. Tümen ile Kerkük'teki 36. Tümen 12. Kolordunun; Bağdat'taki 37. Tümen ile Basra'daki 38. Tümen ise 13. Kolordunun emri altındaydı.¹⁶⁷

3 Ağustos 1914'te seferberliğin ilan edilmesinden sonra 7 Ağustos tarihli bir emirle mevcut teşkilat lağvedilerek ordu müfettişlikleri ordu komutanlıklarına dönüştürüldü. Başkomutanlık Vekâleti kurularak Birinci ve İkinci, ordular İstanbul'da, Üçüncü Ordu Erzurum ve civarında toplanmak üzere üç ordu teşkil edildi.¹⁶⁸ Bundan başka Karadeniz, Çanakkale, Edirne, Çatalca Müstahkem Mevki Komutanlıklarıyla İzmir ve Irak Havalisi Komutanlıkları oluşturuldu. Bir süre sonra 6 Eylül 1914 tarihinde merkezi Şam'da olmak üzere 4. Ordu adıyla yeni bir ordu daha oluşturuldu.¹⁶⁹

Daha önce Musul'da görev yapmakta olan 12. Kolordu, yeni teşkil edilen 4. Orduya katılmak üzere Şam'a nakledildi. 13. Kolordu ise Erzurum'a sevk edilerek 3. Ordu kuruluşuna dahil edildi.¹⁷⁰ Bu teşkilatlanma bölgedeki mevcut kuvvetleri Kafkas Cephesi ve Suriye taraflarına kaydırarak bütün Irak'ı savunmasız bırakmaktaydı. Bu yüzden Bağdat Valisi Cavid Paşa'nın Dahiliye Nezareti ve Sadaret makamı nezdindeki ısrarlı girişimleri neticesinde 13. Kolordunun Basra'daki 38. Tümeni 30 Ağustos 1914

---

¹⁶⁶ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt: II, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, s. 1132; Mehmed Nihad, *agm*, s. 661-666.

¹⁶⁷ Dukakinzade Feridun, *Büyük Harp – Türk Cephesi*, Yıldız Askerî Akademiler Kumandanlığı Matbaası, İstanbul 1927, s. 10-13; Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: I, TTK, Ankara 2008, s. 142.

¹⁶⁸ Ahmed Nihad, *Askerî Tarih ve Coğrafya*, [Basım yeri yok] 1926, s. 5.

¹⁶⁹ Dukakinzade Feridun, *age*, s. 19-21.

¹⁷⁰ Mehmed Emin, *agm*, s. 671; S. Shaw, *age*, II, s. 1383.

tarıhli bir emirle Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı emrine bırakıldı.¹⁷¹ Fakat bu da sorunu çözmeye yetmedi. Cavid Paşa, Musul ve Basra vilayetlerinin seferberlik için yeterli kaynağının olmadığını sadece Bağdat'ın seferber olmaya müsait olduğunu bildirdi.¹⁷² Ancak Irak bölgesine yönelik ciddi bir tehdit beklemeyen Karargah-ı Umûmi, burada teşkil edilen Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı birliklerinin Aşiret kuvvetlerinin desteği ile İran'a girecek, İran ve Afgan kuvvetlerini de beraber sürükleyerek Hindistan'a saldırarak güçte olduğuna inanıyordu.¹⁷³ Bu yüzden 38. Tümen ile bir müstakil tabur, seyyar jandarma, hudut ve depo kıtalarından oluşan 21.721 mevcutlu Irak ve Havalisi Genel Komutanlığının ayrıca takviye edilmesine gerek duyulmadı.¹⁷⁴

Kasım 1914 başlarında İngilizlerin Irak'a karşı harekâta girişeceklerinin anlaşılması üzerine Bağdat, Kûtulamâre ve Amâre'de bulunan kuvvetler Basra'ya doğru sevk edildi.¹⁷⁵ Ancak 9 Aralık 1914'te Kurna Muharebesi'nde İngiliz kuvvetleri karşısında başarılı olamayan 38. Piyade Tümeni Komutanı Miralay Mehmet Suphi Bey'in de aralarında olduğu subay ve erlerin İngilizlere esir düşmesi mevcut kuvvetlerin Irak savunması için yeterli olmadığını gösterdi.¹⁷⁶ Böylece Enver Paşa'nın emriyle Dördüncü Ordu'ya bağlı XII. Kolordunun bazı birliklerinin Irak'a kaydırılmasına başlandı. 14 Aralık'ta Musul'daki 35. Piyade Tümenine Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı emrine intikal etmesi bildirildi. Bu emir üzerine Tümen, 1915 yılı şubat ayı sonlarına doğru Nasiriye'ye vardı. 22 Ağustos 1915 tarihinde Pozantı'da yeni teşkil edilmiş olan 45. Piyade Tümeni'ne Halep üzerinden Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına katılması emredildi.¹⁷⁷ 20 Eylül 1915'te ise Miralay Halil Bey'in emrindeki birlikler XVIII. Kolordu adıyla yeniden düzenlendi ve 9 Ekim 1915 günü verilen bir emirle kolorduya 51. ve 52. Piyade Tümenleri ile Bağdat'a intikal etmesi bildirildi.¹⁷⁸

---

¹⁷¹ Mirliva Cavid, *Irak Seferi ve İttihat Hükümetinin Hayâlât ve Cehalet-i Siyasiyesi*, Müdafaa Matbaası, İstanbul 1334, s. 10; Mehmed Emin, *agm*, s. 683.

¹⁷² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, s. 228.

¹⁷³ Dukakinzade Feridun, *age*, s. 20.

¹⁷⁴ Mehmed Emin, *agm*, s. 699.

¹⁷⁵ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 64.

¹⁷⁶ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK, Ankara 2014, s. 218.

¹⁷⁷ Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 108-109.

¹⁷⁸ Halil (Kut) Paşa'nın hatıraları Şevket Süreyya Aydemir'in hazırladığı 81 sayılı bir yazı dizisiyle Akşam Gazetesi'nde yayımlanmıştır. Bu yazı dizisi farklı zamanlarda 3 farklı yayınevinde

Yeni sevk edilen birliklerin intikaliyle bölgedeki asker sayısının gittikçe artması buradaki askerî teşkilatın da yeniden düzenlenmesini gerekli kılıyordu. Bu yüzden 5 Ekim 1915 tarihli bir emirle Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı lağvedilerek yerine Altıncı Ordu Komutanlığı ihdas edildi. Yeni ordunun komutanlığı o sırada Birinci Ordu komutanı olan Alman Mareşal Colmar Von der Goltz (Mareşal Golç Paşa)'a verildi.¹⁷⁹ Kurmay başkanlığına da Kaymakam Kazım (Karabekir) Bey getirildi.¹⁸⁰ 15 Kasım 1915'te Haydarpaşa Garından hareket eden Colmar Von der Goltz'un yanında Kazım Bey, İran Heyeti Reisi Miralay Bop, Goltz Paşa'nın yaveri Kaymakam Restorf, Başkonsolos Vassel, Menzil Müfettişi Binbaşı Kummerow vd. vardı. Mareşal Gotz Paşa 6 Aralık'ta 6. Ordunun merkezi olan Bağdat'ta vazifeye başladı.¹⁸¹ Yeni ordunun kuruluş amacı harekât alanındaki çeşitli müstakil birlikleri bir araya toplayarak Irak cephesini istikrara kavuşturmak; İran'ı Rusya ve İngiltere'ye karşı savaşa sokarak bu ülkeyi adı geçen iki devletin tahakkümünden kurtarmak; İran'ın bağımsızlığını temin etmek amacıyla askerî ve siyasî bütün teşebbüsleri sevk ve idare etmektir.¹⁸²

Tablo 1: 1915'te Irak Ordusu Mevcudu¹⁸³

	Zabit	Efrat
35. Tümen	145	5.549
38. Tümen	172	4.829
45. Tümen	178	9.832
51. Tümen	240	8.023
6 bölüklü bir süvari tugayı, 2 aşiret tugayı vs.	274	7.027
Toplam (36 tabur)	1.009	30.260

kitaplaştırılarak tekrar yayımlanmıştır. Bu dipnotta bahsi geçen 3 kitapla birlikte Akşam Gazetesi bilgileri yer almıştır. Daha sonraki dipnotlarda esas kaynak olması sebebiyle 81 sayısını Milli Kütüphane'den temin ettiğimiz Akşam Gazetesi referans gösterilecektir. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4; *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 141; *Halil Paşa İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, haz. Taylan Sorgun, Destek Yayınevi, İstanbul 2010, s. 117; *Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare Halil Paşa'nın Hatıratı Dr. Necdet Özgelen'in Katkılarıyla*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2016, s. 145.

¹⁷⁹ Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 118.

¹⁸⁰ Kazım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 444; Nusret Baycan, "Çeşitli Cephelerde Kâzım Karabekir", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IV, S. 11, Ankara 1988, s. 450.

¹⁸¹ Colmar Von Der Goltz, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtıratı"*, Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s. 134-135; K. Karabekir, *age*, s. 471.

¹⁸² Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 118; Goltz, *age*, s. 118.

¹⁸³ Larcher, II, *age*, s. 277.

22-23 Kasım 1915 gecesi yayınlanan bir emirle 35. ve 38. Tümenler ile 13. Kolordu; 45. ve 51. Tümenler ile 18. Kolordu teşkil edildi.¹⁸⁴ Bu şekilde ordu mevcudu 30.260 efrat, 1.009 zabitten ibaretti (Bkz. Tablo: 1). 11 Aralık'ta 52. Tümen de bu kolorduya katıldı. 6. Ordunun kuruluşuyla birlikte Ordu Karargâhı Bağdat'ta olmak üzere 38., 45., 51., 52. Tümenler Kûtulamâre çevresine konuşlandırıldı. 30 Aralık 1915 tarihine geldiğinde mevcutları azalan 35. ve 38. Tümenler 35. Tümen adı altında birleştirildi. Bu şartlarda 1 Ocak 1916 tarihinde 6. Ordunun mevcudu 970 zabıt, 31.674 erden ibaretti.¹⁸⁵

29 Nisan 1916 tarihi itibarıyla 6. Ordunun kuruluşu şöyleydi: 13. Kolordu, Mart ayı itibarıyla Trakya'dan gönderilen 2., 6. Tümenler ile 35. Tümen ve bağlı birliklerinden oluşuyordu. 18. Kolordu ise 45., 51., 52. Tümenler ve bağlı birliklerinden oluşuyordu. Bu iki kolordudan başka Musul Grubu diğer bir adıyla Haydar Bey Müfrezesi teşkil edilmişti.¹⁸⁶ Kûtulamâre kuşatması başarıyla sonuçlandırıldıktan sonra 13. Kolordu İran içlerinde harekâta görevlendirildi. Bu sıralarda 18. Kolordu emrinde Kûtulamâre civarında bırakılan 35. Tümen ise dağınık, talim terbiye ve disiplini az, harp aletleri de eskimiş olduğundan kısa bir süre sonra lağvedilerek kalan efrat ve malzemesi de 18. Kolorduya devredildi.¹⁸⁷

1 Temmuz 1916 tarihinde 13. Kolordu Kuvveti (Hemedan hareketi başlayacağı sırada): 21.684 insan ve 8.845 hayvandan ibaretti.¹⁸⁸ Kuşatma devam ederken Goltz Paşa tifüse yakalanmıştı. Onun hastalığı sürecinde cephedeki bütün yük Miralay Halil Bey'in üstüne kalınca rütbesi mirlivalığa yükseltildi. 19 Nisan 1916'da Goltz Paşa vefat edince Halil Paşa 6. Ordu Komutanlığına atandı.¹⁸⁹ O sırada İngilizler Kûtulamâre'de yenilgiye uğramalarına rağmen bir ay içerisinde toparlanarak 1916 yılı sonlarına kadar Bağdat'ı ele geçirmeye karar vermişlerdi. 6. Ordu karargâhı ise Kûtulamâre Zaferi'nden sonra cephedeki İngiliz tehdidini uzun müddet için atlatmış

---

¹⁸⁴ Yavuz Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutulamare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 13.

¹⁸⁵ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 493-505; İ. Görgülü, *age*, s. 228-231.

¹⁸⁶ Mehmet Kenan, *age*, II, s. 219; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Cilt: III, 2'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 815; J. Pomiankowski, *age*, s. 184; Mehmed Nihad, *agm*, s. 599-601.

¹⁸⁷ Sabis, *age*, III, s. 93; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 220.

¹⁸⁸ Mehmed Nihad, *agm*, s. 636.

¹⁸⁹ Dinç, *Halil (Kût) Paşa'nın Askerî ve Siyasî Fââliyetleri*, s. 64.

olduğuna inanıp 13. Kolordusunu İran'a sevk etmişti. Dicle üzerinde mevcudu 10.000 neferi geçmeyen 18. Kolordudan başka Türk kuvveti kalmamıştı. Karşıdaki İngiliz birliklerinin mevcudu bu kuvvetin dört misli kadardı.¹⁹⁰

Bağdat'a doğru İngiliz taarruzu başladığında 23 Şubat 1917 tarihli bir emirle Halil Paşa İran'daki birliklerin kademeli olarak Bağdat'a doğru çekilmesini emretmişti. Bir süre sonra cephedeki durum daha da tehlikeli bir hal alınca 26 Nisan tarihli yeni bir emirle İran'ın bütünüyle tahliye edilmesini istedi. Böylece İngilizlere karşı sevk edilen kuvvetlerin muharip mevcudu 30.000'i geçti. 13. ve 18. Kolorduların 10'ar bin muharibi vardı. 5.000 mevcutlu 4. ve 14. Tümenlerin toplam mevcudu 10.000 kadardı. Ayrıca birkaç 1.000 ikmal efradı ile birlikte bir iki perakende birlik daha vardı.¹⁹¹

Harbin son senesinde İngilizler bu cepheden ziyade Filistin Cephesine ağırlık verdiklerinden mütareke imzalanıncaya kadar burada büyük bir faaliyetlerine şahit olunmadı.¹⁹² 1918 yılı başlarında artık 6. Türk ordusunun bir kıymeti kalmamış olup mevcudu şöyleydi: Hit'te 5. Tümen (5.000 insan), Fethiye'de 18. Kolordu (9.000 insan), 13. Kolordu 19.000 insan (Kifri'de 6. Tümen, Kerkük'te 14. Tümen, Musul'da 2. Tümen). Aslında 6. Ordunun artık yalnız ismi kalmıştı; büyük birlikler lağvedilmiş, geri hizmeti karışmış ve bozulmuştu. Büyük birliklerden 13. Kolordu Nisan 1918'de Kerkük ile Altınköprü arasındaki muharebelerde hezimete uğramıştı. İran'dan dönen 6. Tümen sefaletle bitap birkaç yüz kişiden ibaret kalmıştı. Efrat yokluğundan 18. Kolordunun tekmil birlikleri lağvedilmişti. Temmuz 1918'de harekât ve menzil muntikalarının iâşe mevcudu 29.415'ten ibaretti. 21 Ekim 1918 tarihli bir telgrafla Almanlar geri gitme emri almışlardı ki aslında bu icraat daha önce başlamıştı. Alman unsurların çekilmesiyle, muhabere, tayyare, topçu, nakliyat, menzil müfettişliği gibi hizmetler Ekim ortasından beri düzenini yitirmişti.¹⁹³ Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra 6. Ordu, mütareke hükümleri uyarınca birlikleri kademeli olarak Diyarbekir Vilayetine çekilmiş, sonrasında birliklerin lağvedilme süreci başlamıştı.

---

¹⁹⁰ Ahmed Nihad, *age*, s. 82-83.

¹⁹¹ Ali İhsan Sabis (1991). *Harb Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, Cilt: IV, İstanbul: Nehir Yayınları, s. 21-22; Larcher, II, *age*, s. 293; Görgülü, *age*, s. 239-240.

¹⁹² Ahmed Nihad, *age*, s. 85.

¹⁹³ Larcher, *age*, II, s. 301-305.

28-30 Ekim Dicle Muharebelerinde mağlup olan Osmanlı kuvvetlerinin esir düşen birlikleri dışında kalanlarla 6. Ordu 13. Kolorduya dönüştürülmüştü.¹⁹⁴

1.3.3 İngiliz Askerî Teşekkülleri

Basra Körfezi ve Irak bölgesi, İngilizlerin Hindistan yolunun güvenliğinin sağlanması için oldukça önemliydi ve oraya giden en kestirme yoldu. Bu sebeplerle bölgeyi kendi nüfuz alanı haline getirmek için gösterdikleri çaba XVII. Yüzyıla kadar geriye gitmektedir.¹⁹⁵ İngiltere, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise daha 1903 yılında Bağdat Demiryolu projelerinde Almanlarla mücadele ederek demiryolunu Almanların yapmasını engellemek veya anlaşma hükümlerini kendi lehine değiştirmek için çalışmıştı.¹⁹⁶ 1910 yılında İngiltere'nin Bağdat'taki temsilcisi Gertrude Bell'in İngiltere Kraliyet Hükümeti'ne sunduğu raporda, Irak'ta Türk yönetiminin başarısız olduğunu, buranın Osmanlı İmparatorluğuna bağlı olmayıp ek bir parça gibi olduğunu gözlemlediğini ülkesine bildirmişti. Yine aynı rapora göre İngiliz konsolosluk yetkilileri, İngiltere'nin ülkenin kontrolünü ele geçirerek buradaki karışıklığa son vermesi konusundaki yerel zenginlerin ve aşiret beylerinin can sıkıcı isteklerine alıştıkları iddia edilmişti.¹⁹⁷

6 Eylül 1914'te 6. Poona Tümenine Fransa'daki hizmet için seferber olması emredilmişti. 4 Ekim'de tümen karargahına General Delemain'nin emrinde olmak üzere 10 Ekim'de denizaşırı hareket edeceği bildirilerek hazırlık yapması talimatı verilmişti. Talimata göre Tümene 16. Piyade Alayı, 22. Kazmacı ve Lağımçı Bölüğü, Birinci Hintli Topçu Alayı ile birlikte sıhhiye, erzak kolları vd. katılmıştı. Bu birliklerin amacı üç madde halinde belirlenmişti.

1. Basra Körfezi girişinde İngiliz menfaatini himaye etmek
2. Muhammara'ya destek çıkmak¹⁹⁸

¹⁹⁴ Selçuk Ural, "6. Ordu'nun 13. Kolordu'ya Dönüştürülmesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar", s. 523-554

¹⁹⁵ Basra Körfezindeki hakimiyet mücadelesi hakkında bkz. Turgay Murat, "Kuveyt Üzerinde Osmanlı – İngiliz Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XXIII, S. 1, 2013, s. 307-316.

¹⁹⁶ Z. Kurşun, *age*, s. 136.

¹⁹⁷ *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, haz. Gertrude L. Bell, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2004, s. 9-10.

¹⁹⁸ İngiltere Muhammara'ya sahip çıkmasının sebebi Ortadoğu ve Hindistan'daki ticari menfaatlerini korumaktı. Ayrıca İngiltere, Muhammara şehri ile Osmanlıların arasında iyi ilişkiler kurulmasını engellemiştir. Bkz. Sarıkçıoğlu, *age*, s. 21.

3. Türk Hükümetinin kontrolündeki Irak arazisinde harekât

Yine aynı talimatta Abadan'ın korunması, Türklerle ve Araplarla çatışmaya girmekten kaçınılması bildirilmişti. Ancak burada dikkat çeken bir nokta daha vardı. Türklerle çatışma ihtimaline karşı 6. Tümenin geri kalan kısmı yardım için hazır bulundurulacak ve önden giden birlikleri hızla takip edecekti. Bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde İngiliz birlikleri Basra'yı işgal edeceklerdi.¹⁹⁹ Bölgede nüfuzunu arttırmak için çabalayan İngilizler, Osmanlı aleyhine propaganda faaliyetleri yürütmekten geri durmuyordu.²⁰⁰ General Townshend daha Ekim 1914 başında gönderilen kuvvetlerin Abadan'ı işgal ederek rafinerileri korumak dışında mümkünse Basra'yı işgal için görevlendirildiklerini not etmişti.²⁰¹ 6. Hint Tümeninde görevli bir subay olan Sandes ise İngiliz kuvvetlerinin Basra Körfezi'ne gitmek üzere 16 Ekim 1914'te yola koyulduğunu, körfezin girişinde 5 geminin 10 gün demir attığını ve savaş başladığında Türklerin önlem almalarına fırsat vermeden baskın yapabilecek bir konumda bulduklarını belirtmişti.²⁰²

Yine de Birinci Dünya Savaşı başında İngilizler, Irak Cephesine fazla kuvvet ayıracak durumda değildiler. Irak'ı istila etmek için yeterli hazırlıkları ve planları yoktu. Fakat bölgenin önem kazanmasıyla Avrupa'ya gönderilmek üzere Hindistan'da hazırlanmış olan 6. Tümenin 16. Tugayını topçu ve diğer birliklerle takviye ederek (D Sefer Kuvveti) 23 Ekim 1914'te Bahreyn Adası'na gönderdiler.²⁰³ 31 Ekim'de de General Barrett'in idaresindeki 6. Tümen Karargâhı, 10. Sahra Topçu Alayı, 18. Piyade Alayı, Tümen Cephane Kolu ve birkaç seyyar hastane, 1.200 deve, erzak, mühimmat ve veteriner levazımı da Basra'ya doğru yola çıkarıldı.²⁰⁴ Başlangıçta İngilizlerin Irak'a gönderdikleri kuvvetlerin toplamı 624 subay, 16.745 er, 5.872 hayvan ve 384 çeşitli araçtan ibaretti. İngiliz kuvvetleri zayıf Türk birlikleri karşısında başarı sağlayınca Basra işgal edildi ve 6. Tümenin geri kalan birlikleri de Cepheye taşındı.²⁰⁵

¹⁹⁹ Moberly, *age*, s. 98-99.

²⁰⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 141.

²⁰¹ Townshend, *age*, s. 35.

²⁰² Edward W. C. Sandes, *Kuşatma ve Esaretin Adı Kütulamâre Esir Bir İngiliz Subayının Anıları*, çev. Tuncay Yılmaz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 19.

²⁰³ Görgülü, *age*, s. 218.

²⁰⁴ Moberly, *age*, s. 112.

²⁰⁵ Mirliva Cavid, *age*, s. 9-11; Moberly, *age*, s. 112; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 53.

Irak D Sefer Kuvvetinin beraberinde iki aylık yiyecek vardı. Et ihtiyacı Muhammara’da satın alınacak hayvanlarla karşılanacaktı. Menzil işleri de Hindistan ile Basra arasında işleyen deniz taşıtlarıyla gerçekleştiriliyordu.²⁰⁶ İngiliz Hindistan Seyyar Ordusu teçhizat ve teşkilatını tamamlamamıştı; telsiz ve telgrafi yoktu. Dolayısıyla denizaşırı sefere çıkmak için henüz hazır değildi.²⁰⁷ Çöl şartlarında Türk birlikleri tüm yokluklara rağmen hareket etme açısından daha yetenekliydi. Kuzeye doğru ilerleyen İngiliz orduları ise harekâttan evvel ulaştırma ve nakil kanallarının tanzim ve inşasına muhtaç bulunuyorlardı.²⁰⁸ Hindistan ordusunun eksikleri İngiltere’den tamamlanmayı bekleniyordu. Ancak bu eksikler giderilmeden birlikler ilerleme emri almış, savaş boyunca da İngiltere’den ciddi bir destek alamamıştı.²⁰⁹

1916 yılı başında henüz Irak bölgesindeki İngilizlerin elinde yeterli miktarda uçak, otomobil ve kamyon yoktu.²¹⁰ Ancak nisan ayında uçak sayıları 20’ye çıkmıştı.²¹¹ Hindistan, Irak Seferî Kuvvetleri için “baş menzil” olarak kabul edilmişti. İkmal maddeleri buradan sağlanacaktı. İleri menzil Şeyh Said’e alınmıştı. Birliklere her gün taze veya dondurulmuş olarak getirilen gıda maddeleri verilmekteydi. Bunun devam edebilmesi için kasaplık hayvanların beslendiği askerî tesisler kurulmuştu. Süvari hayvanlarına yeşil ot verebilmek için sahra kanalları açılarak çayırar tesis edilmişti.²¹² Selmanıpak’a doğru hareket eden İngiliz kuvveti 17.000 mevcuttuydu. Bunun içindeki muharip sayısı 14.000 civarındaydı ve bunların da 8.500’ü piyadeydi.²¹³

Kût’ta uzun süre mahsur kalan İngiliz askerleri yetersiz lojistik destek ve sağlık hizmetleri yüzünden açlık çekmiş ve iskorbüt²¹⁴ ve beriberi hastalıklarına

²⁰⁶ *Irak-İran Cephesi*, I. Kısım, s. 55.

²⁰⁷ Moberly, *age*, s. 63.

²⁰⁸ Larcher, II, *age*, s. 254.

²⁰⁹ Moberly, *age*, s. 64.

²¹⁰ Sabis *age*, III, s. 92.

²¹¹ *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, Cilt: I, haz. İlhan Selçuk, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1993, s. 165.

²¹² Ölçen, *agt*, s. 94; Hintli askerler İngiliz ordusunun önemli bir kısmını oluşturduğu gibi Hindistan’ın mali katkısı savaş boyunca 1,5 milyar sterline yaklaşmıştı. Bkz. Jay Winter-Geoffrey Parker-Mary R. Habeck, *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 223.

²¹³ Townshend, *age*, s. 227.

²¹⁴ Kötü beslenme, soğuk, pis su içilmesi ve ikamet edilen yerlerin yeterince temiz olmaması iskorbüt hastalığının başlıca sebebidir. Bu hastalığın tedavisi olarak askerlere taze yiyecek verilmesi, sirke ile dinlendirilmiş temiz su içirilmesi, korunaklı kıyafetler giydirilerek havadar mekanlarda yatırımları ve kaldıkları yerlerin kireç ile dezenfekte edilmesi başlıca önlemlerdendi. Bkz. Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 337-338.

yakalanmışlardı.²¹⁵ 29 Nisan 1916'da Kûtulamâre'nin teslim olması ile birlikte büyük bir moral çöküntüsü yaşayan İngiliz birlikleri genel bir savunma durumuna geçmişti. Teslim sonrasında sıcaklar başlamış ve sıcaklarla birlikte hastalıklar artmıştı.²¹⁶

Kût kuşatması esnasında çok fazla kayıp veren İngiliz birliklerinin derhal yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duymaktaydı. Öncelikle birliklerin aşırı sıcaklar karşısındaki yorgunluklarını giderip çölün olumsuz etkilerini azaltma, erzak, ilaç ve mühimmat ihtiyaçlarını ve cephane ulaştırma olanaklarını takviyeye yönelik çalışmalara hız verildi. Mayıs 1916'da General Gorringe emrindeki 3., 7. ve 13.Tümenlerden teşkil edilen Dicle Kolordu Komutanlığı, 14. Tümen ve 15.Tümen olarak iki yeni tümen ile takviye edildi. Asker kökenli bir aileden gelen, 1915 Haziran ayında Fransa'da 33. Tümen komutanlığı görevini yürütürken tümgeneral rütbesine yükseltilen General Maude Irak Cephesine atandı. General Maude, tamamı İngiliz olan 13.Tümeni ile Kût kuşatması altındaki birliklere yardım için destek kuvvet olarak 27 Şubat 1916'da Mısır üzerinden Basra'ya ulaştı. 13. Tümen, tecrübe ve etkinliğine bakılmadan, askerlerinin tamamı İngiliz olduğu için üstün bir kuvvet olarak görülmekteydi.²¹⁷

General Maude, Bağdat hedefli ileri harekât için öncelikle lojistik bakımdan sistemli bir şekilde gerekli tedbirleri almaya çalıştı. Harekâtın gecikmemesi için yağış sezonu gelmeden, öncelikle yaz aylarının aşırı sıcaklarında fazlasıyla yıpranmış olan birliklerin sağlık, iaşe ve mühimmatının temini, birliklerin eğitiminin geliştirilmesi, eksik birliklerin takviye edilmesi için yoğun çaba gösterdi. General Maude, Dicle hattı üzerindeki muharip birliklerin savaş düzeni konusunda da bir takım önemli değişiklikler yaptı. Basra'nın askerî bir üs ve liman olarak geliştirilmesi faaliyetlerine ağırlık verildiği bu dönemde İngilizlerin Irak Genel Karargâhının 1916 Ekim ayı sonuna kadar Basra'da kalması uygun görüldü. Nehir ulaşımı Irak'taki İngiliz birlikleri için olmazsa olmaz bir konumdaydı. Bu sebeple ikmal hizmetinde kullanılan nehir vasıtalarının sayısı önemli ölçüde artırılırdı. Basra limanına, yüksek kapasiteli büyük açık deniz vapurlarının bile yanaşabileceği beş kilometre boyunda bir rıhtım yapıldı. Buraya depolar inşa edilerek, yükleme ve boşaltma işlerinin hızla yapılabilmesi için

²¹⁵ Gardner, *age*, s. 10; William Collis Spackman, *Esir Bir İngiliz Doktorun Kûtulamare Anıları*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 100.

²¹⁶ *Irak Raporu*, çev. Hüsameddin, Matbaa'i Amire, İstanbul 1333, s. 4.

²¹⁷ Atabey, *agm*, s. 69-70.

vinçler konuldu. Kara yolu ulaşımını temin edebilmek için General Percy Lake tarafından daha önce çalışmaları başlatılan Basra'dan Amâre'ye uzanan demiryolu hattı ve tesisi 13 Eylül 1916 tarihi itibarıyla tamamlandı. Sağlık hizmetleri kapsamında da Basra ve Amâre önemli birer hastane merkezi durumuna getirildi. 1916 Ekim ayının sonunda cepheye yakın olmasından dolayı Genel Karargâh, Basra'dan Şeyh Said mevkiine taşındı. 1916 yılı yaz ve sonbahar mevsimi boyunca hazırlıklarını sürdüren General Maude'un emrinde muharip gücü 107.000'i Hint ordusundan olmak üzere 166.000 askerden ibaret toplam beş piyade tümeni bulunuyordu. Ayrıca muharebe ve destek için nehirde gambotlardan oluşan büyük ve yüksek kapasiteli bir filo teşkil edildi. Bu büyük miktardaki asker ve donanımına rağmen General Maude hazır oluncaya kadar ilerlememeye kararlıydı.²¹⁸

Bu vaziyetle ilgili olarak Townshend, Kûtulamâre'yi ele geçirdikten sonra Bağdat'ı alabilmek için 30.000 askere ihtiyacı olduğunu Irak Kuvvetleri Başkomutanı General Nikson'a bildirmiş ama talebi uygun görülmemiştir.²¹⁹ Daha sonra İngiliz kuvvetleri Kût'ta mahsur kalınca görevden alınan Nixon'un Yerine Sir Percy Lake getirilmişti.²²⁰ General Townshend, hatıratında Kût yenilgisinde bunun etkisi olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Bana verilen 13.000 askere karşılık General Maude'a aynı görev için silahlı, erzaklı, buharlı gemisi, treniyle tam teçhizatlı 113.000 ila 120.000 asker verildiği düşünülürse aradaki farkın büyüklüğü iyi anlaşılır”.²²¹

6. Ordu Komutanı Halil Paşa da bu manzara karşısındaki rahatsızlığını şöyle ifade etmiştir: *13. Kolordu İran içlerine gönderildikten sonra İngilizler Irak'ta yaklaşık*

---

²¹⁸ *Irak Raporu*, s. 7-8; Atabey, *agm*, s. 72.

²¹⁹ General Townshend, Bağdat'a doğru ilerlemeden önce Selmanıpak'ın Türk güçlerinin kontrolü altında bulunduğunu, Türklerin Anadolu'dan da destek alma imkânı da göz önüne alınırsa 600 km denizden uzak olan İngilizlerin bu uzun ulaştırma hattından geri dönmek zorunda kalırsa onların geri çekildiğini gören Arapların saldırılarına maruz kalabileceklerini de belirten bir raporu General Nixon'un karargahına göndermişti. Selmanıpak mağlubiyetinden sonra İngiltere'de ifşa edilen bu rapor Bağdat ilerleyişinin bu büyük riske rağmen neden yapıldığı ile ilgili Hindistan Bakanı, Hindistan Genel Valisi ve Nixon arasında hararetli bir yazışma trafiğine sebep olmuştu. Gönderilen raporu dikkate almamakla suçlanan General Nixon fazlasıyla zor bir duruma düşmüştü. Telgraflar hakkında bkz. *Irak Seferine Dair İfşaat*, çev. Yüzbaşı Rahmi, Matbaa'ı Amire, İstanbul 1332; Townshend, *age*, s. 190.

²²⁰ Hacer Kılıçarslan-Menderes Kurt, “Kûtü'l Amâre Muhasarası: Harekât-ı Tahlisiyyenin Edvâr ve Safahâtı”, *Kûtü'l Amâre Olaylar, Hatıralar, Raporlar*, haz. Mehmet Yaşar Ertaş-Hacer Kılıçarslan, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 286.

²²¹ Townshend, *age*, s. xi.

100.000 süngüli bir kuvvet hazırlamıştı. Buna karşılık 18. Kolordunun muharip mevcudu 12.000 kişiyi geçmiyordu.²²²

Planlanan İngiliz ilerleyişi için 1916 yazında yoğun bir saldırı hazırlığı yapılmıştı. Öyle ki Basra'daki erzak dolu gemiler işçi eksikliğinden dolayı haftalarca boşaltılamamıştı. Bol miktarda erzak vardı ama insanlara ulaştırılamamıştı. Sıhî birlikler ve onlarca doktor, çalışacakları bölgelere ulaşana kadar uzun süre beklemek zorunda kalmışlardı. Her birine uygun bir yer bulmak ve onları bulunan yere ulaştırmak çok zaman almıştı. Bu karışıklığa rağmen yazın sonuna kadar uzun ana ikmal hattında her şey planlandığı gibi uygulanmıştı. Yeni düzenlemelerle Basra Limanı açık deniz gemilerinin barındırılacağı hale getirilmişti. Yeni rıhtımlar, antrepolar inşa edilmişti. Cephede fazlasıyla erzak mevcuttu. İleri askeri üsse ve kolay ulaşılabilir bölgelere tüm ihtiyaçlar depolanmıştı. Taşınan çok sayıdaki mühimmatla mevzi emniyete alınmıştı. Tıbbi düzenlemeler, hastaneler, hasta ve yaralı ayırma istasyonları ve kara ve suda kullanılacak ambulanslar süratle hazırlanmıştı.²²³

Askerlere taze sebze verebilmek için 20.000 dönümlük sebze bahçesi kurulmuştu. Taze yumurta ve tavuk eti sağlanabilmesi için, tavuk çiftlikleri tesis edilmişti. 20.000 hasta ve yaralının tedavisi öngörülmüş, bu amaçla Basra ve Amâre önemli birer hastane merkezi durumuna getirilmişti. Bu çalışmalar sonucunda mevcut hastanelerin sayısı 23'e yükselmiş, yatak sayısı 4.700'den 16.000'e çıkarılmıştı. Her tünde 4-5 seyyar hastane kurularak hasta ve yaralıların tahliye ve tedavisi düzene sokulmuştu. Hastanelere elektrik vantilatörleri kurularak sıcaklığın etkisinin azaltılmasına çalışılmıştı. Cibinlikler ve tel kafesli pencerelerle hastane ve ordugahlarda sinek ve sivrisinek tacizleri önlenmiş, buz ihtiyacı için buz imalathaneleri kurulmuştu.²²⁴

Bu süreçte İngilizlere esir düşen topçu subayı Mehmet Sinan Bey, Tikrit'ten Basra'ya kadarki esaret yolculuğunda İngiliz teşkilatlanmasını hayretler içinde kalarak izlemiş, gördükleri karşısında, İngilizlere karşı kazanılan harpleri Allah'ın bir lütfu bir mucize

---

²²² Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 4 Aralık 1967, s. 4.

²²³ William Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a Bir İngiliz Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*, çev. H. Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 231-232; Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918 Kütü'l-Amâre Kuşatması*, çev. Gül Karabuda, TTK, Ankara 2019, s. 60.

²²⁴ Yüzbaşı Mukbil Bey, *age*, s. 60; Ölçen, *agt*, s. 95.

olarak gördüğünü aktarmıştır. Mehmet Sinan Bey gözlemlerini hatıratına şöyle işlemiştir:²²⁵

“İngilizlerin ilk işgal ettikleri ta Basra’dan cephenin hemen gerisindeki Tikrit’e kadar olan uzun bir mesafeyi tren hattıyla döşediği gibi, Bağdat’la Basra arasında sayılmayacak kadar nehirlerde nakliyata mahsus küçük vapurlar işletilmekte ve nehir boyu dahil olduğu halde bütün şehir ve garnizonlar elektrikle aydınlatılmakta idi. Bundan başka gittiğimiz bütün menzil ve ambarlar askerî malzeme ve yiyecek maddeleriyle ağzına kadar dolu olduğu gibi ordu gerisinde motorla çalışan her çeşit seyyar tamirhaneler, büyük hastaneler civarındaki hastalara taze süt vermek üzere kurulmuş mandıra çiftlikleri bizi hayrette bırakıyordu.”

Ayrıca yine cephede mücadele eden Mehmed Nuri Efendi de Osmanlı ve İngiliz lojistik desteğini şu şekilde kıyaslamıştır:²²⁶

“Cepheye gelen kuvvetlerden de bir şey istifade edilemiyordu. Buna mukabil düşman Hindistan gibi çok insana vesâit cihetiyle yüzbinlerce otomobillere hatt-ı harbin hemen gerisindeki şimendiferlere, vapurlara malik bulunan düşman her an kıtaatının zayıyatını doldurarak mütemâdi cephâne, erzak nakliyatına devam etmek şartıyla ordusunun bidayetteki zindeliği muhafaza ederek muvaffakiyet elde ediyordu. Biz de elimizde bulunan kuvveti sarf ettikçe yerini dolduramıyor ve bu sebeple düşmana nevâzım hasıl etmek mümkün olmadığından harbin devamı müddetince düşmanı işgal etmekle uğraşıyorduk. Fâik düşman karşısında umumiyetle ordunun vazifesi müdafaa olduğundan Irak Ordusu en fazla Felahiye cephesinde müdafaa edilebilmiş, bundan sonra her nerede taarruz ettiyse ric’ate mecbur olmuştur. E nihayet Harb-i Umûmiye hitam verileceği zamanlarda Musul önlerine kadar Ric’at edebilen ordumuz esarete düşmek suretiyle Irak Harbine hatime vermiştir.”

---

²²⁵ Mehmet Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey’in Harp Hatıraları*, haz. Servet Avşar-Hasan Babacan-Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 133-134.

²²⁶ Mehmed Nuri Efendi, *Harb-i Umumîde Irak Harekâtı Kûtü'l-Amâre*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2016, s. 378.

1.3.4 Irak Cephesi Menzil Teşkilatı

İleri geri dalgalanan cephelerde menzil hizmetleri mevzi harbine kıyasla daha zor ve karmaşık şekilde gerçekleşir.²²⁷ Bu durum hesaba katıldığında Irak-İran Cephesi'nde bahsedilen zorluk ve karmaşa fazlasıyla hissedilmiştir. Menzil teşkilatı açısından Irak Cephesi'nde dört farklı dönem tespit edilmiştir. Birincisi seferberliğin ilanı ile birlikte cephedeki birliklerin önemli bir kısmının diğer cephelere sevk edilip geride kalanların menzil işlerinin Halep merkezli olarak yürütüldüğü dönemdir. İkincisi 5 Ekim 1915'te Altıncı Ordu'nun kurulmasıyla birlikte 6. Ordu Menzil Müfettişliğinin teşkil edildiği dönemdir. Üçüncüsü Bağdat'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine ordunun bütün ağırlıklarıyla kuzeye çekilip menzil düzeninin büyük ölçüde bozulduğu dönemdir. Dördüncüsü ise Yıldırım Ordular Grubu'nun kurulması üzerine bu grubu oluşturan 6. ve 7. Ordular için Ağustos 1917'de Halep'te Menzil Baş Müfettişliğinin kurulduğu dönemdir. Bu çalışmada menzil teşkilatı, 6. Ordu'nun kurulmasından önce ve sonra olmak üzere iki başlık altında ele alınacak, diğer iki döneme de bu başlıklar altında yer verilecektir.

1.3.4.1 Seferberliğin İlanından 6. Ordunun Kuruluşuna Kadar Irak Cephesi Menzil Teşkilatı

Irak Cephesi'ndeki birlikler harbin başlangıcından Nasiriye'nin kaybedildiği 25 Temmuz 1915'e kadarki 265 günlük zaman zarfında sevk ve idarede büyük sorunlar ve eksiklerle karşılaşmıştı.²²⁸ Öncelikle Irak Cephesi'nde başlangıçta ciddi bir teşkilatlanma sıkıntısı vardı. 13 Ekim 1914 tarihli bir karara göre Irak savunma kuvvetinin iaşe bölgesi dahi yok gibiydi.²²⁹ Harbiye Nezareti Bağdat ve Basra Vilayetlerini 4. Ordu iaşe bölgesine dâhil ederek bu vilayetlerden yiyecek ambarlarına yapılacak armağan ve bağışların da ahalinin araçlarıyla parasız olarak Halep ve Şam'a taşınması şeklinde bir plan yapmıştı. Bunun için 25 Kasım 1914 tarihinde Başkomutanlık Vekâletinden Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına, Halep – Bağdat arasındaki ulaşımın gecikmeye müsaade edilmeden düzenlenmesi emredilmişti. 13. Kolordu, teşkil ettiği erzak ve cephanesiyle birlikte Kafkas Cephesine

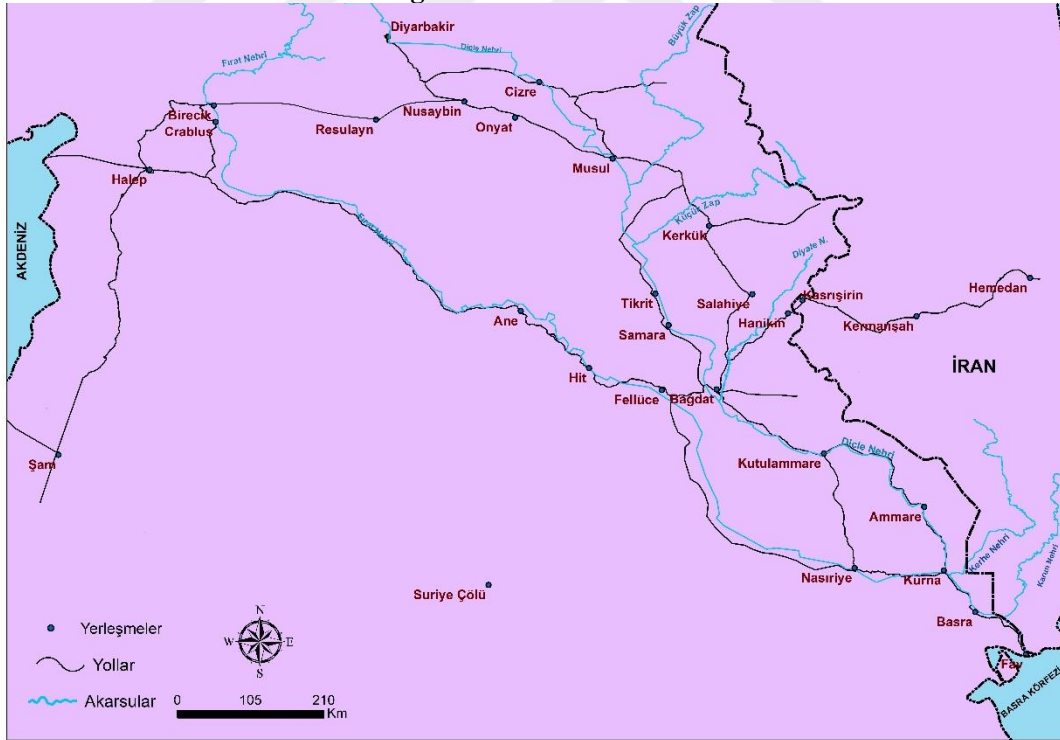
²²⁷ Binbaşı Ferid, *agm*, s. 129.

²²⁸ Mehmed Emin, *agm*, s. 718.

²²⁹ Savunma ve menzil teşkilatlanmasında Çanakkale Cephesine öncelik verilmişti. Çanakkale boğazı payitahtın kapısı konumunda görüldüğü için en seçkin birlikler ve en büyük lojistik destek bu cephe için verilmişti. Bu sayede cephedeki ikmal faaliyetleri diğer cephelere kıyasla çok daha iyi yürütülebilmisti. Bkz. Çeloğlu, *agt*, s. 236.

gönderilince bu kollar Bağdat'ta yeniden oluşturulmaya çalışılmış bu süreçte nakil vasıtası bulmakta ciddi sıkıntı çekilmişti. Nakliyatın en önemli kısmını hayvanlarla taşımacılık oluşturduğundan, hayvan sahipleri Halep ve Şam'a erzak nakletmeye razı gelmemiş ve onları Şam çölüyle İran Arabistanı'na kaçırmışlardı. Irak ve Havalisi Genel Komutanı Cavid Paşa, Irak'taki kuvvetlerin ihtiyacı tam olarak sağlanmadıkça 4. Orduya bir şey veremeyeceğini bildirmişti. Cephenin güney kısmında devamlı iاشة problemi yaşanmaktaydı. Sıcak yemek bulmak bir tarafa asker için taze ekmek yemek bile mümkün olmamıştı. Sürekli peksimetle karnını doyurmak zorunda kalan askerlerin ekmek sıkıntısını çözmek için daha önce Bağdat'ta teşkil edilmiş olan ekmekçi takımının 29 Ekim 1914 tarihinde Amâre'ye, Amâre Menzil Nokta Kumandanlığı emrine gönderilmesiyle çözüm bulunmaya çalışılmıştı. Nakil araçlarının eksikliği yüzünden birçok defa birlikler etraftan tedarik edilebilen hurma vs. ile yetinmek zorunda kalmıştı. Irak Cephesi'nde kalmasına müsaade edilen 38. Tümede ne cephane ne de erzak kolları vardı.²³⁰

Harita 2: Irak Bölgesinde Fırat-Dicle Nehirleri ve Yollar

²³⁰ Mehmed Emin, *agm*, s. 688-691; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 787-788.

Talim ve terbiyesi 38. Tümenine nispeten daha iyi durumda olan 37. Tümen ise Kafkas Cephesine gönderilmişti.²³¹ 38. Tümenin Sıhhiye bölüğü, seyyar hastane, ekmekçi takımı vs. Bağdat'ta henüz teşkil edilmişti. Hayvan yokluğu dolayısıyla hayvan deposu ise hatıra bile gelmemişti. Ancak iki sene sonra istifade edilebilecek olan 112 tayı bulunan mevcut tay deposu da bu ihtiyacı karşılamak açısından dikkate alınamazdı. Buna rağmen dünyanın en zengin hayvan membarlarından biri olan Irak'tan Harbiye Nezareti, ihtiyaç fazlasının İstanbul'a gönderilmesini istemişti. Konuyla ilgili olarak Mehmed Emin Bey 38. Tümenin vaziyetinin vahametini şu sözlerle yazıya dökmüştü:²³²

İlan-ı harpten tam bir sene sonra bekaya-yı perişanına, Kütülamare cephesinde, bizzat tesadüf ettiğim bu fırkanın (38. Fırka) efradı arasında henüz silahını dolduramayanlar, doğru dürüst taşıyamayanlar nadir değildi.

Irak Cephesi'nde ilkel bir şekilde idare edilmeye çalışılan menzil teşkilatı Süleyman Askeri Bey'in Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına tayin edilmesinden sonra (20 Aralık 1914)²³³ düzenlenmeye başladı. Ona göre 1 Şubat 1915 tarihi itibarıyla cephaneye ve erzak kollarının ikmal için bir ay gerekiyordu.²³⁴ Bu dönemde Binbaşı Hacı Namık Bey Irak Menzil Müfettişliğine tayin edildi. Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı Kurmay Başkanı Adil Bey ise menzil konusunda inceleme yapmakla görevlendirildi. Bu inceleme sonucunda hazırladığı rapora göre cephenin lojistik açıdan durumu şöyleydi:²³⁵

- Nasırıye'ye Garaf yoluyla günde ortalama 100 ve Fırat yoluyla 10.000 kilo erzak ve yem sevk edilmekteydi.
- Şiddetli bir şekilde un ihtiyacı hissedildiğinden Nasırıye'de mevcut iki değirmenin askeriye tarafından işletilmesi menzil komutanlığına emredilmişti. Bu değirmenlerin günde 3.000 kilo un hazırlayabileceği ve daha fazla un çıkarabilmek için işçi sayısının artırılması gerekmekteydi. Fakat bunların da

²³¹ Mehmed Nuri Efendi, *age*, s. 378.

²³² Mehmed Emin, *agm*, s. 685-688.

²³³ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 118, ATASE Yayını, Ankara 2004, s. 9.

²³⁴ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 118, ATASE Yayını, Ankara 2004, s. 63.

²³⁵ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 789-790.

yetmeyeceği düşünülduğünden Sukuşşuyuh'taki değirmene de el koyulması gerekiyordu.

- Şatratülmüntefik'ten ve Fırat Vadisinden Nasıriye'ye yapılan sevkiyat ve nakliyat, ordunun ihtiyacını karşılamayacağından özellikle Şatratülmüntefik ile Nasıriye arasında sürekli gidip gelecek 3.000 deveye şiddetle ihtiyaç vardı.
- Nasıriye'de toplanacak günde ortalama 50 ton erzakın sevkini emniyet altına almak için Nasıriye'den Sukuşşuyuh'un güneyinde bulunan Hamisiye Kermesi'ne kadar işletilmek üzere 30 adet onar tonluk geminin hazır bulundurulması, Hamisiye ile Kerme arasında kullanılmak üzere 40 kadar küçük gemi hazırlanmalıydı.
- Nehir ve bataklık durumu nehir yolunu Gabişiye ve Aleviye'ye kadar uzatmaya elverişliydi. Ancak düşmanın küçük gemilerinin buraya girebilmesi muhtemel olduğundan güvenli değildi. Bu sebeple en güvenli yol Hamisiye'den başlayıp Zübeyir istikametine giden karayoluydu. Yine Hamisiye menzil noktasına yapılacak sevkiyatın Sukuşşuyuh değil düşman gemilerini gözetleme açısından müsait olan Sukuşşuyuh'un 5 km güneyindeki Ümmülabbas mevkiinden başlaması ve bu sebepten orada bir de menzil noktasının açılması gerekiyordu.
- Sukuşşuyuh'tan başlayıp Gabişiye ve Aleviye'de son bulan su yolu sadece mücahitlerin erzak nakline ayrılırsa ordu böylece ikinci bir menzil hattına sahip olacağından mücahitlerle asıl kuvvetin erzakı ayrı ayrı sevk edilebilmesi yönüyle fayda sağlayacaktı.
- Develerin 100 kg taşıdığı düşünülürse, Hamisiye'de bulunan birlikler arasındaki menzil hizmetleri için 2.000 deveye kesin ihtiyaç vardı.
- Garaf Kanalı'ndaki sevkiyatı desteklemek üzere bir istimbotla 10 mehilenin Şatratülmüntefik Menzil Nokta Komutanının emrine verilmesi gerekiyordu.
- Menzil hizmetlerinin düzeni için ayrıca 1.500 deveye ihtiyaç duyulmaktaydı.

Bu rapor üzerine görülen aksaklıkları gidermek için daha önce teşkil edilmiş olan Cerablus, Felluce, Samarra, Amâre menzil noktalarına Kûtulamare, Nasıriye ve Üzeyir

Menzil Nokta Komutanlıkları eklendi. Bağdat Samarra, Şehriban, Kûtulamâre, Amâre, Felluce, Üzeyir, Nasiriye, Şamiye, Semave, Şatrâtülmüntefik, Hamisiye, Sûkuşşuyûh, Aleviye ve Gabişiye’de birer menzil ambarı inşa edildi. Menzil teşkilatını düzene sokmak için civardaki aşiret reislerine maaş bağlandı. Nehir sevkiyatını daha işlevsel hale getirmek için taşıdığı erzakı yerine eksiksiz teslim eden gemicilere ödül olarak ek ücret ödenmeye başlandı. Sevkiyat esnasında gemisi zarar görenlerin zararlarının karşılanacağı açıklandı. Sûkuşşuyûh’tan Basra’ya yapılan kaçak erzak sevkiyatını önlemek için 25 kişilik bir müfreze oluşturularak 5 ve 8 numaralı motorbotlar bu müfrezenin emrine verildi.²³⁶ Erzak kaçakçılığı yaptığı tespit edilen iki kişi divaniharp kararıyla idam edildi.²³⁷

6 Mayıs 1915’te Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına tayin edilen Miralay Nurettin Bey²³⁸ de menzil teşkilatındaki eksikleri gidermeye çalıştı. Onun komutanlığı döneminde menzil hatları için üç ana istikamet belirlenerek yeniden düzenlendi. Birinci hat Bağdat, Deyrizor, Halep üzerinden Fırat Nehri’ni takip eden güzergahtı. 35 ambar ve konaktan oluşuyordu. İkinci hat Musul, Onyat (Ayniyat), Cerablus güzergahıydı. Üçüncü hat ise güneyden kuzeye doğru Musul, Zaho, Cizre istikametini takip ediyordu. Bu hat üzerinde 16 konak vardı.²³⁹

6. Ordu menzil müfettişliği kuruluncaya kadar cephedeki iâşe ve yem ikmali 38. Tümen tarafından, bölgeden satın alma (mübayaa) ve tekâlif-i harbiye yöntemiyle tedarik edilmişti. Tümen komutanı tekâlif-i harbiye komisyonu başkanıydı. Alaylarda iâşe teşkilatı bulunmuyordu. Taburlarda ise iâşe subayı ve hesap memurları ve tabur sandıkları vardı.²⁴⁰

6. Ordunun kuruluş aşamasında, mevcut menzil teşkilatı yaklaşık 30.000 mevcutlu olan cephenin ihtiyaçlarını karşılamaya kâfi gelmişti. Yalnız menzile ait birçok iş 13.

---

²³⁶ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 790; Kutulamare kuşatması esnasında 6. Ordu Komutanı Goltz Paşa Irak Grubuna yazdığı şifrede, Arapların Kûtulamâreye erzak soktuklarını duyduğunu ve bunun nereden hangi açıklıktan olduğunu tespit edilmesini istedi. Goltz Paşa Kût’un düşmesi için en etkili yolun onları aç bırakmak olduğunu buna dikkat edilmesini istemişti. Aldığı istihbarata göre İngilizler Kût’a erzak sokabilen Arapları yüksek miktarda nakitle mükâfatlandırırdığını da eklemiştir. Bkz *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, ATASE Yayını, Ankara 2016, s. 88.

²³⁷ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 118, ATASE Yayını, Ankara 2004, s. 87.

²³⁸ N. F. Taş, *Nurettin Paşa*, s. 18.

²³⁹ Shaw, *age*, II, s. 1391.

²⁴⁰ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 791.

Kolordu Komutanlığı vekaletince görülmekteydi.²⁴¹ Menzilde erkan-ı harbiye zabiti bile yoktu. Bu yüzden Nurettin Bey, 28-29 Ekim 1915 tarihli bir yazıyla Başkomutanlık vekaletine menzil teşkilatının cepheye yeni intikal edecek birliklerin de ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenmesini, menzil müfettişliği kadrosunun arttırılmasını talep etti.²⁴²

Irak'ta menzil teşkilatı usul ve kaidelerine göre şahıs ve levazımı tedarik edilmemiş ve harbe hazır hale getirilmemişti. Başlangıçta hatıra gelmemiş olan bu teşkilat, savaşın ilk senesinin sonlarına doğru sevk ihtiyacı ile ve hiçbir usul ve kaideye tâbi olmayarak tedricen vücuda gelmiş ve ancak 6. Ordu Menzil Müfettişliğinin 1915 yılı sonunda teşkiliyle usulüne göre düzenlenmiştir. Bu zamana kadar birliklerin ihtiyacı perişan ve gelişigüzel bir halde gerilerden temin edilebilmiş, 6. Ordunun Menzil Teşkilatı kuruluşuna kadar da geleneksel nehir taşıtlarıyla ve yetersiz diğer nakil vasıtalarıyla taşınılmaya çalışılmıştı.²⁴³

1.3.4.2 Osmanlı 6. Ordusunun Kuruluşu ve 6. Ordu Menzil Müfettişliği

6. Ordu kurulunca yürürlükte olan yasal düzenlemeler çerçevesinde 6. Ordu Menzil Müfettişliği de kuruldu. Menzil müfettişliğine Binbaşı Kummerow, kurmay başkanlığına ise Binbaşı Hayri Bey atandı.²⁴⁴ Irak Menzil Müfettişliğine bağlı bütün menzil kuruluşları ve hastaneler 6. Ordu Menzil Müfettişliğine devredildi.²⁴⁵ 6. Ordu Menzil Müfettişliği, merkezi Halep olmak üzere 19 Kasım 1915 tarihinde kuruluşunu tamamladı. 10 Ocak 1916 tarihine kadar burada görev yaptıktan sonra cephedeki askeri hareketin gidişatına bağlı olarak Bağdat'a intikal etti.²⁴⁶

Ordu Müfettişliği teşkil edildiği sıralarda, Irak Ordusu ikmal efradını Anadolu ve Suriye'den silah, mühimmat vd. eşyasını İstanbul'dan temin ediyordu. Irak'tan yalnız erzak hususunda istifade edilmekteydi ve pek az efrat alınmaktaydı.²⁴⁷ Zira Irak'ta

²⁴¹ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-17.

²⁴² ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-18.

²⁴³ Mehmed Emin, *agm*, s. 690.

²⁴⁴ Karabekir, *age*, s. 471; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 791-792.

²⁴⁵ Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-918)*, Vadi Yayınları, İstanbul 2004, s. 51.

²⁴⁶ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-04; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 791; Sabit Çetin, "Irak Cephesi'nde Türk Ordusunun İlaş İşleri (1916-1918)", *Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, 8 Mart 2016 İstanbul, s. 505.

²⁴⁷ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-16.

askerlik çağına gelenlerin sadece %30'u nüfus ve asker alma defterlerine kayıtlıydı.²⁴⁸ Bu yönüyle Irak ordusunun asıl insan kaynağı Suriye ve Anadolu'ydu. Menzilin başlangıç noktası Pozantı ve Halep; menzil merkez noktası Bağdat'tı. Menzilin uzunluğundan dolayı Halep'te de Genel Karargâha bağlı bir menzil müfettişliği teşkil edilmişti. Bu menzil bölgesinin Fırat üzerindeki son noktası Hit, Dicle üzerinde ise Musul'du. Bahsedilen noktalar Irak Menzil Müfettişliğinin de menzil başlangıç noktalarını teşkil ediyordu. Suriye ve Anadolu'dan gelen efrat vs. malzeme ve mühimmatı Musul ve Hit'e kadar Halep Menzil Müfettişliği sevk ediyor, buralardan itibaren Irak menzili teslim alıyordu. Halep Menzil Müfettişliği, Genel Karargâh emrinde olduğundan 6. Ordunun bu müfettişlik üzerinde bir yetkisi yoktu. Bağdat menzilin merkez noktası olmak üzere Felluce 'den Nasıriye'ye kadar Fırat üzerindeki ambarlar sahra ambarlarıydı. Kûtulamâre'nin tesliminden önce ordu Selmanıpak'ta yığınak yaptığından Selmanıpak tevzi ambarı tesis edilmişti. Bu ambarda eşya, mühimmat ve erzak sac dubalarda tutulmaktaydı.²⁴⁹

Bağdat'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinden evvel menzil teşkilatı Bağdat'tan Kûtulamâre'ye ve Bağdat'tan Kirmanşah'a göre yapılmıştı. İşgalden sonra teşkilat Musul-Samarra, Musul-Kerkük, Salahiye'ye dönüştürülmüştü ki bu yeni teşkilatın efrat tarafından anlaşılması çok zaman almıştı. Bundan başka kendi marifetiyle Bağdat'tan Kûtulamâre'ye kadar vapur işleten ve İran'da iâşe ihtiyacını bizzat tedarik eden 13. Kolordunun haricinde menzilin karakolları, teşkilatı yetersizdi. Halbuki yeni vaziyet çok miktarda karakolun teşkilini gerektiriyordu. Ancak o sıralarda teşkil edilen menzil, ihtiyacın onda birine yetecek bir halde bile bulunmuyordu. 18. Kolorduya bölgedeki nehirler vasıtasıyla keklele sevkiyat yapılması ve 13. Kolordunun da kendi vesaitiyle Diyale Nehri'nin doğusundan iâşe maddesi getirtmesi cephenin iâşe sıkıntısını az da olsa rahatlatıyordu.²⁵⁰

1917 yılının ağustos ayı başlarında Altıncı ve Yedinci ordular birleştirilerek Yıldırım Ordular Grubu oluşturulunca bu grubun lojistik hizmetlerini idare etmek üzere merkezi Halep'te bulunan bir Menzil Baş Müfettişliği ihdas edildi. 6. Menzil

²⁴⁸ Şenol Çöklü, *I. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Asker Alma (Ahz-ı Asker) Usulleri*, ATAM, Ankara 2014, s. 94.

²⁴⁹ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-17.

²⁵⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1.

Müfettişliği ile Fırat Menzil Müfettişliği de bu yeni birimin emrine verildi. Menzil Baş Müfettişliğine General Grosman (Kresman) atandı. Alınan karar gereğince 6. Menzil Müfettişliği ile Fırat Menzil Müfettişliği mevcut teşkilatıyla hizmete devam edecekti. Menzil Baş Müfettişliği her iki menzilin teşkilat ve tertibatını teftiş ve muayene etmek ve icabında menzillerde düzenlemeler yapmak için doğrudan doğruya emir vermek yetkisine sahip olacaktı. Baş Müfettişlik, menzil müfettişliği teşkilatındaki kadroları kendi kadrolarıyla takviye edebilecekti. Menzil Baş Müfettişliği, 6. Menzil Müfettişliği ile Fırat Menzil Müfettişliğinin teklifi üzerine mübayaa komisyonlarının teşkilini sağlayacak, satın alınacak şeylerle bunların nerede teslim olunacağını belirleyecek ordunun ihtiyaç duyduğu erzakı temin ederek muhtelif depolarda toplanacaktı. Erzak temini için ayrılan paranın idaresiyle birlikte nehir nakliyatının sevk ve idaresi de Menzil Baş Müfettişliğinin emrine verilmişti.²⁵¹

1918 yılında 6. Ordu yeni teşkil edilen şark ordular grubu kuruluşuna girdi.²⁵² Bu sıralarda büsbütün düzeni bozulmuş bir hale gelmiş olan menzil faaliyetlerinin tek elden idare edilebilmesi için bir menzil müfettişliğinin kurulmasına ihtiyaç duyuldu. Bunun üzerine Başkomutanlık tarafından Batum'da Baş Menzil Müfettişliği adıyla bir menzil teşkilatı oluşturdu. 3 Ağustos 1918 tarihli bir talimatnameyle Şark Orduları Grubu Komutanlığı Baş Menzil Müfettişliğinin görev ve yetkileri belirlendi. Buna göre Şark Ordular Grubu bünyesinde bulunan 3. ve 9. Ordular ile birlikte 6. Ordu Menzil Müfettişliği Mıntıkası da belirlenmişti. 6. Ordu Menzil Müfettişliği Mıntıkası; Harput, Diyarbakir, Musul vilâyetlerinden oluşuyordu. 6. Ordu Menzil Müfettişliğinin merkezi yine Musul'du. Ayrıca her ne kadar Baş Menzil dahilinde olsa da Musul'daki 6. Ordu Menzil Müfettişliği kendi bölgesi içinde sevkiyat ve iaşe işlerini düzenlemek konularında serbest bırakılmıştı. Baş Menzil Müfettişliği 24 Ekim 1918'e kadar faaliyetlerini sürdürdü.²⁵³ Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün 30 Ekim 1918'de 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa, Menzil Müfettişliği karargâhı ile müfettişlik tesislerinin Cizre'ye nakledilmesi emrini verdi. Geri çekildikten sonra da Ordu

²⁵¹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3a.

²⁵² Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 6 Aralık 1967, s. 4.

²⁵³ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 637-639; Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 332.

Karargâhı Nusaybin’de kurulmuş ve menzil müfettişliği de Diyarbakir’e nakledilmişti.²⁵⁴

1.3.4.3 Menzil Bölgesi

Menzil Hıdematı Nizamnamesi’ne göre Ordu menzil müfettişlikleri ordu komutanlıkları nezaretinde teşkil edilir ve seferberliğin ilanı ile işe başlardı. Bu ordu menzil müfettişliklerinin görevi ordunun her türlü ihtiyacını tam zamanında karşılamak, yine ileride lüzumu görülecek olanları da önceden hazırlamak ve ordunun gerisini düzenlemektir.²⁵⁵ Ordu menzil müfettişliği Karargâh-ı Umûmi tarafından belirlenen ileri ve geri hudutları arasında görev yapmakla yetkiliydi. Hudutları belirlenen bu bölgeye de menzil bölgesi denilmekteydi.²⁵⁶

Menzil bölgesi, ordunun harekât alanının hemen gerisinde bulunan kendi toprağı veya düşman memleketinin işgal olunan kısmından ibaretti.²⁵⁷ Ordu menzil müfettişliği için belirlenmiş olan menzil bölgesi bir veya birkaç mülki idare bölgesini içerebilirdi. Menzil bölgeleri karaların yanında şehir yolları, göl ve deniz isimlerini de ihtiva edebilirdi. Ordu menzil bölgesinin ne orduyu ve onun menziline gereğinden çok meşgul edecek kadar geniş ve ne de kaynakları çok sınırlı kalacak kadar dar olmaması gerekiyordu. Ordu menzil bölgesindeki en yüksek komuta merci ordu menzil müfettişliğiydi. Bu bölge sınırlarındaki mülki amirler ordu menzil müfettişliğiyle birlikte çalışırdı. Menzil müfettişliğinin doğrudan doğruya hükümet idaresine müdahale mahiyetini taşımayacak şekilde her talebi mülki amirler ve mahalli hükümet tarafından yerine getirilmek zorundaydı.²⁵⁸

Irak Cephesi’nde özellikle 6. Ordu Menzil Müfettişliği göreve başladığı sırada Basra İngilizler tarafından işgal edilmiş olduğundan Bağdat ve Musul vilayetleriyle Diyarbakir Vilayetinin güney kesimi 6. Ordu Menzil Bölgesi olarak belirlenmişti. Cizre, Onyat, Hit hattı da menzilin Halep Menzili ile olan batı sınırını oluşturmaktaydı.²⁵⁹ 6. Ordu menzili Kûtulamâre Zaferi (29 Nisan 1916) sonrasında

²⁵⁴ Sabis, *age*, IV, s. 314-328.

²⁵⁵ *Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, s. 27; Alpmanşü, *agm*, s. 10.

²⁵⁶ Kaymakam Muzaffer, *Seferber Ordularında ve Menzillerde Geri Hıdematı Rehberi*, Matbaa’i Askeriye, Dersaadet 1339, s. 38-39.

²⁵⁷ *Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, s. 3; *Seferiye Nizamnamesi*, s. 379.

²⁵⁸ Kaymakam Muzaffer, *age*, s. 38-39.

²⁵⁹ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 791.

Müfettişlik karargâhı Musul'da olmak üzere, Fırat, Resulayn-Musul, Dicle Bölge Müfettişlikleri olarak üç bölge müfettişliği şeklinde yeniden teşkilatlandırılmıştı.²⁶⁰

Fırat Bölge Müfettişliğinin karargâhı Cerablus'taydı. Birecik, Cerablus, Meskene, Ane, Zor'da birer nokta kumandanlığı ve menzil ambarları bulunuyordu. Resulayn-Musul Bölge Müfettişliğinin Karargâhı Nusaybin'deydi. Resulayn, Telerme, Nusaybin, Demirkapı, Onyat'ta birer menzil nokta komutanlığı bulunuyordu. Resulayn, Arada, Telerme, Amide, Nusaybin, Düger, Kerkebil, Demirkapı, Onyat, Hokna, Zenazil, Hamam'da ise menzil ambarları vardı. Resulayn ve Nusaybin'de iki menzil hastanesi bulunuyordu. Dicle Bölge Müfettişliğinin Karargâhı Musul'daydı. Cizre, Musul, Kiyare, Hamamali'de Menzil Nokta Komutanlıkları vardı. Şirkat, Harnine, Tikrit, Hamamali, Kiyare, Musul ve Cizre'de menzil ambarları; Cizre ve Musul'da menzil hastaneleri vardı.

İran Menzil Müfettişliğinde ise durum farklıydı. Kûtulamâre kuşatmasının İngiliz kuvvetlerinin teslimi ile sonuçlanmasından sonra, Müstakil Süvari Livası, 2. Piyade Tümeni, 13. Kolordu cephanesi ve 18. Kolordu erzak kolları, 13. Kolordu Karargâhıyla birlikte Kolordu komutanının emrinde olarak Kûtulamâre'den Aziziye – Selmanıpak – Diyale- Hanikin istikametinde hareket ettirilmişti. Irak Cephesinde lojistik destek ve menzil teşkilatında eksiklikler çoktu.

13. Kolordunun ihtiyaçları Bağdat'tan gönderiliyordu. İlerleyen birlikler için İran Harekâtının menzil bölgesi de Bağdat'tan başlayarak kolordunun ilerlediği noktaya kadar devam eden bir hat üzerindeydi. 13. Kolordu sırasıyla Hanikin, Kirmanşah ve son nokta olarak da Hemedan'a kadar ilerlediğinden. Menzil bölgesi de aynı şekilde doğuya doğru genişleme gösteriyordu.

İran harekâtı için düşünülen hat dahilinde ise menzil adına hiçbir şey yoktu. Hanikin'e doğru yapılan yürüyüşler hava sıcaklığının 60-70⁰'yi bulduğu bir zamanda yapılmıştı. Her ne kadar gündüz yürüyüşünden kaçınılsa da kum fırtınaları, uygun olmayan suların içilmesi, sıcakta uyuyamayan askerlerin dinlenmeden tekrar yola çıkması, yemek ve ekmek hazırlığının da yapılamaması gibi olumsuzluklar bir araya gelince

---

²⁶⁰ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 629-631.

yürüyüş boyunca vefat edenlerin sayısı fazla olmuştu.²⁶¹ 10 Haziran 1916'da Kasrışirin'e gelen Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa, İngilizlerin Kût cephesinde bir şey yapamayacaklarını söyleyerek 13. Kolordu'nun Kirmanşah'ı zapt etmesini istemişti. Bunun üzerine Ali İhsan Bey, elindeki nakliye vasıtaları ve ahaliden temin edilen erzak kafileleri ile kolorduyu ancak Kasrışirin'de iâşe etmenin mümkün olduğunu, ileri hareket için de Kasrışirin'de yeniden erzak ve iâşe yığmanın gerektiğini belirtmiş, bunların yanında nakit para ve 15 yük otomobili veya kamyon istemişti. Ruslar geri çekilirken hiçbir şey bırakmadıkları gibi çekilirken tarlaların çoğunu yakmışlardı. Kolordunun hareket edeceği sahada erzak bulmak şüpheliydi.²⁶²

Bu harekât için ayrı bir menzil hattı kurulması zorunlu hale gelmişti. Bu zorunluluk üzere kurulan İran Menzil Müfettişliği için oluşturulan hat üzerindeki menzil ambarlarına yiyecek maddeleri Almanlar tarafından depolanacaktı. İran Menzil Müfettişliği; Kirmanşah-Hemedan, Kirmanşah-Hanikin, Hanikin-Bağdat ve Kirmanşah-Sine Hat komutanlıklarından oluşuyordu.²⁶³

Hanikin'e ulaşan 13. Kolorduya geriden erzak gönderilmemişti. Henüz menzil teşekkülleri de oluşturulmamıştı. Hanikin'de toplanan birliklere yetecek kadar buğday tedarik edilemediği gibi eldeki buğdayı öğütecek kapasitede de değirmen olmadığı için mevcut değirmenlerin tamiri ve kapasitelerinin arttırılmasına girişilmişti.²⁶⁴ Erzak ihtiyacı Almanlar tarafından verilen nakit karşılığında mübayaa ile yapılıyordu. İâşe ihtiyacı giderilmişse de askerın ayaklarındaki ayakkabılar parçalandığından çarık kullanmak zorunlu hale gelmişti ki bu çarıkları da kolordu kendi imkanlarıyla yapmıştı. 13. Kolordunun iâşe teşekkülleri 10 erzak kolu, 1 ekmekçi bölüğü şeklindeydi. Yine de haziran ayında Hanikin muharebesinde Rusları geri çekilmek zorunda bırakan Osmanlı birlikleri, iâşe vaziyeti düzelmediğinden düşmanı takip edememişti. Buna rağmen 10 Haziran 1916'da Kasrışirin'e gelen Halil Paşa bir an önce Kirmanşah'ın zapt edilmesini istemişti. Ancak Kasrışirin'de eline hiç erzak

²⁶¹ Mehmet Kenan, *age*, II, s. 220-221.

²⁶² Sadık Sarısaman, *Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Dönemlerinde Osmanlı İnan İlişkileri (Ekim 1915 – Nisan 1917)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994, s. 180; Abidin Ege, *Harb Günlükleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 328.

²⁶³ *Irak-İnan Cephesi*, 2. Kısım, s. 630-631.

²⁶⁴ Mehmet Kenan, *age*, II, s. 221.

geçmeyen 13. Kolordu birlikleri Rusların geri çekilirken nadir olarak yakmadıkları tarlalardan istifade etmekle yetinmişti. Bu yüzden kolordu daha fazla ilerleyememişti.²⁶⁵

Birlikler ilerledikçe iaşe maddesi bulmak daha da güçleşiyordu. Halbuki 20 Haziran 1916 tarihi itibarıyla kolordunun 486 zabıt, 18.641 er ve 7.142 hayvandan ibaret iaşe kuvveti bulunuyordu. Daha fazla ilerleyebilmek için Ali İhsan Bey'in istediği nakit para ve kamyonlar için Halil Paşa, çok uğraşmasına rağmen sonuç alamadığını ve eldeki vasıtalarından azami suretle istifade etmenin zaruri olduğunu, erzak ihtiyacının da Hanikin'den alınması gerektiğini bildirmişti. Ancak bu tarihte kolordu elindeki hayvanların dörtte biri yaralı ve hasta olduğu gibi arabaların da çoğu kırık. Ayrıca muharebeye hazır bulunmak zorunda olan hayvanları da nakliye için 15 km'den fazla ileri göndermek mümkün değildi.²⁶⁶

Bu şartlarda 22 Haziran 1916 tarihli bir emirle Ali İhsan Bey İran menziline yeni bir düzen kurmuştu. Buna göre, nakliye katarı ve cephane kolları merkezleriyle birlikte sürekli Hanikin'de bulunarak Kasrışirin'de teşkil edilen kolordu ambarına erzak nakliyatıyla meşgul olacak, 1. ve 2. Seyyar hastaneler Kasrışirin'de bulunacaklar, 1. Hastane hasta kabul etmeyerek harekete hazır halde bekleyecekti. 6. Tümen ve sol cenah müfrezesi sürekli olarak erzakını Kasrışirin'deki kolordu ambarından alacaklardı. 2. Tümen ile seygar hastaneler Hanikin'de menzil ambarından erzak alacaklar, cephane kolları ile nakliye katarı ise ihtiyaçlarını Kızılribat'ta karşılayacaklardı.²⁶⁷

Kırmanşah'a kadar ilerleyen 13. Kolordu burada bir kolordu ambarı kurma kararı aldı. Kolordu Kırmanşah'a girdikten bir süre sonra temmuz ayında Hemedan'a doğru ilerleyip ilerleyemeyeceği hakkında 6. Ordu Komutanlığı tarafından bilgi istenmişti. Durum pek iç açıcı değildi. Alman müteahhit Braun Almanların İran Harekâtı için vaat ettikleri parayı vermediğinden aşiretler erzak vermeyi kesmişti. Bağdat'tan sipariş edilen ayakkabı, elbise, çamaşır ve ilaç da gönderilmemişti. Askerler yalınayak, hayvanlar da nalsızdı. Ali İhsan Bey ihtiyaç duyulan malzeme ile 30.000 liranın

---

²⁶⁵ Sabis, *age*, III, s. 195-229.

²⁶⁶ Sabis, *age*, III, s. 235-238; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 247.

²⁶⁷ Sabis, *age*, III, s. 248.

gönderilmesinden ancak 20 gün sonra taarruza başlayabileceği cevabını verdi. 21 Temmuz'da beklenen paranın bir kısmı Alman misyonu tarafından ödenince ayakkabı, çamaşır ve erzak ihtiyacı kısmen giderilmişti. Ali İhsan Bey menzil hizmetlerinin kesinlikle yürümediğini belirtmişti ve Bağdat'tan gelmesi beklenen cephanenin durumu da muallaktaydı. Düşmanla çarpışırken yaralıları geriye sevk edecek imkânın yokluğundan yakınıyordu. Buna rağmen 13. Kolordu ve bağlı birlikleri bir menzil teşkilatı olmadan Hemedan'a kadar yürümüştü. Uzun ve yorucu yürüyüşlerle parçalanmış ayakkabılar, asker için büyük sıkıntı olmuştu. Kolorduya gönderilen para ancak iâşe ihtiyacını karşılamaya yetmişti. Ayrıca menzil hastanesi de olmadığından seyyar hastaneler menzil hastanesi görevi görmekteydi.²⁶⁸

İran harekâtının devamı için menzil teşekkülleri oluşturulamamıştı. Daha ileri gidebilmek için nakil vasıtası ihtiyacı karşılanamamış, geriden erzak gönderilmediği gibi mübayaa için gerekli para da gönderilmemişti. Ayrıca yeterli miktarda ikmal efradı da gönderilemeyince 13. kolordunun ilerlediği son nokta Hemedan olmuştu. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey ileri harekatin önündeki asıl engelin kuvvet meselesi değil menzil meselesi olduğunu 6. Ordu Komutanlığına bir şifre ile bildirmişti.²⁶⁹ 6. Ordu Komutanı Halil Paşa, 23 Şubat 1917'de 6. Tümenin, 26 Şubat'ta ise tüm kolordunun Bağdat'ı savunmak üzere geri dönmesi emrini vermişti. Ali İhsan Paşa da geri çekilirken elindeki erzakın bir kısmını borç mazbataları karşılığında aldığı tüccarlara iade ettiği gibi bir kısmını da İran hükümetine vererek herhangi bir sızlanmaya meydan vermemeye çalışmıştı.²⁷⁰

---

²⁶⁸ Serezli Mehmed Ragıb, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, haz. Ahmet Efiloğlu-Raif İvecan, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 48; Sabis, *age*, III, s. 276-332; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 288.

²⁶⁹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 7.

²⁷⁰ Sabis, *age*, III, s. 345-348.

İKİNCİ BÖLÜM

İAŞE MADDELERİNİ SAĞLAMA YÖNTEMLERİ

2.1 Ordu İaşe Bölgesi

Seferberlik planlarına göre ordulara menzil mıntıklarının yanında bir de iaşe bölgeleri tayin edilmişti. Her ordu ihtiyacı olan yiyecek ve yem maddelerini tekâlif-i harbiye, öşür ve satın alma usulleriyle kendi iaşe bölgelerinden temin edecekti. Buna göre Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'nin dört ordusu bulunuyordu. 1. ve 2. Orduların karargâhları İstanbul'da, 3. Ordunun Erzurum'da, 4. Ordu karargâhı ise Suriye'deydi. Daha sonra Çanakkale ve Boğazlar Bölgesi'ni korumak üzere 5. Ordu da kurulacaktı. Bu beş orduya göre de ordu iaşe bölgeleri belirlenmişti. Hüdavendigâr, Aydın, Ankara, Konya, Kastamonu, Sivas, Adana, Halep Vilayetleriyle birlikte İzmit, Karesi, Kayseri, Urfa, Bolu, Teke, Menteşe, Kale-i Sultaniye Sancakları 1., 2. ve 5. Ordular; Erzurum, Trabzon, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Van, Bitlis ve Musul Vilayetleri 3. Ordu; Bağdat, Basra, Suriye, Beyrut Vilayetleri ile birlikte Zor ve Kudüs Sancakları da 4. Ordu İaşe Bölgesi olarak kabul edilmişti.²⁷¹

6 Kasım 1914'te Basra Körfezi'ne çıkarma yapan İngilizler, 22 Kasım'da Basra'yı işgal edince Irak Cephesi önem kazanmaya başlamıştı. Mevcut kaynaklar buraya sevk edilen yeni kuvvetlerin ihtiyacını karşılamaya yetmediğinden bir süre sonra Musul Vilayeti hasılatının bir kısmı 30 Aralık 1914'te 3. Ordu'dan alınarak o zamana kadar 4. Ordu İaşe Bölgesinden beslenmekte olan Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına verilmişti. Vilayetin kuzey kesiminden elde edilen hasılatı önceden olduğu gibi 3. Orduya ait olacaktı.²⁷² Daha sonra 3. Orduya uzaklığı nedeniyle gerektiği şekilde istifade edemediği ve zaten iaşe maddeleri çok kıt olan Musul vilayeti 16 Şubat 1915'te bütünüyle Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı bölgesine dahil edildi.²⁷³ Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı birlikleri 1915 yılının Ekim ayında 6. Ordu adıyla yeniden teşkilatlandırılınca 6. Ordu için de yeni bir iaşe bölgesi belirlendi. Bağdat ve Musul vilayetleriyle Diyarbakir vilayetinin Cizre'ye kadar olan güney kısmı 3 Aralık

²⁷¹ Ö. Duman, *agt.*, s. 23; Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 47; Mehmet Çevik-Yavuz Selim Çeloğlu, "Çanakkale Cephesi'nde Türk Ordusunun İaşe ve İkmal Faaliyetleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 18, 2015, s. 303.

²⁷² BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 48, Göm. No: 210; BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 503, Göm. No: 58.

²⁷³ BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 50, Göm. No: 21; BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 50, Göm. No: 37; Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 48.

1915'te Irak Ordusu için iae bölgesi olarak belirlendi. Bağdat vilayetinin 1915 senesi buğday oőrü hasılatı 3.699.869 kg; Musul vilayetinin 5.780.554 kg olmak üzere toplam 9.480.423 kg'dı. Buna karşılık ordunun yıllık ihtiyacı yaklaşık 15.500.000 kg'dı. Burada ortaya yaklaşık 6.000.000 kg'lık bir açık çıkıyordu ki bu da Diyarbekir'in güneyinden elde edilecek oőrün yanı sıra peşin para ile satın alınarak karşılanacaktı. Arpaya gelince, sadece Bağdat'ın arpa oőrü ordunun yaklaşık 9 aylık ihtiyacını tek başına karşılayabilecek kadardı. Burada çözüm bekleyen asıl sorun oőrün toplanması veya zahirenin satın alınmasından çok Musul'dan gelecek zahirenin gerekli yerlere nakledilmesinde yaşanan güçlüklerdi. Eskiden beri Musul vilayetinin neredeyse bütün hasılatı nehirler üzerinden keleklerle güneydeki ihtiyaç bölgelerine sevk edilmekteydi. Savaş başladıktan sonra bölge nakliyatında önemli yer tutan keleklerin, Irak ordusu emrine verilmesi de erzak sevkiyatını düzene koymaya yetmemiştir. Keleklerin yeni gönderilen takviye birliklerinin cepheye sevkinde de kullanılması erzak nakliyatında ciddi aksamalara neden oldu.²⁷⁴

Yeni teşkilat kapsamında 6. Ordu bölgesinde yer alan Dicle ve Fırat mıntıkasındaki mevcut ambarlar gözden geçirilerek yeniden düzenlendi. İhtiyaç duyulan bazı yerlerde de yenileri kuruldu. 13. Kolordunun İran harekâtı için yeni bir hat oluşturuldu. Bu hat üzerinde de yeni ambarlar tesis edildi.²⁷⁵ Ancak bütün bunlar iae sorunlarını halletmeye yetmedi. 13. Kolordunun 10 Haziran 1916'da İran harekâtının başlaması ile iae açısından büyük sorunlarla karşılaştı. Kolordunun Kirmanşah'a ilerleyebilmesi için Kasrışirin'de erzak yığılmasına ve yeni bir menzil hattı kurulmasına ihtiyaç duyulmuş ancak Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey'in bu amaçla kullanılmak üzere talep ettiği kamyonlar bölgeye gönderilemediği için gerekli hazırlıklar yapılamamıştır.²⁷⁶ Mevcut hayvanlar ihtiyaç duyulan miktarda erzak taşımaya yetmemiş, karnı doyurulamayan askerin ayrıca ayaklarına da çarıktan başka bir şey giydirilememiştir. Bu olumsuz koşullar altında Kasrışirin'den Kirmanşah'a kadar ilerleyen birlikler hastalıklar ve ayakkabısız yürüyüşlerin neden olduğu ayak vurgunları yüzünden yaklaşık 1.200 zayıat verilmiştir.²⁷⁷

²⁷⁴ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-01; ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-02

²⁷⁵ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-03; ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-04

²⁷⁶ Sabis, *age*, III, s. 229-231.

²⁷⁷ Sabis, *age*, III s. 277; Sarısaman, *agt*, s. 180-231.

Türk birliklerinin harekâtına sahne olan İran topraklarındaki Hanikin- Hemedan arası hem oldukça önemli bir transit güzergahı hem de önemli bir ticaret merkeziydi. Kirmanşah ve Hemedan'ın İstanbul'un kapalı çarşısını andıran büyük ticaret merkezlerinde her tür mal ve erzak stokları bulunuyordu.²⁷⁸ üstelik bu bölgenin iklimi Irak coğrafyasına oranla tarıma daha elverişliydi. Sulama kanalları sayesinde verimi oldukça yüksekti. Her tür sebze ve meyvenin yanısıra hayvan sayısı da oldukça fazlaydı. Ancak hububatın ne ihracatı ne de ithalatı yapılamadığından ihtiyaç fazlası üretim pek yoktu. Bölgenin hububat üretimi halkın kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadardı.²⁷⁹ Güzergâh üzerinde menzil hatları oluşturulmadığından yollarda yokluk çekiliyordu. Sulama kanalları ise birliklerin yürüyüşünü zora sokuyordu.²⁸⁰ Ordunun harekâtı karşısında bölgeyi boşaltarak geri çekilen Rusların bütün iâşe kaynaklarını yok etmesi, tarlaların çoğunu yakması iâşe maddelerinin teminini iyice ağırlaştırmıştı.²⁸¹

Hanikin'de toplanan birlikler için civardan ihtiyaç duyulan buğday tam olarak tedarik edilememişti. Toplanan hububatın da ancak yarısı un haline getirilebilmişti. Çünkü değirmenlerin elden geçirilmesi gerekiyordu. Arpa bulmak daha kolay olduğundan süvari tugayı Hanikin'de kalmıştı. Buğday açığı kapatılamadığından da 2. Tümen Bakuba'da beklemek zorunda kalmış, daha sonra eksik miktarın Salahiye'den getirilmesine karar verilmişti.²⁸²

İran harekâtının ilk zamanlarında menzil hatlarının oluşturulmamasından kaynaklanan sıkıntılara rağmen İran coğrafyası harekâtın ileri aşamalarında Türk birlikleri için önemli bir iâşe kaynağı olmuştur. Harekât alanındaki meskûn köyler birliklerin barınmasını kolaylaştırıyor, elverişli iklim ve sulama kanalları sayesinde elde edilen bol ürün, peşin para bulunabildiği sürece iâşe teminine olanak sağlıyordu.

Irak cephesinde durum bu halde iken ülke genelinde iyice şiddetlenen iâşe sorununu çözmeye çalışan Babıali, Almanya iâşe örgütünü örnek alarak 23 Temmuz 1916'da

²⁷⁸ Mehmed Nihad, *agm*, s. 666.

²⁷⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, II, s. 1132; Mehmed Nihad, *agm*, s. 662.

²⁸⁰ Mehmed Nihad, *agm*, s. 659-667.

²⁸¹ Sarısamani, *agt*, s. 180-182.

²⁸² Sabis, *age*, III, s. 216.

çıkardığı geçici bir kanunla Osmanlı topraklarını yeniden iâşe bölgelerine ayırdı.²⁸³ Kanunun eksiksiz olarak uygulanmasını sağlamak için 25 maddeden oluşan bir de nizamname yayımlandı.²⁸⁴

Nizamnameye göre Ordu ve ahalinin iâşesini sağlamak için Osmanlı toprakları üç mıntıkaya taksim edilmişti. Birinci mıntıka İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın ve Kastamonu vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kala-i Sultaniye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livaları; İkinci mıntıka Suriye, Beyrut, Adana vilayetleriyle Halep merkez, Kudüs Şerif, İçel ve Cebel-i Lübnan livaları; Üçüncü mıntıka bu iki mıntıka haricinde kalan mahallerdi. Maraş ve Ayntab livaları da üçüncü mıntıkaya dâhildi. Bu taksime göre Irak Bölgesi üçüncü mıntıkadaydı.

Çok geçmeden bu üç bölgeyi iâşe örgütünün de yetersiz kaldığı görülünce 12 Nisan 1917 tarihli bir kanunla bu defa da ülke beş iâşe bölgesine ayrıldı.²⁸⁵ 5. İâşe mıntıkası Musul Vilayeti ile Zor Sancağını kapsıyordu ve 6. Ordunun iâşe bölgesini oluşturuyordu. Ancak ihtiyaç halinde Urfa sancağından da bölgeye erzak sevkiyatı yapılabilecekti.²⁸⁶ Halkın da kendi iâşe bölgesinden beslenmesini zorunluluk haline getiren bu yeni düzenleme bölgelerarası iâşe sevkiyatını ordu komutanlarının kontrolü ve inisiyatifine bırakıyordu.²⁸⁷ 18 Ağustos 1917 tarihli bir kararname ile her mıntıkada bir mıntıka iâşe heyeti ve her vilayet, liva ve kaza merkezinde bir iâşe komisyonu teşkil edildi. İâşe mıntıkları o mıntıkadaki ordu numarasıyla adlandırıldı. Mıntıka iâşe heyetleri de ordu komutanlıklarına bağlı olacaktı. Üyeleri; ordu mıntıkası dahilindeki valilerle müstakil mutasarrıflar ve bunların defterdar ve muhasebecilerinden oluşturulacaktı.²⁸⁸ 6. Ordu Komutanı Halil Paşa aynı zamanda 6. Mıntıka İâşe Heyeti Reisi oldu.²⁸⁹ Basra ve Bağdat'tın işgalinden sonra Diyarbekir vilayetini de dışarda

²⁸³ “İâşe Kanun-u Muvakkati”, *Düstur*, II. Tertip, Cilt: VIII, s. 1230-1231.

²⁸⁴ *Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İâşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname*, Matba-i Amire, İstanbul 1332.

²⁸⁵ Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Cihan Harbi – Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016, s. 191.

²⁸⁶ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 75, Göm. No: 62-1.

²⁸⁷ “Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İâşesini Temin Zımında Neşredilen 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanun-u Muvakkatin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında 29 Ağustos 1332 Tarihli Nizamname Kaim Olmak Üzere Tanzim Olunan Nizamname”, 12 Nisan 1333, *Düstur*, Cilt: IX, 2. Tertip, s. 646.

²⁸⁸ *18 Ağustos Sene 333 tarihli İâşe-i Umûmiye Kararnamesi Suret-i Tatbikiyesini Müş’ir Talimâtname*, Dersaadet 1333.

²⁸⁹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-9a.

bırakan bu tür düzenlemelerle sınırları iyice daralan 6. Ordu bölgesinde üretim hacminin de düşmesine bağlı olarak iâşe kaynakları iyice azalmış, birlikler açlık tehlikesiyle yüz yüze kalmışlardı.

Bu durum karşısında 1917 Ekim ayı başında Cizre ve Nusaybin de 6. Ordu iâşe bölgesine dâhil edildi.²⁹⁰ 6. Ordu Komutanı Halil Paşa da 1917 Aralık ayında komutası altındaki birliklere askerın aç bırakılmaması için iâşe maddeleri temini konusunda ne gerekiyorsa yapılmasını emretti. Bu emir iâşe darlığı konusunda bıçağın kemiğe dayandığını görmek açısından önemlidir.²⁹¹ 6. Ordunun iâşe açığını karşılamak için 2. Ordu'dan da destek alındığı oluyor,²⁹² ancak bu erzakın sevkiyatı da muntazam şekilde yapılamıyordu.²⁹³

Savaşın son aylarına doğru Şubat 1918'de 6. Ordu iâşe bölgesi ihtiyaca binaen bir kez daha yeniden yapılandırıldı. Daha önce Yıldırım Ordular Grubuna verilen Diyarbakır ve Mamüretülaziz vilayetleri ile Malatya sancağı 6. Ordu bölgesine dahil edilerek iâşe bölgesi genişletilmişti.²⁹⁴ Ancak bu geniş bölgenin tahsis edilmesi de ordunun iâşe sorunlarını çözmeye yetmedi. Çünkü mahsul açısından en verimli yerlerden olan Kerkük²⁹⁵ ve Salahiye'nin işgal altında olması büyük bir erzak sıkıntısına sebep olmaktaydı. Bu tarihlerde diğer cephelerden gelen birliklerle iâşe kuvvetinin artması, Diyarbakır ve Mamüretülaziz'den gelecek erzakın da yoğun yağmur yağışının olduğu zamana rastlaması ile yolların çamur deryasına dönmesi, ordu için yapılan erzak sevkiyatını ciddi anlamda aksamaktaydı.²⁹⁶ Bu yüzden Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı, Suriye cephesinin ihtiyaçlarına ayrılan Halep menziline 6. Ordu'nun ihtiyaçları için günlük 50 ton erzakı göndermek durumunda kaldı.²⁹⁷ Başkomutanlık

²⁹⁰ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 39, Göm. No: 52; BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 80, Göm. No: 31.

²⁹¹ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-71a.

²⁹² ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-47; ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-20; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-17.

²⁹³ BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 89, Göm. No: 151.

²⁹⁴ Ö. Duman, *agt*, s. 26; BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 20-05, Göm. No: 2-48.

²⁹⁵ Elde kalan Kuzey Irak bölgesinin iklim şartları ve bol su kaynaklarına sahip olması sayesinde en verimli yeri Kerküktü. Bkz. Marufoğlu, *age*, s. 198.

²⁹⁶ BOA, DH.İ.UM, Nr. E-48/30, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 395-396.

²⁹⁷ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 555.

ise diğer cephelerin de ihtiyaçlarını düşünmek durumunda olduğu için Siirt'in de 6. Ordu Komutanlığı iâşe bölgesine dahil edilmesi talebini reddetmek zorunda kaldı.²⁹⁸

Mayıs ayı geldiğinde İâşe Umum Müdürlüğü tarafından, daha önce 4. İâşe Mıntıkasına dahil edilmiş olan Malatya sancağının Kahta, Hısnımansur, Behisni kazaları hariç Diyarbakir Vilayeti ile Mamuretülaziz'in iâşe bölgesi olarak 6. Ordu emrine verilmesi emredildi²⁹⁹ ve 1 Haziran 1918'e kadar devir teslim işlerinin tamamlanması istendi.³⁰⁰ Daha önce Yıldırım Ordular Grubuna verilmesi planlanan Konya vilayeti mahsulünün bir kısmı bu ordudan kesilerek 6. Orduya tahsis edildi.³⁰¹ 1 Haziran 1918 tarihinden itibaren Konya vilayetinden 6. Ordu'ya günlük 50 ton erzak gönderilmesi planlandı.³⁰² Fakat sonradan bu miktarın ağustos ve eylül aylarına mahsus kısmından günlük 20'şer tonunun şiddetli bir iâşe sıkıntısıyla karşı karşıya olan İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu karar ordunun iâşe ihtiyacında 1.200 tonluk açığa yol açtı.³⁰³ Bu da yetmezmiş gibi Şam'da bulunan Menzil Baş Müfettişliği 6. Orduya göndermekte olduğu günlük 30 ton erzakın 20 tonunun eylül ayı içerisinde 15 gün boyunca İstanbul'a gönderileceğini bildirdi.³⁰⁴ 6. Ordunun iâşesinde ortaya çıkan açığın kapatılması için Karesi Mutasarrıflığından bir miktar erzak tahsis edildi ise de sevkiyat konusunda yaşanan sorunlar nedeniyle bu tahsisattan da istifade edilemedi.³⁰⁵ Kısaca ifade etmek gerekirse Irak cephesindeki birliklere tahsis edilen iâşe bölgesinin sınırları dört yıl süren uzun savaş yılları boyunca sık sık değiştirilmiş, harekâtın seyrine ve bölgesel koşullara göre daraltılmış bazen genişletilmiş ise de ordunun yiyecek ihtiyaçlarını layıkıyla karşılamak mümkün olamamıştır.

---

²⁹⁸ ATASE, Kls. 3641, Dos. 176A, F. 1-35.

²⁹⁹ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 87, Göm. No: 276.

³⁰⁰ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 87, Göm. No: 347.

³⁰¹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 546.

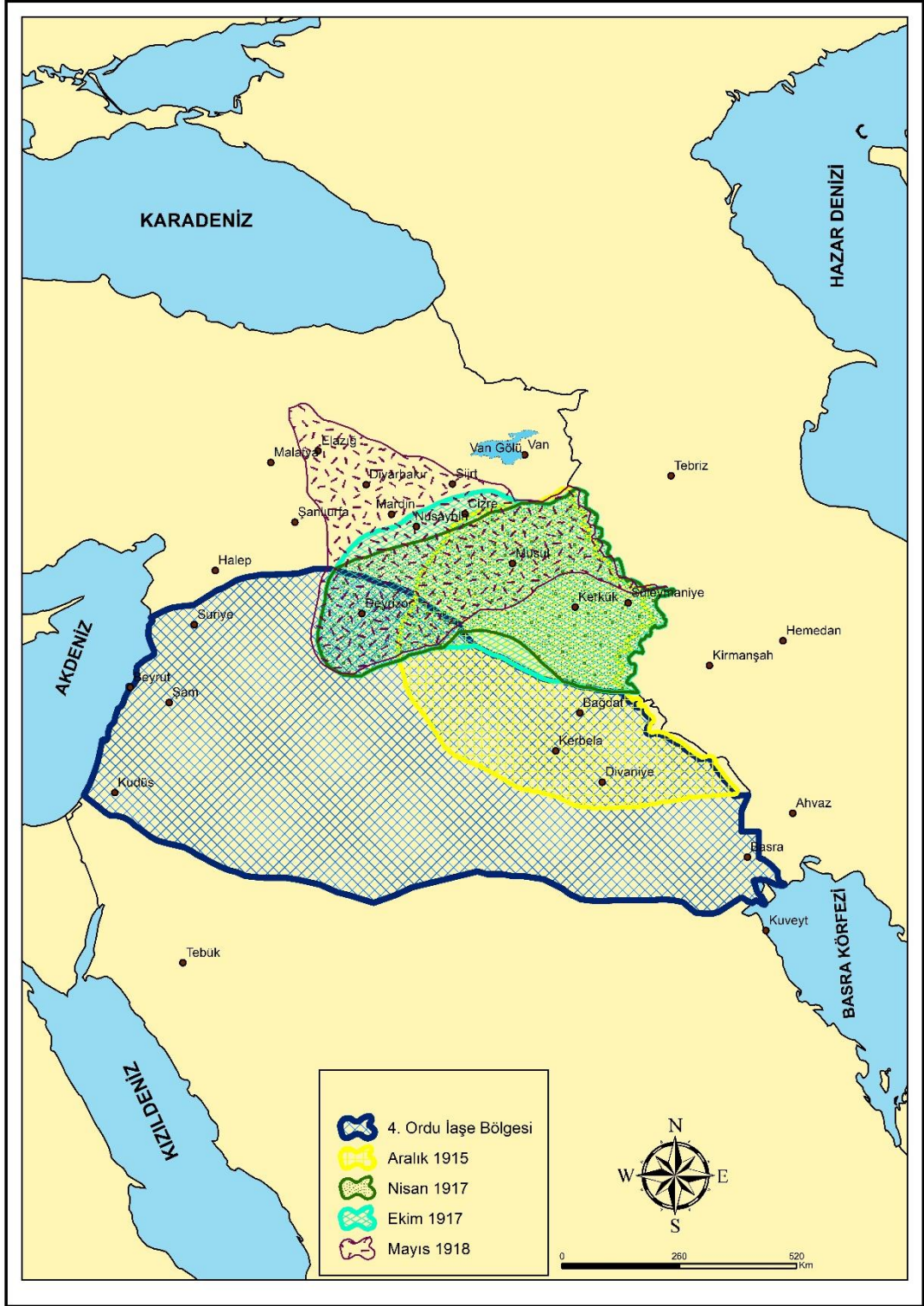
³⁰² *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 646.

³⁰³ ATASE, Kls. 3641, Dos. 176A, F. 1-25.

³⁰⁴ ATASE, Kls. 3641, Dos. 176A, F. 1-27.

³⁰⁵ BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 89, Göm. No: 151.

Harita 3: Ordu İaşe Bölgesi

2.2 Ordunun Yiyecek ve Yem Tüketimi

Askerlerin günlük erzakı ile ordu emrinde hizmet gören hayvanların günlük yem istihkakı 25 Eylül 1914 tarihli *Askerî Ta'yinât ve Yem Kanun-ı Muvakkati*³⁰⁶ ile tablo 2 ve tablo 3'te belirtildiği gibi kalori değerleri hesaplanarak belirlenmişti. Buna göre askerlerin her birine günlük 3.149,25 kalori değerinde yiyecek verilecekti.

Tablo 2: Askerin Günlük Erzakı

	Gram	Şahm (Yağ)	Maiyet-i Fahm (Karbonhidrat)	Albümin	Kalori
Ekmek	900	3,96	465,54	55,35	2151
Et	250	5,47	-	50,07	256,15
Bulgur	150	0,36	117,15	12,60	544,60
Yağ	200	21,09	0,12	0,18	197,50
Toplam	1.500	31,91	552,81	118,20	3.149,25
Tuz	20	-	-	-	-
Sabun	9	-	-	-	-
Gaz	30	-	-	-	-
Günlük Odun ve Kömür					
Odun	700	Yemek için			
	80	Çamaşır için			
	20	Banyo için			
Kömür	1.000	Kış için			
	250	“			

³⁰⁶ “Askerî Ta'yinât ve Yem Kanun-ı Muvakkati”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VI, Dersaadet 1334, s. 1286-1301.

Tablo 3: Ramazan Ayında Askerin Günlük Erzakı³⁰⁷

	Gram	Şahm (Yağ)	Maiyet-i Fahm (Karbonhidrat)	Albümin	Kalori
Ekmek	700	3	357,84	45	1673
Et	200	4,38	-	40,06	206
Pirinç	250	2,20	196,20	16,87	892,50
Yağ	40	33,75	0,20	0,29	364
Tuz	30	-	-	-	-
Soğan	20	-	-	-	-
Şeker	50	-	50	-	205
Zeytin- Hurma	15	-	Cüz'i	Cüz'i	Cüz'i
Toplam	1305	43,33	604,24	102,22	3.340,50

900 gram ekmeğin hazırlanması için kullanılacak malzeme ise aşağıdaki şekilde belirlenmişti:

Tablo 4: Asker Ekmeğinin İçeriği

Cins	En az (Gram)	En fazla (Gram)
Un	600	630
Tuz	12	12
Su	388	410
Odun	150	200

Belirlenen gıda maddelerinden herhangi birinin bulunamaması halinde standart kalori ihtiyacının karşılanabilmesi için alternatifler geliştirilmiştir. Buna göre:

Ekmek istihkakı: Ekmek verilemediği takdirde 600 gram peksimet ya da 600'den 630 grama kadar un ve bunun için yeterli miktarda tuz ve odun verilecektir.

Et istihkakı: Taze et bulunamadığı takdirde istihkakın yarısı kadar kavurma yahut kıyma verilir. Et istihkakı gerektiğinde tavuk, taze balık, yumurta, taze salamura peynir, havyar, tuzlu balık, kuru balık, yağlı sardalya, beyin, pastırma, sucuk, kaşar vs. peynirler, süt ve yoğurt ile mübadele edilecektir.

³⁰⁷ Ramazan ta'yinatı oruç tutanlara mahsustu. Askerin oruç tutmaması için şer'i mezuniyet verilirse Ramazan dışındaki normal ta'yinat uygulanacaktı.

Bulgur istihkakı: Bulgur bulunmadığı takdirde yerine pirinç verilebileceği gibi, pirinç dahi bulunmadığı zamanlarda kuru sebze, patates, havuç, enginar, şalgam, lahana, pırasa, ıspanak, lahana turşusu, yeşil salata vb. sebze konservesi, sebze bulunmayan yerlerde komprime halinde kuskus, arpa şehriyesi, tarhana, irmik, kestane, her tür kuru sebzeler, konserveler. Kuru meyve, kuru üzüm, buğday, mısır, mercimek, nohut, fasulye unları, salamura ve kaşar peynirleri, şeker ve pekmez ile değiştirilmesi mümkündür.

Yağ istihkakı: Yağ bulunmadığı zamanlarda taze yağlı et, zeytinyağı, kuyruk veya içyağı, şeker, pekmez, kahve, çay, ekmek, süt, yoğurt, tahin helvası ile değiştirilecektir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında ordu motorize olmadığı için erzak ve mühimmat nakli, ağır topların çekilmesi, hasta ve yaralıların tahliyesi gibi lojistiğin bel kemiğini oluşturan hizmetlerin neredeyse tamamı hayvan gücüyle yapıyordu. Ayrıca süvarilerin ve subayların da binek hayvanları vardı. Bu yüzden ordunun hizmetinde binlerce öküz, manda, deve, at, katır ve merkep vs. bulunuyordu. Ordunun ağır yükünü taşıyan hayvanların sağlıklı kalarak iş görebilmesi önemliydi. Bu nedenle hayvanların yem tüketimini de tıpkı askerlerin erzak tayinatı gibi *Askerî Ta'yinât ve Yem Kanun-ı Muvakkatı* ile standarda bağlanmıştı. Farklı cinsten hayvanların günlük yem ihtiyaçları da farklı olduğundan yem istihkakı tablo 5, 6, 7 ve 8'e göre belirlenmişti. Sefer zamanında her bir hayvanın yem istihkakına 2 kg ot ve 1 kg saman ilâve edilmesi de kural gereği idi.

Tablo 5: Beygirlerin Yem İstihkakı

Arpa (Kg)	Ot (Kg)	Saman (Kg)	Tuz (Gr)	Açıklama
5,5	3,5	3	5	Rus ve Macar Topkeşanları
5	3,5	3	5	Topkeşanlar hariç Rus ve Macar hayvanları
4,5	3	2	2,5	Yerli ırka mensup süvari hayvanlarıyla bütün binek, saka, nakliye koşum beygirleri, cebel topçu, makineli tüfek, mitralyöz esterleri.
3,5	2	2	2,5	Bütün mekkâre beygir ve esterleri ve nakliye koşum esterleri

Tablo 6: Manda ve Öküzlerin Yem İstihkakı

Arpa(Kg)	Ot(Kg)	Açıklamalar
4	7	Barış zamanında
4,5	7,5	Çadır ve ahırda bulunanlara
5	8	Açıktaki bulunanlara
1	5	Gemide bulunanlara
1,5	5	Şimendiferlerde bulunanlara
1	50	Biçilmiş yeşil çayır zamanında

Tablo 7: Develerin Yem İstihkakı

Kırılmış Arpa (Kg)	Saman (Kg)	Burçak (Kg)	Açıklamalar
5,5	7,5	-	Topkeşan develeri
4,5	6,5	-	Diğer hizmetlerde bulunan develer
4	-	1,5	Saman bulunmadığı takdirde
4	-	8	Kuru ot bulunmadığı takdirde

Tablo 8: Merkeplerin Yem İstihkakı

Arpa (Kg)	Ot (Kg)	Açıklamalar
2	2,5	Barış zamanında
2,5	3	Sefer zamanında
1	3	Gemide bulunanlara
0,5	2,5	Çayır zamanında

Her sene başında orduların bir senelik iâşe ihtiyacı tayinat ve istihkak tabloları esas alınarak birliklerin mevcutlarına göre belirlenirdi. Irak Cephesi'nde ilk etapta Arap kabilelerine ve ilan edilen cihada güvenilerek yaklaşık 8.000 gibi az sayıda Türk askeri bulundurulmaktaydı.³⁰⁸ Ancak cephede hareketliliğin artmasıyla yeni birlikler de gönderilmişti. Yeni birlikler eklendikçe sene başında hesaplanan miktar da artmaktaydı. Ancak yıl içinde de yeni katılan birlikler olunca yıl başındaki hesap tutmuyordu. Birliklerin gelişi ile birlikte sene başında hesap edilen muhtemel tüketilecek iâşe maddesi yetmeyeceğinden 16 Eylül 1915'te Harbiye Nezareti,

³⁰⁸ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s. 381.

Dahiliye Nezaretinden Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına ayrılan zahire miktarının arttırılmasını ve biran evvel sevkiyatının yapılmasını talep etmişti.³⁰⁹

6. Ordunun 1915 yılı yemeklik ve yemlik ihtiyacı³¹⁰: 157.034 adet sığır, 3.209.800 kg kuru sebze, 28.600.000 kg yemlik zahire, 1.280.000 kg bulgur-pirinç, 14.014.600 kg ekmeklik zahireden ibaretti. İhtiyaç duyulan miktarda erzak Bağdat ve Musul'dan tahsil edilmişti.³¹¹ Ancak elde olmalarına rağmen Musul'da bulunan erzak zamanında sevk edilemiyordu. Gecikmeye sebep olan şey ise hayvan kiralamak için gerekli miktarda nakit gönderilmemesi ve Musul sevkiyatının başlıca nakil aracı olan keleklerin birliklerin sevkine hasredilmesi idi. Sorun Musul Vilayetinde görüldüğünden Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine 27 Kasım 1915'te gönderilen yazıda, durum anlatılmış akçe havalesi ve erzak sevkiyatı hususlarında vilayetin göstermekte olduğu müşkülât dikkate alınacak bir seviyeye ulaştığı, bir müddet daha geçerse iâşe işlerinin sekteye uğrayacağı bildirilmişti. Müşkülâtın acilen giderilmesi ve zahire sevkiyatıyla havalenin sarfi ve bir daha müşkülât ile karşılaşılması için sebeplerin ortadan kaldırılması talep edilmişti.³¹² Musul Valisi Haydar Bey'in 1 Kasım 1915'de Dahiliye Nezareti'ne yazdığı şifrede ise, tüm kelek ve şahturların asker sevkiyatına tahsisi sebebiyle erzak sevkiyatının develerle yapıldığını, keleklerin iâşe maddesi sevki için çok sınırlı sayıda kullanılabildiğini, Irak ordusuna gönderilen havale miktarının da vilayetin ihtiyaçlarından dolayı Harbiye Nezareti tarafından defterdarlığa sorulmaksızın azaltıldığını bildirmişti.³¹³

İâşe ihtiyacını karşılamakta çekilen güçlüğü bir sebebi de ihtiyaç duyulan erzak miktarını belirleyememektir. 2 Temmuz 1915 tarihinde Harbiye Nezaretince Irak ve Havalisi Genel Komutanlığının ihtiyacı 6.710.000 kg buğday gösterildiği halde, Irak Komutanlığından bu miktarın 7.690.000 kg fazlasıyla 14.400.000 kg talep edilmişti. Yine Harbiye Nezareti tarafından belirlenen 142.000 kg pirinç ve bulgur ihtiyacının, 2.160.000 kg'dan fazlası talep edilmişti. Ayrıca merkez ve mülhakat ile hudut bölükleri için kolordudan iki milyon yüz küsur bin kg buğday ve dokuz yüz bin kg

³⁰⁹ BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 82-2, Göm. No:1-8.

³¹⁰ Ö. Duman, *agt*, s. 28.

³¹¹ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 10, Göm. No: 54.

³¹² BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 82/2 Göm. No: 1/35.

³¹³ BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 82/2 Göm. No: 1/35.

arpa istenilmişti. Talep edilen miktarların bu kadar farklı olması bunların tedarik edilmesini fazlasıyla güçleştirmekteydi. Bunların mevcut ambarlardaki mevcutlarla karşılanması imkansızdı. Ayrıca kandaharî cins buğdayın yüzde 70-80'i de eksik ve çürük çıkmış, açık kalan miktarı satın almak mecburiyeti ile karşı karşıya kalınmıştı. Musul Defterdarı Besim Bey, tüm ihtiyacın satın alınarak karşılanması durumunda iâşe maddelerinin fiyatının süratle yükseleceğini, böyle olunca ordunun kaybının yanında yoksul halkın kendi ihtiyacını karşılayamayacağını belirtmişti. Buna karşılık tekâlif-i harbiye mükellefiyeti olarak alınması da halkı küstüreceğinden, raic bedel belirleyerek en azından hazır olan erzakın tekâlif-i harbiye kanununa göre alınması gerektiğini, bununla birlikte ihtiyaç miktarının yeniden hesaplanarak düzenlenmesini talep etmişti.³¹⁴

Bağdat Vilayeti'nin 1331 (1914-1915) senesi buğday öşür hasılatı 3.699.869 kg; Musul Vilayetinin 5.780.554 kg olmak üzere toplam 9.480.423 kg'dı. Hesap edilen yıllık ihtiyaç yaklaşık 15.500.000 kg'dı. Burada ortaya yaklaşık 6.000.000 kg'lık bir açık çıkıyordu ki Diyarbekir'in güneyinden elde edilecek öşür de buradan düşülerek geri kalan kısmı nakit akçe ile satın alınacaktı. Arpaya gelince, sadece Bağdat'ın arpa öşrü ordunun yaklaşık 9 aylık ihtiyacını tek başına karşılayabiliyordu. Arpa sevkiyatı ordunun ihtiyacına yetiyordu. Kelek sorunu halledilirse Musul sevkiyatı düzene girecek ve eksik kalan zahire miktarı da satın alınarak tedarik edilecekti.³¹⁵

İdare-i Umûmiye Müdüriyetinden Musul Vilayetine 30 Ekim 1915'te gönderilen yazıda, hazırlanan zahirenin sevki ve akçe havalesinde gösterilen müşkülâtın giderilmesi istenmişti. Nakil aracı eksikliği ve nakit sıkıntısı sebebiyle bölgede yeterince olmasına rağmen istenilen miktarda erzak toplanamadığından 6. Ordu Menzil Müfettişliği zaman zaman günlük istihkak gramajlarını düşürmek zorunda kalmıştı.³¹⁶

Irak Cephesi'ndeki genel kuvvetler Tablo 9'daki gibiydi. Ancak dönemin askerî terminolojisinde toplam mevcut için *iâşe kuvveti* ifadesi kullanılmaktaydı. Bu ifade ordu hizmetinde bulunan ve ordu ambarlarından beslenen geri hizmet kıtaları da dâhil

³¹⁴ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 10, Göm. No: 49.

³¹⁵ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-01; ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-02.

³¹⁶ BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 82/2 Göm. No: 1/35.

olmak üzere tüm kadroyu kapsıyordu.³¹⁷ Dolayısıyla iaşe kuvveti muharip kuvvetlere geride bulunan hizmet kıtalarının eklenmesiyle daha fazla insan ve hayvanın karnının doyurulması anlamına geliyordu.

Tablo 9: 1914-1916 Irak Cephesi'nin Genel Kuvvetleri³¹⁸

Tarih	Zabit	Efrat	Hayvanat
24 Ekim 1914	374	23.059	1.980
20 Eylül 1915	556	17.288	6.929
16 Kasım 1915	804	20.910	7.108
5 Mart 1916	1.251	36.908	13.119
2 Nisan 1916	1.244	36.324	16.273
13 Aralık 1916	1.028	32.568	9.413

Tablo 9 ve Tablo 10'a göre yakın tarihlerdeki genel kuvvetler ile iaşe kuvvetleri dikkate alındığında iaşe kuvvetinin, muharip kuvvetlerin 1,5-2 katı olduğu görülmektedir.

Tablo 10: 6. Ordu İaşe Kuvveti

Tarih	İnsan	Hayvan
Ekim 1915 ³¹⁹	30.166	5.726
20 Aralık 1915 ³²⁰	40.000	15.000
7 Haziran 1916 ³²¹	68.532	21.467
29 Ağustos 1917 ³²²	91.896	40.000
26 Nisan 1918 ³²³	32.282	6.971

6. Ordunun 20 Aralık 1915 tarihi itibarıyla iaşe kuvveti, 40.000 insan 15.000 hayvan kadardı. Aynı tarih itibarıyla, 18 günlük ekmek ve 60 günlük yem de ambarlarda mevcuttu.³²⁴ 12 Ocak 1916 tarihi itibarıyla, ambarlarda 622 ton buğday, un, peksimet, 5430 ton yem, 500 ton erzak mevcut olup 40.000 insan ve 10.000 hayvanın istihkakına göre; ekmek 28 ve yem 111 günlük idaresine karşılık geliyordu.³²⁵

³¹⁷ Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 53.

³¹⁸ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, EK-11. s. 824.

³¹⁹ Ö. Duman, *agt*, s. 27.

³²⁰ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-04.

³²¹ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 744.

³²² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-7.

³²³ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-80.

³²⁴ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-03.

³²⁵ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-04.

Tablo 11: 6. Ordunun Yemeklik ve Yemlik İhtiyacı³²⁶

Tarih	Miktar/Cins
1915	<ul style="list-style-type: none"> • 157.034 adet sığır • 3.209.800 kg kuru sebze • 1.280.000 kg bulgur-pirinç • 14.014.600 kg ekmeklik zahire • 28.600.000 kg yemlik zahire
1917	<ul style="list-style-type: none"> • 29.565.000 kg ekmeklik • 4.380.000 kg yemeklik • 65.700.000 kg yemlik

1917 yılı Nisan ayı başında yapılan hesaba göre her nefere günlük 500 gr un ve her hayvana 2'şer kg arpa verildiği halde 3-5 aylık buğday ve 1,5 aylık arpa mevcuttu. Bu hesaba göre temmuza kadar insan iâşesinde sıkıntı olmayacaktı. Ancak hayvan yemi yarım istihlak (tüketim) yem verilmesine rağmen mayıs ortalarından itibaren sıkıntı çekilecekti. Arpa eksikliği ciddi bir şekilde hissedilmekteydi. Hasat mevsimine de daha çok vardı.³²⁷ Çünkü daha önce de ifade edildiği üzere Bağdat bölgenin arpa deposu durumundaydı. 6. Ordunun arpa ihtiyacının yaklaşık %90'ı buradan karşılanıyordu. Ancak 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'ın elden çıkması iâşe bölgesini fazlasıyla daraltmıştı. Özellikle arpa açığı gitgide artarak büyük bir sorun haline gelmişti.

Enver Paşa Nisan 1917'de 6. Orduya yazdığı yazıda: sonbaharda yapılması planlanan taarruz için dağınık 6 tümen ve bir süvari tümeninin eylül ayından itibaren altı ay müddetle iâşeleri ve süvari tümeninin hayvanlarına günde beş kg temin edilip edilemeyeceğini sormuştu. İyi yağmur yağarsa 13 milyon kg buğday 13 milyon kg arpa aşar tahsilatı yapılabileceğinin öngörüldüğü cevabı verilmişti. Ancak beklenen miktarda yağmur yağmaması, tarım arazisinin de harekât alanı içinde kalması sebebiyle mahsulün tarlada iken tüketilmesi hesaba katılarak bu miktar 12 milyon kg buğday ve 12 milyon kg arpaya düşürülmüştü. Buna aşarın iki misli mübayaa da eklenecek toplam 36 milyon kg buğday, 36 milyon kg arpa elde edilecekti. Darı ve

³²⁶ Ö. Duman, *agt*, s. 28.

³²⁷ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1.

mısır hububatından iki misli mübaya ile birlikte 5 milyon kg hasılat elde edilebileceği düşünülmüştü. İaşe kuvveti olarak 100.000 insan ve 40.000 hayvan hesap edilmişti. Bu mevcut temmuz başından itibaren iaşe edilecek, yeni birliklerin eklenmesiyle eylülünden itibaren bu kuvvet 150.000 insan ve 60.000 hayvana ulaşacaktı. Her nefere günlük 600 gr ve her hayvana 4 kg hesabıyla 101.000 insan ve 40.000 hayvanın temmuz ağustos aylarına kadarki tüketimi 3.660.000 kg buğday ve 9.700.000 kg arpa olmak üzere hesap edilmişti. 150.000 insan ve 60.000 hayvanın eylülün başından itibaren altı aylık iaşesi de aynı hesaplara 16.470.000 kg buğday ve 43.920.000 kg arpa olarak tespit edilmişti. Buna göre 20.130.000 kg buğday ve 53.680.000 kg arpa açığı ortaya çıkıyordu. Buna bulgurluk buğday da eklenince 25.000.000 kg buğday ve 54.000.000 kg arpada karar kılınmıştı. 1916-1917 senesi genel hasılatına göre 11 milyon buğday fazlası 18 milyon arpa açığı ortaya çıkıyordu. Fazla kalması hesap edilen buğday hayvan yemine aktarılarak arpa eksikliği 7 milyon kg'a indirilmiş, darı ve mısır 5 milyon kg hesap edilmişti. Son olarak 6. Ordu mıntikasına dahil edilen Cizre ve Nusaybin'den gelecek 2 milyon kg zahire de eklenince ihtiyaç kâğıt üstünde tamamen kapatılmıştı. Yapılan hesaba göre 1.500.000 lira iaşe temini için 200.000 lira da bunların nakil vasıtalarının kirası için olmak üzere toplam 1.700.000 lira talep edilmişti.³²⁸

Yukarıdaki hesap kâğıt üstündeydi. Ancak ziraat Irak'ta özellikle kuzey bölgelerinde yağmura bağlıydı ve pek fazla sulama imkânı yoktu.³²⁹ Ancak 1917 yılının mayıs ayı geldiği halde beklenen yağmurlar yağmamıştı. Salahiye'deki mahsul daha tarlada iken tüketilmeye başlanmıştı. Vilayet kendi mıntikasından ekilen miktar hakkında kesin malumata sahip değildi. Vilayet dahilindeki ahali ve hayvanların ihtiyacı çıkarıldıktan sonra kalacak miktarın orduya alınması gerekiyordu. Ancak bu hesaplar da istatistikler kullanılmadan, gerekli özen gösterilmeden yapıldığından muhtelif zamanlarda vilayet dahilindeki nüfus 50 ile 100.000 civarında büyük farklar göstermekteydi. Durum böyle olunca Enver Paşa General Falkenhayn'ı bölgeye görevlendirmişti. Falkenhayn cepheye geldiğinde kendisine izahat verildikten sonra ihtiyaç duyulan nakit miktarı da 3.000.000 lira olarak bildirilmişti. Daha önce talep edilmiş olan nakit miktarının

³²⁸ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-1.

³²⁹ Moberly, *age*, s. 8.

1.700.000 lira olduğu düşünöldüğünde, aradaki fark harekâtın süresinin uzayacağı ihtimaliyle açıklanmıştı.³³⁰

Elde edilmesi planlanan erzak miktarı günden güne azalıyordu. Kuraklığa çekirge ve bir çeşit bitki kurdu istilasası da eklenmişti. 12 milyon kg buğday ve arpa aşarının 9 milyon kg'a kadar düşürölmesi mecbur olmuştu. Bu 3 milyonluk fark iki misli mübayaa hesabıyla 9 milyon kg'a çıkıyordu. Bu hesaba göre buğday ihtiyacı karşılanabilecekti ama yem sıkıntısı büyümüşü. Ortaya çıkan 25-27 milyon kg arpa açığını kapatmak için ya hayvan miktarı azaltılacak ya da yarım yem verilecekti.³³¹

Aynı yılının aşar hasılatı bir önceki yılın aşar hasılatının yarısından biraz fazla olmuştu. Buna emanet usulü yerine ihale usulünün tercih edilmesi sebep olmuştu. İhale usulünün gerçekleştirilmesi için uygun şartlarda mültezim bulmak için epey vakit harcanmıştı. Bu müddet zarfında ahali kısmen harman yaparak hasılatı kaçırdığı gibi emanet usulüyle tahsilat yapılacak köylere de iyi memurlar gönderilemediğinden buralardaki hasılatın yarısından fazlası kaçırılmıştı. Bu duruma bakılırsa ordu aç kalacaktı. Sorunun çözümü için harmanlar ortadan kalkmadan aşar ve bir misli mübayaa yapılması emredilmişti. Ayrıca 18. Kolordunun iaşe müşkülâtı çektiği görülünce ağustos ayı zarfında serbest mübayaa yapmasına müsaade edilmişti. Ağustos ayında menzil müfettişinin yaptığı çalışma sonucunda 15 milyon kg buğday ve 45 milyon kg arpa ihtiyacı hesaplanmıştı. Bu miktarlarda menzil müfettişliği ile ordu hesabı da birbirini tutmuyordu.³³²

Bu günlerde çekilen iaşe sıkıntısını göstermesi açısından 43. Alayın³³³ aşağıdaki günlük yiyecek listesi oldukça önemli bir örnek teşkil etmiştir.³³⁴

15 Haziran 1917

Sabah yemeği: üzüm hoşafı,

Akşam yemeği: yağlı buğday çorbası

Ekmeğ: tam

³³⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-1a.

³³¹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-2.

³³² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-3.

³³³ Aralık 1917'ye kadar 52. Tümene bağlı olan 43. Alay, bu tarihten sonra 14. Tümen Komutanlığının emrine verilmiştir. Bkz. Görgülü, *age*, s. 240.

³³⁴ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 215-216.

26 Haziran 1917

Sabah yemeği: yok,

Akşam yemeği: üzüm hoşafı

Ekmek: tam

18 Temmuz 1917

Sabah yemeği: üzüm hoşafı,

Akşam yemeği: yok

Ekmek: yarım

8 Ağustos 1917

Sabah yemeği: yarım ekmek,

Akşam yemeği: şekersiz üzüm hoşafı

Yem sıkıntısı ise gitgide büyümekteydi. Ağustos ayında 13. Kolordu hayvanlarına yarım istihkak ve Diyale doğusundakilere de birkaç güne birer kg yem verilebilmiş ve bu yüzden aç kalan hayvanlardan telef olanlar olmuştu.³³⁵ Eylül ayında 13. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey, 6. Tümen ve Süvari Alayını teftiş ederken şahit olduğu durumu Ordu Komutanlığına şöyle rapor etmişti:³³⁶

“Son hafta zarfında hayvanatın kısım-ı azâminin günlük 500 ila 900 gram yedikleri, gayri kâfi gıda ve bazen sade buğday yenmesi yüzünden bir haftada yüzde bir nispetinde hayvan telef olduğu ve diğerlerinin de iskelet haline geldikleri anlaşıldı. Hatta Süvari Livasını teftişte bir hayvan ayakta duramayarak gözümün önünde yere yıkıldı ve süvarisi de yere düştü.”

18. Kolorduda da durum benzerdi. Burada da hayvanlara yarım istihkaktan az yem verilmekteydi. Yem sıkıntısına rağmen mekkâreler günde 50 km yol kat etmek zorundaydılar. Sayıları da az olduğundan yem ve iâşe maddesi sevkıyatı istenilen düzeyde değildi.³³⁷ Kolordu Komutanı Miralay Cafer Tayyar Bey, 1917 yılı Temmuz ayının ilk on beş gününde kolordudan 11 zabıt ve 836 nefer eksildiğini, 260 hayvanın da hastalık ve açlıktan öldüğünü 6. Ordu Komutanlığına bildirmişti. Yaptığı hesaba

³³⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-4a.

³³⁶ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 21.

³³⁷ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-4a.

göre 11 zabıt, 470 er ve 270 hayvan zayı olduğuna göre kolordunun bir aylık insan zayıtı 1.000 nefer civarında olacak, iâşe müşkülâtı çözülemese kolordu gitgide eriyecikti.³³⁸ Bunu aşmak için 15.000 lira gönderilerek harekât alanından ihtiyacın karşılanması ve sevkiyatın da hızlandırılması talep edilmişti. Eylül ayının ortalarına doğru yem ihtiyacı yine de karşılanamayınca Yıldırım Ordular Grubundan durumun düzeltilmesi ve hayvanlara yine yarım istihkak verilmesi emredilmişti. Ancak hayvanlar genel olarak çok yorgun düştüğünden onlara günlük 4 kg arpa bile yeterli gelmemektedir. Son tedbir olarak mültezimlerin arpa mübayaasını düzene sokmaları için vilayetlere emir verilmişti ve çiftçinin kendi yiyeceği miktardan fazlasını satmak istememesi halinde cebren mübayaası vilayete yazılmıştı.³³⁹ Kolordunun sadece aralık ayındaki kaybı 1.836 nefer ve 694 hayvandı. Bu kayıpların başlıca sebebi olan iâşe noksanı yüzünden insan ve hayvanların zayıf düşmesi Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığına bildirilmişti.³⁴⁰

Tablo 12: 17 Ağustos / 28 Eylül 1917 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan İâşe Sevkiyatı

Tarih	İstihkak (Ton)	Bir haftada yapılan sevkiyat (Ton)	Fazla / Açık (Ton)
17-23 Ağustos 1917 ³⁴¹	140.973	90.406	45.467 açık
23-30 Ağustos 1917 ³⁴²	137.130	173.919	36.789 fazla
31 Ağustos 6 Eylül 1917 ³⁴³	152.935	144.147	36.789 fazla
8-14 Eylül 1917 ³⁴⁴	125.447	144.058	18.611 fazla
15-21 Eylül 1917 ³⁴⁵	139.629	160.314	20.685 fazla
22-28 Eylül 1917 ³⁴⁶	139.629	154.369	14.740 fazla
28 Eylül 4 Ekim 1917 ³⁴⁷	142.336	164.561	22.225 fazla

³³⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 55.

³³⁹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-4a.

³⁴⁰ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 25.

³⁴¹ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-1.

³⁴² ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-3.

³⁴³ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-5.

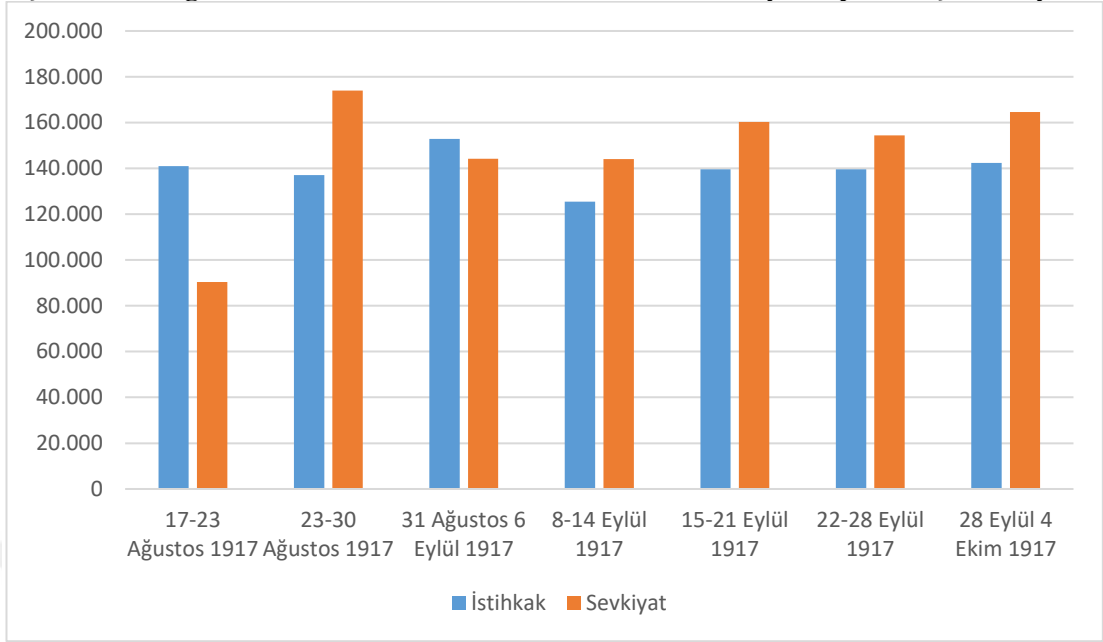
³⁴⁴ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-9.

³⁴⁵ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-12.

³⁴⁶ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-15.

³⁴⁷ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-19.

Şekil 1: 17 Ağustos / 4 Ekim 1917 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı

Tablo 13: 17 Ağustos / 28 Eylül 1917 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı

Tarih	İstihkak (Ton)	Bir haftada yapılan sevkiyat (Ton)	Fazla / Açık (Ton)
17-23 Ağustos 1917 ³⁴⁸	294.364	138.010	156.254 açık
23-30 Ağustos 1917 ³⁴⁹	335.657	232.730	102.826 açık
31 Ağustos 6 Eylül 1917 ³⁵⁰	312.050	152.018	164.032 açık
8-14 Eylül 1917 ³⁵¹	309.018	103.385	215.643 açık
15-21 Eylül 1917 ³⁵²	300.202	172.411	127.791 açık
22-28 Eylül 1917 ³⁵³	300.202	191.318	108.884 Açık
28 Eylül 4 Ekim 1917 ³⁵⁴	308.063	127.315	180.748 açık

³⁴⁸ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-1.

³⁴⁹ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-3.

³⁵⁰ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-5.

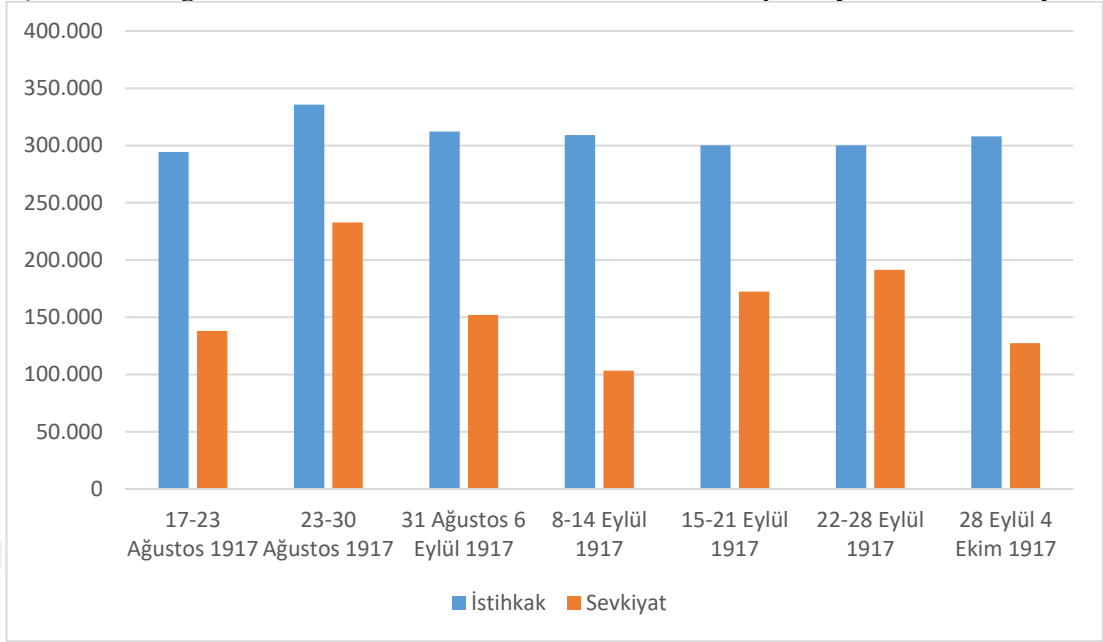
³⁵¹ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-9.

³⁵² ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-12.

³⁵³ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-15.

³⁵⁴ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-19.

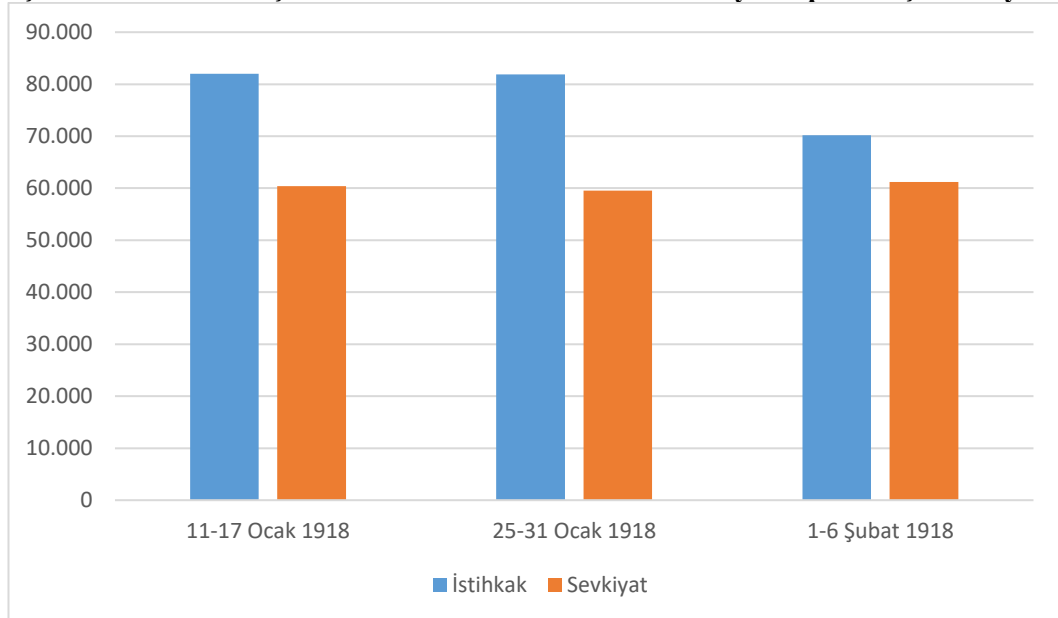
Şekil 2: 17 Ağustos / 4 Ekim 1917 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı

Tablo 14: 11 Ocak / 6 Şubat 1918 Tarihlerinde 13. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı

Tarih	İaşe Kuvveti	İstihkak (Ton)	Bir haftada yapılan sevkiyat (Ton)	Fazla / Açık (Ton)
11-17 Ocak 1918 ³⁵⁵	18.000	82.000	60.367	21.663 Açık
25-31 Ocak 1918 ³⁵⁶	18.000	81.900	59.508	22.392 Açık
1-6 Şubat 1918 ³⁵⁷	18.000	70.200	61.200	9.000 Açık

Şekil 3: 11 Ocak / 6 Şubat 1918 Tarihlerinde 13. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı

³⁵⁵ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-7.

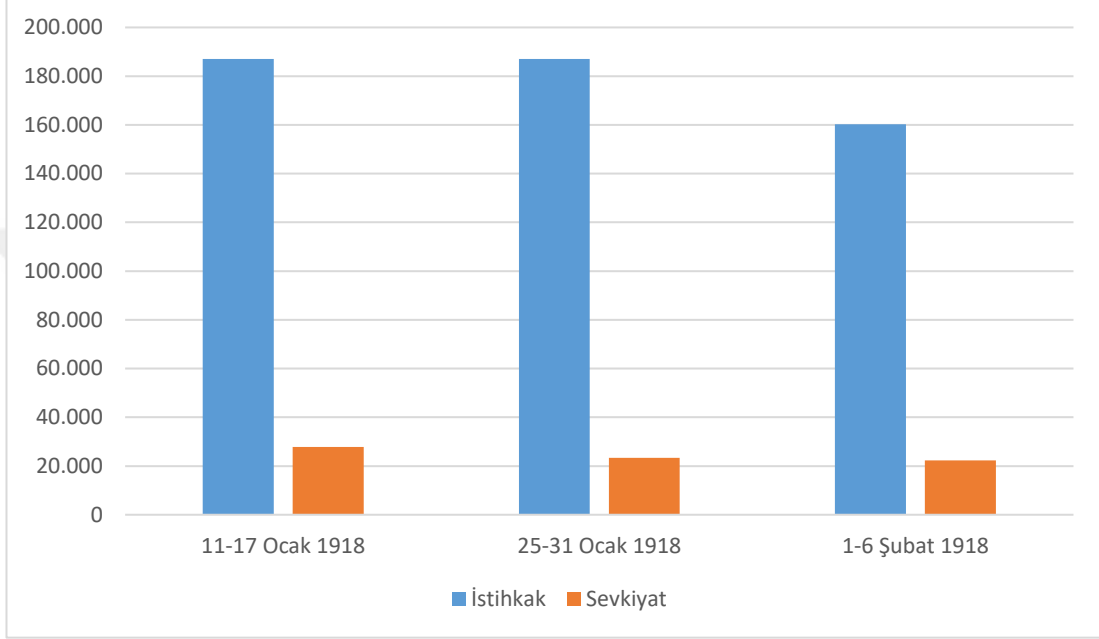
³⁵⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-11.

³⁵⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-21.

Tablo 15: 11 Ocak / 6 Şubat 1918 Tarihlerinde 13. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı

Tarih	İaşe Kuvveti	İstihkak (Ton)	Bir haftada yapılan sevkiyat (Ton)	Fazla / Açık (Ton)
11-17 Ocak 1918 ³⁵⁸	8.905	187.005	27.772	159.233 Açık
25-31 Ocak 1918 ³⁵⁹	8.915	187.005	23.345	126.660 Açık
1-6 Şubat 1918 ³⁶⁰	8.905	160.290	22.290	138.000 Açık

Şekil 4: 11 Ocak / 6 Şubat 1918 Tarihlerinde 13. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı

Her ordunun kendi iaşe bölgesinden beslenme ihtiyaçlarını karşılaması gerekiyordu. Ancak savaşın gitgide uzaması üretimi azaltmış, 6. Ordunun iaşe bölgesi de toprak kayıplarıyla gitgide küçülmüştü. 6. Ordu İaşe Bölgesi ordu ve ahali için yetersiz hale geldiğinden 2. İaşe Bölgesinden takviye iaşe malzemesi gönderiliyordu. 14 Aralık 1917 tarihli yazıdan anlaşıldığına göre özellikle hayvan yemi sıkıntısı çekiliyordu. Buna rağmen 2. Ordu mıntıkasından gönderilen 1 milyon kg erzakın çoğu kuru üzüm başta olmak üzere insan iaşesiydi.³⁶¹

1917 Ağustosuna gelindiğinde 6. Ordu iaşe kuvveti 91.896 insan ve 40.000 hayvana ulaşmıştı.³⁶² 18. Kolordunun 20 Aralık 1917 tarihindeki iaşe kuvveti, yaklaşık 21.000 insan, 9.500 hayvana tekabül etmekteydi. Bu tarihte insanlara un, yemeklik, tuz, yağ,

³⁵⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-7.

³⁵⁹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-11.

³⁶⁰ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-21.

³⁶¹ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-57.

³⁶² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-7.

sabun dahil olduğu halde her bir nefere günlük ortalama 699 gram, hayvana 3 kg günlük erzak verilebiliyordu.³⁶³ 1917 yılında 13. Kolordu ve Kerkük mıntikasının günlük iâşe ve yem ihtiyacı ise 40 ton erzak ve yemden ibaretti.³⁶⁴

Tablo 16: 1917 İâşe Bilançosu³⁶⁵

İnsan: 100.000	Hayvan: 40.000
Bir Günlük Buğday Sarfiyatı: 90.000 kıyye	Bir Günlük Arpa Sarfiyatı: 160.000 kıyye
Bir Senelik Buğday Sarfiyatı: 20.000 ton	Bir Senelik Arpa Sarfiyatı: 58.400 ton

1917 yılında iâşe büyük bir sorun haline gelmişti. Eylül ayına gelindiğinde iâşe sorununun çözümü için bir talimatname yayımlanarak 6. Ordunun iâşe işleri nizama sokulmak istenmişti. Bu talimatname ile insan ve hayvan sayıları ile ambarlardaki iâşe ve yem maddeleri miktarı ihtilafları çözülmek istendiğinden kayıtların nasıl tutulacakları ayrıntılarıyla anlatılmıştı.³⁶⁶

6. Orduda hayvanların toplam sayısı tam olarak tespit edilemiyordu. Tablo 17'ye göre kullanıldıkları birimleri verilen 25.215 hayvan sayılmıştı. Ancak kolordu serbaytarları tarafından belirlenen miktar eksik; kolordu kurmayları tarafından hazırlanan tablolarda da hayvan sayısı var olandan fazla gösterilmekteydi. 19 Ağustos 1917 tarihinde 6. Ordu Serbaytarı Besim Bey bu durumun düzeltilmesi gerektiğini ve yeniden sağlıklı bir sayımın yapılmasını istemişti.³⁶⁷

Tablo 17: 1917 Ocak-Mart Ayları Hayvan Mevcudu³⁶⁸

Ordu Karargâhı ve telgraf telefon bölüğü	364
On Üçüncü Kolordu	11.079
On Sekizinci Kolordu	6.684
Ordu Menzil Müfettişliği Hayvan Hastaneleri	4.396
Musul Grubu	613
Süleymaniye Grubu	380
Fırat Grubu	1.218
Tayyare ve Telsiz Telgraf İstasyonları	481
Toplam	25.215

³⁶³ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-71.

³⁶⁴ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

³⁶⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3.

³⁶⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-9a; Talimatnamenin tam metni için bkz. ekler.

³⁶⁷ ATASE, Kls. 2270, Dos. 136, F. 3-4.

³⁶⁸ ATASE, Kls. 2270, Dos. 136, F. 3-1.

Ordu Menzil Müfettişi de 24 Aralık 1917’de 6. Ordu Komutanlığına gönderdiği yazıda hayvanların yem ihtiyacının karşılanamadığını bildirmişti. Bunu atlatabilmek için mecburen insan iâşesiyle hayvanların karnı doyurulacaktı. Bir hafta sonra arpa tükeneceğinden üzüm ve çeltikle bir süre idare etmeleri gerektiği bildirilmişti.³⁶⁹ 6. Ordu Menzil Müfettişliği derhal üzüm, çeltik ve maş gibi ürünleri hayvan yemi olmak üzere satın almaya başlamıştı.³⁷⁰

Öte taraftan efrada zaruri ihtiyaçlarını karşılamaları için kâğıt para verilmekteydi. Her geçen gün piyasada kâğıt paranın değeri düştüğünden efrat zaruri ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuştu. Bu ihtiyaçlar içinde askeri en zor duruma düşüreni tütünsüzlüktü. Sivil hayatta rahatça tütün içenlerin silahaltında tütünsüzlüğe dayanması beklenmiyordu. Geneli fakir olan efradın, tütün ihtiyacını karşılamak için hırsızlığa başladıkları ve hatta silahlarını bile satmaya başladıkları görülmüştü. Durum fark edilince de firar edip yol kesmeye kadar işin ciddiyeti artmaktaydı. Bunu önlemek için 6. Ordu Komutanı Halil Paşa, gıda temin edildiği gibi tütün temin etmenin de zaruri olduğunu böylece bu sıkıntıların bertaraf edileceğini Harbiye Nezaretine bildirmişti.³⁷¹ 11 Aralık 1917’den itibaren er başına *altıncı nevi* tütünden günlük onar gr tütün dağıtılması emredilmişti.³⁷²

Cephede mücahit olarak iâşe kuvvetine dahil olmayan gruplar da ordu iâşe ambarlarından besleniyordu. Ancak bunlar hesaba katılmadığından fazladan bir iâşe açığı ortaya çıkmaktaydı. Menzil Müfettişliği mücahitlerin iâşe taleplerine karşılık verse de bunların da kayıt altına alınarak açığın önlenmesini istiyordu. 17 Ekim 1917’de Fırat Grubu Komutanlığında görev yaptığını belirten efrada erzak verilmişti ancak 7. Menzil Müfettişliği bu efradın da kayıt altına alınmasını istemişti.³⁷³ Yine benzer bir durum jandarmalara destek için toplanan 1.500 kişilik aşiret mensubunun iâşe edilmesinde ortaya çıkmıştı. 2 günlük iâşeleri için 5.000 lira harcanan aşiret jandarma kuvveti için Musul Vilayetinden jandarma bütçesinden ödeme istenmişse de

³⁶⁹ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-78.

³⁷⁰ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-93.

³⁷¹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 2-11; M. S. Özgen, *age*, s. 86.

³⁷² ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-79; ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-80.

³⁷³ ATASE, Kls. 3695, Dos. 8, F. 32-4.

mevcut erzak ve bütçenin ancak kendi kadrosuna yetecek kadar olduğu söylenerek talep edilen miktar verilmemiş ya da verilememiştir.³⁷⁴

Tablo 18: 2 Kasım 1917’de 6. Ordu İaşe Kuvvetinin Dağılımı³⁷⁵

Sayısı	Görevi veya Bulunduğu Mahal
53.000	Nefer (menzil hariç olduğu halde)
14.200	Menzil iaşe kuvvesi
9.000	Menzil hastanelerindeki hastalar
10.000	Zabitan, efrad ve memurun aileleri
10.000	Şimendifer ve yol ameleleri
96.400 Toplam	

6. Ordunun yukardaki tabloya göre iaşe kuvveti toplam 96.400’dü. Ekim 1917 itibariyle hazırlanan ve toplanması planlanan erzak bu kuvvete yetecek miktarda değildi. Zabit ve memur ailelerinin iaşe kuvvetinden düşürülmesi için tetkikat yapılmaktaydı. Ancak bu tetkikat neticesinde sayının ciddi miktarda azalması da beklenmiyordu. Bununla birlikte harekât alanında kalan sivillerin de iaşe kuvvetinden düşürülmeleri için harekât alanı dışına çıkarılması planlansa da bunların ordu mıntıkası dışına çıkarılmaları onları vatansız birer serseri haline getirebileceği gibi ailelerin orduda vazifede olan asker evlatları açısından da kötü tesir yapacaktı. Bunun için uygulamadan vazgeçilmişti.

İaşe açığını kapatmak için 1 Ekim 1917’den itibaren 1 Haziran’a kadar günlük istihkaklar yeniden belirlenmişti. Buna göre her nefer için günlük istihkak olan 600 gram un 500 grama ve diğerleri için de 500 gramdan 450 grama düşürülecekti. Diğer taraftan et istihkakı arttırılacak, daha ilerilerde un istihkakının 450 grama ve 400 grama düşürülmesi mecburi olacaktı.

39.300 hayvanın iaşesi için ise -kiralananlar da dahil- gelecek hasada kadar 5.300 ton arpa ve 2.700 ton diğer muhtelif hayvan yemi (darı, palamut, vs.) toplam 8.000 ton yem mevcuttu. Resmen günlük istihkak dört kg’dan iki kg’a düşürülmüş olsa da mevcut yem ancak 1918 senesi şubat ortalarına yetecek kadar hesaplanmıştı.³⁷⁶

³⁷⁴ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 79A Göm. No: 82.

³⁷⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-21.

³⁷⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-21.

6. Ordu 1917 Kasım ayında mevcut hayvanlarına da yem yetiştirememiştir. 6. Ordu Menzil Müfettişliğine göre, 10.000 baş hayvanın diğer birliklere veya daha iyi iâşe edilebilecekleri iç bölgelere gönderilmesi gerekmektedir. Bunu yaparken dikkat edilmesi gereken husus şuydu ki, hasta ve zayıf düşenlerin gönderilmesine özen gösterilmeliydi. Aksi takdirde sağlıklı güçlü hayvanlar gönderilirse artık büyük bir harekât yapmak da mümkün olmayacaktı. Zaten hayvan sayısı eksikti ve yem sıkıntısı yüzünden de sayı yine düşürülecekti.³⁷⁷

1918 yılına gelindiğinde 18. Kolordunun Ocak ayı başından sonuna kadarki ortalama mevcudu: 16.389 insan, 8.091 hayvandan ibaretti. Bunların bir aylık iâşe tüketimi 1.080 tondur. Ancak bu tarihlerde ihtiyaç duyulan miktarın hepsi ambarlarda hazırlanamadığından hayvanlara %30 eksik yem verilmişti.³⁷⁸ Ocak ayı ortalarına gelindiğinde durum daha da güçleşmişti. Efrada günlük 100 gr ve hayvanlara da ancak birer kg yem verilebilmişti.³⁷⁹

Ambarlarda erzak kalmamıştı ve gelen erzak aynı gün tüketilmekteydi. Durum böyle olunca efrat ve hayvanların istihkakı da günden güne değişebilmekteydi. Bu dalgalanmada tam istihkak verilmesi de mümkün olmamıştı. Cephedeki birliklerin gücünün düşmemesi için bunlara öncelik verilmekteydi. Bu tarihlerde cephedeki askere günlük 500 gr diğerlerine 150 gr eklemek verilebilmişti. Hayvanların durumu ise daha kötüydü. Çünkü 1917 yılı hasadı çok düşüktü ve ihtiyacın çok altında arpa toplanabilmişti. Zaman zaman hayvanlara da buğday yedirilmişse de insanlara da iâşe bulmak güçleşince hayvanlara buğday verilmesi kesilmiş kimi zaman hiç yem verilememişti.³⁸⁰

Geriden gelecek erzakın da miktarı gitgide azalıyor açık artıyordu. (bkz. tablo 19, 20 ile şekil 5, 6) Yazışmalar neticesinde ihtiyacın karşılanamayacağı anlaşıldığından alternatif çözüm arayışlarına gidilmişti. İlk olarak Halil Paşa 14 Ocak 1918'de 13. ve 18. Kolordulara verdiği emirde bölgelerindeki yeşil alanların muhafaza edilmesi ve burada yetişecek otlarla hayvan yemi açısından bir süre idare etmeleri mecburiyetini

³⁷⁷ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-21a; ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 2-4.

³⁷⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 3.

³⁷⁹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 3-12.

³⁸⁰ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 3-17; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 3-18; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 3-36; Serezli Mehmed Ragıb, *age*, s. 49.

bildirmişti. Buna göre her kolordu ve menzil kendi bölgelerinden sorumlu olacaklardı.³⁸¹ Çayır zamanında arpa eksikliğinden dolayı hayvanlara verilen buğday insanlara verilebilecekti.³⁸² Ayrıca özellikle bölgede bolca bulunan ebegümeçi iâşe malzemesi olarak bolca kullanılmaktaydı. Un az olduğundan tadını bozsa da ekmekler gramajı arttırmak için ebegümeçli yapılıyordu. İstihkak miktarlarının artık en az seviyede olduğu zamanlarda hiç olmazsa günlük kişi başına 5 kg ebegümeçi tedarikine katkı sağlamak orduda büyük bir hizmet sayılır olmuştu.³⁸³ Ancak toplanan otlarla karın doyurmak geçici bir çözümdü. Bu durum tekrarlanınca yağsız, tuzsuz pişirilip tüketilen otlar, efratta hastalıklara sebep olmuş, bu da yüz ve ayak şişmesi şeklinde kendini göstermiştir.³⁸⁴ Bir diğer alternatif de balıktan istifade edilmesiydi. Halil Paşa 13 Ocak 1918 tarihinde 18. Kolordu Komutanlığına gönderdiği yazıda: *iâşe hususunda bugüne kadar balıktan istifade edilmemektedir. Bu husus için 18. Kolordu, kolorduya merbut kıtaat namına bir ve firkalar için ayrıca birer menzil müfettişliği de Musul'daki kıtaat için bir küçük balık avlamak kumandanlığı tesis edeceklerdir. Bu kumandanlıklar büyük mikyasta balık avlayacaklardır. Taze olarak sarf olunamayan balıkların bir kısmı da ateş dumanıyla kurutularak konserve edilecektir. Az olsa da iâşe vaziyetinin daha iyileşmesine yardım edilmiş olacaktır. Bu hususun tatbik ve icrasıyla elde edilen netayicin münhasıren işarını rica ederim.*³⁸⁵ Demişti. Ancak bu yazı dışında balık tüketimi hakkında malumat bulunamadı.

---

³⁸¹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-4.

³⁸² *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 26.

³⁸³ Mehmed Nuri Efendi, *age*, s. 310; Serezli Mehmed Ragıb, *age*, s. 199.

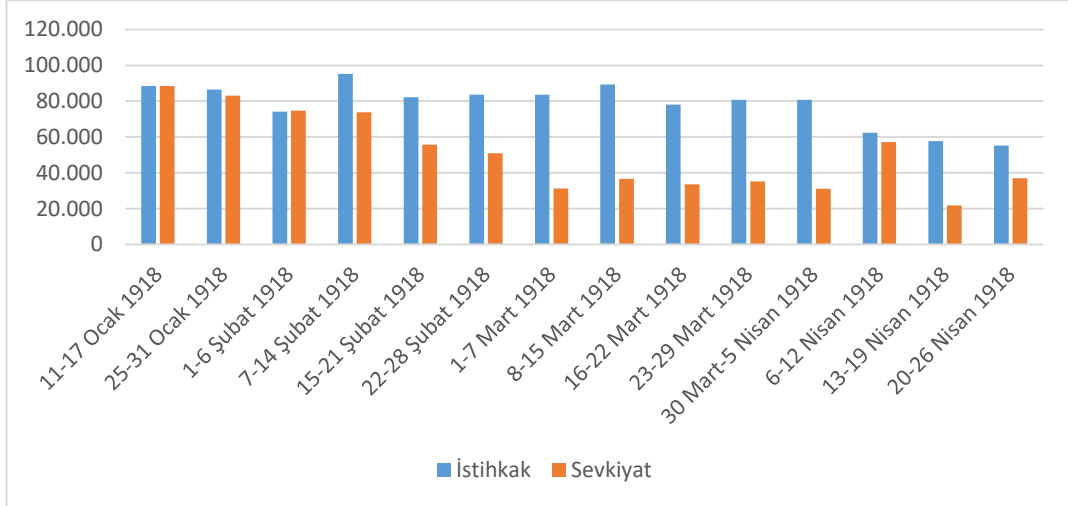
³⁸⁴ Hüseyin Nuri Seyhan, *Irak Cephesi Hatıraları Hatıra-i Askeriyem*, Ketebe Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 36.

³⁸⁵ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 8-1.

Tablo 19: 11 Ocak-26 Nisan 1918 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı

Tarih	İaşe Kuvveti	İstihkak (Ton)	Bir haftada yapılan sevkiyat (Ton)	Fazla / Açık (Ton)
11-17 Ocak 1918 ³⁸⁶	19.355	88.522	88.522	-
25-31 Ocak 1918 ³⁸⁷	19.010	86.495	83.100	3.395 Açık
1-6 Şubat 1918 ³⁸⁸	19.008	74.130	74.782	-
7-14 Şubat 1918 ³⁸⁹	18.318	95.252	73.803	21.450 Açık
15-21 Şubat 1918 ³⁹⁰	18.078	82.255	55.821	26.434 Açık
22-28 Şubat 1918 ³⁹¹	18.380	83.629	50.986	32.643 Açık
1-7 Mart 1918 ³⁹²	18.380	83.629	31.248	52.379 Açık
8-15 Mart 1918 ³⁹³	17.178	89.328	36.590	52.738 Açık
16-22 Mart 1918 ³⁹⁴	17.178	78.172	33.663	44.499 Açık
23-29 Mart 1918 ³⁹⁵	15.552	80.762	35.173	45.589 Açık
30 Mart-5 Nisan 1918 ³⁹⁶	15.552	80.762	31.079	39.683 Açık
6-12 Nisan 1918 ³⁹⁷	13.726	62.454	57.165	5.289 Açık
13-19 Nisan 1918 ³⁹⁸	12.684	57.715	21.707	36.008 Açık
20-26 Nisan 1918 ³⁹⁹	12.125	55.188	36.980	18.208 Açık

Şekil 5: 11 Ocak-26 Nisan 1918 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan İaşe Sevkiyatı

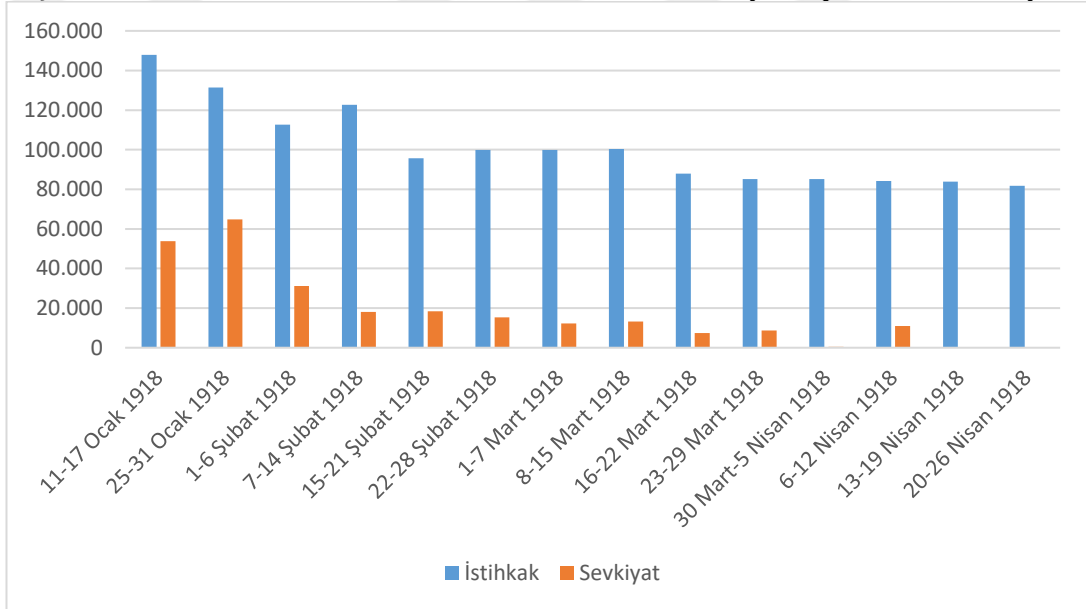

- ³⁸⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-8.
³⁸⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-10.
³⁸⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-22.
³⁸⁹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-26.
³⁹⁰ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-33.
³⁹¹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-37.
³⁹² ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-44.
³⁹³ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-48.
³⁹⁴ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-55.
³⁹⁵ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-62.
³⁹⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-66.
³⁹⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-70.
³⁹⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-77.
³⁹⁹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-81.

Tablo 20: 11 Ocak-26 Nisan 1918 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı

Tarih	İaşe Kuvveti	İstihkak (Ton)	Bir haftada yapılan sevkiyat (Ton)	Fazla / Açık (Ton)
11-17 Ocak 1918 ⁴⁰⁰	8.042	147.882	53.882	94.000 Açık
25-31 Ocak 1918 ⁴⁰¹	6.259	131.439	64.859	66.580 Açık
1-6 Şubat 1918 ⁴⁰²	6.259	112.662	31.240	81.422 Açık
7-14 Şubat 1918 ⁴⁰³	5.113	122.712	18.064	104.648 Açık
15-21 Şubat 1918 ⁴⁰⁴	4.553	95.613	18.383	77.230 Açık
22-28 Şubat 1918 ⁴⁰⁵	4.757	99.867	15.387	84.510 Açık
1-7 Mart 1918 ⁴⁰⁶	4.757	99.897	12.271	87.626 Açık
8-15 Mart 1918 ⁴⁰⁷	4.183	100.392	13.278	87.114 Açık
16-22 Mart 1918 ⁴⁰⁸	4.183	87.843	7.450	80.493 Açık
23-29 Mart 1918 ⁴⁰⁹	4.056	85.176	8.700	76.476 Açık
30 Mart-5 Nisan 1918 ⁴¹⁰	4.056	85.176	400	84.776 Açık
6-12 Nisan 1918 ⁴¹¹	4.010	84.210	10.900	73.310 Açık
13-19 Nisan 1918 ⁴¹²	3.991	83.811	0	83.800 Açık
20-26 Nisan 1918 ⁴¹³	3.896	81.816	0	81.816 Açık

Şekil 6: 11 Ocak-26 Nisan 1918 Tarihlerinde 18. Kolorduya Yapılan Yem Sevkiyatı

- ⁴⁰⁰ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-8.
⁴⁰¹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-10.
⁴⁰² ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-22.
⁴⁰³ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-26.
⁴⁰⁴ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-33.
⁴⁰⁵ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-37.
⁴⁰⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-44.
⁴⁰⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-48.
⁴⁰⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-55.
⁴⁰⁹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-62.
⁴¹⁰ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-66.
⁴¹¹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-70.
⁴¹² ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-77.
⁴¹³ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-81.

İaşe sıkıntısını gidermek için Diyarbekir vilayetinden 5.000 tonluk erzak istenmişti. Ancak Harbiye Nezareti bunu reddetmişti. Burum böyle olunca sıkıntının giderilmesi için çabalayan Halil Paşa, 14 Ocak 1918 tarihinde Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Müşir Fon Falkenhayn'a ayrıntılı bir talep yazısı gönderdi. Bu yazıda Diyarbekir – Musul menzil hattının da 6. Ordu emrine verilmesini istemişti. Buna göre 6. Ordu Menzil Müfettişliğinin Diyarbekir'de bir şube açması gerektiğini bildirmişti. Çünkü insan ve hayvanlar aylardan beri eksik iaşe edilmekteydiler. Zafiyet sebebiyle birçoğu hasta düşüyor ve vefat sayısı artıyordu. İnsan ve hayvan mevcudu gitgide düşmekteydi. Bu tarihlerde 6. Ordunun yegâne menzil hattı olan Telhalef-Musul menzil hattındaki sevkiyat yağmur dolayısıyla sekteye uğramıştı. Çamurda ne otomobiller ne de deve kolları ilerleyemiyorlardı. Gerektiği kadar yem verilemediği için mekkare hayvanlarından da pek istifade edilememekteydi. Çevreden bulunan az miktardaki erzak aynı gün tüketildiğinden yarın ne yapılacağı kestirilemiyordu. Diğer bir alternatif olarak İran'dan iaşe maddesi getirmek de hem erzak bulamamaktan hem de zar zor bulunabilen erzakın sevki için gerekli nakil vasıtası yokluğundan getirilemiyordu. Diyarbekir'den beklenen 5.000 ton erzak 6. Ordu için hayati öneme sahipti. İaşe müşkülâtını bıçak kemiğe dayanıncaya kadar büyük bir sorun olarak yansıtmaktan kaçınan Halil Paşa bile durum çözülmesi imkânsız bir hale gelince bu talepleri Başkomutanlığa iletmek zorunda kalmıştı.⁴¹⁴

1918 yılının mart ayına gelindiğinde 6. Orduya bağlı bazı birlikler gününbirlik yem tüketmekten kurtulamamıştı. Ambarlar doldurulamıyordu. İhtiyat erzak da tüketilmişti. Bu vaziyette hiç erzak gelmediği günler olmuştu. Düzenli erzak akışının sağlanması için ambarlarda en azından bir aylık erzakın biriktirilmesi gerekiyordu.⁴¹⁵ Bu arada nisan ayında nihayet yazışmalar meyvesini vermiş, İkinci Ordu mıntıkasında bulunan Diyarbekir'den 3.000 ton erzak sevkine müsaade edilmişti. İaşe meselesi o kadar büyümüşü ki bir iki gün sevkiyatın gecikmesinin felakete sebep olacağı 6. Ordudan bildirilmişti. 6. Ordunun bütün iaşesi bu sevkiyata bağlanmıştı.⁴¹⁶

---

⁴¹⁴ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 7-1.

⁴¹⁵ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 19.

⁴¹⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 11-1.

Harbin son zamanlarında Irak Cephesinde içinde süpürge otları karışmış olduğu halde nefer başına ancak 150 dirhem (yaklaşık 465 gr)⁴¹⁷ un verilebiliyordu.⁴¹⁸ Hatta bazı zamanlarda bu miktar dahi verilemeyerek efrat ve zabitanın üç gün aç oturdukları olmuştur.⁴¹⁹ Ancak daha da kötüsü Musul ahalisi ile mültecilerin açlıktan kedi köpek leşleri yiyecek kadar iâşe buhranının büyümesiydi.⁴²⁰

Tablo 21: 31 Ağustos 1917 ile 26 Nisan 1918 Tarihleri Arasında 6. Ordu İaşe Kuvveti

Tarih	İnsan	Hayvan
31 Ağustos 1917 ⁴²¹	94.020	43.907
8 Eylül 1917 ⁴²²	93.393	43.976
20 Aralık 1917 ⁴²³	97.227	39.314
17 Ocak 1918 ⁴²⁴	67.384	24.390
30 Ocak 1918 ⁴²⁵	67.419	22.555
8 Şubat 1918 ⁴²⁶	63.144	22.432
15 Şubat 1918 ⁴²⁷	66.767	21.974
22 Şubat 1918 ⁴²⁸	65.852	20.468
28 Şubat 1918 ⁴²⁹	65.852	20.468
28 Şubat 1918 ⁴³⁰	65.852	20.468
8 Mart 1918 ⁴³¹	40.738	9.516
15 Mart 1918 ⁴³²	38.284	8.593
22 Mart 1918 ⁴³³	38.944	8.587
29 Mart 1918 ⁴³⁴	37.414	7.870
5 Nisan 1918 ⁴³⁵	37.065	8.527
15 Nisan 1918 ⁴³⁶	32.954	6.805
19 Nisan 1918 ⁴³⁷	32.808	7.066
26 Nisan 1918 ⁴³⁸	32.282	6.971

⁴¹⁷ 1 dirhem yaklaşık 3.1- 3.2 gr. Bkz. Şükrü Özen, "Habbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIV, s. 345; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 29.

⁴¹⁸ Cemil Tahir, "Yeni bir Seferberlik Nizamnamesine İhtiyacımız Vardır", *Mecmuâ-yı Askeriye*, S. 57, 31 Mayıs 1341, s. 67; Serezli Mehmed Ragıb, *age*, s. 190.

⁴¹⁹ Mehmed Nuri Efendi, *age*, s. 308.

⁴²⁰ BOA, DH.İ.UM.EK. Dos. No: 110, Göm. No: 66.

⁴²¹ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-6.

⁴²² ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-8.

⁴²³ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 4-1.

⁴²⁴ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-6.

⁴²⁵ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-13.

⁴²⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-20.

⁴²⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-25.

⁴²⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-32.

⁴²⁹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-36; ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-40.

⁴³⁰ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-40.

⁴³¹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-43.

⁴³² ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-51.

⁴³³ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-54.

⁴³⁴ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-58; ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-61.

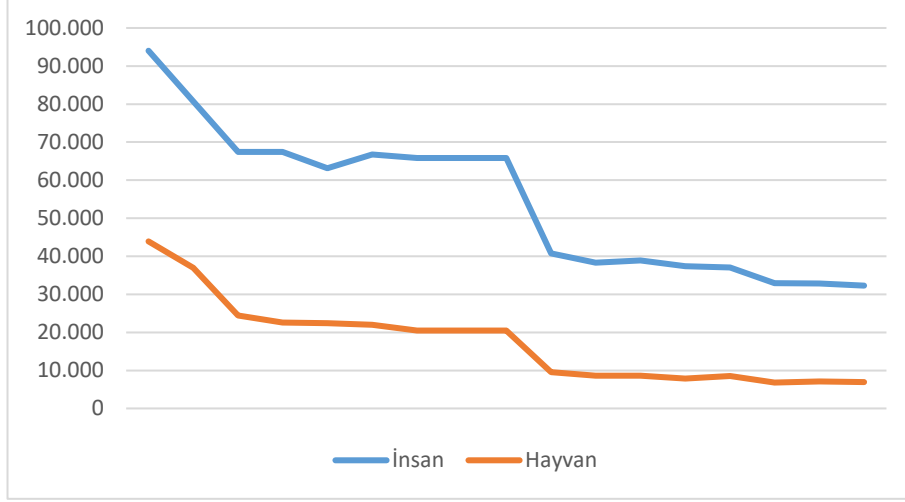
⁴³⁵ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-65.

⁴³⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-73.

⁴³⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-76.

⁴³⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 17, F. 1-80.

Şekil 7: 31 Ağustos 1917 ile 26 Nisan 1918 Tarihleri Arasında 6. Ordu İaşe Kuvveti

2.3 İaşe Temin Yolları

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hükümeti tarafından iaşe ihtiyacının tekâlif-i harbiye yöntemiyle karşılanabileceği düşünülmüştü. Ancak savaşın dört yıl gibi uzun bir zamana yayılması tüketimi arttırdığı gibi üretimin de düşmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte savaş ortamında iaşe maddelerinin ithal edilmesi neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Hükümet, iaşe ihtiyacını kendi kaynaklarından karşılamak zorunda kalınca gerekli yasal düzenlemeler yaparak iaşe temini için, öşür vergisi ve satın alım (mübayaa) gibi yollara başvurmuştur.

2.3.1 Tekâlif-i Harbiye

3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan edildiğinde İttihat ve Terakki Hükümeti savaşın kısa süreceğini düşündüğünden ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için uzun vadeli hazırlıklara gerek görmemişti. Sadece kısa bir süreliğine halkın fedakarlığına müracaat edilecekti. Buna göre halkın elindeki kaynaklardan yararlanarak ordunun ihtiyaçları büyük oranda karşılanabilecekti.⁴³⁹ 27 Temmuz 1914 tarihli *Tekâlif-i Harbiyenin Sûret-i Tarhı Hakkında Kanun* hükümlerine göre tekâlif-i harbiyenin uygulanmasına başlanmıştır.⁴⁴⁰ Buna göre tekâlif-i harbiyenin hangi bölgede uygulanacağına ordu tarafından karar verilecekti. Uygulanmasına karar verilen mahalde en yüksek mülki amirin yanında maliye, askeriye veya jandarma, idare meclisi ya da belediyeden

⁴³⁹ Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 65.

⁴⁴⁰ "Tekâlif-i Harbiyenin Sûret-i Tarhı Hakkında Kanun", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VI, s. 1011-1012.

seçilmiş birer üyeden oluşan tekâlif-i harbiye komisyonu teşkil edilecek bu komisyon ahalinin ihtiyacı dışında kalan miktara el koyacak ve el koyduğu bu ürünün cins ve miktarının yazıldığı bir mazbatayı ürün sahibine verecekti. Ayrıca ticaret odasından da bir üyenin dahil olduğu bir komisyon da ürün için fiyat belirleyerek mührüyle tasdik ettiği belgeleri mahalli idareye teslim edecekti. Böylelikle seferberlik sonunda bu mazbata ve belirlenen fiyatlara göre sahibine ödeme yapılacaktı. Yayınlanmasıyla birlikte geçerli olacak olan kanunun idaresinden Harbiye, Dahiliye ve Maliye Nazırları memur edilmişlerdi.

Bu uygulama daha önce de belirtildiği gibi kısa süreceği düşünülen bir seferberlik için planlanmıştı. Savaşın uzamasıyla köylünün cepheye gitmesi ve çift hayvanlarına el konulması üretimi düşürmüş ve nakliyatın aksamasına da neden olmuştu. İthalat tıkanmış fiyatlar kontrol edilemez olmuştu. Mazbataların karşılığını alamayan üreticiler daha fazla ürün vermek istemediklerinden üretim düşmekteydi. Üretim azaldıkça ordunun da yiyecek sıkıntısı şiddetini arttırmaktaydı.⁴⁴¹

Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına Harbiye Nezaretinden gönderilmiş olan 5 Ağustos 1914 tarihli bir yazıda mahallinden taşıma aracı ve hayvan sağlanması ve fazladan toplanacakların da İstanbul'a gönderilmesi emredilmişti. Ancak mazbata denilen kâğıt parçası karşılığında mallarını vermek istemeyen halkın çoğu bunları uzaklara kaçırarak saklamaktaydı. Böylelikle değil fazlasını İstanbul'a göndermek yerel ihtiyaç bile karşılanamamıştı.⁴⁴² İhtiyacın karşılanamamasındaki bir sebep de savaş başlamadan önceki seferberlik sürecinde 12. ve 13. Kolorduların ihtiyacının tekâlif-i harbiye yöntemiyle toplanması ve bu birliklerin diğer cephelere harekât emri almasıydı. Musul Valisi Nazif Bey çift hayvanı dışındaki tüm hayvanların orduya teslim edildiğini, bu sebepten toplanan malzemenin 3. Ordu mıntikasına sevkinin bile aksayabileceğini Dahiliye Nezaretine bildirmişti.⁴⁴³ Hatta savaşın ilk yılında nakil aracı ve hayvan sahipleri Halep ve Şam'a erzak vs. taşımak istemediklerinden develeriyle Şam Çölüne ve İran Arabistan'ına kaçmışlardı. 1915 yılı sonuna kadar ciddi bir menzil teşkilatı olmayan Irak Cephesi bu tarihe kadar iâşe açısından 4. Ordu

---

⁴⁴¹ Ergin, *agm*, s. 63.

⁴⁴² *Irak-İran Cephesi I. Kısım*, s. 60.

⁴⁴³ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 72, Göm. No: 56; BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 73, Göm. No: 8.

bölgesine bağlıydı. Nakil vasıtası sorunu ilk zamanlar tekâlif-i harbiye ile çözülemediğinden mevcut erzaka ulaşamayan birlikler kimi zaman hurma ve benzerleriyle karınlarını doyurmak zorunda kalmışlardı.⁴⁴⁴ Tekâlif-i harbiye yoluyla ihtiyaçların karşılanması mümkün olmadığından aşar gelirleri ve mübayaa (satın alma) yöntemleriyle iâşe ihtiyacının karşılanması gerekmişti.

Tekâlif-i harbiye uygulamaları bir ara Bağdat'ın ticari hareketliliğini tamamen durdurmuş ve bu yüzden zarar eden tüccar ve esnaf da hükümetten merhamet dilemek üzere Bank-ı Osmanî şubesinin direktörünü şefaatçi olarak vilayete göndermeye mecbur olmuşlardı. Bu vaziyet ve müracaat üzerine 26 Ağustos 1914 tarihinde daha dikkatli bir şekilde hareket edilmesi gerektiği konusunda Irak Ordu Komutanlığı uyarılmıştı.⁴⁴⁵

4 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti, ordunun iâşe ihtiyacının aşar dışında sadece satın alma yoluyla sağlanması hususunda bir karar aldı. Bu karara göre sadece et ihtiyacının %15'i tekâlif-i harbiye yöntemiyle toplanacak geri kalanı ve sade yağ ise piyasadan satın alınacaktı.⁴⁴⁶

2.3.2 Öşür

Mahsulatın beytülmale ait olan onda biri olarak alınan şer'i vergiye öşür çoğuluna aşar denilirdi.⁴⁴⁷ 1894'te aşarın oranı %12'ye, 1900'de %12,62'ye çıkarılmıştı. Daha sonra bu oranın virgülden sonraki kısmı yuvarlanarak 1906'dan itibaren 12,5 nispetinde alınmaya başlamıştır.⁴⁴⁸ Buğday, arpa, mısır, pamuk, afyon ve haşhaş, zeytin, bal, üzüm ve diğer meyveler gibi her ürünün öşrünü belirleme ve toplama usulleri devlet ile birlikte çiftçinin de menfaati gözetilerek bir nizamname ile belirlenmişti.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ *Irak-İran Cephesi I. Kısım*, s. 787-788.

⁴⁴⁵ Mehmed Emin, *agm*, s. 688.

⁴⁴⁶ Ö. Duman, *agt*, s. 61.

⁴⁴⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 937.

⁴⁴⁸ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994, s. 174.

⁴⁴⁹ Bkz. *Aşar Nizamnamesi*, Dersaadet 1321.

Aşar bütçenin en temel gelirlerindendi. Aşarın toplam bütçe içindeki payı yaklaşık %20 nispetindeydi.⁴⁵⁰ Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde, seferberliğin ilanı ile Osmanlı Devleti'nin bütün öşür gelirleri, ordunun iâşe ihtiyacını karşılamak için aynı olarak Harbiye Nezaretine tahsis edilmişti.⁴⁵¹

Aşar savaşa kadar çoğunlukla iltizam usulüyle tahsil edilirdi. Ayrıca emanet usulüne de başvuruluyordu. Savaş döneminde ise üretim miktarındaki dalgalanmalar, işin ehli memur ve mültezim bulunamaması, mevsim ve bölge farklılıkları gibi etkenlerden dolayı iltizam, emanet, teslim ve tahmin gibi farklı yöntemlere baş vurulmuştu.⁴⁵²

Eylül 1915 tarihli belgeye göre Musul Vilayetinden aşağıdaki tabloda gösterilen miktar ve cinsten erzak ve aşar talep edilmişti. Tabloda belirtilen açık miktarı ise satın alımla ile kapatılacaktı.⁴⁵³

Tablo 22: Musul Vilayetinden Talep Edilen İâşe Malzemesi

	Talep Edilen Miktar (kg)	Aşar Miktarı (kg)	Açık Miktarı (kg)
Buğday	6.710.000	3.409.029	3.300.971
Arpa	15.560.000	7.281.124	8.278.876
Bulgur	142.000		
Sebze	1.000.000		
Mercimek		4.900	
Pirinç		29.353	

Savaşın başlarında Basra elden çıkmış, Irak Ordusunun idaresi için Musul ve Bağdat vilayetleri ile sonradan eklenen Diyarbakır Vilayeti'nin Cizre'ye kadar güney mıntıkasının öşür hasılatı tahsis edilmişti. Bağdat Vilayeti'nin 1915 yılı buğday öşrü hasılatı 3.699.869 kg'dı. Aralık ayının onuncu gününe kadar bu miktarın 1.930.375

⁴⁵⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Öşür (Osmanlılar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXIV, 2007, s. 102.

⁴⁵¹ Ö. Duman, *agt*, s. 49.

⁴⁵² **İltizam**: özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması demektir. **Emanet**: vergilendirilenin maaşlı ve kadrolu memurlar vasıtasıyla yapılmasıdır. **Teslis**: memurların hasat mevsiminde köyleri dolaşarak demet halinde tarlalarda duran mahsulün aşar miktarını köy ihtiyar heyetlerinin tahminlerini de göz önünde bulundurarak tespit edip bu miktarı ahaliye zimmetlenmesidir. **Tahmin**: ihalesi ve emanet idaresi mümkün olmayan mıntikalarda vergilerin, geçmiş son üç seneki tahsilat tutarına göre belirlenerek ahali üzerine zimmet kaydedilmesi demektir. **Bkz.** Duman, *agt*, s. 49.

⁴⁵³ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 10, Göm. No: 49.

kg'ı orduya verilmiş ve tamamı da aynı tarih itibariyle tüketilmiş durumdaydı. Geriye kalan kısmın 215.200 kg'ı mülkiye ambarlarında, 1.554.294 kg'ı ise hala çiftçinin elindeydi. Musul vilayetinin 1915 yılı buğday öşür hasılatı 5.780.554 kg'dı. Arpaya gelince yalnız Bağdat vilayetinin 1915 yılı öşür hasılatı Irak ordusunun altı aylık idare için talep ettiği miktarın bir buçuk misliydi. Diyarbekir'in güney mıntıkası yeni eklendiği için bu mıntika hasılatından cepheye henüz erzak gönderilmemişti.⁴⁵⁴

Yukarıdaki durum itibariyle, Irak ordusunun Bağdat vilayeti mülkiye ambarlarında kalan 215.200 kg buğdayı, orduya beş gün ve çiftçinin elinde olduğu bilinen 1.554.294 kg'ın tahsili halinde 34,5 günlük ve Musul vilayetinden gönderilmeyen 5.307.854 kg buğday Musul'dan tamamen gelirse mevcut hasılatına göre Irak Ordusunun 120 günlük iaşesine yetecek, eksik kalacak buğday ihtiyacı ise nakit akçe ile ve satın alma suretiyle tedarik edilecekti.⁴⁵⁵ Ancak nakit talepleri de pek karşılık bulamıyordu. Nitekim Goltz Paşa da 9 Ocak 1916 tarihinde iaşe vd. ihtiyaçlar için Baş Komutanlığa yazdığı talep yazısına herhangi bir cevap alamamıştı.⁴⁵⁶

Savaş uzadıkça üretim düşüyordu. Ordunun en önemli iaşe kaynağı olan aşar gelirleri de bu doğrultuda azalmaktaydı. Öyle ki Musul Vilayeti, talep edilen iaşe maddesi miktarlarını tedarik etmekte güçlük çekiyordu. Ağustos 1915 itibariyle Akra, Zibar, İmadiye kazaları ile Süleymaniye sancağının mevcut hasılatı ancak bu kazalar ve sancağın ihtiyacına yetecek kadardı. Yine de zarzor toparlanan miktar da nakil ücreti olarak mültezime verilecekti. Kerkük ve çevresinden üç milyon kg buğday ve yedi milyon kg'dan fazla arpa aşar olarak toplanabilmişti.⁴⁵⁷ Zor Sancağı'nda da durum benzerdi. 29 Ocak 1916'da sancağın aşarı 6. Orduya gönderilmiş ve sonrasında gereken ihtiyacı karşılayacak kaynak bulunamamıştı. Buna rağmen Zor Sancağı'nın hissedilen şiddetli iaşe ihtiyacını karşılamak için aşarını toplayarak orduya göndermesi Maliye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine bildirilmişti.⁴⁵⁸

Aşar tahsilatında miktarı açısından da sorunlarla karşılaşılıyordu. Menzil müfettişliğinin vilayetlerden istediği miktar Harbiye Nezaretinden talep ettiği

⁴⁵⁴ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-01.

⁴⁵⁵ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-02.

⁴⁵⁶ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 057.

⁴⁵⁷ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 10, Göm. No: 49.

⁴⁵⁸ BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 82-2, Göm. No:1-56.

miktardan yüksekti. Anlaşılan vilayetlere daha fazla söz geçirilebileceği düşünülüyordu. Öte taraftan hasat mevsimi başında planlanan miktarlar da toplanan miktar arasında da fark oluşuyordu. 23 Temmuz 1916 tarihli bir nizamname ile tutarsızlıklar çözülmeye çalışılmıştı.⁴⁵⁹ Buna göre mültezimler aldıkları her aşarı bir deftere kaydedecekler ve bu defterleri ihtiyar heyetlerine tasdik ettirerek kaza tali heyetlerine vereceklerdi. Kaza tali heyetleri de mültezimlerden aldıkları defterlerin içeriklerini başka bir deftere kaydedecek ve doğrudan doğruya İstanbul'a gönderecekti. Bununla birlikte mültezim mahsulünü aldığı çiftçiye aldığı öşür cinsi ve miktarını belirten bir belge vereceklerdi. Böylelikle mültezimler kaza tali heyetlerine verdikleri defter ve çiftçiye verdikleri belge arasındaki farklardan mesul olacaklardı. Aynı durum emaneten idare olan mahallerde aşar memurları için de geçerliydi. Ancak bu düzenleme sorunun devam etmesini engelleyememiş sorun savaşın sonuna kadar da çözülememişti. İaşe miktarını hesap edebilmek için vilayetten istenilen insan ve hayvan miktarları tabloları muhtelif zamanlarda birbirinden 50-100 bin kadar farklı olabilmekteydi.⁴⁶⁰

Öşür elde edilen ürün miktarına göre toplanan bir vergiydi. Durum böyle olunca verimlilik ön plana çıkıyordu. Çekirge istilaları, kuraklık, tarlaların harp sahasında kalması, işgal edilmesi gibi sebepler tahsilat miktarını doğrudan etkileyebiliyordu. İaşe ambarları ve menzil sisteminin merkezi olan Bağdat'ın elden çıkması da yukardaki sıkıntıları katlayarak arttırmıştı. Her hesap artık Musul merkezli yapılıyordu. 1917 Nisan ayında, Musul vilayetinde teslis usulüyle aşar toplanması kararı alındı. Son üç yılın ortalamasına göre aşar toplanacaktı. Bu hesaba göre 13 milyon kg buğday ve 13 milyon kg arpa aşar hesaplanmıştı. Yağmur yağmaması ve bazı tarlaların harekât alanında kalması gibi ihtimaller düşünülerek bu miktarlardan birer milyon kg düşürülmüştü. 12 milyon kg buğday ve 12 milyon kg arpa tahsil edilecekti. Bu hesaplar önceki yılların ortalamasıydı ve bu yıllarda verimlilik beklenen düzeydeydi. Ancak 1917 yılına gelindiğinde beklenen yağmur gitgide gecikiyordu. Yağmur geciktikçe toplanması planlanan aşar miktarı da düşüyordu. Elde iaşe malzemesi de kalmamıştı

---

⁴⁵⁹ Bkz. *Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Aid Nizamname*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

⁴⁶⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-1a.

ve tarlalardaki ürün tüketilmeye başlamıştı.⁴⁶¹ Aynı tarihlerde Şirket havalisinde çekirge istilası, Süleymaniye sancağında kuraklık ve bir bitki kurdu ortaya çıkmıştı.⁴⁶²

Tüm bu sebeplere bir de aşar tahsilatı yönteminde değişiklik eklenmişti. Hükümet emanet usulünden iltizam usulüne geçmeye karar almıştı.⁴⁶³ Karar geç alınmış ve mültezimlerle anlaşmak da vakit almıştı. Ayrıca emanet usulünün devam ettiği yerlere de memur göndermekte gecikilmişti. Zaten verimlilik düşüktü bir de tahsilat sorunları da eklenince 1917 aşarı bir önceki yılın yarısından biraz fazlası kadar toplanabilmişti. 1917 yılı şiddetli bir iâşe buhranına doğru istikrarlı bir şekilde ilerliyordu.⁴⁶⁴

1917 yılı aşar hasılatı 300 milyon kg aynî alınmıştı. Bu o tarih itibariyle 13-13,5 milyon lira civarındaydı. 1,5 milyon lira da bedel alınmıştı. Toplam aşar hasılatı 14,5-15 milyon liraya karşılık gelmişti.⁴⁶⁵

Ağustos ayına gelindiğinde 6. Ordu Komutanı ve 6. Mıntika İâşe Heyeti Reisi Halil Paşa'nın imzasıyla bir talimatname yayımlanarak sorunlar giderilmeye çalışılmıştı. Talimatnamede köylerin ihtiyar heyetlerince aşarın eksiksiz toplanmasına nezaret etmeleri, belirlenen miktarı ödeyemeyen köylünün de ödeyeceği miktarın hafifletilmesi ancak bu miktarın diğerleri tarafından mümkün mertebe tamamlanması emredilmişti. Aynı şekilde kazalarda da kazalara tahakkuk eden miktar hazırlanacaktı. Tahakkuk edilen miktarı tamamlayamayan köylerin eksikleri mahsulü bol olan diğer köylerden tamamlanacaktı. Eksik çıkmaması için liva, kaza komisyonları ve bilhassa kaymakamların sık sık denetleme yapması emredilmişti. Tüm bu düzenlemeler neticesinde Musul vilayetinden en fazla %5 fireye müsaade edilmişti. Fire fazla çıkarsa %5 nispetine düşünceye kadar ambar teslimi yapılamayacaktı.⁴⁶⁶

---

⁴⁶¹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1; ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-1.

⁴⁶² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-2.

⁴⁶³ Maliye Nazırı Cavid Bey, bazı vilayetlerde daha sonra uygulamak üzere askıya alındığını açıkladığı emanet usulü için bazı vilayetler hakkında özellikle açıklama yapmıştı. Buna göre 1917 yılında Suriye'de uygulanan bu usul sonraki sene de uygulanacaktı. Aynı şekilde 1917 yılında uygulama imkânı bulunan yerlerde de aynı durum söz konusuydu. Ancak 1917 yılında Musul Vilayeti istisna ad edilmişti. 1918 yılının daha başlarında vilayetten nezarete gönderilen telgraflarda emanet usulünün Musul'da uygulanmasının mümkün olmayacağı söyleniyordu. Bkz. Cavid Bey, "Cavid Beyefendinin Nutku", *Tanin*, 25 Şubat 1918, s. 2.

⁴⁶⁴ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3.

⁴⁶⁵ "Cavid Beyefendinin Nutku", *Tanin*, 25 Şubat 1918, s. 2.

⁴⁶⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-9.

Hesabı tutturmak yine de mümkün olamıyordu. 1918 Ocak ayının tahsilat ve teslimatı beş yüz bin kg kadar noksandı. Hayvanlar açlıktan ölme noktasına gelmişti.⁴⁶⁷ Mart ayı başlarında 13. Kolordu başta olmak üzere cepheyi şiddetli bir açlık bekliyordu.⁴⁶⁸

Bu sorunların yanında bölgede efrat gibi defterdar, muhasebeciler ve diğer memurlar da yerliyidiler. Çoğu memurun da neredeyse hiç tahsili yoktu. Bunun yanında köylü, ekini tarlasında dövüp kaldırmaktaydı. Bu sebeple mültezimler iltizam ettikleri köylere gitmezdi ve harman bittikten sonra *pâkâne* denilen yemin vermek suretiyle tahsilat yapılırdı. Ancak bunun güvenilirliği çok düşüktü. Çünkü halk pek kolayca her şeye yemin edebiliyordu. Durum böyle olunca dürüst kimseler iltizama talip olmuyordu. Dürüst olmayan mültezimler de ya üreticinin ocağını söndürecek şekilde kendi menfaatine çok aşar alıyordu ya da aşar alamadığını öne sürerek topladığını devlete ödemişiyordu. Devlet de vatandaş da zarara uğruyordu.⁴⁶⁹ Bu sorunun çözümü için emanet usulüne başvurarak asker nezaretinde tahsilat yapılma yoluna gidilmişti. Ancak bu usulle yapılacak tahsilat için de çok fazla askere ihtiyaç duyulmuştu. Bu durumu cephe açısından mahzurlu gören Halil Paşa Dahiliye Nezaretine 14 Mart 1918'de gönderdiği yazıyla Musul vilayetinin bu seneki tahsilatının ihale usulüyle yapılmasını talep etmişti.⁴⁷⁰

Bir örnek olarak Bâziyân ve Mamûre kazâları gibi yerlerde 500 lira değerinde aşarı olan bir köyden ancak on-on beş lira ancak toplanabiliyordu. Çünkü Hemavend ve Bister aşiret ağaları mültezim olarak ürüne istedikleri fiyatı verebilmekteydi. Artık bu ağaların verdiği fiyat üzerine kimse fiyat veremezdi. Bu iki aşiret arasında rekabet bile yoktu. Köyleri aralarında taksim etmek suretiyle anlaşmışlardı. Birisi diğerinin musallat olduğu köye müdahale etmezdi. Bu ağalar öşrü, bir hükümet bir de kendilerine ait olmak üzere iki kat tahsil ederlerdi. Agnâm rüsumunda da aynı muameleyi yapıyorlardı. Biçare ahali hem hükümetin hem ağaların hissesi olmak üzere agnâm rüsumunu da iki kat vermek mecburiyetinde kalmaktaydılar.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-8.

⁴⁶⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-12.

⁴⁶⁹ BOA, DH.İ.UM, Nr. E-40/1, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 366-367.

⁴⁷⁰ BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 579, Göm. No: 156.

⁴⁷¹ BOA, DH.İ.UM, Nr. E-40/1, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 367.

Aşar, savaş boyunca ordunun en önemli iâşe kaynağı olmuştur. Ancak büyük önemine rağmen aşar tahsilatı tam düzene koyulamamıştır. Aşarın tek başına ihtiyacı karşılayamaması sürekli temin edilmesi zorunlu olan iâşe maddesinin satın almayla desteklenmesini gerektirmiştir.

2.3.3 Mübayaa (Satın Alma)

Tekâlif-i harbiye yöntemiyle ortaya çıkan sorunların bertaraf edilmesi için gerekli yasal düzenleme 4 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükela kararıyla yapılmıştır. Bu karara göre iâşe ihtiyacı aşar dışında sadece mübayaa yöntemi ile sağlanacaktı ve Yemen, Hicaz, Asir bölgeleri dışında ordu şu şekilde iâşe edilecekti:

Ordunun ekmeçlik, yemeklik ve yemlik hububatı bundan böyle aynen alınacak olan aşar zahiresiyle karşılanacak, çiftçilerin ve tüccarın elindeki bu tür maddelere el konulmayacak, eksik kalan kısım piyasadan satın alınacaktır.

- 1. Ordunun et ihtiyacı için erkek küçükbaş hayvanların %15'i tekâlif-i harbiye usulüyle alınacak, eksik kalan kısım ve sadeyağ piyasadan satın alınacaktır.*
- 2. Zeytin ve zeytinyağı tekâlif-i harbiye usulüyle alınacaktır.*
- 3. Kahve, çay, petrol ve şeker gibi ithalat mallarının ihtiyaca göre %15-%25'ine ordu adına el konulacaktır.*
- 4. İhraç edilen palamut ve çam kabuğunun %15'ine el konulacaktır*
- 5. Bunun dışında hiçbir şeye el konulmayacak, ihtiyaç duyulan bütün yiyecek maddeleri piyasadan satın alınacaktır.*

Alınan bu kararların uygulanabilmesi için ayrılan ödenek Harbiye Nezareti emrine verilmişti. Nezaret, her ay bu ödenekten vilayetlere erzak alımı için uygun miktarda para gönderilecekti. Satın alımın nasıl yapılacağı da yine Harbiye Nezareti tarafından düzenlenecek bir talimatnameyle belirlenecekti.⁴⁷²

Mübayaa yönteminin de çok dikkatli ve ince bir hesapla yapılarak uygulanması gerekiyordu. Musul vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 5 Eylül 1915 tarihli yazıda; Mübayaa yöntemi aşardan eksik kalan miktarı tamamlamak için zorunlu bir

⁴⁷² Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 76-77.

yöntem olduğu ancak bir anda yüklü miktarda zahire alımı yapılırsa hazinenin bundan çok zarar göreceği ve ayrıca çarşıdan kendi ihtiyacını karşılayan ahalinin de bu külliyetli alım sonrası oluşan fiyat artışından kötü etkileneceği belirtilmişti. Vilayet, mübayaadan önce aşarın dikkatli tahsil edilmesini, kısmen tekâlif-i harbiye ile bazı köylerden bir miktar zahireye el konulduktan sonra açığın kısım kısım piyasadan satın alınmasının gerektiğini bildirmişti.⁴⁷³

Bu sıralarda Enver Paşa, Türklere kendini kabul ettirip sevdiren Goltz Paşa'yı Irak Cephesi'nde yeni kurulan 6.Ordu komutanlığına atamıştı. Goltz Paşa'nın bu cephedeki görevi Almanya açısından, çok çabalamalarına rağmen yanlarında savaşa sokamadıkları İran'ın içlerine yapılacak harekâtı Alman menfaatlerini muhafaza edecek şekilde idare etmekte.⁴⁷⁴ Almanlar, bu cephedeki birliklerin yönünü tamamen İran'a çevirmeye çalışıyordu. Sırf bu yüzden İran hareketinin masraflarını Almanya üstlenmişti.⁴⁷⁵ Ancak Enver Paşa da bu atamada Goltz Paşa'nın derin tecrübesinden yararlanmak istemesinin yanında muhtemelen İran harekâtı için Almanya'dan cereyan edecek para akışının bir Alman komutan tarafından kontrol edilmesi ve ortaya çıkacak sorunların bizzat bir Alman komutan tarafından görülmesini istemekteydi. 1915 yılının aralık ayı başlarında cepheye gelen Goltz Paşa ayağının tozuyla 9 Ocak 1916'da iâşe ve diğer ihtiyaçların karşılanması için Başkomutanlıktan istediği 100.000 liranın gecikmesinden yakınıyordu.⁴⁷⁶ Bu durum da yukardaki ihtimali kuvvetlendiriyordu.

Piyasadan serbest mübayaaya yöntemi tüm çabalara rağmen istenilen sonucu vermemişti. Fiyat artışı sürdükçe fakir halk da hazine de kötü etkilenmekteydi. Bunu önlemek için Ekim 1915'te bir düzenleme ile fiyatlara narh koyma yoluna gidildiyse de ürününü istediği fiyata satamayacağını anlayan tüccar pazara bile çıkmıyordu.⁴⁷⁷ Bu manzara karşısında serbest mübayaaya yönteminden vazgeçilerek 30 Nisan 1916'da çıkarılan bir geçici kanunla tekâlif-i harbiye kanununa istinaden oluşturulacak tekâlif-i harbiye komisyonlarıyla iâşe ihtiyacının temin edilmesi kararı alındı. Bu kanunla gelen uygulamanın bir öncekinden farkı daha önce mazbata karşılığı alınan ihtiyaç

⁴⁷³ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 10, Göm. No: 49.

⁴⁷⁴ Çolak, *age*, s. 40-41.

⁴⁷⁵ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 630-631.

⁴⁷⁶ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 057; V. Yılmaz, *agt*, s. 180.

⁴⁷⁷ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 10, Göm. No: 49.

maddeleri nakit para karşılığı satın alınmasıydı.⁴⁷⁸ Ancak üretici ve tüccar elindeki ürünü satıp satmama konusunda serbest değildi. Piyasa şartları doğrultusunda hükümetin belirlediği fiyatlarla (çoğunlukla da piyasanın altında belirlenen fiyatlarla) elindeki malı satmaya mecburdu.⁴⁷⁹

Bu kanunla da mevcut sorunlar çözülemeyince hükümet 23 Temmuz 1916'da bir geçici kanun daha çıkardı.⁴⁸⁰ Bu kanunun uygulanması için de bir nizamname düzenlenmesi maddesi eklenmişti. Bu çerçevede 25 maddeden oluşan bir nizamname hazırlanarak yayımlandı.⁴⁸¹

Nizamnameye göre ordu ve ahalinin iâşesinin temin edilmesi açısından Osmanlı toprakları üç mıntıkaya taksim edilmişti. Birinci mıntıka İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın ve Kastamonu vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kala-i Sultaniye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livaları; İkinci mıntıka Suriye, Beyrut, Adana vilayetleriyle Halep merkez, Kudüs Şerif, İçel ve Cebel-i Lübnan livaları; Üçüncü mıntıka bu iki mıntıka haricinde kalan mahallerdi. Maraş ve Ayntab livaları da üçüncü mıntıkaya dâhildi.

Bu taksime göre Irak Bölgesi üçüncü mıntıka dahilindeydi. Bu mıntıka da buğday, un, arpa, mısır, akdarı, yulaf, çavdar, kaplıca, burçak türü hububatın alımı ve satımı serbestti. Yine bu mıntıka dahilinde Harbiye Nezareti, usulüyle mübayaada bulunabilecekti. Mıntıkadaki mahallerde merkez iâşe heyeti göreceği lüzum üzerine bu kanun ve nizamname hükümlerini uygulamada yetkiliydi. Ordu ile halkın iâşe temini için yeni oluşturulacak Merkez İâşe Heyeti yetkili kılınmıştı. Tekâlif-i harbiye kanununa istinaden oluşturulacak tekâlif-i harbiye komisyonlarıyla iâşe ihtiyacının temin edilmesi kararı alınmıştı. İhtiyacından fazla mahsulü olan her şahıs Merkez İâşe Heyetince belirlenen fiyatlar üzerinden hububatı satmaya mecburdu. Zahrenin ihtiyaç olan mahallere sevki için de nakil araçlarına askeriyece el konulabilecekti.

---

⁴⁷⁸ “Tekâlif-i Harbiyenin Suret-i Tarhına Mütedair 4 Ramazan 1332 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 938.

⁴⁷⁹ Ö. Duman, *agt*, s. 67.

⁴⁸⁰ “İâşe Kanun-ı Muvakkati”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 1230-1231.

⁴⁸¹ *Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İâşesini Temin Zımnında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname*, Matba-i Amire, İstanbul 1332.

İaşe maddesi temin edilirken miktarların birbirini tutması için yeni tedbirleri de içeren bu kanun ve nizamnamede ağır cezalarla zahire kaçakçılığının önüne geçilmeye çalışılmıştı. Nizamnamenin 24. Maddesi şöyleydi: *Talî heyetler ile tevzi' heyetleri azasından, anbar, polis, ziraat bankası memurlarından ve tüccar ve ahaliden işbu nizamname ahkâmını suiistimal veya bu ahkâma mugayir hareket edenler ve vesikasız mübayaatta bulunanlar ve iaşe heyeti namına olmaksızın ikinci maddede ta'dad olunan zehairi bir mahalden diğer mahale şimendifer veya sair vesait ile kaçırınlar ve kaçırınlara muavenet ve delalet eden şimendifer memurları vesair memurin ve eşhas hakkında 10 Temmuz sene 1332 tarihli kanununun yedinci maddesi ahkâmı tatbik olunacağı gibi kaçırılan zehair de mektum (vergiden kaçırma) addolunarak mahalleri memurin-i hükümeti tarafından cezaen bilabedel zabt ve iaşe heyetine teslim edilecektir.*⁴⁸²

Ayrıca oluşturulan Merkez İaşe Heyetine idaresi için devlet bütçesinden üç milyon lira borç verilmesi kararlaştırılmış, 23 Temmuz 1916'da bu miktar geçici bir kanunla arttırılarak üç buçuk milyon liraya çıkarılmıştı.⁴⁸³

Bu nizamnamede önemli bir madde de ithal edilecek zahirenin, iaşe heyetinin belirlediği fiyatlara tabi olmaksızın pazar fiyatına satılabilişiydi. Böylece erzak darlığını ithal ürünle en azından rahatlatmak hedeflenmişti. Ancak bu uygulama kendi ürettiği ürünü ithal gibi göstererek istediği fiyata satmak gibi suiistimallere sebep olabiliyordu. Bunların yaşanmaması için Merkez İaşe Heyetinin ithalatçı ile sürekli temasta olması ve ithal ettiği ürünün cinsi ve miktarının kayıt altına alınması gerektiği belirtilmişti.⁴⁸⁴

Yine 23 Nisan 1916 tarihli kanuna dayanan 12 Nisan 1917 tarihli düzenlemeyle ülke toprakları 5 iaşe mıntikasına ayrılmıştı. Buna göre 5. Mıntika Musul Vilayeti ile Zor Sancağı'nı içeriyordu. Bu mıntikalarda Genel Merkez İaşe Heyetine bağlı bir Mıntika

---

⁴⁸² 10 Temmuz 1332 tarihli geçici İaşe kanununda, kaçırılan veya tağşiş edilen miktar hazine adına ceza olarak alınacaktır. İbaresini 25 Ağustos 1332 tarihli geçici kanunla "İaşe Heyeti namına ceza olarak bedelsiz alınır" şeklinde değiştirilmiştir. Çünkü bütün sorumluluk heyete yüklenmiş, üç milyon liralık miktar da yine aynı heyete borç olarak verilmişti.

⁴⁸³ "22 Ramazan 1334 Tarihli İaşe Kanun-u Muvakkatinin 4. ve 6. Maddelerini Muaddel Kanun-u Muvakkat", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 1374.

⁴⁸⁴ *Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımnında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname*, Matba-i Amire, İstanbul 1332.

Merkez Heyeti oluşturulacaktı. Merkez heyetleri mıntıka dahilindeki nüfusun mevcudu ile mahsulün miktarını tahkik ederek sonucunu genel merkeze bildirecekti. Genel merkezden aldıkları izinle mıntıka heyetleri bölgenin ihtiyacını karşılamak üzere mübayaa yapabilecekti.⁴⁸⁵

1917 yılının mayıs ayında kolorduların iaşesini hasat zamanına kadar temin edebilmek için fazladan bir çaba sarf edilmişti. Musul merkezinde bulunan mübayaa komisyonundan başka dört mübayaa komisyonu daha tertip edilmişti. Bunlardan biri Telaşir biri Telafer'e diğeri Karakuş ve civarına ve dördüncüsü de Cizre-Zaho ve civarına gönderilmişti. Telaşir'den 200 ton buğday ve 500 ton arpa ve Karakuş ve civarından ve Kerkük'ten 100 ton buğday 1.000 ton arpa ve Telafer, Zaho, Cizre ve civarlarından da yüzer ton buğday ve beş yüz ton arpanın mübayaasına emir verilmişti. Ayrıca 18. Kolordunun idaresi için 100.000 kg arpa Erbil'den satın alınmıştı.⁴⁸⁶

İaşe ihtiyacının aşar ile karşılanamayan kısmının tamamen mübayaa yöntemi ile sağlanması verimlilik ve hasat miktarıyla doğrudan doğruya ilişkiliydi. Çünkü aşarın bir veya iki misli olarak mübayaa yapılması gerekiyordu. 1917 Mayıs ayına gelindiğinde yağmur pek az yağmıştı. Hatta Salahiye'de mahsül daha tarladayken yedirilmeye başlanmıştı. 6. Ordu Levazım Reisi Vekili Tevfik Bey'in ifadesiyle hasat miktarı *düşman bir devletin tahvilatı gibi günden güne azim farklarla tenezzüle uğruyor*"du. Daha önce de belirtildiği gibi 12 milyon kg toplanacağı umulan buğday miktarı 9 milyon kg'a kadar düşmüştü. Bu da iki misli mübayaa ile hesaplanınca 9 milyon kg eksik toplanması anlamına geliyordu.⁴⁸⁷ Haziran ayına gelindiğinde iaşe ihtiyacı büyük miktarda artmıştı. 6. Ordu Komutanlığı Harbiye Nezaretine acilen satın alım yapılmazsa ordunun aç kalacağını bildirmişti. Tedbir olarak da harmanlar ortadan kalkmadan aşar ve bir misli mübayaanın yapılması talep edilmiş ve bunun da 1.5 ay süreceği bildirilmişti. Yine de aşar ve mübayaa ordunun dörtte üç buğdayını ve dört aylık arpasını temin edebiliyordu.⁴⁸⁸ İaşe sıkıntısı gitgide çözülemez bir hal almıştı. Bunun çözümü için 6. ve 7. Orduların amiri olarak (ilerleyen süreçte Yıldırım Ordular

⁴⁸⁵ "Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşredilen 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanun-u Muvakkatin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında 29 Ağustos 1332 Tarihli Nizamname Kaim Olmak Üzere Tanzim Olunan Nizamname", 12 Nisan 1333, *Düstur*, Cilt: IX, 2. Tertip, s. 646-648.

⁴⁸⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3a.

⁴⁸⁷ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-2.

⁴⁸⁸ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3.

Grubu) Halep’te bir Menzil Baş Müfettişliği teşkil edilmişti. Bu müfettişliğe verilen talimatın, mübayaa ile ilgili hususları şöyleydi: *Kıtaatın iaşesi 6. Menzil Müfettişliği ile Fırat Menzil Müfettişliği tarafından temin olunur. Menzil müfettişliklerinin teklifi üzerine Menzil Baş Müfettişliği mübayaa komisyonlarının teşkili tesisi ve mübayaa olunacak şeylerle bunun nerede teslim olunacağı hakkında evamir verir ve muhtelif depolarda iddihar olunacak levazım-ı iaşeyi temin eder.*

*Ordu Grubu Kumandanlığı tarafından Menzil Baş Müfettişliği emrine amade kılınan madeni para ile tediyat Menzil Baş Müfettişliğinin- ordu grubu kumandanlığının muvaffakiyetiyle- tayin edeceği vezneler vasıtasıyla icra olunur.*⁴⁸⁹

Daha sonra Yıldırım Ordular Grubu Komutanı sıfatıyla Falkenhayn 17 Temmuz 1917’de 8 maddeden oluşan bir mübayaa talimatı hazırladı.⁴⁹⁰ Bu talimatta, yarısı menzil müfettişlikleri diğer yarısı Menzil Baş Müfettişliği tarafından tayin olunacak vekillerden oluşan yeni mübayaa komisyonları oluşturulacaktı. Mıntıka dahilinde yalnızca bu komisyonlar madeni para ile mübayaa yapabilecekti. Kâğıt ve madeni paraların hangi şartlarda ödeneceğini yine bu komisyonlar tayin edecekti. Komisyonlar ambarlara teslim edilen mahsulün cinsi ve miktarını tetkik etme hakkına sahiptiler. Bu komisyonların işleyişi hakkında rapor verme ve bu komisyonları himaye etme görevi Menzil Baş Müfettişliğine görevlendirilen Kaymakam Byron tarafından yapılacaktı. Ayrıca 6. Ordu Menzil Müfettişliğine iki Alman mülazım ile bir Alman çavuş ve Fırat Menzil mıntıkasına da iki Alman mülazım ve bir de Alman idare kâtibi mübayaa komisyonları için tayin edilmişti. Mübayaa komisyonunda değişiklik yapma veya sayının arttırılmasında Baş Müfettişlik serbest bırakılmıştı. Baş Müfettişlik para sarfiyatında tek yetkili konumuna gelmişti. Artık yalnız aşar ve bir misli mübayaa hükümet vasıtasıyla yapılacaktı.

Serbest mübayaa adı altında görevlendirilen Alman subayları ağustos ayında üstesinden gelecekleri ümidiyle işe giriştiler. Alman memurları Musul, Kerkük ve Diyale Nehri’nin doğusu olmak üzere üç yere dağıldılar. Bunlardan birisi 13. Kolordunun Diyale’nin doğusundaki birliklerin iaşesini temin etmek için gönderildi.

⁴⁸⁹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3a.

⁴⁹⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4.

İlk olarak süvari livasıyla bu livayı takviye eden birliklerin iaşesini temin etmesi istenmiş, durumdan 13. Kolordu haberdar edilmişti. Tüm bu çabaya rağmen 13. Kolordunun iaşe ihtiyacını karşılayabilmek için yeterli nakil aracı bulunamamış kolordu hayvanlarından özellikle Diyale'nin doğusunda kalanlardan telef olanlar olmuştu.

Nakil aracı 18. Kolordu için de büyük problem olmuştu. Temmuz ortasından eylül ortalarına kadar süren aşırı sıcaklar Dicle sularının azalması, kolordunun yegâne nakil aracı olan keleklerin hareketine darbe vurmuştu. Keleklerin yaklaşık yarısı sıcaklara dayanamayarak yırtılmaktaydı. Durumu kurtarmak için 13. Kolorduya 9 Eylül'de 15.000 lira gönderilerek idareten harp mıntikasından satın alım yapılması emredilmişti.

Bu arada Menzil Baş Müfettişliğinden verim alınamamıştı. Baş Müfettişliğe bağlı mübayaa komisyonları 6. Ordunun iaşe ihtiyacını karşılamakta aciz kalınca 6. Ordu Komutanlığı, eylülün ortalarında Yıldırım Ordular Grubundan mübayaa usulünün değiştirilmesini talep etmişti. Bunun üzerine Musul Vilayeti dahilinde tüccar ve çiftçinin yiyeceği miktardan fazlasının mübayaa edilmesini, vermek istemeyenden zorla alınmasını ve fazla mahsulü olanları ihbar edenlerin mükâfatlandırılacağı cevabı verilmişti. Vilayet de fiyat belirlemek üzere görevlendirilmişti.⁴⁹¹

18 Ağustos 1917 tarihli bir kararnameyle de yeni düzenlemeye gidilmişti. Bu kararname ile Harbiye Nezaretine bağlı bir İaşe Genel Müdürlüğü teşkil edilmişti. İaşe-i Umum Heyeti tüm yetkilileri, hesabındaki parayı bu müdüriyete devredecek ve devlet bütçesinden tahsil edilen üç buçuk milyon liranın henüz bütçeden tahsil edilmeyen kısmı da Genel Müdürlüğe aktarılacaktı. 23 Temmuz, 7 Eylül, 7 Kasım 1916 tarihli geçici kanunlar bu kararname ile birlikte feshedilmişti.⁴⁹²

18 Ağustos 1917 tarihli kararnameyi uygulayabilmek üzere bir de talimatname hazırlanmıştı. Bu talimatnameye göre orduların her birinde bir mıntika iaşe heyeti, her vilayet, liva ve kaza merkezinde bir iaşe komisyonu teşkil edilecekti. İaşe mıntıkları da mıntikadaki ordu numarasıyla adlandırılacaktı. Bu mıntika iaşe heyetleri de ordu

⁴⁹¹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4; ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4a.

⁴⁹² "İaşe-i Umumiye Kararnamesi", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IX, 18 Ağustos 1917, s. 708-710.

komutanlıklarına bağılıydı. Üyeleri; ordu mıntıkası dahilindeki valilerle müstakil mutasarrıflar ve bunların defterdar ve muhasebecilerinden oluşturulacaktı.

Bu talimattaki mübayaa ile ilgili düzenlemeler şöyleydi: hasat zamanında çiftçi ve tüccarların muhtaç olduğu ekmeklik, yemeklik ve yemlik hububatı ve pirinç, zeytin ve zeytin yağı ve şekerin azami bir yıllık ihtiyacı kendilerine ait olmak üzere fazlası iaşe komisyonu tarafından belirlenecek fiyatla satın alınacaktı. Herkes elindeki ürün miktarı hakkında malumat vermeye mecbur tutulmuştu. Ayrıca iaşe heyetleri, buldukları mıntıkanın mevkii ve iklimine göre insan ve hayvanlar için yıllık azami tüketim miktarını İaşe Müdüriyetine bildirerek tasdik ettireceklerdi. İaşe maddelerinin aracı sayısını arttırarak fiyatlarının yükselmesine sebep olacağından kaza dışına erzak ticareti yasaklanmıştı.

Talimatnameye göre satın alım, aşarın bir misli kadar yapılabilecekti. Bu bir misli mübayaa iaşe heyetinin tayin ettiği fiyatın İaşe Genel Müdürlüğü tasdiğiyle cereyan edecek bu çerçevede ödeme yapılacaktı. İki misli mübayaa gerekirse yine aynı uygulama yapılmakla birlikte birinci misli mübayaada verilen fiyattan daha yüksek bir fiyat üzerinden ürün sahibine ödeme yapılacak. Üçüncü misline ihtiyaç duyulur ise, önce ekmeklik, yemeklik, yemlik, tohumluk miktarı düşülecek, fazla kalan kısım önce o köyün ihtiyaç sahibi olan ahalisine tevzi edilecek kalan miktar satın alınacaktı. Ayrıca 3. misli mübayaa da bir öncekinden daha yüksek fiyatla yapılacaktı.⁴⁹³

Aslında Bağdat'ı İngilizlerden geri almak için 1917 yılında büyük bir taarruz planlanıyordu ve Falkenhayn bu amaçla bölgeye tayin edilmişti.⁴⁹⁴ Daha sonra planlanan taarruzun yönü 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın⁴⁹⁵ ya da Almanların baskısıyla yön değiştirilerek Filistin'e dönmüştu. Durum böyle olunca Irak Cephesindeki sorunların çözümü yine ertelenmişti.⁴⁹⁶

---

⁴⁹³ 18 Ağustos Sene 333 tarihli İaşe-i Umümiye Kararnamesi Suret-i Tatbikiyesini Müş'ir Talimâtname, Dersaadet 1333.

⁴⁹⁴ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 90, ATASE Yayını, Ankara 1990, s. 140.

⁴⁹⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 227-230.

⁴⁹⁶ Bkz. Kemal Atatürk, *Suriye ve Irak (Atatürk'ün Kaleminden 8)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2018, s. 37; Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 47, Cilt: XVI, Temmuz 2000, s. 398-400; L. V. Sanders, *age*, s. 218; Jehuda Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 196.

Cephedeki sorunlar gitgide büyüdüğünden bunların çözümü için 23 Eylül 1917 tarihinde 6. Ordu Komutanı ve 6. Mıntika İaşe Heyeti Reisi olarak Halil Paşa ile Musul Vali Vekili ve 6. Ordu Menzil Müfettişi Miralay Ali Ruşen Bey imzalı bir İaşe Talimatnamesi hazırlanmıştı. Bu talimatı diğerlerinden ayıran taraf, Irak Cephesi hesap edilerek yazılmış olmasıydı. Talimatta maddeler sıralanmadan önce bir açıklamayla giriş yapılmıştı. Girişte Musul vilayetinin aşarı ile bir misli mübayaaya ve kısmen serbest mübayaaya ile Altıncı Ordunun iaşe ihtiyacının karşılanabileceğinin umulduğundan bahsedilmişti. Aşarın bir misli mübayaası için de ücretin dörtte üçü kâğıt dörtte biri de madeni parayla ödenmek üzere buğdayın kg'ı altı kuruş ve arpanın kg'ı da dört kuruş olarak belirlenmişti. Ancak beklenen yağmurlar yağmadığı gibi mevcut mahsulü çekirge istilası ve don vurmıştu. Eksik kalan miktarın serbest mübayaaya ile satın alınması düşünülse de fiyatlar yükseldikçe ile bu da mümkün olmamıştı. Diyarbakir, Halep, Adana, Suriye, Beyrut gibi vilayetler örnek alınarak tamamı kâğıt parayla olmak şartıyla iki misli mübayaaya ile açık kapatılmıştı.

Musul Vilayetine ihtiyacının karşılanması için gereken para Maliye Nezaretinden gönderilmeyince Vali Memduh Bey vilayette toplanacak öşrün madeni para olarak toplanması emrini vermişti. Durumdan hoşnut olmayan ahali durumu Nezarete şikâyet edince, Maliye Nazırı imzasıyla, kanuna aykırı bir şekilde halktan vergisini nakden toplatamayacağı üzerine Vilayete acil bir uyarı yazısı gönderilmişti.⁴⁹⁷

Tablo 23: Eylül 1917 Diyarbakir, Halep, Adana, Suriye, Beyrut Vilayetlerinde Fiyatlar (kâğıt para ile)⁴⁹⁸

Cinsi	Kg Fiyatı (Kuruş)
Buğday	4
Arpa	3
Mercimek	3
Nohut	4
Bakla	3
Burçak	2
Mısır	3
Ak darı	3
Patates	5
Fasulye	5

⁴⁹⁷ BOA, DH.İ.UM, Nr. E-40/1, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 389-390.

⁴⁹⁸ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-8.

13 Eylül 1917'de üçüncü mislinin cebren mübayaası için emir verilmişti. 13. Kolorduya gönderilen talimata göre buğday, arpa, pirinç ve mısırın azami 4 kuruş, beyaz darıya üç kuruş, kum darıya da yüz para verilecekti. Mübayaaya yapılırken fakara ahalinin tohumluğu ve bir senelik ihtiyacının kendisine bırakılması ve kişi başı ihtiyaç da günlük ortalama üç yüz gram olarak hesaplanmıştı.⁴⁹⁹

Yine Eylül ayında İran'dan yüklü miktarda zahire getirecek tüccarların bulunduğu ve bunların müsadere ve cebren mübayaaya ile elindeki ürünü almamak şartıyla zahirelerini satacakları haberini göndermişlerdi. Bunun üzerine Halil Paşa tüccarların askeriye tarafından verilen vesikayla birlikte kendilerine uygun güven ortamının sağlanmasını emretmişti.⁵⁰⁰

Tüm düzenlemelere rağmen iâşe temini yine umulduğu gibi yürümüyordu. 1917 aralık ayında, arpa neredeyse hiç yoktu ve hayvanlara üzüm, çeltik, maş gibi insan yiyecekleri verilmesi kararı alınmış, bu karar mübayaaya komisyonuna bildirilmişti. Ancak komisyonun önerdiği fiyatları beğenmeyen çiftçi ve tüccar malını satmak istemiyordu. Acil ihtiyaç olduğundan 6. Ordu Menzil Müfettişi Miralay Ruşen Bey 6. Ordu Komutanlığından gerekirse cebren mübayaaya yapılmasını talep etmişti.⁵⁰¹ Aynı tarihlerde Yıldırım Ordular Grubu Erkanı Harbiyesinden 6. Ordu Komutanlığına gelen yazıda, Irak dışından satın alınacak erzak fiyatları verilerek, satım alım yapan Alman ambarlarıyla Osmanlı depo birliklerinin müşterek hareket edip piyasadan alınacak erzak miktarını iyi ayarlamaları, fiyat artışına sebebiyet vermemeleri uyarısı yapılmıştı.⁵⁰²

Bu koşullarda iâşe ihtiyacını karşılamak imkânsız hale gelmişti. Gerekli miktarda zahire toplanamadığı gibi mübayaaya için de para bulunamıyordu. 6. Ordu Menzil Müfettişi Miralay Ali Ruşen Bey'e göre vilayetin kasasında yeterli miktarda para vardı. Bunun için mülkiye memurları, jandarma, Hilal-i Ahmer çalışanları ve mahkumlardan oluşan toplam 10.181 insan ve 1.850 hayvanı bulan mevcudu Menzil Müfettişliğinin iâşe kuvvetinden çıkararak bunların iâşesini Musul Vilayetinin

⁴⁹⁹ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-86.

⁵⁰⁰ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-91.

⁵⁰¹ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-93.

⁵⁰² Et: beher kilosu 6 kuruş, buğday 4 kuruş, arpa 2,5 kuruştan, bkz. ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-79; ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-80.

karşılanması gerekirdi. Ona göre vilayetin ağnam rüsümü olarak aldığı koyunları 6. Ordu, mahalli rayiç üzerinden vilayetten satın alacaktı. Ordudan vilayete ödenen bu para ile de adı geçen grupların iaşesi sağlanabilirdi.⁵⁰³ Bu öneriyi kabul eden Halil Paşa da Musul vilayetine, artık memur ve jandarmaları 6. Ordunun iaşe etmesinin mümkün olmadığını bildirmişti.⁵⁰⁴ Daha sonra Halil Paşa, 1 Mart 1918'de de vilayete ağnam rüsümünü para olarak almalarını ve bu paranın hiçbir yere harcanmadan orduya verileceğini, ayrıca jandarma, memur ve zabıtların de menzil müfettişliğince iaşe edileceklerini bildiren bir yazı göndermişti.⁵⁰⁵

Diğer taraftan 12 Nisan 1918 tarihli belgeye göre; ordu iaşesini daha uzun bir süre yettirebilmek için alınan tedbirler arasında memur ve jandarmaya verilen ekmeçlik buğday ve yemlik arpanın kesilmesi vardı. Bunu yapabilmek için ağnam tekâlifi koyun olarak toplanıyor, orduya verilen bu koyunlar karşılığında ordudan madeni para alınıyordu. Alınan bu madeni para iaşe komisyonlarına verilerek memur ve jandarmaların iaşesinin temini sağlanıyordu. İaşe komisyonları ellerinde birikmiş kâğıt paralar da ağnam tekâlifi olarak mal sandıklarına alınıyordu. Bu süreçte Yıldırım Ordular Grubu emrinden çıkarılan 6. Ordunun da eline madeni para geçmeye başlamıştı. Ancak memur ve jandarmaların hükümetçe iaşe edilmeleri kararı çıkınca, tekâlifini koyun olarak değil de madeni para ile ödemek isteyen ahalinin arzusu gerçekleştirilmişti. Buna rağmen vergiyi koyun olarak toplamaya devam eden Musul valisi Memduh Bey Dahiliye Nezareti tarafından, tekâlifin kesinlikle madeni para olarak toplanılmaması ve ahalinin sıkıştırılmaması konusunda uyarılmıştı. Vali Memduh Bey ise paranın değerinin gitgide düştüğünü, buğdayın kg'ının 18 madeni kuruşa, ekmeğin kg'ının ise 100 kuruş kâğıt para karşılığında satılmasının iaşe temini konusunda büyük bir problem olduğunu, ahalinin para karşılığı alışverişe alıştırılmasının doğru olmadığını söyleyerek kendini savunmuştu. Ayrıca ahalinin çoğu ve mültecilerin kedi köpek leşleriyle karınlarını doyurmaya çalıştıkları bir ortamda erzak darlığını çözmek mümkünken bu tartışmaların önemsizliğinden dem vurmıştu.⁵⁰⁶

⁵⁰³ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-12.

⁵⁰⁴ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-4.

⁵⁰⁵ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-14.

⁵⁰⁶ BOA, DH.İ.UM. EK. Dos. No: 110, Göm. No: 66.

30 Temmuz 1918 tarihli *İaşe Nezareti Hakkında Kararname* ile mübayaaya işleri yeniden düzenlenmişti. Kararnamenin 15. Maddesine göre öşürden başka bir misli mübayaaya yapılabilecek bunun fiyatını da İaşe Nezareti belirleyecekti. Birinci misli mübayaadan sonraki alımlar serbest mübayaaya tabi olacaktı.⁵⁰⁷

Bu kararnameden sonra 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa Başkomutanlığa, 22 Eylül 1918'de iaşe hususunda vilayet mıntikasında istisna bir muameleye tabi olunması mecburiyeti olduğunu bildirmişti. Yeni iaşe kararnamesine göre Dahiliye, İaşe ve Harbiye Nezaretleri bir genelge ile birinci misilden fazlasının serbest olduğunu bildirmişlerdi. Dahiliye Nezareti valilerin kanuna muhalif hareketlerden kaçınmaları için uyarılar yapsa da valiler birinci misli mübayaadan fazlasının serbest olduğunu ileri sürerek ordu için fazla erzakın tedarikine muhalefet etmekteydiler.⁵⁰⁸

Ali İhsan Paşa'ya göre tamamen serbest mübayaaya ile bu havalide ordu için erzak tedariki mümkün değildi. Çarşıdaki fiyatın kabulü halinde de yalnız Musul ve Diyarbekir vilayetlerinde ordu namına serbest mübayaaya için takriben 15 milyon liraya ihtiyaç vardı. Bu paranın ödenmesi de mümkün değildi. Şu halde serbest mübayaaya ile kendi mıntikasında 6. Orduyu iaşe etmek mümkün değildi. Musul ve Diyarbekir vilayetleri diğer vilayetlerle mukayese edilemezdi.⁵⁰⁹

Ali İhsan Paşa 6. İaşe mıntikası için ikinci misli mübayaanın bir istisna olarak uygulanmasını talep etmişti. Bunun uygulanmaması halinde Musul ve Diyarbekir vilayetlerinden ordu için aşar ve birinci misli mübayaadan başka on beşer milyon ve Elaziz'den beş milyon kg erzakın tekâlif-i harbiye kanununa göre tevzi edilmesi ve fiyat belirlenerek ve takip usulüyle mübayaasına müsaade buyurulmasını ve hazırlanacak miktarın süratle orduya ve vilayetlere tebliğ edilmesini talep etmişti. Ali İhsan Paşa, Zaman kaybedilirse ordunun iaşe buhranına düşeceğini de yazısına eklemiştir.⁵¹⁰ Aynı şekilde 22 Eylül 1918'de Musul Vilayetinden de Dahiliye Nezaretine, İaşeyi Umumiye Kararnamesi'ne dayanarak bir misli cebri mübayaanın sağlanamaması durumunda Musul'un çok zor bir durumda kalacağı bildirilmişti.⁵¹¹ 30

⁵⁰⁷ "İaşe Nezareti Hakkında Kararname", *Düstur*, 30 Temmuz 1334, 2. Tertip, Cilt: X, s. 558.

⁵⁰⁸ BOA, BEO, Dos. No: 4537, Göm. No: 340224-002-001.

⁵⁰⁹ BOA, BEO, Dos. No: 4537, Göm. No: 340224-002-001.

⁵¹⁰ BOA, BEO, Dos. No: 4537, Göm. No: 340224-002-001.

⁵¹¹ BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 596, Göm. No: 12.

Eylül'de de 6. Ordu Komutanlığı, İaşe Nezaretine, Diyarbekir Vilayetinden talep olunan aşar ve birinci mübayaadan başka 15 milyon kg zahirenin her ne şekilde olursa olsun tedarik edilmesini talep etmişti.⁵¹²

2.3.4 Bağış ve Armağanlar

II. Abdülhamid yönetiminde imtiyazlı bir konumda olan Irak eşrafının büyük çoğunluğu II. Meşrutiyet'in ilanını hoş karşılamamıştı. İttihat ve Terakki ileri gelenleri de kendilerine karşı padişahla iş birliği yapan herkesle olduğu gibi olumsuz bir tutum içindeydiler. Bu imtiyazlı aşiretler çeşitli isyanlar başlatmış ve ortaya çıkan yönetim boşluğundan faydalanmak isteyen Şii aileler de ayaklanmıştı. İttihat ve Terakki yönetimi uzun zaman bu isyanları bastırmakla uğraşmıştı.⁵¹³

Seferberlik öncesinde 11 Mayıs 1914 tarihinde Bağdat Vilayetinden Dahiliye Nezaretine yazılan yazıda, bölgede ordu işleri için toplanan halkın para ve mesai yardımı yapmaktan artık bezdiği, iane toplanmasına devam edilirse halkın arasında fesadın yayılarak önünün alınamayacağından bahsedilmişti.⁵¹⁴

Tüm bu sıkıntılara rağmen seferberlik dönemi farklıydı ve yine orduya yardımlar yapılıyordu. Hareket halindeki küçük birliklere kimi zaman bölgedeki aşiret reisleri ve şeyhler yemek davetleri vermekteydiler.⁵¹⁵ Yemek sonrasında ise yola çıkan birliklere ayrıca hediye olarak da etlik hayvan ve erzak verilmekteydi.⁵¹⁶ 9 Eylül 1916 tarihli yazıda bildirildiğine göre Sabbah Aşireti Reisi Şeyh Muhammed el-Yasin'in 18. Kolorduya 400 baş koyun hediye etmişti.⁵¹⁷

9 Temmuz 1916 tarihli şifreyle 13. Kolorduya, İran dahilinde bulunan bütün birliklerin iaşesinin Almanya tarafından karşılanacağı bildirilmişti. Buna aşiret birlikleri de dahildi. Ancak kolordu maaşları dahil değildi. 13. Kolorduya iaşe için 15.000 lira gönderileceği bildirilince, Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey, bu paraya karşılık kolordu kasasındaki parayla ayakkabı, elbise, çamaşır gibi ihtiyaçları mübayaaya yolu

⁵¹² BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 596, Göm. No: 143.

⁵¹³ Çetinsaya, "Irak", s. 94.

⁵¹⁴ BOA, DH.İD, Dos No: 176, Göm No: 2.

⁵¹⁵ Özgen, *age*, s. 64; A. Ege, *age*, s. 546.

⁵¹⁶ Özgen, *age*, s. 64.

⁵¹⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 117, ATASE Yayını, Ankara 2004, s. 118.

ile karşılaşmıştı. Ayrıca İranlı demokrat Nizamüssaltana ile görüşen Ali İhsan Bey, kendilerini Rus zulmünden kurtaran askerlerin yürüyüş ve muharebelere ayakkabılarını kaybederek çıplak kaldıklarını, ihtiyaçların Bağdat'tan gönderilmesinin de mümkün olmadığını söyleyerek yardımları kabul edeceğini bildirmişti. Askerin muharebelere daha çabuk hazırlanacağı ümidiyle İranlı zenginler de ayakkabı, elbise, çorap, çamaşır ve bir miktar para yardımında bulunmuşlardı.⁵¹⁸ Hemedan'da ticaret yapan Bağdatlı Musevilerden de ordu için yardım talep edilmişti. Museviler bu çağrıya 1.400 lira ile 200 çift potin bağış yaparak karşılık vermişlerdi.⁵¹⁹

2.3.5 Ganimet

Ganimet, harpte düşmandan zapt olunan mal olarak tanımlanmaktadır.⁵²⁰ Aslında Irak Cephesi sonuç olarak Osmanlı açısından kaybedilmiş bir cephe olduğundan ele geçirilmiş çok miktarda ganimetten söz etmek mümkün değildir. Buna rağmen yine savaşta dönem dönem düşmandan kayda değer ganimet elde edildiği de olmuştu. Bunlar arasında en önemlisi Selmanıpak'ta yenilerek geri çekilen İngilizlerin bir kısmını toprağa gömdüğü ve Dicle Nehri'ne döktüğü top, tüfek ve cephaneden ele geçenlerdi.⁵²¹ İngiliz ordusunun ağırlıkları Selmanıpak'a yaklaşık 40 km mesafede olan Aziziye'deydi. Burasının muhafaza edilemeyeceğini düşünen İngilizler Osmanlı askeri tarafından takip edildikleri için buradaki erzak ve mühimmatını tahrip etmişti. Ancak yine de Osmanlı ordusu Aziziye'de yüklü miktarda ganimet ele geçirmişti. Ele geçirilenler arasında cephane sandıkları, bir motorbot, içi erzak ve cephane dolu bir demir duba, yüzlerce deve vardı. İkdam ve Tasvir-i Efkâr gazetelerinin haberine göre 4 uçak ele geçirilmiş ve bunların 2'si çalıştırılabilmişti.⁵²² Yine İkdam Gazetesi'nin 5 gün sonraki sayısında ele geçirilen uçak sayısının altıya çıktığı yazılmıştı.⁵²³

Irak Cephesi'nde İngilizler mağlup oldukları muharebelerden sonra geri çekilirken yanında götüremediği erzakını ambarlarda yakıyor ya da tekrar geleceklerini düşünerek toprağa gömüyorlardı.⁵²⁴ Delabiha Muharebesinde (1 Aralık 1915) de

---

⁵¹⁸ Sabis, *age*, III, s. 279.

⁵¹⁹ Ege, *age*, s. 401.

⁵²⁰ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, s. 980.

⁵²¹ "Tebliğ-i Resmî", *İkdam*, 7 Aralık 1915, s. 1.

⁵²² "Tebliğ-i Resmî", *İkdam*, 2 Aralık 1915, s. 1; Koçak-Çelik, *age*, s. 17-20.

⁵²³ "Tebliğ-i Resmî", *İkdam*, 7 Aralık 1915, s. 1.

⁵²⁴ Yarbay Mehmed Reşid Bey, *age*, s. 43.

böyle olmuştu. Geri çekilen İngilizler ambarları yakıp toprağa gömebildiklerini gömmüş, kaçırabildiklerini de yüklenmişlerdi. Ancak nehir yoluyla kaçırmak istedikleri erzak dolu iki gambot ve iki duba Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilmişti.⁵²⁵

8-9 Mart 1916'da Sabis muharebelerinde mağlup olarak geri çekilen İngilizler bazı eşya ve erzakı ganimet olarak bırakmıştı.⁵²⁶ Devamında İran'a ilerleyen 13. Kolordu, ağustos ayında Sahne Boğazi'nda da geri çekilmek zorunda kalan Ruslardan kalan iki ambar ve yiyeceklerini ganimet olarak almıştı.⁵²⁷

Selmanıpak'ta mağlup olarak geri çekilen İngilizler, yanlarına alabildiklerini almış, geride bıraktıklarını imha etmişlerdi.⁵²⁸ Buna rağmen Aziziye'de yüklü miktarda erzak bırakmışlardı. Erzakın miktarı yanında çeşidi de askeri fazlasıyla mutlu etmişti. Ele geçirilen ganimet Mülazım Selahaddin Bey'in hatıratında şöyle ifade edilmişti:⁵²⁹

“Hayatımızda görmediğimiz peynirler, içkiler, yiyecekler, elbiseler vardı. Her taraf zengin İngiliz milletinin haşmetini gösteren şeylerle doluydu. Birliğimiz hissesine düşeni aldı. Fakat bitecek gibi değildi. Hatırladığıma göre yalnız yirmi iki cins peynir bulmuştuk. Şeklini görmediğimiz bir sürü reçel, şampanya, viski, ne bileyim daha adını bilmediğimiz bir sürü içki...”

Yine Selmanıpak muharebeleri devamında Delabiha'da umduğunu bulamayarak geri çekilen İngilizlerin Dicle üzerindeki gambotu ele geçirilerek içindeki üç zabıt ve yirmi er esir edilmiş ve yine yüklü miktarda erzak ele geçirilmişti.⁵³⁰ Geri çekilen İngiliz yürüyüş koluna taarruz eden Fazıl Paşa da 300 deve ve başka ganimetler ele geçirmişti.⁵³¹

Kütülamâre'de sıkışan İngilizleri Osmanlılara teslim olmaya en çok zorlayan etken erzak sıkıntısıydı. Bunu çözebilmek için İngilizler karadan bir yol bulamayınca

---

⁵²⁵ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, ATASE Yayını, S. 137, Ankara 2016, s. 1; Yarbay Mehmed Reşid, *age*, s. 48.

⁵²⁶ Sabis, *age*, III, s. 161.

⁵²⁷ Ege, *age*, s. 359.

⁵²⁸ Townshend, *age*, s. 297.

⁵²⁹ *Yüzbaşı Selahattin'in Romani*, I, s. 139.

⁵³⁰ *Yüzbaşı Selahattin'in Romani*, I, s. 144.

⁵³¹ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, ATASE Yayını, Ankara 2016, S. 137.

havadan uçaklarla erzak çuvalları atmaya başlamıştı. Türk kuvvetlerinin ateşinden korunabilmek için yüksekte uçmak zorunda kalan İngiliz uçakları erzak atarken Kût kalesini tutturamıyordu.⁵³² Havadan atılan erzak çuvallarının bazısı nehre bazısı da siperler⁵³³ ve 13. Kolordu karargâhı çadırlarının yakınlarına düşüyordu.⁵³⁴ Kuşatmaya dayanma gücünü arttırmak için 29 Nisan'da teslim oluncaya kadar süren bu çabaları da sonuç vermemiş yirmi İngiliz uçağından on ikisinin katıldığı bu harekatta⁵³⁵ bir uçak düşürülmüş, biri de ağır hasar alarak kendi mıntikasına dönmek zorunda kalmıştı.⁵³⁶

---

⁵³² Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları”, *Akşam*, 30 Kasım 1967, s. 4; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, ATASE Yayını, Ankara 2016, S. 132.

⁵³³ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, ATASE Yayını, Ankara 2016, S. 156.

⁵³⁴ Ege, *age*, s. 294; Sabis, *age*, III, s. 166.

⁵³⁵ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 170.

⁵³⁶ Sabis, *age*, III, s. 168-169.

**Resim 1: Kûtulamâre Kuşatması
Esnasında Ele Geçirilen İngiliz
Uçakları Hakkında Bir Gazete
Küpürü⁵³⁷**

Kuşatma altındaki birliklerine daha fazla dayanabilmeleri için İngilizler bir başka yol olarak gecenin karanlığından istifade ederek 24-25 Nisan gecesi bir gambotu sessizce Kût kalesine ulaştırmaya çalışmıştı. Plana göre Kûtulamâre’de kuşatılmış İngilizleri 3 ay kadar besleyebilecek yiyecek iâşe maddesiyle dolu olan gambot gecenin karanlığından istifade ederek Osmanlı karakol ve birliklerinin arasından geçecekti. Gerekirse un çuvallarından meydana getirilen makineli tüfek yuvalarından ateş edilecek, gambotta bulunan küçük çaplı topların da desteğiyle erzak ulaştırılacaktı.⁵³⁸ Ancak Osmanlı güçleri tarafından fark edilen *Julnar* adındaki bu gemiye ateş açılarak karaya oturması sağlanmıştı. Ele geçirilen bu gemide 5.000 kişiye iki ay yetecek kadar (270 ton) erzak bulunuyordu.⁵³⁹ Daha sonra elden

⁵³⁷ Üst yazı: “Irak’ta muzafferiyetimiz devam ediyor. Kıtaatımız İngilizleri püskürterek Kûtulamâre’ye yaklaşmaktadır. Şimdiye kadar altı tayyare zabt-ı iğtinam ettik.” Alt yazı: “Selman-ı Pak Hazretlerinin merkad-ı mübarekini mevki ile ordumuzun takarrüb etmekte olduğu Kûtulamâre havalisini gösterir harita” bkz. *İkdam*, 7 Aralık 1915, s. 1.

⁵³⁸ Özgen, *age*, s. 57.

⁵³⁹ Abidin Ege hatıralarında ele geçirilen erzakın 6.000 kişiye bir ay yetecek kadar olduğunu yazmıştır. Ancak Ali İhsan Sabis kişi sayısının yanında miktarın 270 ton olduğunu belirtmiştir. Bu miktar da kişi

geçirilerek kullanılan bu gemiye “*Kendi Gelen*” adı verilmişti.⁵⁴⁰

Julnar gemisinde sarımsak, peksimet, biber, süt hülasesi, et konservesi, zenbil hurma, çikolata, reçel, balık eti konservesi, kakao, tereyağı, peynir gibi savaş şartlarında kıymeti daha da artmış olan ürünler vardı. Osmanlı askeri ele geçen bu ganimetten özellikle savaş ortamında çikolata gibi lüks yiyeceklerden çok memnun olmuştu.⁵⁴¹ Yüzbaşı Rahmi Bey (Apak)’ın şu ifadesi dikkat çekicidir: “*Kolordu karargahında, eski arkadaşım Yüzbaşı Selahattin (Yurtoğlu), bu vapurdan zaptedilen erzaktan bir kutu ananas kompostosu açarak bana ikram etti. Ben ananas denilen meyveyi ilk defa orada komposto halinde yedim ve bunun nefaset ve tadına hayran oldum*”.⁵⁴² Julnar gemisinin taşıdığı erzakın Kütülamâre’ye ulaşması halinde yolda bulunan İngiliz birliklerinin cepheye yetişeceği kadar zaman kazandıracaktı.⁵⁴³ 23-24 Nisan 1916 gecesi Julnar girişimi başarısız olunca uçaklar havadan erzak atmaya devam etmişti.⁵⁴⁴

14 Haziran 1916 tarihli istihbarat raporuna göre İngilizlere karşı mücahitlerin verdikleri mücadelelerde yer yer İngilizler mağlup edilmiş, bölgeden kaçan düşmandan birçok hayvan ve erzak ele geçirilmişti.⁵⁴⁵ Fırat üzerinde Nasıriye’nin doğusunda erzak yüklü 3 büyük İngiliz yelkenli gemisinin Osmanlı askerleri ve aşiret güçleri tarafından ele geçirildiği 23 Mayıs 1916 tarihinde Karargâh-ı Umûmi tarafından tebliğ edilmişti.⁵⁴⁶

Savaşta ele geçenler arasında Ruslarla iş birliği yapan Ermenilerin kaçarken bıraktığı mallar da vardı. Hemedan’a giren Osmanlı kuvvetleri 28 Ağustos 1916 tarihinde Meran Köyü’nde köyün ileri gelenlerini, eşrafını, muhtarını bir araya getirerek Ermeni mallarını talep etmişti. Bunun üzerine kırk dört harman buğday, 24 harman arpa, 2,5 ton Nohut, 3 ton buğday ve dört öküz ele geçirilmişti.⁵⁴⁷ Daha sonra 1918 yılı Haziran

---

bşına düşen miktar ve zaman açısından daha uygun görünmektedir. Bkz. Sabis, *age*, III, s. 168-169; Ege, *age*, s. 294; bir başka kaynakta ise yine miktar 270 ton olarak verilmiştir. Bkz. Ford, *age*, s. 86.

⁵⁴⁰ Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 1 Aralık 1967, s. 4; Sabis, *age*, III, s. 168-169.

⁵⁴¹ Sabis, *age*, III, s. 176; Özgen, *age*, s. 59.

⁵⁴² Apak, *age*, s. 146.

⁵⁴³ *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, I, s. 170; Spackman, *age*, s. 108-111.

⁵⁴⁴ Sabis, *age*, III, s. 168-169; Koçak-Çelik, *age*, s. 56.

⁵⁴⁵ BOA, DH.EUM.VRK. Dos. No: 22 Göm. No: 95.

⁵⁴⁶ “Tebliğ-i Resmî”, *İkdam*, 6 Haziran 1916, s. 1.

⁵⁴⁷ Ege, *age*, s. 372.

ayında Ermenilerin Kerkük'teki ekili arazilerinde 70.000 kg arpa ve buğday tespit edilmişti.⁵⁴⁸

---

⁵⁴⁸ Ege, *age*, s. 568.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İAŞE TEMİNİNDE KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER VE İAŞE KAYNAKLARINI GELİŞTİRME ÇABALARI

3.1 Karşılaşılan Güçlükler

İaşe maddelerinin temini ve tüketim alanlarına ulaştırılması süreklilik gerektiren bir özelliğe sahiptir. Bu durum bir taraftan iaşe hizmetlerinin önemini arttırırken, diğer taraftan da aşağıda bahsedilen büyük güçlükler sebepleri olmaktadır.⁵⁴⁹ Ortaya çıkan güçlüklerin etki derecesi savaş uzadıkça daha da artmaktaydı.

3.1.1 Aşiret Yapısından Kaynaklanan Sorunlar

Hakkari'den başlayıp, Musul, Bağdat, Basra'yı takip eden güzergâhta devlet hakimiyetinin sağlanması açısından yıllardan beri problemler vardı.⁵⁵⁰ 6. Ordu bölgesinde 200'ün üzerinde aşiret tespit edilmişti. Bu çok sayıdaki aşiretten kimi Osmanlı Padişahının cihat ilanına sadık kalırken kimi Türklerin aleyhine hareket etmekteydi.⁵⁵¹ Diğer taraftan birbiriyle iyi anlaşmaları gibi aralarında farklı sebeplerden husumet olanlar da vardı. Hatta aynı aşiretin içindeki grupların da birbiriyle anlaşamadığı olabiliyordu.⁵⁵² İaşe maddelerinin bölgeden temin edildiği hesaba katıldığında aşiretlerin her hareketi iaşe maddesi teminine doğrudan etki ediyordu.

Bölgede asayiş tamamen sağlamak mümkün olamıyordu. Eşkiyalar halka fenalık ve sarkıntılık ettiği gibi⁵⁵³ Irak'a sevk edilen ticari eşya ve yolculara saldırıyorlardı. Bu saldırıları önlemek için Irak dışından getirilen jandarma efradı da çevreye hâkim olmadığından beklenen sonuç alınamıyordu. 1913 yılının Ağustos ayında Midyat Kazası'nın Dicle mecrası taraflarında benzer saldırıları önlemek için yüzden fazla jandarma gönderilmişti. Efradın piyade olması ve asilerin de atlı olması sebebiyle bölgede asayiş yine sağlanamamıştı. Ayrıca bölgeyi tanımayan efradın yarısından fazlası asileri takip ederken hastalanmıştı. Çözüm için bir ester (katır) süvari bölüğü

---

⁵⁴⁹ Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 9.

⁵⁵⁰ Goltz, *age*, s. 43.

⁵⁵¹ Avcı, *age*, s. 212.

⁵⁵² Süleyman Demirci-Fehminaz Çabuk, "Hemavend Kürt Aşireti'nin Musul Vilâyeti ve Osmanlı-İran Sınır Boylarındaki Eşkiyalık Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme", *History Studies*, Vol. 7, Issue 3, September 2015, s. 49.

⁵⁵³ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 47.

oluşturulması, bu mümkün olmazsa her efrada birer katır satın alınması gereği bildirilmişti.⁵⁵⁴ 1914 yılının temmuz ayında ise Şatratülmüntefik taraflarında Haface Aşireti başta olmak üzere aşiretlerin çıkardığı isyan da Ayn-i Said, Beni Zeyd ve Karakol aşiretlerinin desteğiyle bastırılarak geçici bir süre asayiş sağlanmıştı.⁵⁵⁵

Aşiretler arası çatışmalarda ve otorite boşluğunun olduğu karmaşa zamanlarında ilk hedef kıymeti gitgide artan iâşe maddeleri oluyordu. 24 Temmuz 1915 tarihinde Şammar aşiretine mensup kişilerce Telafer'e ait harmanlardan yirmi kadarı yakılmıştı. Bunun üzerine harmanı yakılanlardan Hüseyin Hacı, suçlulardan birisini silah ile yaralamıştı.⁵⁵⁶ Yine aynı yılın Ekim ayında Selmanıpak'a çekilen Türk birliklerini mağlup edebileceğinden emin olmayan İngilizler, böyle bir durumda Arapların geri çekilirken kendilerini taciz edeceklerinden korkuyorlardı.⁵⁵⁷ 8-9 Mart 1916'daki Sabis Muharebelerinde mağlup olan İngilizlerin korkularında haklı çıktığını 13. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey hatıratında şöyle anlatmıştır:

*“9 Mart sabahı düşmanın geri çekildiğini ve bizim kıtalarımızın düşmanı takip ettiklerini görünce saklandıkları deliklerden çıkan bu aşiret atlıları şimdi muharebe meydanında yatan İngiliz maktüllerini soymakla meşgul oluyorlar ve nara atarak ölü soymakta birbirleriyle yarış ediyorlardı.”*⁵⁵⁸

Fırat ve Dicle'de sürdürülen sevkiyatta da aşiretlerin saldırısından çekinildiği için gece yolculuğu yapılamıyordu. Nehir taşıtları Karanlık çökmeden kıyıya yanaştırılıyor, ayrıca dinlenen birlikler için de nöbetçiler görevlendiriliyordu.⁵⁵⁹

Necef ve Kerbela Ayaklanmaları ile Hille isyanları Irak Cephesi mıntikasındaki önemli olaylardandı. Bu isyanlarda kamu binaları ve memurların evleri yağmalanmıştı.⁵⁶⁰ Ayrıca Hille isyanlarında menzilin parası da yağmalanmıştı. Hille isyanları bastırılarak 120 asi idam edilmiş, 1.500'ün üzerinde asi öldürülmüş ve birçok şehit verilmişti. İngilizlerin Irak'taki petrol ile birlikte mısır ve pirinç tarlalarını ele

⁵⁵⁴ BOA, DH.EUM.EMN. Dos. No: 110 Göm. No: 24.

⁵⁵⁵ BOA, DH.EUM.EMN. Dos. No: 105 Göm. No: 1.

⁵⁵⁶ Selim Hilmi Özkan, “Osmanlı İdaresinde Telafer”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 184, Cilt: XCIII, Ocak-Şubat, 2010, s. 90.

⁵⁵⁷ Sabis, *age*, III, s. 106.

⁵⁵⁸ Sabis, *age*, III, s. 154.

⁵⁵⁹ Çetinkaya, *age*, s. 63.

⁵⁶⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, III, 1'inci Kısım, s. 284-287.

geçirmek için yaptıkları entrikalar bu isyanların asıl sebebiydi.⁵⁶¹ Hille isyanının menzil hattı üzerinde olması büyük bir sorundu. Emniyetin sağlanamaması sevkiyatı geciktirdiği gibi ordu için gönderilen erzak da asiler tarafından yağmalanıyordu. Bu sebeple isyan bastırılarak şakilerin bir kısmı idam edilmişti. Genel olarak asiler isyan çıkarmak için bahane arıyorlardı.⁵⁶²

Yollardaki iaşeyi korumak büyük sorundu. Kerha Grubu Komutanı Mehmet Fazıl Paşa 22 Nisan 1915 tarihli raporunda, aşiretlerden yarar beklenemeyeceği gibi nehir yoluyla gelmesi planlanan yiyecek maddelerinin de onlara karşı güvence altına alınması gerektiğini bildirmişti.⁵⁶³ Ayrıca aşiretlerin erzak almak için köylerine gitmeleri onların İngiliz tarafına geçmeleri ihtimalinden dolayı tehlikeli görülmüştü. Dahiliye Nezaretinden Bağdat Vilayetine, iaşeye ihtiyaç duyan bu aşiretlerin tüccar vasıtasıyla iaşe ihtiyaçlarının karşılanması emredilmişti.⁵⁶⁴ Benzer bir durum da Bağdat İngiliz işgaline uğradıktan sonra yaşanmıştı. Bağdat boşaltıldıktan sonra daralan sahada erzak sıkıntısı yaşan Şammar Aşireti mensuplarının erzak ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Bağdat'a giderek İngilizlere iltihak edecekleri haber alınmıştı. Ki bu haber asılsız değildi ve İngilizler bu kalabalık aşireti kendi taraflarına çekmek için onlara otlaklar tahsis etmiş ve erzak dahi vermişti.⁵⁶⁵ Bunun üzerine 6. Ordu Komutanlığı, Şammar Aşireti'nin ihtiyacı olan erzakı onların elindeki yağ ve nakil vasıtalarıyla mübadele etmek suretiyle karşılanması kararı almıştı.⁵⁶⁶

Irak ve Havalisi Genel Komutanı Süleyman Askerî'nin de amacı aşiret kuvvetleriyle İngilizleri baskı altına alıp Basra'dan yiyecek, mühimmat vd. almalarına engel olmaktı. Birlikleri yeniden toparlamaya inancını kaybeden Süleyman Askerî intihar edince, düzensiz ve karışık bir şekilde geri çekilmeye çalışan Türk birlikleri aç, susuz ve yorgun hallerine bakılmaksızın aşiretlerin saldırılarına uğramışlardı. Denilebilir ki Süleyman Askerî Bey de aşiretlere güvenmenin bedelini hayatıyla ödemişti.⁵⁶⁷

---

⁵⁶¹ Hille İsyancıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Kasalak, "Birinci Dünya Harbinde Hille İsyancıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 46, Cilt: XVI, Mart 2000, s. 15-36.

⁵⁶² BOA, DH.EUM.4.ŞB. Dos. No: 8 Göm. No:41.

⁵⁶³ *Irak-İran Cephesi*, 1'inci Kısım, s. 211.

⁵⁶⁴ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 52 Göm. No: 68.

⁵⁶⁵ *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 İngiltere Devlet Arşivi Raporu*, s. 63.

⁵⁶⁶ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 562 Göm. No: 70.

⁵⁶⁷ Süleyman Askerî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nurettin Şimşek, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey- Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008; *Irak-İran Cephesi*, 1'inci Kısım, s. 202.

1915 Eylül'ünde benzer bir durum Mehmed Nuri Efendi'nin hatıratında şöyle ifade edilmiştir.⁵⁶⁸

“Hal-ü ric’atta bulunan bu kıtaat (35. Tümen) düşman tarafından takip edilmedikleri halde maalesef îade-i intizam edemeyerek Bagile’ye kadar gelebilmişler ise de yolda Araplar tarafından pek çok tecavüze maruz kalmışlar hatta geride kalan efradın birçoğu öldürülmüş ve para almak bahanesiyle karınları yarılmış bir kısmı da zekerleri kesilerek ağızlarına verilmek gibi şenâatlerde bulunmuşlardır.”

Irak ve Havalisi Genel Komutanı olduğu sıralarda Miralay Nurettin Bey de kendilerine güvenilerek çokça paralar harcanan aşiretlerin büyük bir kısmının Irak Ordusunun zor zamanlarında askeri soyarak çevreyi de yağma edip dağıldıklarını 29 Ekim 1915'te Enver Paşa'ya rapor etmişti.⁵⁶⁹

Bölgede önceki dönemlerde de gasp, adam kaçırma, yaralama ve katletme gibi faaliyetlerde bulunan⁵⁷⁰ Yezidileri de savaş boyunca itaat altına almak mümkün olamamıştı. Ellerindeki yağ ve diğer iaşe malzemesini kâğıt para ve mazbata karşılığı vermek istemeyen Sincar Yezidilerinden iaşe alabilmek için madeni parayla satın alım yapılması gerektiği 1 Ocak 1916 tarihinde İdare-yi Umumiye Müdüriyetinden Maliye Nezaretine bildirilmişti.⁵⁷¹ 29 Eylül 1916 tarihli belgeye göre de Onyat ve Demirkapı menzil hatları üzerinde Sincar Yezidilerinin gelip geçenlere tecavüz ederek zayıf askerlere hatta menzil kollarına bile saldırmışlardı. Burada yolların güvenliğini tesis etmek için gönderilen müfreze ile gasp ettikleri eşyanın önemli bir kısmı geri alınmıştı. Ayrıca bir daha yolculara tecavüz edilmemesi için aşiret reislerinden senet alınmıştı.⁵⁷²

Savaşın son aylarında açlıktan dolayı Yezidi ve Ermenilerin asayişsizlik ve eşkıyalıkları artmıştı.⁵⁷³ Yine vergi vermek istemeyen Yezidiler, 1918 yılının ilk aylarında Ermenilerin de tahriklerine kapılarak Mardin dağlarındaki kalelere kapanmışlardı.⁵⁷⁴ Barış zamanında bile vergi vermekten kaçınan Yezidiler, savaşta

⁵⁶⁸ Mehmed Nuri Efendi, *age*, s.26.

⁵⁶⁹ *Irak-İran Cephesi*, 1'inci Kısım, s. 413.

⁵⁷⁰ *Zevra*, 10 Haziran 1285, s. 3.

⁵⁷¹ *BOA*, DH.İ.UM. Dos. No: 4/1 Göm. No:17.

⁵⁷² *BOA*, DH.EUM.2. ŞB. Dos. No: 28, Göm. No: 40.

⁵⁷³ İngilizlere esir düşen Osmanlı askerleri, esir kamplarında tercüman olarak Osmanlı Tebaası Ermenilerle karşılaşmışlardı. Bkz. Taşköprülü Mehmed Efendi, *age*, s. 61.

⁵⁷⁴ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 525.

İngiliz propagandasına kapılarak Osmanlı menzil hattına da taarruz etmekteydiler. Bu saldırıları önlemek ve onları aşar ödemeye zorlamak için 6. Tümen emrindeki oldukça kuvvetli bir müfreze görevlendirilmişti.⁵⁷⁵ Köysancak ve Altınköprü arasında yapılmakta olan erzak nakliyatı da aşiretlerin tecavüzüne uğruyordu. Bunun önüne geçebilmek için cepheden bazı süvari birlikleri menzil müfettişliği emrine verilmek zorunda kalınmıştı.⁵⁷⁶

İran da önemli bir iâşe kaynağıydı. Ancak buradan yapılan iâşe sevkiyatı da hudut boylarında bulunan aşiretlerin tecavüzüne uğruyordu. Goltz Paşa Kirmanşah-Bağdat menzil hattı boyundaki aşiretlere menzilin emniyeti için para verdiğini hatıratında belirtmiştir.⁵⁷⁷ Ancak daha sonra bu ödeme kesilmiş olacak ki 6. Ordu Komutanı 12 Ocak 1918'de Menzil Müfettişliğine bir yazı yazarak, İran'dan zahire mübayaa edebilmek için 13. Kolordudan bir bölük askerın erzak kollarına nezaret etmek üzere Bane'ye gönderilmesini emretmişti.⁵⁷⁸

Aşiretlerin isyan ve ayaklanmaları iâşe teminini güçlendiren bir etken olduğu gibi iâşe ve para darlığı da bu menfi hareketlere sebep oluyordu. 23 Şubat 1915 tarihli Irak Örtme Müfrezesinin Irak Komutanlığına verdiği rapora göre, erzak ve para sıkıntısı mücahitlerin dağılmalarına sebep olmaktaydı. Yine bu rapora göre Hafaceliler, Elezriçliler ve Elbedor aşiretleri bu geri çekilen aşiretlerdendi. Müfreze komutanı Para ve yiyecek malzemesinin ivedilikle gönderilmesini istemişti. Aksi taktirde geri çekilen aşiret birlikleri gerideki aşiret kuvvetlerinin İngiliz saflarına katılmalarına etki edebilirdi.⁵⁷⁹

Aşiretlerin iâşe ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması açısından 26 Haziran 1915 tarihinde Kütülamâre'de yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiş, Rebia, Cendil Aşiretlerinden 550 süvari ve 400 piyade toplanarak bu aşiret askerlerine "Milli Askerler" adı verilmişti. Silah, cephan ve iâşeleri kendilerine ait olmak üzere süvarilerine iki, piyadelerine bir altın lira aylık bağlanmıştı.⁵⁸⁰ Öte taraftan Irak ve

---

⁵⁷⁵ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 25.

⁵⁷⁶ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 700-701.

⁵⁷⁷ Goltz, *age*, s. 149.

⁵⁷⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-3.

⁵⁷⁹ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 167-168.

⁵⁸⁰ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 117, ATASE Yayını, Ankara 2004, s. 161.

Havalisi Genel Komutanı Miralay Nurettin Bey itaat etmeyen ve disiplini bozanlara en ağır cezaların verilmesini emretmişti. Buna göre özellikle firara teşebbüs edenlere müsamaha gösterilmeyecek ve ölümle cezalandırılacaklardı.⁵⁸¹ Müntefik Komutanı Mazhar, Hay'dan gelen iki sefinenin Hammar Aşireti malı olduğundan taşıma ücretlerinin eksiksiz ödenmesini ve bu gemilere zarar gelmemesi için dikkat edilmesini bildirmişti. Çünkü Hay Kaymakamı Abude Aşireti'ndendi. Herhangi bir problemde Hammar Aşireti Abudelileri suçlayacak ve birbirlerine karşı savaş açmaları kaçınılmaz olacaktı. Aşiret mensuplarının birbirlerine harp ilanı gibi sözler sarf etmiş olmaları bu meseleyi büyüterek bir tarafın düşman safına geçmesine de sebep olabilirdi. Bu da bütün bir aşiret gücünü elden çıkarabilirdi.⁵⁸²

1916 yılı sonlarında başlayan İngiliz ilerleyişi ile Osmanlı birlikleri Selmanıpak'a kadar geri çekilmek zorunda kalmıştı. Birliklerinden kopmuş askerleri yakalayan bazı aşiret mensupları, erlerin elindeki silahları alıyor, onları soyuyor hatta öldürüyorlardı. Dağınık bir şekilde geri çekilen küçük birlikleri de gözüne kestiren bu aşiretler, araziye Türk askeri için adeta bir düşman arazisine çevirmişlerdi.⁵⁸³ İran'dan çekilen birlikler Hanikin-Kirmanşah arasındaki bölgede ve Irak içlerinde yalnız yakalanan askerler ya da aşiretlerin gözünün kestiği küçük kabileler baskına uğrayarak soyuluyor hatta öldürülüyorlardı.⁵⁸⁴ Ancak bazı aşiret ve aşiret mensuplarının vahşi tutumlarının yanında, gece karanlığında yolunu kaybeden birliklere yol gösteren, Osmanlı karargahına istihbarat hizmeti sağlayan yine çevredeki aşiretlerin mensuplarıydı.⁵⁸⁵

3.1.2 Nakit Sıkıntısı

XVII. ve XVIII. asırlarda savaşlar daha çok devletlerin silahlı kuvvetleri arasında cereyan etmiş, tesirleri ve etki alanları itibariyle sınırlı kalmışlardı. Ancak XX. asra gelindiğinde sanayileşme ve teknolojik gelişmelerle birlikte cephelere büyük insan kitleleri sürülmüş böylece savaşlar uzun süren siper muharebeleri şeklinde gerçekleşmiştir. Dünya çapında yürütülen ve çok uzun süren bu savaşlar topyekün harp halini almış ve böylece cephelerde askeri kuvvetler arasında cereyan etmekten ziyade

⁵⁸¹ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 278-279.

⁵⁸² *ATASE*, Kls. 3672, Dos. 316, F. 45.

⁵⁸³ Taşköprülü Mehmed Efendi, *age*, s. 20-21; *BOA*, DH.ŞFR. Dos. No: 88, Göm. No: 60.

⁵⁸⁴ Ege, *age*, s. 455.

⁵⁸⁵ Taşköprülü Mehmed Efendi, *age*, s. 30; Albayrak, *age*, s. 56.

çeşitli açılardan sivil halkı ilgilendirmiştir.⁵⁸⁶ Bir diğer ifadeyle cephe ile cephe gerisi arasındaki fark belirsizleşmiştir.⁵⁸⁷ Bu açıdan Birinci Dünya Savaşı'nın giderleri hem devletler hem de halkları için karşılanamayacak büyüklüğe ulaşmıştı. Tüm masrafları bütçeden ayrılacak bazı kaynaklarla finanse etmek mümkün değildi. Bu sebeplerle savaşa girmiş olan devletler bütün imkanlarını seferber ettikleri gibi yeni kaynak arayışına da girişmişlerdi. Askerlikten muaf olmak için bedel alınması, memur maaşlarının yarısının nakit olarak ödenip diğer yarısına daha sonra verilmek üzere el konulması, alacaklı müteahhit ve devletlerin ödemelerinin ertelenmesi, tekâlif-i harbiye uygulaması gibi başvurulan yöntemler arasında banknot ve kâğıt para çıkarma tedbirleri önemli bir konumdaydı. Ancak emisyon sürekli başvurulan bir yöntem olarak paranın değerinin de sürekli düşmesine ve fiyatların artmasına neden olmaktaydı.⁵⁸⁸

Para ihtiyacı tüm cephelerde ve ülke dahilinde gitgide arttığından bu ihtiyacı karşılayabilmek için emisyona başvurulması kaçınılmaz bir hal almıştı. Aslında harbe giren devletler arasında kâğıt para ihracına en geç başlayan Osmanlı Devleti olmuştu.⁵⁸⁹

Esasen Osmanlı Devleti'nin ilk kâğıt parası 1840 yılında kaime olarak tedavüle çıkarılmıştı. Bu kâğıt para daha çok tahvil özellikleri gösteriyordu. Yılda %8 faiz getirisiyle sekiz yıllığına piyasaya sürülmüştü. Ancak planlanan hesap tutmamış piyasadaki kaime miktarı yıldan yıla artırılmıştı. Birinci Dünya Savaşı sıralarında da 12 Nisan 1915 tarihinde kâğıt para çıkarılması kararlaştırıldı.⁵⁹⁰ Bu karar üzerine 25 Ocak 1916 tarihli bir kanunla 150 milyon franklık altın karşılığında 6.583.094 liralık evrak-ı nakdiye basılmıştı. Kanuna göre evrak-ı nakdiye Osmanlı ülkesinin her tarafında geçerli olacaktı. Aynı nakit gibi (madeni para gibi) tedavül ve kabulü

---

⁵⁸⁶ Osman Okyar, "Çağdaş Stratejiler ve Muhtemel Harp Biçimleri Işığında Harp Ekonomisi Meseleleri", *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987, s. 46.

⁵⁸⁷ Beşikçi, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", s. 208.

⁵⁸⁸ Cavid Bey, "İmparatorluğun Mali Vaziyeti Hakkında Bir Vesika (Maliye Nazırı Cavit Beyin 1333 [1917] senesinde Mebusan Meclisinde Söylediği Bütçe Nutku)", *Vakit*, 13 Aralık 1946, s. 2; Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 310-312; Atatürk, *Suriye ve Irak*, s. 30.

⁵⁸⁹ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK, Ankara 1994, s. 17.

⁵⁹⁰ Toprak, *age*, s. 144.

mecburiydi. Bu mecburiyete riayet etmeyenlere bir liradan 15 liraya kadar para cezası veya 24 saatten bir aya kadar hapis cezası verilebilecekti.⁵⁹¹

Evrak-ı nakdiye sayesinde kısa süreli bir rahatlama olmasına rağmen para ihtiyacı hiçbir zaman tam olarak karşılanamamış ihtiyaç duyulan miktar giderek artmıştı. Bağdat elden çıktıktan sonra madenî 1 lira 3- 3,5 kâğıt liraya karşılık gelmekteydi.⁵⁹² Ağustos ayında ise bir altın lira 7 liraya kadar yükselmişti.⁵⁹³ Kerkük'e doğru gittikçe madenî 1 lira 7,5 kâğıt liraya kadar yükselmekteydi.⁵⁹⁴

Ordunun kendine ait yeterli miktarda nakil aracı ve mekkâresi bulunmuyordu. Sevkiyatın sekteye uğramaması için araç ve hayvanlar kiralanarak bu açık kapatılıyordu. Ancak bunun için nakite ihtiyaç vardı. Nakit sıkıntısından dolayı sevkiyat istenen düzeyde gitmiyor duraklıyordu. 1917 yılının Ekim ayında bile bu sorun çözülememişti. Hit'ten Hadise'ye yapılan sevkiyatta sürekli başvuru kira usulü ile nakliyat, para olmadığından durmuştu. Bunun üzerine Fırat Grubu Komutanlığı Yıldırım Ordular Grubundan acilen para talep etmişti.⁵⁹⁵

13. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey de Karargâh-ı Umûmi tarafından istenilmiş olan Hemedan'dan ileri yürüme konusunda zorlanıyordu. Ancak bunun yapılabilmesi için gerekli menzil teşkilatı oluşturulamamıştı. İhtiyaçların karşılanması için vaat edilen para gönderilmemişti. Ali İhsan Bey, 17 Kasım 1916 tarihli şifre ile paranın o gün gönderilmesi halinde en hızlı vesaitle bile İstanbul'dan bir ayda Bağdat'a 2 ayda da İran'a ulaşabileceğini bildirmişti. Böyle olursa menzilin ancak şubat başlarında faaliyete geçebileceğini de bildirerek mevcut hasta ve yaralıların sevkiyatının yapılamadığını ve bu şartlarda Hemedan'daki vaziyetin bile muhafaza edilemeyeceğini eklemiştir.⁵⁹⁶ Irak'a döndükten sonra da 20 Ağustos 1917 tarihli yazıda nakil vasıtasının azlığı dolayısıyla geriden erzak yetiştirilememiştir. Para gönderilmezse kolordunun hareket kabiliyetini kaybedeceği ve hayvanların açlıktan

---

⁵⁹¹ "150 milyon franklık altın karşılığında 6.583.094 liralık evrak-ı nakdiye ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun", 12 Kanunusani 1331, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 331.

⁵⁹² *Yüzbaşı Selahattin'in Romani*, I, s. 197.

⁵⁹³ *Yüzbaşı Selahattin'in Romani*, I, s. 224.

⁵⁹⁴ *Yüzbaşı Selahattin'in Romani*, I, s. 248.

⁵⁹⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 8, F. 5; ATASE, Kls. 3695, Dos. 8, F. 5-1; ATASE, Kls. 3695, Dos. 8, F. 5-2.

⁵⁹⁶ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 81.

telef olacağını bildirilmişti.⁵⁹⁷ Nakit sıkıntısı sürekli artarak devam etmekteydi. Durum böyle olunca bunu karşılamak için savaş bitinceye kadar yeni kaimelerin piyasaya sürülmesine devam edilmişti.

Hazine piyasaya kâğıt para sürmeye başlayınca, altın ve gümüş sikkeler ortalıktan çekilmişti. Madeni ufaklıklar da bulunmaz olmuştu.⁵⁹⁸ Kâğıt para dolaşım hacmi büyürken madeni sikkelerin saklanması bir süre enflasyonu frenlemişti. Harp sonuna kadar ise 161 milyon liralık kaime basılmıştı.⁵⁹⁹

Hükümet piyasadaki madeni paraları merkeze çekmeye çalışıyordu. Özellikle Altın paralar ile birlikte halkın borçlarına karşılık kulplu, lehimli beşbiryerdelere de kabul ediliyordu.⁶⁰⁰ Bununla birlikte altın ve diğer madeni paraların yurtdışına çıkarılması da yasaklanmıştı. Buna göre yolcu ve tüccarların asgari ihtiyaçları için belirlenen miktar dışında yurtdışına altın çıkarmaları kesinlikle yasaktı. Yakalanması durumunda tüm altınlar müsadere edilecek ve kaçakçılar da üç aydan iki seneye kadar hapsedilebilecekti.⁶⁰¹

İlk zamanlarda gümüş ve nikel paralar yurtdışında geçmediği için bu kanuna dahil edilmemiş ancak daha sonra Bulgaristan'da geçtikleri anlaşılınca bunlar da kanun kapsamına alınmıştı.⁶⁰² Bu kanunla da menkul değerlerin ihracına engel olunamamıştı. Madeni para piyasadan hem hükümet tarafından toplatılıyor hem de yurtdışına kaçırılıyordu. Piyasada kalan kaimelerin yanında düşman ülkeler ve komşu ülkelerin paraları da yurtiçinde tedavüldeydi. Bu da Osmanlı kâğıt parasının değerini düşüren başka bir etkendi.

---

⁵⁹⁷ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4.

⁵⁹⁸ Maliye Nazırı Cavid Bey buna sebep olan durumu şöyle açıklamıştı: Harp zamanı; emniyetsizlik, itimatsızlık zamanı demektir. Böyle buhran devirlerinde ahali mevcut vesaiti mübadeleyi; hatta altın, gümüş ve bakır arasında hiçbir fark hesap etmemek hatasını yaparak gömmek, saklamak, tedavülden kaldırmak tarikini ihtiyar eder. Bizim memleketimizde de aynen bu hal vaki oldu. Bkz. Cavid Bey, "Maliye Nazırı Cavit Beyin Bütçe Nutku", *Vakit*, 15 Aralık 1946, s. 2.

⁵⁹⁹ Ergin, *agm*, s. 63.

⁶⁰⁰ Akyıldız, *age*, s. 332-333.

⁶⁰¹ "Altın İhracının Men'i Hakkında Kanun-u Muvakkat", 22 Teşrinievvel 1330, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VI, s. 1367.

⁶⁰² Akyıldız, *age*, s. 333.

Osmanlı 6. Ordusunun İran harekâtı için Almanya tarafından tahsis edilen paranın harcama yetkileri Almanya İmparatoru tarafından von Glanz Paşa'ya verilmişti.⁶⁰³ Almanlar İran'da kendi taraftarlığını oluşturmak için buraya çok yüklü miktarlarda altın getirmişlerdi.⁶⁰⁴ Başlangıçta *Wankhause* adlı Alman şirketi, ordu erzak müteahhidi olarak işe girişmişti. Ordunun bu şirkete yardımcı olması ve işlerini kolaylaştırması, bölgede ecnebilik ve Almanlılığın nüfuz ve itimadının da desteği ile şirket bünyesindeki vasıtalara asker tarafından dokunulmaması, yine bünyesindeki şahısların seçkin kılınması, bölgede İran'a ihraç edilmesi yasaklanan maddelerin ihracı için bu şirkete yetki verilmesi ve daha birçok sebepten ötürü piyasaya hâkim olmuştu. Ayrıca İran'daki 13. Kolordunun masraflarının temini ve ödeme yetkileri bu şirkete verilmişti. Bu durum şirketin yetkilerini ve önemini daha da arttırmıştı. Mevcut şartlar şirkete sarraflık ve evrak-ı nakdiye ihtikarlığı (vurgun) için fırsat vermişti. Bağdat'ta darp edilen *Kıran* adlı İran gümüş sikkesi Irak'ta da tedavülde bulunmaktaydı. Şirket bunların farkında olarak altın sarraflığı ile başladığı ihtikarlığa, evrak-ı nakdiyeyi istediği gibi piyasada kıymetlendirme ile devam etmişti.⁶⁰⁵ Bu da yetmezmiş gibi İran gümüş parası Almanya'da aynı şekilde basılarak İran'da harcanmak üzere gönderiliyordu.⁶⁰⁶ Şirketin bu yetkileri evrak-ı nakdiye açısından genellikle değer kaybetme yönünde olmaktaydı. Değerinin düşmesine sebep olduğu evrak-ı nakdiyeyi daha sonra tedricen piyasadan toplayan şirket, muhtelif mıntikalardaki fiyat farkından istifade ediyordu. Daha sonra Kıran madeni parasının fiyatını arttırarak karaborsacılık yapıyordu. İran ile ticaret yapanlarla yapılan tahkikat neticesinde Almanların kâğıt parasının orada da revaçta olduğu ve kıymetinin arttırıldığı anlaşılmıştı. İran'daki Osmanlı altın parası sürekli toplattırılarak Osmanlı Kâğıt parasının da sürekli değer kaybetmesine sebep oluyorlardı. Bu durum Osmanlı ticaretine engel olduğu gibi devletin itibarının da doğuda sarsılmasına sebep oluyordu. İran *Sim* parası da Osmanlı topraklarında geçerliydi. Osmanlı topraklarında bu paraların tedavülden kaldırılması Osmanlı evrak-ı nakdiyesinin değerini yüzde elli oranında arttıracığı, Hudut Emniyet Müfettişliği tarafından Emniyet Umum Müdüriyetine 11 Ocak 1917 tarihinde

---

⁶⁰³ Halil Paşa 6. Ordu Komutanı olunca, ordu erkan-ı harp reisliğine Alman von Glanz, paşa ünvanı ile tayin edilmiştir. Sabis, *age*, III, s. 221.

⁶⁰⁴ Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 4 Aralık 1967, s. 4.

⁶⁰⁵ BOA, DH.EUM.5. ŞB. Dos. No: 32, Göm. No: 32.

⁶⁰⁶ Sabis, III, *age*, s. 206.

bildirilmiştir.⁶⁰⁷ Ayrıca ihtiyaç durumuna göre Hemedan'da kurulmuş olan Alman Bankası aracılığıyla kağıt paranın korunduğu da oluyordu.⁶⁰⁸ İran'daki Alman oyunlarını fark eden Ali İhsan Bey, kolordunun iâşe ve erzak tedarikiyle meşgul olmak üzere gönderilmiş olan Müteahhit Braun'u ikaz etmiş kolordunun ihtiyaçlarını doğrudan doğruya kendisi mübayaa yoluna gitmişti.⁶⁰⁹ Yine Alman tüccarlarından Rozneflo ve efradının Musul'da piyasadan evrak-ı nakdiye satın aldığı haber alınınca bunlar 1917 yılının Nisan ayında tevkif edilmişti. Ancak daha sonra yeterli delil bulunmadığından bunlar serbest bırakılarak, Alman menzil zabitleri ve konsolosluğun uyarılmasıyla yetinilmişti.⁶¹⁰ Yine nisan ayında İran'da bulunan Osmanlı Hariciye memurları da zor durumdaydı. Onların da maaşları evrak-ı nakdiye ile ödeniyordu. Evrak-ı nakdiye buralarda geçmediği için Kasrışirin'de bulunan hariciye memurları, askerî erzak gibi Hanikin'den erzak alabilmek için müsaade istemişlerdi.⁶¹¹

Burada bahsedilmesi gereken bir husus şudur ki Osmanlı Devleti kâğıt para konusundaki tecrübesizliğinin farkında olarak Almanya'nın desteğini istemiş ve bu konuda Almanlara koşulsuz bir güven duymuştu. Bu durumu Cavid Bey Meclis-i Mebusan küsüsünde şöyle ifade etmişti.⁶¹²

Memleketimiz evrak-ı nakdiye ile me'luf olmadığı için biz evrak-ı nakdiyemizin zaman-ı ifasını kat'i olarak tayin ettirmek istedik ve Almanya hükümetinin bu hususa muvaffakatını temin ettik. Almanya hükümetinin ne namusunda ne haysiyetinden ne de bu parayı kudret-i tediyesinden şüphe etmeye hiçbir hakkımız olmadığı için...

Tüm bunlara rağmen Yıldırım Ordular Grubu kurulduktan sonra Müşir Fon Falkenhayn mübayaa komisyonları oluşturarak serbest mübayaa yetkisini sadece bu komisyonlara vermişti. Bu çerçevede görevlendirilen üç Alman zabiti birer tüccar gibi bölgeye atılmıştı. Bu zabitlere parayı istediği gibi harcama yetkisi verilerek adeta kediye ciğer emanet edilmişti.⁶¹³ Almanların bölgede Osmanlı yönetici ve komutanlarından bağımsız, sorumsuz ve serbestçe hareket etmesi Halil Paşa'yı da

⁶⁰⁷ BOA, DH.EUM.5. ŞB. Dos. No: 32, Göm. No: 32.

⁶⁰⁸ Özgen, *age*, s. 85.

⁶⁰⁹ Sabis, *age*, III, s. 278; Sarısamam, *agt*, s. 232.

⁶¹⁰ BOA, DH.EUM.5. ŞB. Dos. No: 35, Göm. No: 54.

⁶¹¹ BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 89-08, Göm. No: 1-46.

⁶¹² Cavid Bey, "Maliye Nazırı Cavit Beyin Bütçe Nutku", *Vakit*, 14 Aralık 1946, s. 2.

⁶¹³ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4.

rahatsız etmiş, ona göre cepheyi bu tarz hareketler daha fazla tehlike altına sokmuştu.⁶¹⁴

Ayrıca bölgeyi tanımadan hareket eden Almanlar bölgede asayişsizliğin artmasına da sebep olmaktaydılar. Mübayaaya yetkisini elinde tutan Alman komisyon üyeleri İran taraflarına 1917 yılının ilk baharında erzak almaya giderken Süleymaniye civarındaki aşiretler tarafından ellerindeki gümüş paralar alındığı gibi çırılçıplak soyulmuşlardı. Halil Paşa bu durumu haber alınca 13. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey'e Süleymaniye'de oturan Şeyh Mahmud'un yakalanması emrini vermişti. Ali İhsan Bey bu emri, bölgede huzursuzluğa sebep olacağını ileri sürerek ertelenmesini sağlamışsa da daha sonra yerine 13. Kolordu Komutanı olarak atanan Selahaddin Bey, Şeyh Mahmud'u yakalatarak cezaevine attirmişti. Bunun üzerine 13. Kolordu ve Süleymaniye ve çevresinden beslenen birlikler 1917-1918 kışında erzak sıkıntısı çekmeye başlamış, yerli halk elindeki erzak ve hayvanlarını gizleyerek satmak dahi istememişti. Almanların sebep olduğu bu darlık neticesinde 1918 yılının ilk baharına kadar askerler yeterince iâşe edilemeyince önce bölgede bolca bulunan ebegümeçi bitkisiyle midesini bastırmaya çalışmış sonrasında karınca yuvalarını kazarak tane bulmaya çalışacak kadar aç kalmıştı. Bölgedeki mülteci ve diğer başıbozuklar ise yine açlıktan ölmüş olan hayvan leşlerini paylaşmak zorunda kalmışlardı.⁶¹⁵

Hükümetin çabalarına rağmen altın tam olarak piyasadan toplanamamıştı. Altın ve kâğıt paranın birlikte kullanılması piyasada iki fiyat ölçütünün oluşmasına sebep olmuştu. Herhangi bir eşyanın fiyatı kâğıt paraya göre farklı altına göre farklıydı. Bu rekabette kaybeden sürekli kâğıt para olmuş günden güne altın karşısında değer

---

⁶¹⁴ Halil Paşa, hatıralarında rahatsızlığını şu şekilde dile getirmişti: “Bağdat daha elimizdeyken ve Golç Paşanın bu cepheye geldiği sıralarda Bağdada gelip yerleşen kalabalık bir Alman Heyetinin faaliyetlerinden daima zarar gördük. Mevcudu 40 kişiyi aşan ve adına Alman Misyonu denilen bu heyetin ne olduğunu, ne yapmak istediğini, nelerle uğraştığını bir türlü anlayamadık. Hepsi de neydüğü belirsiz insanlar hissi veriyorlardı. Ama yanlarında sayısız altın getirmişlerdi ve bunu diledikleri gibi sarf ediyorlardı. Güya İran'da, güya Kürdistanda birtakım planlar üzerinde çalışıyorlardı. İran'ın her önüne gelene satılan ve yalnız para düşünen ahlâksız önderlerini altına boğuyorlardı. Gözleri, İran, Afganistan, Hindistan üzerlerindeydi. Bizim İran ortalarına kadar sürülüp, sonunda Irak'ı kaybetmemize sebep olan maceraların altında da bunların telkinleri ve Umumi Karargâhu yanlış kararlara sevkedişleri vardı. Görünüşe göre onlar hep, harbin bir gün biteceğini, bizim muzaffer olacağımızı ve İran ile Türkiye'nin olduğu gibi ellerine düşüp, Ortadoğu'da diledikleri gibi oynayacaklarını zannediyorlardı. Bu maceralı görüşlerden biz, daima zarar gördük.” Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları”, *Akşam*, 5 Aralık 1967, s. 4.

⁶¹⁵ Özgen, *age*, s. 105-106.

kaybetmişti. Değer kaybı önlenemeyince altınla alışveriş yasaklanmıştı. Hatta 6. Ordu mıntikasında yasağa uymayarak yakalananların müsadere edilen altınlarının %25'lik kısmı yakalayan zaptiyelere ikramiye olarak verileceği duyurulmuştu. Ancak 6. Ordu Komutanlığının bu emri Maliye Nezareti tarafından kabul edilmemişti.⁶¹⁶ Buna karşın 23 Kasım 1916 tarihinde Halil Paşa altın para yasağı için aşağıdaki beyannameyi yayımlatmıştı.⁶¹⁷

“1- Bircümle düvel-i muazzama ve mütemeddinede olduğu gibi Devlet-i Osmaniye dahi karşılığını tamamen temin ederek evrak-ı nakdiye çıkarmış ve evrak-ı mezkurenin tıpkı nakit gibi tedavülünü kabul eylemiştir. Evrak-ı nakdiyenin devlet-i ebed-i müddet-i Osmaniyenin taht-ı zaman ve kefaletinde olmasına rağmen nef'i zâtilerini umumun mazarratında arayan muhtekirler, nakit ile evrak-ı nakdiye arasında bir ticaret farkı ihdasına çalıştılar.

2- Salahiyetimi istimal ederek, artık bunların devam-ı ihtikarlarına set çekiyorum ve Altıncı Ordu mıntikasında (Bağdat, Musul vilayetleri, Zor Mutasarrıflığı ve Basra Vilayetinin elimizde olan kısmı) altın meskukatı mevki'i tedavülden ref' ediyorum.

3- Bircümle Ahali yedinde ve müessesatta ve şirketlerde ve devair-i hükümette mevcut meskukat-ı zehebiye (altın para) 30 Teşrinisani 1332 (13 Kasım 1916) gününe kadar mahallî mal sandıklarına teslim ve mukabilinde evrak-ı nakdiye ahzı olunacaktır.

4- Teslim edilen altın meskukat hükümetçe hıfz edilecektir.

5- 1 Kanunuevvel sene 1332 (14 Aralık 1916)'den itibaren ordu mıntikasında yalnız evrak-ı nakdiye tedavül edecektir.

6- İşbu müddet-i mühliye dahilinde altın meskukatı bulunduğu mahalden harice kaçırانların altını hükümetçe müsadere olunacak ve altın sahipleriyle kaçırmaya tavassut ve muavenet edenler ordu mıntikası haricine tard edilecektir.

---

⁶¹⁶ Akyıldız, *age*, s. 338.

⁶¹⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 90, ATASE Yayını, Ankara 1990, s. 130.

7- 1 Kanunuevvel sene 1332'den itibaren altın meskukatı süren ve alanlarla, yapılacak taharriyat neticesinde altın meskukatı saklamış olanlar hakkında 6. Madde veçhiyle ceza ve müsadere muamelesi yapılacaktır.

Evrak-ı nakdiye ile alışveriş yapılması ve altın kullanılmaması konusunda kesin bir uyarı yapan bu beyannameye rağmen evrak-ı nakdiye ile madeni akçe arasında fark gözetilmeye devam etmekle beraber bazı mahallerde evrak-ı nakdiye kesinlikle geçmemekteydi. Dahiliye Nezareti ile Harbiye Nezareti arasındaki yazışmalarda görüldüğü üzere; evrak-ı nakdiye ile madeni akçe arasında halk tarafından fark gözetilmekteydi. Bu fark on ile on beş katına kadar çıkabilmekteydi. Bununla ilgili bir tedbir alınmazsa aradaki fark daha da artacaktı. Harbiye Nezaretinin Dahiliye Nezaretine yaptığı bu talebine karşılık 12 Aralık 1917'te Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderilen yazıda gerekenin yapılacağı ve durum hakkında kendisine malumat verileceğini bildirmişti.⁶¹⁸ Bunun yanında kimi zaman sert uygulamalara da rastlanmıştı. Kerkük Mutasarrıfı Vekili Ahmed Faik Bey, kaimeyi kabul etmek istemeyen bir fırıncıyı kulaklarından duvara çivileterek halka teşhir bile etmişti. Ancak tepki toplayan bu olay sonrasında kendisi ve Musul Valisi Haydar Bey hakkında mülkiye müfettişleri tarafından soruşturma başlatılmıştı.⁶¹⁹ Yine de bu tarihlerde Salahiye'de 100 kuruşluk kâğıt para 15 kuruşluk madeni para değerinde mal alabiliyordu.⁶²⁰ Alınan tedbirler kaimenin bir miktar değer kazanmasını sağlamış ancak kalıcı olamamıştı. Halk kâğıt paraya itibar etmiyordu. Ayrıca madeni ve kâğıt para arasındaki farktan para kazanmayı meslek haline getirmiş sarraflar, kaimenin yaygın kabulü önünde büyük engel teşkil ediyorlardı.⁶²¹

Sonuç olarak bütçenin alacaklarını toplayamaması, üretimin gitgide azalması ve savaş giderlerinin de katlanması sonucu nakit ihtiyacı savaş boyunca tam olarak karşılanamadı ve bu ihtiyaç emisyonla karşılanmaya çalışıldı. İlki 25 Ocak 1916 sonuncusu 28 Mart 1918 olmak üzere Almanya'dan borç almak suretiyle 7 tertip kaime

⁶¹⁸ BOA, DH.İ.UM., EK. Dos. No: 44 Göm. No: 55.

⁶¹⁹ Süleyman Beyoğlu, "Bir Bürokrat ve Milletvekilinin Portesi: Ahmed Faik Hurşid Günday", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 2005, s. 44.

⁶²⁰ Ege, *age*, s. 556.

⁶²¹ Akyıldız, *age*, s. 337.

basılarak tedavüle sokuldu.⁶²² Savaş ortamında istenen itibarı görmese de kaime dolaşımı artmıştı. Madeni para dolaşımı da tam olarak engellenemediğinden durum kabul edilmek zorunda kalınmıştı. Birliklere para gönderilirken bu durum göz ardı edilememiş madeni para da gönderilmek zorunda kalınmıştı.⁶²³ Halil Paşa 1917 yılının hasat mevsimi bitmeden yapılacak öşrün bir misli mübayaanın dörtte birinin madeni diğer dörtte üçünün evrak-ı nakdiye ile yapılması, Musul vilayeti için fazladan yapılması gereken ikinci misli mübayaanın da tamamen madeni parayla yapılması talimatını vermişti.⁶²⁴ Bunun için de Harbiye Nezaretinden bir misli mübaya için 300.000 lira nakit (madenî) 900.000 evrak-ı nakdiye talep edilmişti.⁶²⁵ Yıldırım Ordular Grubunun kuruluşuyla birlikte iaşe alımı için tek yetkili merci kılınan menzil komisyonlarının da sadece madeni para ile satın alım yapmaları talimatı verilmişti.⁶²⁶

Savaşın sonlarına doğru iaşe malzemesi bulmak çok zor bir hal aldığından madeni paranın da değeri düşmüştü. Bu da aynî olarak toplanan vergileri zora sokmaktaydı. Ağnam rüsumunu koyun olarak ödeyen halk, bu vergiyi akçe olarak ödemek istemiş ve talepleri kabul edilmişti. Hatta aksi durumda şikâyet edilince sorumluların divan-ı harbe verileceği 6. Ordu Komutanlığından Maliye Nezaretine bildirilmişti.⁶²⁷ Öte taraftan ağnam rüsumunu madeni akçe ile vermesi gereken halk kimi zaman evrak-ı nakdiye olarak vermeye çalışmaktaydı. Kabul edilmediğinde de gerekli mercilere sıkıştırıldıklarını söyleyerek şikâyete gidiyorlardı. Bu da yetmezmiş gibi tekâlif-i harbiye ile satın alınacak ürünlerin karşılığı olarak da evrak-ı nakdiyeyi kabul etmiyorlardı.⁶²⁸

Madeni para, ülke genelinde daha değerli ve geçerli olsa da Irak cephesindeki ederi İstanbul başta olmak üzere diğer iç bölgelere göre daha kıymetliydi. 1918 yılı temmuz ayında bir altın lira Kerkük'te yedi buçuk, Musul'da beş buçuk kâğıt liraydı. Aynı

---

⁶²² “150 milyon franklık altın karşılığında 6.583.094 liralık evrak-ı nakdiye ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun”, 12 Kanunusani 1331, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 331; “1334 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu”, 28 Mart 1334, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 179-350; Akyıldız, *age*, s. 329.

⁶²³ ATASE, Kls. 3695, Dos. 8, F. 32-2; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 6-18; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-5.

⁶²⁴ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-8.

⁶²⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3.

⁶²⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4.

⁶²⁷ BOA, DH.İ.UM.EK. Dos. No: 110, Göm. No: 66; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-14.

⁶²⁸ BOA, DH.İ.UM.EK. Dos. No: 110, Göm. No: 66.

tarihte İstanbul'da ise dört liraydı. Bu fark sarrafların iştahını kabarttığı gibi, İstanbul'la ilişkisi ve gidiş gelişi olan Irak Cephesi zabitlerini de vaziyetten faydalanmaya davet ediyordu. Öyle ki bu farkla sadece özel ihtiyaçları için bu yola teşebbüs etmiyorlardı. Bazı komutanlar bu yöntemden istifade ederek birliklerinin iâşe ihtiyacını az da olsa hafifletebilmişlerdi.⁶²⁹

3.1.3 Çöl Şartları

Bölgenin coğrafi özellikleri başlığı altında da anlatıldığı üzere genel görünümü itibariyle Irak, nehir kenarları hariç, ormanlardan mahrum, çıplak ve geniş bir çöl halindedir. Bu çöller Irak topraklarının yaklaşık %60'ını kaplamaktadır.⁶³⁰ Birinci Dünya Savaşı yıllarında nehirleri izleyen yollar dar ve çok kıvrımlıydı. Tekerlekli nakil vasıtaları için de uygun değildi. Çöl yolu tekerlekli araçlar için uygunsa da su sıkıntısı bu yolu da kullanışsız hale getirmekteydi.⁶³¹ Nehir yatağından uzak yerlerde çöl iki şekilde bulunuyordu bir kısmında yeşil ot yetişmişti. Bu kısımlarda toprak sert olduğundan yürüyüş yapmak kolaydı. Diğer kısımlarda ise tamamıyla kum yığınları bulunmakta ve rüzgâr estikçe bunlar yerlerini değiştirerek farklı yükseklik ve şekillerde tepecikler oluşturmaktaydı. Zemin yumuşak ve kaygan olduğu için buralarda hayvanla hareket etmek çok güçtü.⁶³²

Gerek Fırat gerekse Dicle Nehri'nin rejimi yükseklerdeki karların erimesi ile belirlenmekteydi. Dicle Nehri, nisan, Fırat ise mayıs ayında en yüksek akım değerlerine ulaşmaktaydı.⁶³³ Dicle Nehri'nin taşma zamanlarında nehir yatağının 4,5 kilometre civarı sular altında kaldığından buralarda yarım metre yükseklikten 1 metreye kadar çalılar yetişiyordu. Bu çalıların içinde çöl çakalları saklanıyordu. Gündüzleri hiç ses çıkarmasalar da akşam karanlığı basınca bu hayvanlar meydana çıkarak korkutucu sesleriyle hem ürkütüyor hem insanlara saldırıyorlardı. Bu sebeple askerler çölde karanlık basmadan önce karargahtaki çadırlarına dönmeyi tercih ediyorlardı.⁶³⁴

⁶²⁹ *Yüzbaşı Selahattin'in Romani*, I, s. 271.

⁶³⁰ Akkan, *agm*, s. 83.

⁶³¹ Yüzbaşı Hammond, "Bir Süvari Bölüğü Nokta-i Nazarından 1918 Teşrinievvelinde Musul Üzerine Yürüyüş, *Mecmua-yı Askeriye*, S. 49, Mayıs 1923, s. 72.

⁶³² Sabis, *age*, III, s. 86.

⁶³³ Tuğba Evrim Maden-Seyfi Kılıç, "Irak'ta Su Kaynakları Sorunu ve Yönetimi", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: IV, S. 43, s. 86.

⁶³⁴ Sabis, *age*, III, s. 86.

Yağmurun bol yağdığı zamanlarda çöl yolları çamurla kaplanıyordu. Gevşek ve killi toprak sıkıntı veren yorucu bir çamur tabakası meydana getirmiş, gidiş gelişi zorlaştırmaktaydı.⁶³⁵ Zaten sınırlı olan otomobil sevkiyatı tamamen duruyor, mekkâre hayvanları ve develer çamura battıklarından pek az yol kat edebiliyorlardı. Özellikle menzil ulaştırması açısından önemli bir hat olan Telhalef-Musul yolu, yağmurlu zamanlarda çamurla bataklık haline geliyordu. Bağdat elden çıktıktan sonra 6. Ordunun yegâne iâşe kanalı olması sebebiyle böyle zamanlarda Irak'taki birlikler açlığa mahkûm oluyorlardı. 14 Ocak 1918'de 6. Ordu Komutanı Halil Paşa Harbiye Nezaretine durumu bildirmiş ve Diyarbekir hattının 6. Orduya tahsis edilmesini tek çözüm olarak talep etmişti. Ona göre aksi taktirde iâşe müşkûlatını çözmek mümkün olmayacaktı.⁶³⁶

Cephedeki çöl şartlarının ortaya çıkardığı bir diğer sorun da kum fırtınalarıydı. Birdenbire ortaya çıkan kum fırtınaları her şeyi kuma gömüyordu. Bölgedeki insanlar kumdan ve güneşin sıcağından korunmak için başları ve omuzları örten *ketfiyye*⁶³⁷ ile ayak bileğinden dize kadar dolanan ensiz uzun bir kumaş olan *dolak*⁶³⁸ kullanıyorlardı.⁶³⁹ Kum fırtınaları kara ulaşımını zora soktuğu gibi nehir ulaşımını da sekteye uğratiyordu. Nehirdeki erzak yüklü kelekler bu fırtınalar yüzünden alabora oluyor, un ve erzak çuvalları nehre dökülüyordu.⁶⁴⁰

Yaygın olarak kullanılmalarına rağmen kelekler, güneşin kavurucu etkisi yüzünden sürekli hazır bulundurulamıyordu. Tulumların su kesiminden yukarısı güneşin etkisiyle kuruyup çatladığından, kelekçiler yolcu ve yük siparişi almadıkça kelekleri hazır bulunduramıyordu. Bu yüzden çoğu zaman Diyarbekir gibi büyük bir merkezde bile nehrin bir yakasından diğer yakasına geçmek için kelek bulunmazdı.⁶⁴¹ Öte taraftan temmuz ayı ortalarından eylül ayı ortalarına kadarki sürede buharlaşmanın da etkisiyle nehirlerde su iyice azalıyordu. 1917 yılının bu zaman diliminde suların azlığı

⁶³⁵ Albayrak-Engin, *age*, s. 161; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 33.

⁶³⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 7-1.

⁶³⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, s. 1145.

⁶³⁸ Dolak: ayak bileğinden diz kapağının hemen altına kadar baldıra sınıksız dolanan, dört beş parmak eninde çuha, aba veya şayaktan kuşak gibi uzun kumaş parçası. Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı İktisadî İşletmesi, İstanbul 2011, s. 296.

⁶³⁹ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-15.

⁶⁴⁰ Ali Bey, *age*, s. 78.

⁶⁴¹ Ali Bey, *age*, s. 29.

kelek nakliyatına öyle bir darbe vurmuştu ki bir keleşî teşkil eden üç yüz tulumun yarısından fazlası sıcaklığın şiddetine dayanamayarak yırtılmaktaydı. Bir tulum bir defadan sonra kullanılamamaktaydı. İyice sıkışık bir halde olan iaşe nakli için günlük on kelek sevkinin zorunlu olduğu bu günlerde sevk edilebilen kelek sayısı ikiye kadar düşmüştü.⁶⁴²

Irak'ın kuzey bölgelerinde güneye oranla yağış daha fazladır. Güneye gittikçe yağış azalır ve sıcakların etkisiyle buharlaşma da artar. Güney kesimleri başta olmak üzere mart ayı itibariyle yaz mevsimi 6-6,5 ay kadar sürer. Nisan ayı ortalarında başlayan sıcaklar haziran, temmuz, ağustos aylarında tahammül seviyesini aşarak 60 dereceye kadar çıkabilir. Bu sebeple yaz ayları askerî harekât için pek uygun değildi. Şiddetli sıcaklar ve rutubet çoğu zaman harekâtın gece yapılmasını zorunlu kılardı.⁶⁴³ Ancak her mıntıkada gece yürüyüşü mümkün değildi. Çöl arazisinde yolları gece takip etmek kimi zaman mümkün olmadığından sabah yürüyüşlerine ağırlık veriliyordu.⁶⁴⁴ Dolayısıyla bütün kuvvetler öğle vakti esaslı faaliyette bulunmazlardı. En fazla bombardıman gece devam eder, piyade hücumu şafakla beraber başlardı. Hücum harekâtı bazen ikindi vaktine de çekilebilirdi. Kumların varlığı ve güneşin etkisi efrada gözlük temin edilmesini gerektiriyordu.⁶⁴⁵ Serin günler haricindeki yürüyüşlerde birlikler en fazla saatte üç km yürüyebiliyordu. Mümkün oldukça sabahleyin erken yürüyerek öğle sıcaklarına kalınmamasına çaba gösterilmekteydi.⁶⁴⁶ Öğle yürüyüşleri cephedeki askerler açısından oldukça tehlikeliydi. Günün bu saatlerinde yürüyüşler askerın güneş çarpmasıyla karşı karşıya kalmasına sebep olmaktaydı. Verilen öğle molaları da yetersizdi ve sürelerinin uzatılması gerekmekteydi.⁶⁴⁷

Şartlar yine de gündüz yürüyüşlerini zorunlu kılmaktaydı. Böyle bir yürüyüşü idare eden 13. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey, askerın uzun yürüyüşlerden kötü etkilenmesini en aza indirmek için özel bir program hazırlamıştı. Buna göre; yolda askerın yorgunluk gösterdiğini fark edince sabah yürüyüşlerini 6 saate çıkararak

⁶⁴² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4a.

⁶⁴³ Irak-İran Cephesi, I. Kısım, s. 31-33.

⁶⁴⁴ Sabis, *age*, III, s. 184.

⁶⁴⁵ Binbaşı Abidin, *agm*, s. 71.

⁶⁴⁶ İsmail Hakkı, *agm*, s. 81.

⁶⁴⁷ Kaymakam Refi', "Irak'ta Büyük Kıtatanın Yürüyüşleri Hakkında Bazı Mütalaa", *Askerî Mecmua*, Sene 44, S. 63, Askerî Matbaa, İstanbul Kanunuevel 1926, *agm*, s. 77.

akşam yürüyüş yapılmamasını ve askere sıcak yemek yedirilmesi tembih etmişti. Akşam yürüyüşü yapılmayacağı için sabah yürüyüşünü müteakip hemen çadırların kurulmasını ve askerlerin sıcaktan ve güneş çarpmasından korunmasını tembihlemişti. Bu plana göre birlikler 14 Mayıs 1916'da Aziziye'ye varacak ve orada istirahat edeceklerdi. Buna rağmen sıcakta sırtındaki çantayla yürüyüş yüzünden askerler arasında bayılanlar güneş çarpmasından yere düşüp fenalaşanlar olmuştu.⁶⁴⁸ Kısa bir süre sonra 8-9 Haziran 1916'da cereyan eden Kasrışirin muharebelerinde 85 eri güneş çarpmış ve bunlardan 5'i vefat etmişti.⁶⁴⁹

1917 yılının ilk baharında beklenen yağmurlar yağmamıştı.⁶⁵⁰ Bu yüzden 1917 yılı mahsulü de beklenen miktarda olmamış, meralardan da beklenildiği gibi istifade edilememişti.⁶⁵¹ Temmuz ayında sıcaklar dayanılma sınırlarını aşmıştı. Daracık mevzilerde çukurların içinde kalmak mecburiyeti, yapışkan ve arsız sinekler, havaların bazen yakıcı bazen soğuk ve yağışlı olan düzensiz durumu cephedeki askeri fazlasıyla zorluyordu.⁶⁵² Teğmen Abidin Beyin 9 Temmuz 1917'de Salahiye'de yazdığı şu satırlar sıcak çöl havasının ortaya çıkardığı bunalımı ortaya koymaktadır:⁶⁵³

“Herkes zeminliklerin kumları arasına sokulmuş kıvranıyor. Yanılıp da dışarı çıkmak, yıldırımla vurulup ölmeye mahkûm olmak demektir. Bu ateş gibi rüzgâr gece sabaha kadar devam etti. Ne içeride ne dışarıda yatmak mümkün. Zeminliğin rutubetli yerine yalnız bir seccade yayarak üzerine bolca su serpererek tavladım. Beyaz ince bir örtüyü ıslatarak bu rutubetli örtüye sarılıp su içinde ancak yatabildim. Fakat uyumak mümkün mü? Bu ölüm rüzgârı en küçük deliklerden nüfuz ederek yine vücudu yakıyor, zehirliyor, nefesi keserek insanı boğuyor. Sabaha kadar da göğsümüze su dökmekle vakit geçirdik. Yarabbi cehennem burası mıdır, yoksa bizi dünyada mı yakıyorsun? Cehennem azabı da bundan işkenceli olamaz ya. Bura ahalisi hiçbir sene bu kadar sıcak olmadığını, Salahiye'nin bu kadar yanmadığını söylüyorlar. İllâ kasaba tam bir cehennem gibi yanıyor, içerisinden geçilse boğucu bir yangın kokusu insanın yüzüne çarpıyor, kavuruyor. Her taraf yangın ve ateş gibi bir kızılık içinde kıvranıyor. Ah

⁶⁴⁸ Sabis, *age*, III, s. 184-185.

⁶⁴⁹ Sabis, *age*, III, s. 230.

⁶⁵⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-1a.

⁶⁵¹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-4.

⁶⁵² Yarbay Mehmed Reşid Bey, *age*, s. 123.

⁶⁵³ Ege, *age*, s. 499.

eğer her gün öğleden sonra başlayarak gece yarısına kadar devam eden bu ölüm rüzgârı olmasaydı belki bu cehenneme tahammül edilebilirdi!”

1917 yılının yine temmuz ayında 18. Kolordu Komutanlığınca çölde yürüyüş yapacak birlikler için bir talimatname hazırlanmıştı. Talimatnamede efrat ve hayvanlar ayrı ayrı ele alınmıştı. Buna göre:⁶⁵⁴

1. Yürüyüşler 19:00 ila 04:00 arasında yapılmalıdır.
2. Hareketten önce efradın mataraları su ile doldurulmalıdır.
3. Göğüsler açık olmalı ve belleri pek sıkı bulunmamalıdır.
4. Efrat yan yana sık olarak yürütülmeyle ikişer metre aralık bırakılmalıdır.
5. Her saatte bir on dakika mola verileceği gibi gece yarısı da bir saat mola verilmelidir.
6. Her nefere 24 saat için on litre su tedarik edilmelidir.
7. Güneş çarpmasından korunmak için çadırların üzerleri çalılar ve otlarla örtülmelidir.
8. Her taburun yorgun efratlarının çantaları nakil araçlarına yüklenmelidir.
9. Güneş ve sıcak çarpmalarında hastanın başına ve açık göğsüne bolca su dökülmeli, ovulmalı, ıslak bez koyulmalıdır. Hastayı serinletmek için, soğuk su ve rüzgârdan istifade edilmeli. Bu mümkün değilse bir hayvana bindirilerek süratli hareketle rüzgâr oluşturulması sağlanmalıdır.

Hayvanlar için ise,⁶⁵⁵

1. Büyük molalar zamanında yükler mutlaka indirilmelidir.
2. Develer üç gün susuzluğa dayanabilirler. Ancak diğer hayvanlar susuzluğa karşı dayanıksız olduklarından yürüyüşlerde karşılaşılan her kuyudan bunlara sık sık su verilmelidir.
3. Çöllerde bulunan sular tuzlu ve kötü kokulu oldukları için mümkün mertebe buralardaki suların soğutulduktan sonra içirilmesi daha uygundur.
4. Hayvanlar topluca değil birbirinden mesafeli olarak yürütülmelidir.

⁶⁵⁴ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 90, ATASE Yayını, Ankara 1990, s. 144.

⁶⁵⁵ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 90, ATASE Yayını, Ankara 1990, s. 145.

5. Yürüyüşlerde rüzgâr yönüne dikkat edilmelidir. Ayrıca ahırlar teşkil edilirken de buna dikkat edilmelidir.
6. Gündüzleri istirahatte iken güneş çarpması muhtemel olduğundan hayvanların başları bezlerle, belleri semer ve bellemelerle örtülmelidir.

Irak'ta birlikler konuşlanırken güneşin etkisini kısmen de olsa azaltmak için zemin kazılarak etrafı kerpiçe çevriliyor ve üstü de sazlarla örtülüyordu. Gündüz vakti bu in gibi yerlerde vakit geçiren zabıtlar genellikle akşam vakti dışarı çıkıyorlardı.⁶⁵⁶ Halkın inşa edip kullandığı buna benzer yapılara *serdâb* deniliyordu.⁶⁵⁷ Savaş esnasında alalecele hazırlanan bu yapıların dışında, bölgenin zenginleri arasında çok daha özellikli ve kullanışlı olanları da vardı.⁶⁵⁸ Osmanlı askeri böyle serinlemeye çalışırken, İngilizler hastanelere kurdukları elektrikli vantilatörlerle serinliyorlardı. Yine İngilizler cibinlikler ve tel kafesli pencerelerle hastane ve ordugahlarda sinek ve sivrisinek tacizlerini önlemiş, buz ihtiyacı için buz imalathaneleri kurmuşlardı.⁶⁵⁹

Çölün tek problemi yüksek sıcaklıklar değildi. Asker kış aylarında da çöl soğuğuyla karşı karşıyaydı. 1916 Ocak ayının ikinci yarısı aralıksız yağmurlar, rüzgâr ve soğuklarla geçmişti. Cephenin büyük bir bölümünde efrat kış ortasında dahi çadırlarda gecelemekteydi. Özellikle gece ayazı, henüz çoğu ince yazlık elbiseler giymekte olan kuşatma askerlerini son derece etkilemiş, hastalanan ve ölenler olmuştu. Kıyafet

---

⁶⁵⁶ Ege, *age*, s. 490-492.

⁶⁵⁷ Pomiankowski, *age*, s. 204; Tozlu-Gazel, "Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar-I (İkinci Meşrutiyet Devri)", s. 115.

⁶⁵⁸ 1926-1928 yılları arasında Nafta vekilliği yapmış olan Behiç Bey, Osmanlı 6. Ordusu Müşirliği dolayısıyla eniştesi Hidayet Paşa ile birlikte Bağdat'ta geçirdiği çocukluk yıllarında (1881-1886) karşılaştığı bir serdâbı şöyle tasvir etmiştir: "*Ben daha başka bir hayat şekli tanımamış olduğum için, bu şehirde gündüzleri serdâb; yani zeminden aşağı odalarda oturmayı, geceleri damda yatmayı ve türlü haşeratla mücadele etmeyi tabii bulurdum. Bu serdâbların tavanlarına bir buçuk iki metre mesafe ile takriben iki metre boyunda, bir metre yüksekliğinde, alt kısımdaki eteklerin kenarı kurşun dolu ve birbirine bağlı birkaç yelpaze asılı idi. Bu yelpazeleri dışarıdan Arap köle ve halayıklar iple çekerek odayı havalandırıyorlardı. Bundan başka, bu serdâbların yavana yakın pencerelerine hurma dallarından yapılmış, delikleri 10-115 santimetre genişliğinde kafesler içine deve otu denilen, bir nevi dikenli ve kokulu nebat korlardı. Bu kafeslerin üstündeki delikli borulardan su koyulur ve, bu sular deliklerden dikenlerin üstüne aktıkça, hem serin bir hava hem de güzel bir koku verirdi. Damlarda yatmanın en büyük mahzuru, güneş doğmadan evvel aşağıya inmek mecburiyeti idi. Akrep ve diğer haşerat çıkmasını diye, karyolarımızın ayaklarını su dolu kaplara korlardı. Tavandan düşecek haşerâta karşı da cibinlik kullanırdık. Gece karanlıkta haşerât ısırmasın diye, hiçbir yere temas edilmezdi. Terlik, ayakkabı vesaireyi silmeden, giymek tehlikeli idi. Odalarda türlü türlü arılar ve duvarlarda kertenkeleler dolaşırdı; ahırlardaki akrepleri toplamak için eniştem seyslere ikramiye verirdi."* bkz. Behiç Erkin, *Hâtırat 1876-1958*, TTK, Ankara 2010, s. 11.

⁶⁵⁹ Ölçen, *agt*, s. 95.

açısından 13. Kolordu birliklerinden bir derece daha iyi bir durumda olan 18. Kolordu bile yalnız 21-22 Ocak 1916 gecesi soğuğa 4 kurban vermişti.⁶⁶⁰ Bu gece 40-50 yıl içinde Bağdat'a ikinci (ilki 1910 kışında) defa kar düşmüştü.⁶⁶¹ Kûtulamâre'yi kuşatan 51. ve 45. Tümenlerin iaşelerinin yanında kıyafetleri çok kötü durumdaydı. Soğuk kış geceleri yazlık ince elbiseler giymek mecburiyetinde olan birlikleri çok fena etkilemişti. Cepheye zabıt üniforması sıkıntısı da vardı. Kimi zaman zabıtlere nefer elbisesi giydiriliyor ve kimi zaman bu zabıtlere apolet-spolet dahi bulunamıyordu. Bu da disiplinin sarsılmasına sebep olabiliyordu.⁶⁶² Ayrıca ısınmak ve temizlenmek için su ısıtmaya odun bulunamıyor, yeterince temizlenemeyen asker ve elbiselerinde bit ve onun getirdiği hastalıkların önü alınamıyordu.⁶⁶³

Çöl şartlarının olumsuzluklarını hesaba katarak 6. Ordu Komutanı Von Der Goltz, buralarda görevlendirilen askerin çabuk vefat ettiğini, genel olarak 4 yıl süren askerlik hizmetinin bu mıntikalardaki askerlerin askerlik hizmetinin 2 yıla düşürülmesinin daha uygun olacağını hatıratına not etmişti.⁶⁶⁴

3.1.3.1 Kuraklık

Irak nehirlerinde taşkınlar mayısta sona ermekle beraber ve bundan sonra, su bulunmadığı taktirde, her türlü ziraat imkanını ortadan kaldıran gayet sıcak ve tamamıyla kurak bir yaz mevsimi hükmü sürerdi. Bu problemin aşılması için eski çağlarda birçok set inşa edilmişse de yabancı kavimlerin istilasası yüzünden bu set ve diğer su yapıları bozulmuştu. Böylelikle taşkın suları kendilerine dar gelen yataklarından çıkarak Irak'ın alçak aşağı sahalarında geniş bataklıklar meydana getirmişlerdi.⁶⁶⁵ Bu açıdan bozulan su tesislerini yeniden ayağa kaldırmak ve yenilerini inşa etmek için Osmanlı çabaları Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği zamanında başlamış ancak buradaki görevinin kısa sürmesi yüzünden bu çabalar sonuçsuz kalmıştı.⁶⁶⁶ Kuraklık yüzünden Irak'ta sadece sulanan yerlerde buğday, arpa, darı yetiştiriliyor ve bu üretim sadece seyrek şekilde yerleşik olan mahalli ahaliye

⁶⁶⁰ Albayrak-Engin, *age*, s. 161; Yüzbaşı Mukbil Bey, *age*, s. 163.

⁶⁶¹ Yarbay Mehmed Reşid Bey, *age*, s. 95.

⁶⁶² Albayrak-Engin, *age*, s. 166-167.

⁶⁶³ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 3-1.

⁶⁶⁴ Goltz, *age*, s. 39.

⁶⁶⁵ Darkot, *agm*, s. 668.

⁶⁶⁶ Darkot, *agm*, s. 669.

yetiyordu.⁶⁶⁷ Yine kuraklığın şiddetlendiği bilhassa yaz mevsimlerinde su en fazla kuzey bölgelerde bulunacağından aşiretler bu dağlara kadar yanaşmaktaydı.⁶⁶⁸

Bu hal tabii şartların değişmesiyle de açıklanabilirdi; nehirlerin suları azalmış, iklim daha kuru olmuş, toprak tedricen yükselmişti.⁶⁶⁹ Düzensiz yağış rejimi, Sulama kanallarının yetersizliği ve yüksek sıcaklıkların yanı sıra çölden esen rüzgarlar bitkileri kurutmaktaydı. Yine bu rüzgârlarla gelen çekirge sürüleri büyük sorun teşkil etmekteydi.⁶⁷⁰

1917 yılı hasılatı çok kötü durumdaydı.⁶⁷¹ Bunun sebeplerinden biri öşür toplama usullerinde değişikliğe gidilmesi idi. Ancak bu yıl ülke genelinde bir kuraklık söz konusuydu.⁶⁷² Mayıs ayı olduğu halde pek az yağmur yağmıştı. Ambarlarda da erzak kalmadığından bazı birlikler hasat yapılmadan tarladaki ürünü bile yemeğe başlamışlardı.⁶⁷³ 1917 yılının hasılatı bir önceki yılın yarısından biraz fazla toplanabilmişti.⁶⁷⁴ Bu da yetmezmiş gibi aynı yıl çekirge istilaları görülmüş ve üstüne dolu yağışı ürünü iyice azaltmıştı.⁶⁷⁵ Kuraklık uzayınca cebren üçüncü misli mübayaa kaçınılmaz olmuştu.⁶⁷⁶ 1918'in ocak ayına gelindiğinde ise hayvan yemi için bütün umutlar yağacak yağmurlarla yeşerecek yeşillığe bağlanmıştı. Arazideki otların iyi bir şekilde korunmaları için 6. Ordu Komutanı Halil Paşa, 13. ve 18. Kolordulara bir uyarı yazısı bile göndermişti.⁶⁷⁷

3.1.3.2 İçme Suyu Sıkıntısı

Çölde içecek su bulmak büyük bir sorundu. Irak'ta İngiliz ve Osmanlı askerlerinin su ihtiyacı Fırat ve Dicle Nehirlerinden sağlanıyordu.⁶⁷⁸ Bulanık akan Dicle Nehri'nden su alarak bunu dinlendirip dibine toprak çöktükten sonra üst tarafta kalan suyu içmek mecburiyeti vardı. Sudaki tek sıkıntı çamurlu olması değildi. Dicle kenarındaki

---

⁶⁶⁷ Larcher, II, *age*, s. 255.

⁶⁶⁸ Mehmed Nihad, *agm*, s. 656.

⁶⁶⁹ Larcher, II, *age*, s. 252.

⁶⁷⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, IV, s. 3136.

⁶⁷¹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 7-1.

⁶⁷² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-8.

⁶⁷³ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-1a.

⁶⁷⁴ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3.

⁶⁷⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-8.

⁶⁷⁶ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-86.

⁶⁷⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-4.

⁶⁷⁸ Binbaşı Abidin, "Irak Darü'l-Harekâtı Hakkında Birkaç Söz", *Askerî Mecmua*, Sene 44, S. 63, Askerî Matbaa, İstanbul Kânunuevvel 1926, s. 70; Spackman, *age*, s. 10-11.

yerleşimlerin çöp ve lağımları da buraya akıyordu.⁶⁷⁹ Nehir kenarında su içmeye engel başka bir durum da hayvanların su kenarında toplanması sonucu yığılan hayvan pislikleriydi. Bunu önlemek için hayvanların su nehirlerden uzak tutulması için emirler verilmişti.⁶⁸⁰

Teğmen Abidin Beyin su meselesini şöyle yorumlamıştı: “*Halkın genellikle içtiği su Dicle’dir. Fakat insan onları içerken görse ömründe bir daha su içmemeye yemin eder. Nehir çamur gibi akıyor. Kenarda biri çamaşır yıkıyor, abdest bozuyor. Sonra bütün şehrin lağımları ve pislikleri buraya dökülüyor. Onun hemen yanında bütün Bağdat ahalisi kayıtsızca bu pis sudan doldurup evlerine taşıyorlar. Burada bulaşıcı hastalıklar olacağı pek tabidir*”.⁶⁸¹

“*Şehrin yegâne suyu Dicle’dir. Herkes tulumlarla gelip buradan su alıyor. Hayvanlar bunun içinde, leşler bunun içinde, yanından da su alıp içiyorlar. İki adım öteden daha temiz bir mahallinden su almak kimsenin hatırına gelmiyor*”.⁶⁸²

Resim 2: Irak'ta Nehirden İçecek Su Alınırken⁶⁸³

عراقده نهرده ایچمک صو آلبیرکن
بغدادده عرب قادیلری بویه قافلله کله رک دجه نهری کسنارندن صو آلبیرل وهر دورلو تقیدات صحبه دن آزاده اولارق بو صولری ایچورلر.

⁶⁷⁹ Sabis, *age*, III, s. 87.

⁶⁸⁰ Çetinkaya, *age*, s. 124.

⁶⁸¹ Ege, *age*, s. 271.

⁶⁸² Ege, *age*, s. 258.

⁶⁸³ Şehbal, *aded* 75, s. 54.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen nehirlerden alınan suların çeşitli yöntemlerle içime hazır hale getirilmesine çalışılıyordu. Öncelikle fırsat ve imkân buldukça içmeden önce suyun kaynatılmasına dikkat ediliyordu. Fakat bu kolay ve her zaman yapılabilir bir iş değildi. Buna rağmen içme zorunluluğu olduğundan, genel olarak çöp ve lağımdan uzak yerlerden içmek için su alan insanlar sadece iç rahatlığı sağlamaya çalışıyorlardı.⁶⁸⁴ Bir diğer yöntem suyun çamurunu temizlemek için ayrıca küplerden yapılmış bir çeşit filtre kullanılmasıydı. Filtreden geçen suya berrak temiz bir görüntü kazandırılarak içiliyordu.⁶⁸⁵

Susuzluk birliklerin nehir boylarından 3-4 km'den fazla uzaklaşmasına engel oluyordu.⁶⁸⁶ Bu sebepten dolayı Irak'ta cereyan eden askerî harekâtın önemli bir kısmı nehirler etrafında cereyan etmişti.⁶⁸⁷ Nehirden uzak yerlerdeki muhtemel harekât için öncelikle su vaziyeti tetkik ediliyordu.⁶⁸⁸ Ayrıca nehirlerden uzakta hareketin kaçınılmaz olduğu durumlarda yeterli miktarda su kuyusu açmak zorunluydu.⁶⁸⁹ Çünkü mevcut su kuyuları da ihtiyaca cevap veremiyordu. Çok derin olan bu kuyulardan hayvanların su ihtiyacı ise çok yavaş giderilebilmekteydi. Hatta son birliklere kuyudaki suyun yetişmediği oluyordu. Kuyunun dibinde kalan su çamurlu olduğundan hayvanlar bile bu suyu içmek istememekteydi.⁶⁹⁰ Bu sebeple özellikle süvarilere görev verilirken efrat ve hayvanların su ihtiyacının hesaba katılması zorunluluğu vardı. Nehirden uzak yerlerde bulunmaları kesinlikle uygun değildi.⁶⁹¹ Bu durum düşmanı nehirlerden uzaklaştırıp susuzluktan kırılmasını sağlamak şeklinde bir strateji olarak da kullanılıyordu.⁶⁹² Su sıkıntısı ile ilgili bir örnek olmak üzere, 1917 yılı ocak ayında cereyan eden Garaf Muharebeleri esnasında makineli tüfeğin su sandığındaki su bitmişken elde sadece 1,5 kg su kalmıştı. Susuzluktan kıvranan asker buna rağmen eldeki az miktar suyu içmek yerine makineli tüfeğin çalışması için kullanılmasını tercih etmişti. Ali Vehbi Aykota hatıratında bu durumla ilgili olarak

---

⁶⁸⁴ Sabis, *age*, III, s. 87.

⁶⁸⁵ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 89.

⁶⁸⁶ Ölçen, *agt*, s. 34.

⁶⁸⁷ Binbaşı Abidin, *agm*, s. 70.

⁶⁸⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 97.

⁶⁸⁹ Ali Vehbi Aykota, *Tarihçe-i Harb Üçüncü Alay*, Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, TTK, Ankara 2011, s. 5.

⁶⁹⁰ Yüzbaşı Hamond, *agm*, s. 73.

⁶⁹¹ İsmail Hakkı, *agm*, s. 83.

⁶⁹² Apak, *age*, s. 144; Townshend, *age*, s. 184.

makineli tüfeğin başında bulunan bir askerin şu ifadelerine yer vermişti: “Efendim biz ne açlıktan ne de susuzluktan ölmeyiz. Bugün de kendimizi oruç farz ederiz lakin tüfek susuz kalırsa ateş yapamaz. Sen suyu makineliye ver, bize su değil kurşun lazım.”⁶⁹³

Resim 3: Çölde Artezyen Kuyuları Açılırken⁶⁹⁴

Bağdat'ın işgal edildiği günlerde Bağdat-Samarra arasında bulunan Bağdat'a 15 km uzaklıktaki Belet kasabasında mevzilenmiş askerler susuzluktan kırılmak üzereydi. Çatışma bölgesi yakınından geçmeyi de göze alarak tren vagonlarıyla su taşınmış ve hasta ve yaralılar da mevziden çıkarılabilmmişti.⁶⁹⁵ Bağdat-Rıdvaniye, Bağdat-Felluce, Samarra-Ramadiye yollarında bile su bulunmamaktaydı. Mevcut kuyuların suları hem içilemeyecek kadar acı hem de yaz mevsiminde kurumaktaydı.⁶⁹⁶ Kuyu bulunmayan yerlerde ise yenileri açılıyordu ancak bunlarda su aşırı tuzlu olduğundan içilemiyordu.⁶⁹⁷ Yaz yaklaştıkça sular azaldığından 1917 mayısında Bilaliç'te kapalı su havuzları inşasına başlanılmıştı.⁶⁹⁸ Su kuyularının hazırlanması için ahşap direklere ihtiyaç vardı. Ancak Derbesiye'den Demirkapı ve Telheva'ya gönderilmesi gereken

⁶⁹³ Aykota, *age*, s. 40.

⁶⁹⁴ *Harp Mecmuası*, S. 3, Kanunusani 1334, s. 38.

⁶⁹⁵ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 198-199.

⁶⁹⁶ Ölçen, *agt*, s. 35.

⁶⁹⁷ Ege, *age*, s. 285.

⁶⁹⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 16.

direkler vesaitsizlikten gönderilememiştir. Böyle olunca kuyuları bekleyen efrat susuz kalmış veya çok az su içebilmiştir.⁶⁹⁹

İran harekâtı için belirlenen güzergahta da su vaziyeti hiç de iç açıcı değildi. Bağdat Hanikin arasındaki su durumunu gösterir tablo problemi açıkça ortaya koymaktadır.

Tablo 24: Bağdat-Hanekin Güzergahı Su Vaziyeti

Bağdat-Hanikin Mesafesi Şu Konaklara Ayrılmıştır: ⁷⁰⁰		
Bağdat-Han Benî Said mevki	27 km.	Yolda bir damla su yok
Han Benî Said Bakuba Kasabası	21 km.	Biraz su var
Bakuba-Şehriban	40 km.	Yolun yarısından sonra su bol
Şehriban-Kızılribat	30 km.	Su yok
Kızılribat-Hanikin	32 km.	Su yok
Toplam = 150 km		

Bir piyade tümeninin cephesi asgari üç km olarak hesap edildiğinde, tümenin bir ucu Dicle’de diğer ucu ise üç km nehirden uzak bir noktada bulunacağından su almak maksadıyla Dicle’ye kadar yürüyüş yapacak bir neferin gidiş ve dönüşü olmak üzere altı km yürümeye mecburdu. Siperler dahilinde kilometrelerce yürüyüş daha da zahmetli hale geliyordu. Irak mevziinde günlük su ihtiyacının temini için yaklaşık bir manga asker güneş çarpmasıyla şehit olmaktaydı.⁷⁰¹ Benzer şartlara sahip Hicaz Cephesinde mekkârelerin taşıdığı *barmil*⁷⁰² denilen büyük tenekelerinden faydalanılmıştı. Ancak bu tenekeler de askerler tarafından çeşitli sebeplerle kasaturalarla delinerek hem tenekelere zarar verilmiş hem de su israf edilmişti.⁷⁰³ Irak Cephesinde ise nehir kıyısından uzaklaşan askerlerin su ihtiyacını temin için saka hayvanları kullanmak mecburiyeti vardı.⁷⁰⁴ Çünkü Irak’taki yürüyüşlerde her yarım saatte askerlerin matarası boşalıyordu.⁷⁰⁵

Her cephenin iklimine uygun şekilde matara tedarik edilmesi gerekmektedir. Keçesiz alüminyum mataralar Irak Cephesi için kesinlikle uygun değildi. Bunun için Arapların asırlardan beri kullandıkları şekilde tulumlarla matara imal edilmekteydi.⁷⁰⁶ Ancak

⁶⁹⁹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 89.

⁷⁰⁰ Mehmed Nihad, *agm*, s. 610.

⁷⁰¹ Binbaşı Abidin, *agm*, s. 70.

⁷⁰² Barmil: büyük fiç, varil, bkz. *Derleme Sözlüğü*, Cilt: II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s. 535.

⁷⁰³ Kaymakam Refi’, *agm*, s. 76.

⁷⁰⁴ Sabis, *age*, III, s. 87.

⁷⁰⁵ İsmail Hakkı, *agm*, s. 77.

⁷⁰⁶ Binbaşı Abidin, *agm*, s. 70.

Osmanlı birliklerinde her askere matara bulmak neredeyse imkansızdı. Bu açıdan 38. Tümen acınacak bir haldeydi. Etraftan rastgele tedarik edilen veya efradın özel gayretiyle elde ettiği deriden mamul mataralara, küçük tulumlara tek tük rastlanıyordu.⁷⁰⁷ Matara eksikliği büyük sıkıntı verdiği için askere toprak testi dağıtılması düşünülmüş, 52. Tüme matara boyutlarındaki küçük testicikler gönderilmişti. Testi bile bulmak oldukça zordu. Tümen Komutanı en azından 30 küpün sudan uzak bulunan 43. Alay için gönderilmesini 18. Kolordu Komutanlığından talep etmişti.⁷⁰⁸

Osmanlı birlikleri bu haldeyken, Musul'a doğru yürüyüşe geçen İngiliz birlikleri su ihtiyaçlarını karşılamak için otomobillerden müteşekkil bir su kolu oluşturmuşlardı.⁷⁰⁹ İngilizler ayrıca Dicle Nehri'nin ortasına bir su pompası monte ederek bunu sahildeki bir su tankına bağlamak suretiyle içme suyu temin ediyordu. Böylece kıyıdaaki pisliklerden arınmış temiz ve berrak su içebiliyorlardı.⁷¹⁰

3.1.3.3 Serap Meselesi

Serap sözlükte, çölde uzaktan su ve yeşillik gibi görünen ışık yansıması olarak tarif edilmektedir.⁷¹¹ Irak cephesinde serap hadisesi sıkça görülmüştü. Serap, öğleden önce doğuda öğleden sonra batıda görülüyordu ve serabın en kuvvetli zamanı öğle vaktiydi. Serap görüntüsü özellikle bataklıklar üstünde ve kenarlarındaki parlak şeylerin görüntüsünü birkaç kat büyütüyordu. Dağınık görüntüleri birbirine eklenmesi sonucu koyun sürüleri piyade birliğine, develer hurma ağaçlarına, bataklıklar üzerindeki kuşlar süvarilere, beyaz kuşlar çadırlara, çalılar bazen orman bazen insana benzetelebiliyordu. Ayrıca serap dolayısıyla sabahleyin gurup tarafında mesafeler gayet yakın ve zemin olduğundan alçak görünürdü.⁷¹²

Serap meselesi askerleri çok oyalıyor, aldatıyordu. Tepeden güneş vurunca titrek bir hava dalgası uzaktan yeşil bir ağaçlık gibi görünerek insana orada su kaynağı varmış gibi zannettiriyordu. Çölün her tarafı düz olduğundan istikamet tayinine yardımcı

⁷⁰⁷ Mehmed Emin, *agm*, s. 688.

⁷⁰⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 86.

⁷⁰⁹ Yüzbaşı Hamond, *agm*, s. 73; Aykota, *age*, s. 5.

⁷¹⁰ Spackman, *age*, s. 13.

⁷¹¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 713.

⁷¹² İsmail Hakkı, *agm*, s. 76.

olacak hiçbir ağaç bina vs. bulunmadığından insanlar yolunu şaşırıyor ve gideceği yeri bulamıyordu. Bu gibi durumlarda pusula ile yol bulunmaya çalışılıyordu. En küçük bir işaret bile çölde yol bulabilmek için büyük kolaylık sağlıyordu.⁷¹³ Askerî harekât açısından seraplar büyük sıkıntılara sebep olmuştu. Çoğu zaman düşmanın vaziyeti ve mesafesi yanlış tahmin edilmekteydi. Çalılıklar ve siperlerin dinlenmekte olan düşman birlikleri sanılarak topa tutulduğu da olmuştu.⁷¹⁴

Çöldeki efradın içme suyu için seraba karşı verdiği mücadele çok çetindi. Mehmed Nihad Bey'in şu ifadesi durumun vahametini ortaya koymaktadır:

*“Sıcak yaz günlerinde efrat su zannettiği manzaraya doğru matarasını alarak koşmuş, yerinde kalanlar bu koşanları biraz sonra suyun içinde görmüş ve etrafa sular fışkırtarak yürümekte gibi görürken zavallılar kendilerinden gittikçe uzaklaşmakta olan suya doğru mütemadiyen koşuyorlar, nihayet yorularak vazgeçiyorlardı”.*⁷¹⁵

Benzer bir durum Halil Paşa hatıratında şöyle yer bulmuştur:⁷¹⁶

“İşte bu seraplarla o zaman ve çöldeki hareketlerimiz sırasında biz de karşılaştık. Bazan büyük asker kollarının üstümüze geldiğini sanırdık. Bazan vâhalar, sular, ağaçlıklar bizi çeker gibi olurdu. Ama bir süre sonra serap açılır ve bomboş çöl, bütün gamlı manzarasıyla önümüze serilirdi. Hatta bir defasında Mareşal Golç Paşa Felâhiye istikametindeki bir savaş sırasında yanıma gelmişti. Bana ileriye gösterdi sordu: Düşman bu ormanlığın içinde mi? Halbuki ileride orman yoktu. Ve bazı hurmalıklardan başka ağaçlık olmayan Irak sahrasında zaten orman da mevcut değildi. Mareşalın gördüğü ise orman değil, düşmanın üzerimize ilerleyen yürüyüş halindeki saflarıydı. Ama kim bilir nasıl bir görüş oyunu ile o sırada bu saflar, Mareşala da sahrayı kaplayan ormanlar gibi görünmüştü.”

⁷¹³ Sabis, *age*, III, s. 86-87; Spackman, *age*, s. 8.

⁷¹⁴ İsmail Hakkı, *agm*, s. 76; Yüzbaşı Mukbil Bey, *age*, s. 83.

⁷¹⁵ Mehmed Nihad, *agm*, s. 611.

⁷¹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları”, *Akşam*, 29 Kasım 1967, s. 4.

3.1.4 İngiliz Propagandası

Propaganda hem tarafsız milletleri ikna etmek, halkı savaşın erdemine inandırmak, orduya katılımı teşvik etmek hem de düşmanı bozmak için yapılan faaliyetlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler Wellington House'ta kurdukları propaganda bürosu marifetiyle birçok propaganda yayını yapmışlardı. Bu yayınlarda Almanların savaşın sorumlusu, cani kişiler oldukları, savaşın sınıf ayrımı ve sosyo-ekonomik eşitsizliğe son vereceği düşüncesi gibi ahlakî konuları işlenmiş, orduya katılım kanunla zorunlu hale gelince de bu görevin ne kadar elzem ve ahlakî bir sorumluluk olduğu anlatılmıştı.⁷¹⁷

İngiltere tarafından Irak'a gönderilen 6. Hint Tümeni ağırlıklı olarak Hintlilerden oluşuyordu. İngilizler, Hint Müslümanlarının cihat çağrısına kulak verip İtilaf Devletlerine karşı birleşmelerinden hatta bu çağrının bir Müslüman ihtilaline sebep olmasından korkuyorlardı.⁷¹⁸ İngiliz Hükümeti, Cihad-ı Ekber ilanının Hindistan Müslümanları üzerinde etkili olmasını engellemek için propaganda faaliyetlerine hız vermişti.⁷¹⁹ İngilizler, Türkleri şeytan gibi göstererek cihat çağrısına katılımı önlemeye çalışıyorlardı. Başarılı olurlarsa Türklerin arkasından gidilecek nitelikte Müslümanlar olmadıklarını kanıtlamış olacaktı.⁷²⁰ Müslüman olmayan Sih ve Hindulara ise Türklerin ele geçirdikleri gayrimüslimleri İslâm'ı kabul etmeye zorladıkları propagandası yapılmaktaydı.⁷²¹ Ayrıca Kahire'de yayımlanan bir kitapta da Arap sempatanları hedef alınarak, İngilizlerin Araplara karşı olan gerçek sevgisi tezi işlenmiş ve Türklere ise tam tersi bir konum atfedilmişti. Justin McCarthy'nin aktardığı üzere bu kitaba göre, Jön Türkler, Türkiye'deki herhangi bir ırktan daha fazla ve daha derin şekilde Araplara karşı kin beslemekteydi.⁷²²

---

⁷¹⁷ Burak Yiğit, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Propaganda Faaliyetleri Kurmaca Dışı Metinler üzerine Bir İnceleme", *Türk Dünyası'nda Yeni Gelişmeler Sempozyumu*, Baktü, 28-31 Mayıs 2009, vol.1, s. 296.

⁷¹⁸ Winter vd., *age*, s. 223; Gardner, *age*, s. 15.

⁷¹⁹ Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, ATAM, Ankara 1999, *age*, s. 42.

⁷²⁰ Justin McCarthy, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", *Türkler*, Cilt: XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 470.

⁷²¹ İsmet Üzen, "Türklerin Kut'ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: II, S. 3, 2008, s. 83.

⁷²² McCarthy, *age*, s. 480.

Irak Cephesindeki propaganda faaliyetlerinin İngilizler açısından ayrı bir önemi vardı. Daha önce de belirtildiği gibi Irak'taki İngiliz birliklerinin çoğunluğunu Hintli askerler oluşturuyordu. İngilizlerin tüm çabalarına rağmen Hintli Müslümanlar, Müslüman kardeşlerine karşı savaşmaya isteksizdiler. Müslümanlara karşı savaştırıldıklarını öğrendiklerinde karşı safa geçebilmekteydiler.⁷²³ Bazı Hintli birlikler Türklerle savaşmamak için isyan etmiş, kendi saflarına ateş açtıkları dahi olmuştu.⁷²⁴ Bazıları ise parmakları veya kollarından kendilerini vurarak dindaşlarıyla savaşmaktan kurtulmaya çalışmıştı.⁷²⁵ Müslüman Hintliler, Selman-ı Farisi türbesinin bulunduğu Selmanıpak'taki harekât için de isteksiz davranınca Townshend burası için Selmanıpak yerine antik dönemdeki adı olan Ctesiphon'un kullanılmasının daha uygun olacağı teklifinde bulunmuştu.⁷²⁶

Cephede İngilizler özellikle maddi ve psikolojik açıdan istismara açık meseleler üzerinden taktik propaganda yürütmekteydi. İngilizler, Uçaklar ve balonlar aracılığı ile Osmanlı cephelerine ve siperlerine çokça propaganda beyannamesi ve broşürler atarak askerin moralini bozup savunma gücünü kırmayı amaçlamışlardı. Hedef, düşmanın anlık gevşeme, panik ve duraklamalarından istifade ederek onların silahlarını bırakıp teslim olmalarını sağlamaktı.⁷²⁷ Çoğunlukla askerin giyim kuşam, yiyecek içecek sıkıntılarını gündeme getirerek moral bozmaya çalışmaktaydılar.⁷²⁸

Çalışmamızın esas konusunu oluşturması bakımından harbin özellikle ikinci yarısında gittikçe büyüyen iaşe sorunu, İngilizler tarafından propaganda amacıyla çokça kullanılmış, uçaklardan atılan bildirilerde esir olan askerlere yiyecek verip iyi davrandıklarını ifade etmişlerdi.⁷²⁹ Osmanlı askerlerinin ağzından yazılan

---

⁷²³ Nadheer Jabbar Hussein, "The Impact of Ottoman-Iraqi Advisory Pinion (Fatwa) on Indian Soldiers in British Army During First World War/1914", *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Haz. Orhan Neçare, 28-29 Nisan 2016 Mardin, s. 475.

⁷²⁴ Townshend, *age*, s. 62.

⁷²⁵ Muzaffer Albayrak, "Unutulmuş Zafer Kütulamâre 1916", *Bilim ve Teknik*, TÜBİTAK Yayını, Ankara 2016, s. 56.

⁷²⁶ Townshend, *age*, s. 204.

⁷²⁷ Eren Alper Yılmaz, "I. Dünya Savaşı Süresince İtilaf Devletleri Tarafından Uygulanan Propaganda Yöntemleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 35, Ağustos 2015, s. 71.

⁷²⁸ Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara 2004, s. 54.

⁷²⁹ Sabit Çetin, "Irak Cephesi'nde Türk Ordusunun İaşe İşleri (1916-1918)", *Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 510.

beyannamelerde; esir kamplarında rahat ve bolluk içinde oldukları;⁷³⁰ esir zabıtlere ayrı ayrı daireler tahsis edildiği, karyola, battaniye, çarşaf, sandalye, kanepeler ve masalar verildiği ifade edilmektedir.⁷³¹ Türk cephelelerine atılan beyannameler arasında fotoğraflı olanlar da vardı. Görseller, esirlerin rahat ve huzur içinde olduklarını vurgulayacak şekilde düzenlenmişti. Sigara ve nargile içen, eğlenip gülen, darbuka, saz, zurna çalan, tespah çeken esir Türk askerleri resmedilmişti. İş tertemiz kamplardaki koşullardaki yatakların yanında sahra hamamlarında keyif yapan peştamalı esirler gösterecek kadar abartmışlardı.

Yine bu beyannamelerde Türk Ordusunda görevli Alman subaylara itaatsizlik yaratmak için Almanların dostluğa yakışmayacak şekilde Türk asker kaçaklarını para karşılığında korudukları, sahte müteahhit belgeleri dağıtarak Alman şimendifer memuru kimliği dağıttıkları öne sürülmüştü.⁷³² Irak'a gidip gelen Alman askerî araçların müşterileri, hatta bazı saf Türk subaylarını yüksek fiyatlarla taşıdıkları, Alman subaylarının Türkiye'nin ekonomik sıkıntılarını fırsat bilerek Türklere faizle borç verdiği, altın karşılığı olmayan kâğıt paraların vadesi dolunca devletin iflas edeceği de diğer propaganda konularıydı. Almanların Anadolu'da tüccarlık yaparak yüz liralık banknotları on iki kuruşa toplayıp zengin oldukları, Osmanlı nazırlarının da buna çanak tuttuğu söyleniyordu. Türk kuvvetlerinin Kütülamâre'de uğradığı yenilginin yanı sıra Bağdat'ın 11 Mart 1917'de İngilizler tarafından işgali yine bu propaganda beyannameleriyle cephedeki Osmanlı askerine duyurulmuştu.⁷³³

İngiliz propaganda faaliyetleri sadece kitap, broşür ve beyannamelerin dağıtılmasından ibaret değildi. Çeşitli propaganda yöntemleri kullanılmıştı. Bunlardan biri bağış adı altında kendilerine yakın kimselere para vermeleri idi. İddiaya göre Hindistan'da bulunan zengin bir Müslüman Hintli Kərbela Necef ve Kazımiye de parasından bağışlar yapılmasını söylemişti. Bunu bahane eden İngilizler bölgeye para

---

⁷³⁰ Avşar, *age*, s. 114

⁷³¹ E. A. Yılmaz, *agm*, s. 71.

⁷³² Orhan Avcı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Türk Askeri", *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası*, ed. Halil Çetin-Lokman Erdemir, Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale 2015, s. 350; Jehuda Wallach, bu iddiaları doğrular şekilde bir Alman subayın askerî ulaştırmaya ayrılan vagonların yüksek ücretler karşılığında tüccarlara kiraladıklarını yazdığından söz etmiştir. Bkz. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 185.

⁷³³ İngiliz Propaganda beyannameleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara 2004.

dağıtarak taraftar toplamaktaydılar.⁷³⁴ Ayrıca Aşiretlere yaptıkları bir duyuruda, İngilizlerin Osmanlı hükümeti ile harp ettiğini Araplarla hiçbir husumetleri olmadıklarını ilan etmişlerdi. Osmanlı zabıtları ve onların aşiretleri Osmanlı lehine hareket etmeye teşvik ettikleri haberlerine karşın aşiret mensupları İngilizler tarafından açık tehditle şöyle uyarılmıştı:⁷³⁵

“Bu gibi eşhası bulunduğunuz yere geldikleri zaman kendilerini kabul etmeyiniz ve söyleyecekleri sözlere ehemmiyet vermeyiniz. Şayet aksi hareket edenler olursa bu gibi aşaire tayyarelerimizle hücum ederek dinamitle mahv-ü berbat edeceğiz”

İngilizler tehditlerin yanında aşiretlere para dağıtarak onların desteğini sağlıyordu. İngilizlerden para alan aşiretler, İngilizlerin istediği ticari ablukayı sağlayarak erzak ile birlikte muhacirlerin de Osmanlı tarafına geçmesine engel oluyorlardı. İngilizler bu sebeple 1917-1918 kışında 100.000 bedeviyi beslemişlerdi.⁷³⁶

Diğer taraftan İhtiyattaki birlikler uykudayken İngiliz uçakları bombardımana devam etmek suretiyle Osmanlı askerlerini en azından uykusuz bırakmayı amaçlıyordu. Bu da Osmanlı birliklerinin siper kazmada ustalaşmasına ve bu sayede İngilizlerin ağır kayıplar vermesine neden olmuşlardı.⁷³⁷

Irak Cephesi'nde sıcak iklimin olumsuz etkileri, ilaç, gıda ve cephane yokluğu Türk kuvvetlerinin azmini kırarken, İngilizler yaptıkları propaganda ile bu olumsuzluklardan istifade etmeye çalışıyordu.⁷³⁸ Ancak İngilizler bu çok yönlü propaganda faaliyetlerini yürütürken Osmanlı cephesinde de bunlara karşı önlemler alınmıyordu. Mehmet Fazıl Paşa 30 Mart 1915 Tarihi'nde Irak Genel Komutanlığına gönderdiği raporda, Türk askerinin en büyük dayanağının aşiretler olduğunu, onların en emin kuvvetler olarak kalması gerektiğini belirterek şunları eklemiştir: *“İngilizler aşiretleri bize karşı ayaklandırmak, yüz çevirtmek ve bize hainlik ettirmek için bütün gücünü harcamakta ve bu konuda para sarf etmekten hiçbir zaman kaçınmamaktadır.*

⁷³⁴ Avcı, *age*, s. 194.

⁷³⁵ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 117, ATASE Yayını, Ankara 2004, s. 21.

⁷³⁶ *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 İngiltere Devlet Arşivi Raporu*, der. Ali Satan, çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2016, s. 61-62.

⁷³⁷ Binbaşı Abidin, *agm*, s. 71-72.

⁷³⁸ Mehmet Serez, “Kütü'l-Ammare Kuşatması ve General Feldmareşal Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz Paşa”, *Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 251.

*Bu konuda İngilizler o kadar ileri gitmektedirler ki şimdiye kadar bizimle ilişkisi olmayan ve yalnız bize karşı sevgi ve saygıyla dolu bulunan on binlerce İran aşiretine karşı gösterilecek küçük bir ilgisizlik bugüne kadar sağlanmış olan gayreti boşa çıkartabileceği gibi bunların zararlarını da görmemiz gerçekleşebilir”.*⁷³⁹

Bununla birlikte 13 Haziran 1915'te Irak ve Havalisi Genel Komutanlığından Kütülamâre Kaymakamlığına konuyla ilgili bir tezkere gönderilmişti. Buna göre Kût ve civarına casusların girebileceği ihtimaline karşılık güvenlik güçleri ve özellikle Basra Vilayetindeki polisleri, kaymakamın bizzat görevlendirmesi istenmişti. Memlekete gelip giden her şahsın durumunun araştırılması ve bunların kontrol altına alınması yanında ordugahlara karargâhtan belgesi olmayan hiçbir başıbozğun ve satıcıların girmemesi gerektiği, girerse de isimlerinin karargâha bildirilmesi eklenmişti.⁷⁴⁰

Kütülamâre'de kuşatma devam ederken kuşatma altındaki askerlerinin moralini yüksek tutmak için İngiliz uçaklarıyla İngiliz gazeteleri atılıyordu.⁷⁴¹ Bununla da yetinmeyip at eti yemeyen Hintli Müslüman askerler için Delhi Cuma Mescidi imamının at eti yemelerinde bir mahsur olmadığını belirten fetvalar alınmıştı.⁷⁴² Bu fetvalara rağmen at eti yemeyi kabul etmemişler ve güçten düşmüşlerdi.⁷⁴³ Açlıkla birlikte artan bulaşıcı hastalıklar (iskorpit, dizanteri, sıtma vb.) yüzünden yerli halktan ve Hintli askerlerden bazıları Türklere iltica etmeye başlamıştı. Bunda ise Türk tarafından Kütülamâre mevzilerine atılan Hinduca ve Urduca propaganda pusulalarının önemli rolü olmuştu. Hintli Müslüman askerlerden bazıları İngilizlerden kaçıp Müslüman kardeşleri ile savaşmak istemediklerini beyan ederek Türk tarafına geçmeye başlamışlardı. Öte yandan İngiliz kayıplarının artması da iç kamuoyunda gerginliğin artmasına sebebiyet vermişti. Nisan 1916 sonrası açlık hat safhaya ulaşmış, yerli Araplardan ilticalar artmaya başlamıştı.⁷⁴⁴

---

⁷³⁹ *Irak-İran Cephesi*, 1'inci Kısım, s. 154

⁷⁴⁰ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 118, ATASE Yayını, Ankara 2004, s. 199.

⁷⁴¹ Townshend, *age*, s. 477.

⁷⁴² Spackman, *age*, s. 99; Townshend, *age*, s. 493.

⁷⁴³ Townshend, *age*, s. 565.

⁷⁴⁴ Mustafa Şahin, “Kütü'l-Ammare'den Malta'ya: Irak Cephesi 6'ncı Türk Ordusu Komutanlarının (Halil Kut Paşa ve Ali İhsan Sabis Paşa) Tutuklanma ve Sürgün İle Cezalandırılmaları”, *Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 298; Townshend, *age*, s. 576.

Kût esaretinin ilk günlerinde de Halil Paşa, İngiliz komutan Townshend'e halkı dışarı çıkarmaları teklifinde bulunmuştu. Buna karşılık İngiliz komutan halkın akıbetini kendileri ile bir gördükleri cevabını vererek bu teklifi kabul etmemişti. Ancak daha sonra muhasara uzayınca iaşe maddelerini yettirebilmek için halkı dışarı çıkarmaya başlamıştı. Halil Paşa ilk teklifini geri çeviren Townshend'i sözünü tutmamakla itham etmiş, çıkanlara ateş edileceğini belirtmişti. Townshend de halkı içerde zorla tutmadığını veya zorla dışarı çıkarmadığını, dolayısıyla sözünde durup durmama gibi bir durum olmadığını bildirmiş, eğer halka ateş edilirse asıl Halil Paşa'nın kendi tebaasına ateş eden komutan olarak tanınacağı şeklinde bir yanıt vermişti.⁷⁴⁵

Kûtulamâre'nin teslim olmasından sonraki süreçte İngilizler, Osmanlının esirlere iyi muamele yapmadığı yönünde propaganda faaliyetlerine devam etmişti. Bu çerçevede Osmanlının Müslüman olan Hint esirlere dahi kötü davrandığı vurgusu yapılmaktaydı. Buna karşın Osmanlı Hükûmeti Panislamizm anlayışıyla Müslüman esirlere Osmanlı vatandaşı gibi muamele edilmesine çalışmaktaydı. Böylelikle Hint kamuoyunda olumlu bir tepki yaratılmaya da çalışılmıştı.⁷⁴⁶ Öte yandan Danimarka'da basılan bir gazetede Osmanlı nezdindeki İngiliz esirlerinin iskelet halinde fotoğrafları tasvir edilerek esirlere iyi bakılmadığı ve onların şimdiye kadar hayatta kalmış olmalarının bir mucize olduğu acıklı bir dille anlatılmış, bu propaganda karşısında Osmanlı tarafı da elindeki esirleri yemek yerken, futbol oynarken fotoğraflarının çekilmesi ve bu fotoğraflara esirlerin bizzat adlarının yazılarak ilan edilmesini istemişti.⁷⁴⁷ Bunun yanında Osmanlı Karargah-ı Umûmiliği, Cebeli Lübnan, Âliye, Halep'te teşkil ettiği yüksek askeri mahkemelerde düşmana yardım edip düşman menfaatine çalışanları casus olarak yargılamış, düşmana yardım edenler derhal idam edilerek İngiliz propagandasının önüne geçilmeye çalışılmıştı.⁷⁴⁸

Yine Bağdat'ı işgal ettikten sonra İngilizler burada bir matbaa kurmuştu. Matbaada Arapça, Kürtçe ve Farsça başta olmak üzere altı farklı yerel dilde gazeteler yayımlanmaktaydı. Gazetenin yanında propaganda mektupları, broşürler ve el ilanları

⁷⁴⁵ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 167.

⁷⁴⁶ Mücahit Özçelik, "Kutü'l-Ammare Esirleri", *Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 393.

⁷⁴⁷ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 771, Bel. No: 364.

⁷⁴⁸ Özgen, *age*, s. 111.

da basılmıştı. İngiltere Devlet Arşivi Raporuna göre basımı yapılan gazeteler şunlardı: Irak'ın Zaferi, Taigistitine Rasti, Darü'l-Salam, Gerçeğin Sesi, Bağdat Times ve Basra Times.⁷⁴⁹

İngiliz propagandası sadece cephede değil, esir kamplarında da oldukça aktifti. İngilizlere esir düşen Osmanlı askerlerine Türk müsün Arap mı sualleri sorularak Türk ve Araplar birbirinden ayrılmaktaydı. Tel örgü ile birbirinden ayrılan Türklere kırmızı, Araplara ise beyaz kettfiye verilmişti. Bununla birlikte Türk-Arap subaylarda biri diğerine üstün tutularak, her sekiz subaya iki hizmetçi veren İngilizler muhtemel tartışmalardan faydalanmaya çalışıyordu. Benzer şekilde Türk ve Kürtleri de ayrı uygulamalara tabi tutmaktaydılar.⁷⁵⁰ İngilizler esir kamplarında tercüman olarak da Ermenileri kullanmaktaydılar.⁷⁵¹

Esir kamplarındaki Osmanlı askerinin moralini daha da çökertmek için çabalayan İngilizler, Onlara sadece İngiliz propaganda gazetesi olan el-Ahram adlı gazeteyi okutuyordu. Bununla da yetinmeyen İngilizler esirlere benzer yayınlarla Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'un ve Anadolu'nun muhtemel yerlerinin işgali haberlerini de vermişti. Mustafa Kemal'in Osmanlı Padişahına isyan ettiğini ve bu sebeple rütbelerinin alınarak idama mahkûm edildiğini, daha sonra Mustafa Kemal ve kuvvetlerinin Anadolu'da masumları katlettiğini, bu isyanları bastırmak için ise Yunan ordusunun Anadolu içlerine doğru ilerlediği gibi haberler yaparak esirleri ümitsizliğe sürüklemeye çabalamıştı.⁷⁵²

3.1.5 Karaborsa ve Vurgunculuk

Savaşta toplumun her kesiminin özverili olması bekleniyordu. Cephe ile cephe gerisini ayırt etmek olanaksızlaşmıştı. Ülkenin ekonomisi savaş ilerledikçe kötüye gidiyordu. Savaş koşullarında istifçilik ve karaborsacılığın önü alınamadığı gibi narh uygulamaları sonucunda karaborsacılık faaliyetleri artarak kıtlığı çekilen her türlü mal el altından sağlanır olmuştu. Evrak-ı nakdiye basmak mal fiyatlarını yükseltmekten başka bir sonuç doğurmuyordu. Piyasaya evrak-ı nakdiye sürülerek pazardaki malın

⁷⁴⁹ *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 İngiltere Devlet Arşivi Raporu*, s. 263-264.

⁷⁵⁰ Taşköprülü Mehmed Efendi, *age*, s. 63-82.

⁷⁵¹ Apak, *age*, s. 169; M. S. Özgen, *age*, s. 135; Taşköprülü Mehmed Efendi, *age*, s. 65.

⁷⁵² Özgen, *age*, s. 136-138.

miktarı arttırılmış olmuyordu. Değeri düşük evrak-ı nakdiye ve ürün karşılığı bedeli sonra ödenmek üzere verilen mazbatalar da özveriye yöneltmiyordu. Uzayan savaş durumun iyileşme umudunu da söndürmekteydi. Evrak-ı nakdiye ile madeni para arasında fark oluşturmak üzere yapılan vurgunculuk için hükümet sert tedbirler almak zorunda kalmıştı. Ancak alınan kararlara ülkenin her yerinde aynı uygulama yapılmadığı için ihtikar azalacağı yerde artmıştı. Bunun bir nedeni de savaş şartları yüzünden davaların ve piyasanın gereğince denetlenememesiydi.⁷⁵³ Kötü niyetli mültezimlerin usulsüz uygulamaları da ayrı bir sorundu. Aşar vergisini ya üreticinin ocağını söndürecek kadar fazla alıyor ya da köylüden aşar alamadıklarını öne sürerek devlete bir şey vermiyorlardı. Mültezimler böylece hem devleti hem de vatandaşı zarara uğratiyordu.⁷⁵⁴

Irak bölgesinde özellikle çöllerde aşiret hayatı yaşayan Araplardan vergi tahsilatı yapmak veya para karşılığı bile yiyecek almaya kalkışmak aşiretlerin direnmesine hatta silahla karşı koymasına yol açmaktaydı.⁷⁵⁵ Zaten piyasada medeni para sıkıntısı çekiliyordu. Evrak-ı nakdiye ile bir miktar buğday ve arpa alınabilse dahi ihtiyaç duyulan yağ ve benzeri malzemeyi almak pek mümkün olmuyordu. Kimse elindeki yağ ve etlik hayvanları evrak-ı nakdiye karşılığı satmak istemediğinden üreticiler ve tüccar sınıfı daha yüksek fiyata satabilmek için elindeki tüm malları saklamaya çalışıyorlardı. Ordunun ihtiyaç duyduğu erzak vs. ihtiyaçları çarşı ve pazarlarda bulmak mümkün olmadığından acil durumlarda bu tür mallara cebren bile el koymak imkânı yoktu. Bu yüzden Musul Vali vekili Şerif Bey, 10 Ocak 1916'da Dahiliye Nezaretine, ordu için gerekli olan erzakın ancak çok az bir kısmının toplanabildiğini, çöle kaçırılan ya da başka yollarla gizlenen malları meydana çıkarmak için piyasaya hiç değilse bir miktar madeni para sürmek gerektiğini bildirmek zorunda kalmıştı.⁷⁵⁶

İhtikâr yani karaborsa ve vurgunculuk yalnız Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu değildi. Savaşa katılan ya da katılmayan tüm ülkelerde ihtikâr az ya da çok etkisini hissettirmekteydi. Hükümet, halkı ve orduyu sıkıntıya sokan bu belayı öncelikle 23

⁷⁵³ Toprak, *age*, s. 201-219; A. Akyıldız, *age*, s. 385.

⁷⁵⁴ BOA, DH.İ.UM, Nr. E-40/1, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 366-367.

⁷⁵⁵ Ölçen, *agt*, s. 32.

⁷⁵⁶ BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 4-1, Göm. No: 17.

Temmuz 1916'da yürürlüğe konulan iâşe kanunu ile def etmeye çalıştı. Bu kanunun uygulama esaslarını belirten bir de nizamname yayımlandı. Nizamname hükümlerine uymayanlar sulh mahkemeleri tarafından bir haftadan bir seneye kadar hapis cezasına mahkûm olacakları gibi heyet hesabına devir ve teslimi gereken zahireden kesmek ve tağşiş de cezaya tabiydi.⁷⁵⁷ Daha önce de belirtildiği üzere bu kanunla Osmanlı toprakları iâşe maddelerinin temini açısından üç mıntıkaya bölünmüştü ve Irak cephesi de üçüncü mıntıka dahilindeydi. Bu nizamnamenin yayımlandığı tarihten itibaren birinci mıntıkadaki vilayet ve sancaklarda buğday, un, arpa, mısır, akdarı, yulaf, çavdar, kaplıca ve burçak ancak iâşe heyetinin vesikasını taşıyan mübayaa vekilleri tarafından satın alınacaktı olunacaktı. Merkez İâşe Heyeti iâşe maddelerinden gerek gördüklerini ithal etme yetkisiyle donatılmıştı. İkinci mıntıkadaki iâşe maddelerinin kaydı ve alım satımı mıntıka dahilindeki en büyük memur tarafından iâşe kanunu uyarınca icra edilecekti. Üçüncü mıntıka dahilinde iâşe maddelerinin alışverişi serbest bırakılmıştı. Üçüncü mıntıkada birliklerin iâşesi için usulünce satın alım yapılabilecekti. Yine Üçüncü mıntıka dahilindeki mahallerde Merkez İâşe Heyeti gerek görürse iâşe kanunu hükümlerini uygulamaya yetkili kılınmıştı.⁷⁵⁸

Daha sonra gittikçe artan karaborsa ve vurgunculukla mücadele için hükümet, 23 Mayıs 1917 tarihli *İhtikârın Men'i Hakkında Kanun-i Muvakkat* adı altında yaptığı bir düzenlemeyle oldukça sert önlemler içeren bir uygulama başlattı. Söz konusu kanun savaş koşullarını fırsat bilerek eşya fiyatlarını arttırma suretiyle kâr sağlamayı "ihtikâr" sayıyordu; tekelcilik yaparak ya da elden ele dolaştırarak eşya fiyatlarını spekülâtif olarak arttırma çabalarını da aynı kapsamda görüyordu. Yine bu kanun kapsamında ihtikârla mücadele etmek üzere bir de Men'i İhtikâr Heyeti oluşturulmuştu. Heyet, iâşe heyetinin sorumluluğunda bulunan temel gıda maddeleri dışındaki perakende satışlar için gerekirse azami fiyat belirleyecekti. Kanuna aykırı davrananlar yüz liradan beş bin liraya kadar para cezası alabilecekleri gibi üç aydan

⁷⁵⁷ "İâşe Kanun-ı Muvakkati" (10 Temmuz 1332), *Düstûr*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 1230, 1231.

⁷⁵⁸ *Ordu-yu Hümayun ile Ahalinin İâşesini Temin Zımnında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

üç yıla kadar hapisle cezalandırılabilirdi.⁷⁵⁹ Kısacası heyetin görevi spekülasyonu önleyerek fiyatları halkın geçimini sağlamak için uygun bir seviyeye çekmekti.⁷⁶⁰

Aynı ürün ve mal, değil bir ay, bir hafta aynı gün içinde bile defalarca zamlanmaktaydı. Bu birçok zaman fırsatçıların işiydi. Çünkü bu artışların makul bir sebebi yoktu.⁷⁶¹ İhtikar, tüm vatandaşı etkilemişti. Men'i ihtikar kanunu çıkarılınca basın da bunu desteklemiş ve vatandaşın da hassas davranmasını istemişti. Müşteri, esnaf ve tüccarın heyete yardımcı olmasının öneminin altı çizilmişti.⁷⁶²

Yeni uygulama etkisini göstermişti. Bir yandan Merkez İaşe Heyeti diğer yandan Men-i İhtikar Heyeti vurgunculuğa karşı mücadele ediyordu. Ancak her iki heyetin iştiğal alanları mevzuatta yeterince açıklığa kavuşturulmamıştı. Zaman zaman heyetler çelişkili durumlar yaratabiliyorlardı. Bu nedenle Sadrazam Talat Paşa'nın başkanlığında ortak bir toplantı yapılarak görev bölüşümüne gidilmiş Men-i İhtikar Heyetinin, Merkez İaşe Heyetinin uğraş alanı dışında kalan temel tüketim maddeleriyle ilgilenmesi uygun görülmüştü. Bundan böyle iaşe heyeti şeker, gaz, sabun, soda ve yiyecek maddelerine narh koyacak, meni ihtikar heyeti ise kahve ve çay dahil olmak üzere diğer malların fiyatlarını saptayacaktı.⁷⁶³

Ecza maddeleri üzerinde de spekülörlük söz konusuydu. İlaçların çok yüksek fiyatlara satılmasını engellemek için Sıhhiye Müdüriyeti ciddi bir mücadele vermekteydi.⁷⁶⁴ Ayrıca Men'i ihtikar kanunu ile oluşturulan heyet Sıhhiye Müdüriyetinin talebi üzerine, müdürlükçe verilen listedeki ecza malzemesine de azami fiyat belirlemiştir.⁷⁶⁵

---

⁷⁵⁹ "İhtikarın Men'i Hakkında Kanun-i Muvakkat", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IX, s. 687-688.

⁷⁶⁰ "İhtikara Karşı Mücadelenin Netayici (Men'i İhtikar Heyeti Reis-i Sanisi Hüseyin Cahid Beyin Beyanatu)", *İkdam*, 11 Haziran 1917, s. 1.

⁷⁶¹ "İhtikarın Men'i Yolunda Hükümetin Faaliyeti", *İkdam*, 27 Mayıs 1917, s. 1.

⁷⁶² "İhtikar Aleyhinde Kararname (Hükümet-i Seniyyenin Pek Adilane Bir Teşebbüsü)", *İkdam*, 26 Mayıs 1917, s. 1.

⁷⁶³ Toprak, *age*, s. 222.

⁷⁶⁴ "İhtikara Karşı- İhtikarın Son Günleri", *İkdam*, 30 Mayıs 1917, s. 1.

⁷⁶⁵ "İhtikara ve Muhtekirlere Karşı Mücadele", *İkdam*, 3 Haziran 1917, s. 1.

Men-i ihtikar heyetinin uygulamaları neticesinde fiyatlarda düşüşler gerçekleşmişti. Ancak fiyatların düşmesi sorunu çözmemişti. Bunun en önemli sebebi piyasada mevcut malların halkın ihtiyaçlarına oranla yetersiz kalmasıydı.⁷⁶⁶

Savaş döneminde zaten vilayetler arasında ihtiyaç fazlası zahirenin serbest dolaşımı yasaklanmıştı. Daha sonra 18 Ağustos 1917 tarihli İaşe-i Umûmiye Kararnamesiyle dahili ticaret yasağı yürürlüğe koyuldu. Bu kararname ile ordu komutanlarının emriyle ihracat yasağının kapsamı yiyecek maddelerinin bir kazadan diğerine nakledilmesini bile yasaklayacak kadar genişletilmişti. Ayrıca azami bir yıllık ihtiyacı kendisinde kalmak üzere ürünün fazlasını iaşe komisyonunun belirlediği fiyatla İaşe Genel Müdürlüğüne satma zorunluluğu vardı. Ancak tarımsal üretim kapasitesi her iaşe bölgesinde aynı düzeyde olmadığından bu uygulama yöre halkının kendi ihtiyaçlarını karşılayamaması gibi bir sonuç doğurmuştu. Yine aynı uygulama üretimi düşük olan yerlerde şiddetli bir kıtlık ve açlığa neden olmuştu. Bu uygulama zahire kaçakçılığını tetikleyerek yiyecek fiyatlarının aşırı bir derecede yükselmesine ve toplumun fakir kesimlerinin büyük sıkıntıya düşmesine neden olmuştu.⁷⁶⁷

Tüm çabalara rağmen erzakın gizlenmesi ve kaçırılmasına engel olunamamıştı. Bunu önlemek için 6. Ordu Komutanı ve 6. Mıntıka İaşe Heyeti Reisi Halil Paşa ile Musul Vali Vekili ve 6. Ordu Menzil Müfettişi Miralay Ali Ruşen imzalı 23 Eylül 1917 tarihli talimatnameye göre 6. Ordu bölgesinde öşrün iki misli mübayaa yapılacaktı. Yapılacak bu mübayaa işlemi liva ve kaza iaşe komisyonları aracılığıyla gerçekleştirilecekti. Talimatnamenin son maddesi aynen şöyleydi:

Bu tertibatı haleldar edecek harekette bulunanlar veya tertip olunan hususunu vermekte teallül (bahane ile işten kaçma) veya tehir edenler veyahut zahiresini orduya satmayıp da ihfa (gizlemek, saklamak) ettikleri vesait-i mahsusa ile haber alınıp memur ve müfrezeler tarafından yapılacak tahriyat (araştırma, tetkik etme) ile sabit olanların hububatı müsadere olunacak ve orduya ve bilnetice vatana ihanet etmiş

⁷⁶⁶ Tuncay Öğün, “Savaşın Osmanlı Mizah ve Karikatürüne Yansıyan Acı Yüzü: I. Dünya Savaşı’nda İstanbul’da Kıtlık, Karaborsa ve Vurgunculuk”, *History Studies*, Volume 10, Issue 1, February 2018, s. 160.

⁷⁶⁷ Öğün, *Kafkas Cephesi’nin I. Dünya Savaşı’ndaki Lojistik Desteği*, s. 377; 18 Ağustos Sene 333 tarihli İaşe-i Umûmiye Kararnamesi Suret-i Tatbikiyesini Müş’ir Talimâtname, Dersaadet 1333, s. 2-7

*nazarıyla bakılacak ve en hafif olmak üzere bu gibiler hakkında mâaile teb'id muamele-i cezaiyesi icra edilecektir.*⁷⁶⁸

Bu sert tedbirler erzak temininde halkı daha fazla sıkıntıya sokunca dahili ticaret yasağına 4 Nisan 1918 tarihli İaşe-i Umumiye Kanunu ile son verilmek istendi. Öşür ve öşrün iki katı iaşe-i umumiye idaresine teslim edildikten sonra elde kalan hububatın ülkenin her tarafına satılması serbest bırakıldı. Yine bu kanunda her türlü gıda maddesinde karaborsa ve vurgunculuk da yasaklanmıştı.⁷⁶⁹

Savaşın son aylarına gelindiğinde çözülemeyen karaborsa ve vurgunculuk meselesi Irak bölgesinde çok ciddi bir hal almıştı. Daha önce de belirtildiği üzere evrak-ı nakdiyenin değeri düşüp iaşe maddelerinin fiyatı yükseldikçe halk aynî olarak ödemesi gereken vergileri kâğıt parayla ödüyor ancak elindeki mal ve ürününü kâğıt parayla satmak istemiyordu. Parayla satmak için sıkıştırıldıklarında ise mallarını (hayvanlarını) çöle kaçırmaktaydılar.⁷⁷⁰

Esas itibariyle elde mevcut olduğu halde efrada yeterince gıda verilmemesi de bu başlık altında bahsedilmesi gereken başka bir husustur. Bu bağlamda askerin iaşe edilmesi açısından komutanlara büyük sorumluluk verilmişti. Fakat diğer etkenlerin yanı sıra bu sorumluluğu taşıyamayan komutanlar yüzünden de yeterince gıda alamayan askerler sağlıklarını ve enerjilerini kaybetmekteydiler. Bu durumu fark eden Sağ Cenah Komutanı Ali (Çetinkaya) Bey, askerin beslenmesi konusunda yeterince sorumluluk almaktan kaçınan emri altındaki birlik komutanlarına hitaben 16 Nisan 1916 tarihli şu emri yayımlamıştı:⁷⁷¹

“Bu gün mümkün olursa toplu olan kıtalar askerine yemek yedirmelidir. Mebzul erzak arasında efradını aç bırakanlar ve perişaniyete sevk edenlere dikkat ediyorum. Orduda zabıt olarak kalmak ve maişetini bu meslekte temin etmek isteyenlerin bilhassa ordunun namus ve vatanın menfaati mevzuubahis olunmaya başladığı bir anda zabitanın suret-i mahsusada sarf-ı gayret ve kudret etmesini rica ederim. Şan ve şeref hamasetiyle tarih-i harpte pek büyük bir kıymeti haiz olacak bir muharebeyi

⁷⁶⁸ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-9a.

⁷⁶⁹ “İaşe-i Umumiye Kanunu (4 Nisan 1334)”, *Düstûr*, 2. Tertip, X, s. 427-431.

⁷⁷⁰ BOA, DH.İ.UM. EK. Dos. No: 110, Göm. No: 66.

⁷⁷¹ Çetinkaya, *age*, s. 163.

kaybettiğimizden dolayı kendimizi daha ziyade takviye ve intikam için ihzara çalışmak lazımdır.”

3.1.6 Düşman Eline Geçen Erzak

Irak Cephesi'nde İngilizlerin kuzeye doğru ilerlemesi Osmanlı Devleti için çok miktarda toprak kaybının yanı sıra önemli iâşe kaynaklarının da İngilizlerin eline geçmesine neden olmuştur. Daha savaşın ilk günlerinde 22 Kasım 1914'te Basra işgal edildiğinde önemli miktarda erzak ve demiryolu malzemesi İngilizlerin eline geçmişti.⁷⁷² İlerleyen zamanda Bağdat'ın güneyindeki önemli iâşe kaynakları elden çıkınca ortaya çıkan iâşe açığının daha kuzeydeki kaynaklardan tamamlanması gerekmişti. Tek sorun erzak noksanını tamamlamak değildi. Bağdat'ın güneyindeki iâşe kaynakları elden çıkmadan önce bile kuzey bölgelerden Anadolu'nun içlerinden getirilmesi gereken erzak için bile nakil vasıtası bulunamazken bunlara olan ihtiyaç fazlasıyla artmıştı. Karayollarının uygun olmaması nedeniyle erzakın nehir yoluyla getirilmesi gerekmektedir. Bunun için de nitelikli su taşıtları bulunmadığından keleklerin sayısının arttırılmalıydı. Ancak bölgede yeterli miktarda ne tulum ne de ağaç vardı. Bunun için de Halep ve Diyarbakir'in yardımına ihtiyaç duyulmuştu.⁷⁷³

Bağdat'ın işgalinden sonra tüm ağırlıklar Samarra'da toplanmıştı. Bunun en büyük sebebi buraya kadar demiryolu döşenmiş olmasıydı. Ancak Samarra'yı da boşaltmak zorunlu olunca burada yığılan ağırlıkların en azından Tikrit'e nakledilmesi gerekmişti. Tikrit'e uzanan bir demiryolu yoktu ve diğer vasıtalar da yetersizdi. Nakledilemeyen ağırlıklar vagonlarla birlikte Samarra istasyonunda tahrip edilmiş, yine nakledilemeyen şeker, buğday, arpa vs. iâşe malzemesi de yakılmıştı. Eldeki şekerlerin bu geri çekilişte yapılan muharebelerin önemli bir sebebi olması bu muharebelere asker arasında *şeker muharebeleri* denilmesine sebep olmuştu.⁷⁷⁴

Öte taraftan İngilizler Osmanlı kuvvetlerinin boşalttığı Yakube'de de çok miktarda erzak ele geçirdiklerini resmi olarak açıklamışlardı. Bunun üzerine Başkomutan Vekili namıyla Bronzart 23 Mart 1917 tarihli bir yazıyla 6. Ordu Komutanlığını uyarılmış ve

---

⁷⁷² Sandes, *age*, s.20.

⁷⁷³ BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 95, Göm. No: 9-16.

⁷⁷⁴ Mehmed Nuri Efendi, *age*, s. 266.

ötede beride erzak bırakılmamasını, geriye nakledilemeyen erzakın düşmana terk edilmeyip imha edilmesini istemişti.⁷⁷⁵

3.2 İaşe Kaynaklarını Geliştirme Çabaları

Daha önce de belirtildiği gibi Boğazlar ve açık denizlerin abluka altında olması ve ithalatın durma noktasına gelmesi ile Osmanlı Hükümeti kendi kaynaklarıyla savaşı yürütmek zorunda kalmıştır. Bu durumda iaşe ihtiyacının karşılanabilmesi için üretimin artırılması, kayıpların en aza indirilerek verimin artırılması, ticaret ortamının canlı tutulması ve tükettiğinden fazla üretim yapabilen bölgelerden ihtiyaç sahibi yerlere sorunsuz bir şekilde sevkiyat yapılabilmesi için gerekli yasal düzenlemeler yapılarak aşağıda belirtildiği üzere çeşitli tedbirler alınmıştır.

3.2.1 Ziraat ve Hasat Tedbirleri

Savaştan önce Irak bölgesinde modern ziraî uygulamalarla tarım geliştirilmeye çalışılmaktaydı. Bunun için Ticaret ve Ziraat Nezaretinden çeşitli fidan ve tohumlar ile tarım aletleri gönderilmişti. Özellikle pamuk ve karnabahar denemeleri iyi sonuç vermişti.⁷⁷⁶ 1907 senesinde bölge ziraati için hayatî önemi olan ve yaklaşık 5 yıldır ihmal edilmiş Fırat Nehri üzerindeki 130.000 lira bütçe tahsis edilerek Hindiye Barajı'nın tadilatına başlanmıştı.⁷⁷⁷ Ayrıca sulama makineleri de gönderilmişti. Rumi 1328 (1912-1913) senesinde gönderilen çeşitli boyut ve kapasiteli sulama motorları sayesinde yirmi bin küsur hektar arazi değerlendirilebilmişti.⁷⁷⁸ Yine Kerkük'e 1326 (1910-1911) senesi itibarıyla elli kadar orak makinesi, yüzün üstünde de pulluk gönderilmişti. Bunların yanında mibzer makineleri de gönderildiği gibi yeni tohum usulü de uygulanmaya başlamıştı.⁷⁷⁹

Buna rağmen Irak'ta icra edilen geleneksel tarım fazlasıyla ilkeldi. Pulluk vs. gibi tarım araç gereçleri yok denecek kadar azdı. Köylüler ekinlerini orakla biçmesini henüz öğrenememiş olduklarından elle yolup deste yapmaktaydılar. Köylerin

⁷⁷⁵ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 11.

⁷⁷⁶ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 26, Dersaadet, 1329, s. 52-54.

⁷⁷⁷ *Zevra*, 1 Mart 1323, s. 1.

⁷⁷⁸ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 26, Dersaadet 1329, s. 55-56.

⁷⁷⁹ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 29-30, Dersaadet 1329, s. 474.

çiftçilerin ortak kullanımına ayrılmış harman yerleri bile yoktu. Ekinler ekildikleri tarlada dövülüp çuvallara konularak hayvan sırtında ambarlara taşınıyordu.⁷⁸⁰

Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz birliklerinin ilerleyerek Bağdat'ın güneyine kadar sokulması, bir kısım verimli toprakların elden çıkmasına sebep olmuştu. Anadolu'da eli silah tutanlar orduya alınmış, çift hayvanlarının da ordu hizmetine alınmasıyla işgücü barış dönemindekine üçte birine kadar düşerek, zirai üretim azalmıştı. Seferberlik ilanı hasat zamanına rastladığından birçok yerde çiftçiler ürünlerini tarlalarda terk edip birliklerine katılmışlardı. Ziraat Nezareti bir talimatnameyle köy ihtiyar heyetlerini harmanlarda kalan mahsulü kaldırmakla görevlendirmiş, bu sayede hasat tamamlanabilmişti.⁷⁸¹

Daha sonra tarlaların da boş kalmaması için de gerekli önlemlerin alınmasına çalışılmış, 17 Ekim 1914 tarihinde bir talimatname yayımlanarak halkın tarlaların sürülüp ekilmesine daha fazla katkı sağlaması istenmişti. Söz konusu talimatname hükümleri gereğince;⁷⁸²

1. Her bir köyün askerlik yükümlülüğü dışında kalan 16 yaşından 20 yaşına kadar erkekleri ile 45 yaşından yukarı erkekleri, ayrıca askerlik yaşında olup da herhangi bir sebepten ötürü silahaltına alınmayanları o köyün sürülüp hazırlanmış tarlalarına tohum ekmek ve yeniden tarla sürüp tohum atmak hususunda ortaklaşa çalışmaya mükelleftirler.
2. Tekâlif-i harbiye uygulaması dışında bırakılarak ordu emrine alınmamış çift hayvanları, buldukları köyün sürülmüş tarlalarına tohum atmak, yeniden tarla sürmek hususunda ortak vasıttadır.
3. Her bir köyde yıllık kaç dönüm arazi sürülüp ne kadar ve ne cins tohum ekildiği belirlenerek derhal ilgili nezarete bildirilecektir.

⁷⁸⁰ BOA, DH.İ.UM, Nr. E-40/1, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 366-367.

⁷⁸¹ Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 124-125; Ölçen, *agt*, s. 31; Yalman, *age*, s. 126.

⁷⁸² "Seferberlik Devam Ettikçe Her Köyde Müşterek Amele-i Mükellefe Marifetiyle Tarlaların Sureti Zer-i Hakkında Talimatname (1330/1914)", *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü*, haz. A. Gündüz Ökçün, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 3-4.

4. Vali, mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürleri, her bir köyde imam veya papaz, muhtar ve köy mektebi muallimi ile köyün ileri gelenlerinden iki azadan oluşan birer komisyon teşkil edecek ve bu komisyonlar vasıtası ile öncelikle sahipleri silah altına alınmış olanların, sonra da bütün köyün arazisi sürülüp ekilecektir.
5. Vali, mutasarrıf ve kaymakamlarla nahiye müdürleri köylerde sürülen tarlalara atılacak yeterli miktarda tohumluk bulunup bulunmadığını tespit etmekle mükelleftirler.
6. Ekilecek tohumu bulunmayan yerlerde mülkiye ve maliye memurları ihtiyaç duyulan tohumun cins ve miktarını belirleyerek aşarı emaneten idare olunan yerlerde gerekirse bölge dışından getirtmek suretiyle ihtiyaç duyulan tohumluğu sağlamak ve ekilecek tohum miktarını peyderpey Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine bildirmek zorundadırlar.
7. Aşar ambarlarından alınan veya dışarıdan sağlanan tohum köye zimmet olunur, mülkiye ve maliye memurları gözetiminde ektirilir.
8. Askeri birliklerin bulunduğu mıntikalarda büyük çiftlik sahipleri tarafından işlenemeyen araziler askerler tarafından sürülüp ekilecek, çiftlik sahibine örf ve beldenin adetine göre uygun bir hisse veya ücret verilecektir.
9. Birinci madde kapsamında tarla sürüp tohum ekmekle yükümlü kılınanlar mülki memurlar ve köylerdeki komisyonlar tarafından görevlendirilecek, işten kaçanlar hakkında İdare-i Vilayât Kanununun 74. maddesi gereğince işlem yapılacak, tekrarında Divan-ı Harbler tarafından gerekli cezalara çarptırılacaktır.
10. Amele-i müştereke uygulaması, köyün her sene ekilmekte olan tarlalarının sürülüp ekilmesi için yeterli olmadığına çevre köylerdeki görevlilerin bir kısmı o köye sevk edilir. Bu durumda çalışanların yiyecek masrafları çalıştıkları köy halkı tarafından karşılanır. Büyük çiftlik sahipleri her yıl ekip biçtikleri araziye işlemek için yeterli ücretli amele bulamadıklarında köylerindeki ziraat işlerini tamamlamış olan amele-i müştereke mükellefleri bu çiftliklere görevlendirilir.

11. Vali, mutasarrıf ve kaymakamlıklarla nahiye müdürlerinin çabaları, yetki alanları içerisindeki köylerde her yıl sürdürüp ettirdikleri arazi oranında takdir edilerek mükafatlandırılacak, başarısız olanlar memuriyetten azledilmekle beraber mesul tutulacaklardır.

12. Ahaliyi işe sevk etmek veya bilfiil çalıştırmak hususunda mülkiye memurlarının sözlü ve yazılı emirleri jandarma ve polis memurlarınca kayıtsız şartsız yerine getirilecektir.

Bu talimatname hükümleri gereğince köylerdeki ahali ve amele taburları ziraat işlerindeki her aşamada kadınlarla beraber çalıştırılmışlardır. Ancak savaş koşullarında çalışabilecek efradın askere celp edilmesinden dolayı köylerde çocuklardan başka kimse kalmamıştır.⁷⁸³ Öyle ki askere alınanların %80'i uzaktan veya yakından ziraatla alakası bulunanlardan oluşuyordu. Bu insanlar en verimli çağlarında üretim alanlarından uzaklaştırılmışlardı.⁷⁸⁴ Böylelikle sonraki yıllarda ekilen tarım alanı ve mahsul miktarında büyük düşüşler kaçınılmaz olmuştu.

Askere giden köylünün bir kısmı tohumluklarını dahi satmıştı. Buna çekirge afeti de eklenmiş tohumlar dahi zarar görmüştü. Savaş uzadıkça tohum bulunamadığı için üretim ciddi miktarda azalmıştı. Askeri nakliyat ve iaşede kullanılmak üzere çift hayvanlarına el konulmuştu. Tarla sürmek için kullanılan hayvanlar mezbahalara sokulmuştu. Bir de veteriner eksikliği yüzünden hayvan hastalıklarının önü alınamamış üretim sürekli daha kötüye doğru gitmişti. Köylü cepheye sevk edilmiş, üretim yapanlar da ürettiği ürünün devlet tarafından el koyulması kaygısını yaşamaktaydı. Bu da kendi ihtiyacından fazlasını pazara çıkaramayacağı düşüncesiyle onları kendi tüketimlerinden fazlasını üretmekten alıkoymaktaydı. 1913 yılında Osmanlı ülkesinde 68 milyon dönüm arazi ekilmişken, ekili arazi miktarı savaşın ilk yılında 35 milyon dönüme, ikinci yılında ise 27 milyon dönüme kadar düşmüştü. Bu şartlarda hükümet, sivil halk ile ordunun iaşesini karşılayabilmek için çeşitli düzenlemelere gitmişti. Bir taraftan tahıl ithal etmeye çalışırken diğer taraftan

---

⁷⁸³ Cengiz Mutlu, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amele Taburları (1914–1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 56.

⁷⁸⁴ Eldem, *age*, s. 33.

köylünün üretim yapması için başta tohumluk dağıtımı olmak üzere çeşitli teşvikler sağlanmıştı.⁷⁸⁵

1915-1916 senesi hasılatı kuraklık ve çekirge istilaları gibi sebeplerle Osmanlı ülkesinin her tarafında yalnız yiyecek darlığına değil tohumluk zahire temininde de ciddi sıkıntılara yol açtı. Sıkıntıyı aşmak üzere serbest piyasadan tohumluk alımı için 20 Mart 1916 tarihli bir kanunla Bağdat vilayetine 323.000, Musul'a 100.000 lira tahsisat ayrıldı. Tahsisatın ihtiyaca oranla yetersiz olduğu anlaşılınca, 4 Eylül 1916 tarihli ikinci bir kanunla Bağdat'a 1.500.000, Musul'a 2.350.000 lira daha verildi. 1917 yılı için Musul'a 90.000 lira daha tohumluk için tahsisat verildi.⁷⁸⁶

Ekili alanların artırılması, üretimin yükseltilmesi için gösterilen bu tür çabalara da 1916 yılında zirai üretimin bir önceki yıla göre daha düşük olmasını engelleyemedi. Ne tarım sektöründe çalışan insan sayısı artırılabilirdi ne de çift sürececek hayvan temin edilebilirdi. Bu durumu gelecek için son derece tehlikeli gören Ziraat Nezareti 1916 güzünden itibaren ihtiyaç duyulan yerlere tohumluk gönderilmesi için hummalı bir çalışmaya başlayarak hazırladığı kanun ve talimatnameler çerçevesinde tam bir zirai seferberlik başlattığını ilan etti.⁷⁸⁷

Dahiliye Nezareti de 14 Kasım 1916'da bir genelge yayımlayarak bu seferberliğe destek verdi. Bu talimatnamede ifade edildiğine göre köylüler ellerinde tarım araç gereçleri bulunmadığından geniş arazileri işleyemeden boş bırakmak zorunda kalmışlardı. Savaş alanlarından ya da işgale uğrayan yerlerden gelip bu köylere yerleşen mülteciler de benzer şekilde ellerinde tarla, tohumluk ve çift hayvanı bulunmadığından tarımsal faaliyetlere katkı sağlayamamışlardı. Bu yüzden, bundan böyle Mükellefiyet-i Zira'ie Kanunu'nun tavizsiz uygulanacağı hiçbir kolun ve hiçbir hayvanın boş bırakılmasına göz yumulmayacağı, mültecilerin de bundan böyle eldeki imkanlar ölçüsünde çalıştırılmalarına özen gösterileceği bildirilmişti.⁷⁸⁸

---

⁷⁸⁵ Toprak, *age*, s. 113-115.

⁷⁸⁶ "332-333 (1916-1917) Senesi Mükellefiyyet-i Ziraiyye ve Tohumluk Hizmetleri Hakkında Rapor", *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü*, haz. A. Gündüz Ökçün, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 136-137.

⁷⁸⁷ "Siyâsiyât (Ziraat İşleri)", *Tanin*, 22 Eylül 1916, s. 1.

⁷⁸⁸ "Dahiliye Nezaretinin 1 Teşrin-i Sani 1332 (14 Kasım 1916) Tarihli Genelgesi", *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü*, haz. A. Gündüz Ökçün, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 10-11.

18 Eylül 1916 tarihinde çıkarılan Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-u Muvakkati ile askerlik hizmetine alınmamış olan erkek ve kadınlar da Ziraat Nezareti tarafından tayin edilecek miktarda olmak üzere sonraki yıl için ziraat ve nadas yapmaya hükümet tarafından mükellef tutulabileceklerdi. Bu madde Müdafaa-i Milliye, Hilâl-i Ahmer gibi hayır kurumları ve diğer şirketler için de geçerliydi. Köy ve kasaba çiftçilerinin çift ve hayvanları ile birlikte çalışmaları mecburi tutulmuştu.⁷⁸⁹

Bu kanunun uygulanması için bir nizamname yayımlanmıştı. Nizamnameye göre her vilayet ve müstakil liva merkezlerinde vali veya mutasarrıf başkanlığında olmak üzere defterdar veya muhasebeci ile en büyük ziraat, orman, baytar müdür, memur veya müfettişlerinden ve jandarma komutanından ve çiftçilerden alınacak iki kişiden müteşekkil bir ziraat heyeti oluşturulacaktı. Kaza ve liva merkezleri de birer kaza olarak ele alınacak ve her kazadan en fazla 12 üyeden oluşmak üzere en büyük mülki memur tarafından ziraat memurları tayin olunacaktı. Zirai mükellefiyet için köy ve mahalle ihtiyar heyetleriyle muhtarları ziraat memurlarının emrine tabi idiler.⁷⁹⁰

Alınan tedbirlere bağlı olarak 1916-1917 ziraat mevsiminde Irak cephesindeki vilayetlerde ekili arazi miktarında gözle görülür bir artış oldu. Musul vilayetinde Merkez'de 851.184, Süleymaniye'de 200.629, Kerkük'te 1.241.460, Zor'da 105.804 olmak üzere ekili arazi toplamı 2.399.077 dönüme ulaştı. Ülke genelindeki ekili arazi miktarı da savaş öncesindeki seviyeye ulaşmamakla birlikte bir miktar artış göstererek 46.035.156 dönüm oldu.⁷⁹¹

2 Nisan 1917 tarihli mükellefiyet-i Zira'iyeye Kanunu hükümlerince, herhangi bir sebeple askerlik hizmeti dışında kalmış olan erkekler ve 14 yaşını tamamlamış olan her fert Ziraat Nezareti Tarafından tayin olunacak miktarda zirai üretime katılacaktı.⁷⁹²

Bu kanunun uygulanması için hazırlanan nizamnamede ise, çiftçilikle işigal edenler çiftçiliğe mahsus manda, öküz ve beygirlerin her çifti için en az 45 ve bu hayvanların

⁷⁸⁹ “Mükellefiyet-i Zira'iyeye Kanun-u Muvakkati”, 5 Eylül 1332, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 1297.

⁷⁹⁰ “Mükellefiyet-i Zira'iyeye Kanun-u Muvakkatinin Tatbikatı Hakkında Nizamname”, 5 Eylül 1332, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 1298-1299.

⁷⁹¹ “332-333 (1916-1917) Senesi Mükellefiyet-i Ziraiyyeye ve Tohumluk Hizmetleri Hakkında Rapor”, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü*, haz. A. Gündüz Ökçün, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 128.

⁷⁹² “Mükellefiyet-i Zira'iyeye Kanunu”, 2 Nisan 1333, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IX, s. 596.

dişileri için en az 35 dönüm ekim yapacaklardı. Damızlık olarak kullanılan dişi manda, inek ve kısrakları çiftte alıştırarak her çifti için 35 dönüm ekilmesi mecburiydi. Çift hayvanları ile yapılacak iâşe nakliyatı bir çiftten fazla hayvanı olanlar üzerine senede 64 saati geçmemek üzere tevzi olunacaktı. Sadece bir çift hayvanı olanlar da iâşe mıntika reisinin talebi üzerine iâşe komisyonlarının kararıyla nakliyat yapacaklardı. Her çiftçi günde en az 8 saat ziraatta çalışmaya mecburdu. Kendi arazisi bulunmayanlar arazisi olanların tarlalarında ücret karşılığı çalıştırılacaklardı.⁷⁹³

Ziraat Nezaretinden, Musul Vilayeti ve Zor Mutasarrıflığına gönderilen 15 Mayıs 1917 tarihli yazıda, mahallin en büyük mülkiye memurunun müracaatında civar askerî birlikler ve amele taburlarıyla memlekette ziraat işleri ve bilhassa hasat işlerinde yardım ihtiyacının giderilmesi hususunda 6. Ordu Komutanlığına tebliğ yapıldığının Baş Komutanlığa bildirildiği ve neticenin peyderpey bildirilmesi gerektiği yazılmıştı.⁷⁹⁴

İâşe ihtiyacını karşılamak için cebren mübayaa gibi uygulamalar üretimi düşürdüğü gibi erzakın saklanması ve kaçırılmasına da engel olamamıştı. Problemin çözülmesi ve daha da büyümemesi için daha dikkatli olmak gerekiyordu. Serbest mübayaa yöntemi de ayrıca fiyatların sürekli artmasına ve karaborsacılığa sebep olduğundan bu yöntemden de vazgeçilmişti. Eylül 1917 tarihli düzenlemeyle, çiftçinin ve tüccarın sıkıntıları dikkate alınmıştı. Buna göre öşrün birinci misli mübayaa evrak-ı nakdiye ile ikinci misli mübayaası ise birinci mislin fiyatından daha tüksek bir fiyatla ve madeni para karşılığında yapılacaktı.⁷⁹⁵ Ürünü ambara teslim eden çiftçiye ürün fiyatına nakliye ücreti de eklenerek derhal ödemesi yapılacaktı. İâşe vaziyeti kritik bir halde olduğundan. Başlarında mutasarrıf ve kaymakam beylerin olduğu iâşe komisyonları ve köy ihtiyar heyetleri hükümet ve ordu nazarında adeta bir mültezim gibi ad edilecek ve sorumlu olacaklardı. Emre göre bu talimatın tebliği gününden itibaren mutasarrıf ve kaymakam beyler derhal ayaklarına çizmelerini çekecek ve bu mühim vazifenin mutlaka üstesinden gelmeye çalışacaklardı. Bu maksatla mutasarrıf ve kaymakam beyler gerek iâşe komisyonları azasını ve gerekse diğer memurları liva ve kaza

⁷⁹³ “1 Cemazielahir 1335 Tarihli Mükellefiyet-i Zira’iye Kanununun Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Nizamname”, 20 Eylül 1333, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IX, s. 729-735.

⁷⁹⁴ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 76, Göm. No:137.

⁷⁹⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-8.

dahilinde gezdireceklerdi. İhmal ve gayretsizlik gösterenlere sürgün ve daha şiddetli cezalar verileceği gibi erzakını saklayan ve orduya vermek istemeyenler de vatana ihanet muamelesi görebileceklerdi.⁷⁹⁶

1917 hasadı oldukça düşük olmuştu. Daha sonra beklenen yağmurlar da yağmadığı gibi aşar hesabı da yanlış yapılmıştı. Serbest mübayaaya girişimleri de her defasında hayal kırıklığıyla sonuçlanıyordu. Yine eylül ayı içinde aşarın üçüncü mislinin de cebren mübayaası emredilmişti. Bu tarihlerde alınan tek önlem ise köylünün kişi başına günlük 300 gram üzerinden ihtiyacının yanında tohumluğunun kendisinde bırakılmasıydı.⁷⁹⁷

1917 Kasım ayında birliklere kendi civarlarındaki tarlaları köylülerden tedarik edecekleri araçlarla ekmeleri ve buna ciddiye ve ehemmiyet verilmesi emredilmişti. Birlikler bu iş için komisyonlar kurarak işe girişmişti.⁷⁹⁸ Ancak bu süreçte ekim için ayrılan buğday da askerin iâşesinden arttırılarak yapıldığından istihkak miktarını azaltmıştı.⁷⁹⁹

1918 yılının ocak ayına gelindiğinde 6. Ordu şiddetli bir yem sıkıntısı çekiyordu. 6. Ordu komutanı Halil Paşa da tüm çabalarına rağmen ihtiyaca kaynak bulamamıştı. Tek ümit yağacak yağmurlarla arazinin yeşermesiydi. Bu muhtemel kaynağın da risk altına girmemesi için tüm birliklere bir emir verilmişti. Buna göre birlikler buldukları mıntikalardaki araziye ve ot yetişecek sahayı korumakla sorumlu tutulmuştu.⁸⁰⁰ Özellikle muhacir ve diğer muhtaçların ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için Harbiye ve Maliye Nezaretlerinden aylık yirmi bin lira gönderilmesi istenmişti.⁸⁰¹ Erzak darlığının farkında olan Harbiye ve Nezareti ile Ticaret ve Ziraat Nezareti ise Nisan ayına gelindiğinde Suriye, Musul, Diyarbakir, Ankara, Sivas vilayetleri ile Canik, Niğde sancaklarında ziraatın az olması sebebiyle ahali ve askerin iâşe sıkıntısı çekebileceği göz önünde bulundurularak gerekli tedbirlerin alınması şeklinde bir uyarı yapmakla yetinmişti.⁸⁰²

⁷⁹⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-9; ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-9a.

⁷⁹⁷ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-86.

⁷⁹⁸ Ege, *age*, s. 542.

⁷⁹⁹ Mehmed Nuri Efendi, *age*, s. 308.

⁸⁰⁰ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-4.

⁸⁰¹ BOA, BEO, Dos. No: 4508, Göm. No: 338099.

⁸⁰² BOA, DH.İ.UM., Dos. No:13/1, Göm. No:2/41.

Savaşın son yılında tarlalara atılan tohumun miktarı zaten az olan bir önceki senenin %20'sini geçememişti. Öşür, birinci ve ikinci misli mübayaaya serbest mübayaaya ve cebri mübayaalar ile hububatın toplattırılması yüzünden tohumluk, yemeklik, yemlik kalmamıştı. Şehre gelen hububatın da askeriye tarafından satın alınması ile ahali zor durumda kalmış, buna jandarma ve firarilerin köyleri tahrip etmesi de eklenerek ticareti durma noktasına getirmişti.⁸⁰³

3.2.2 Çiftçi ve Tüccarlara Sağlanan Vergi Muafiyeti

Tarım sektöründe çalışan işgücünün silah altına alınması dünya genelinde de ciddi bir yiyecek sıkıntısına yol açmış, temel besin maddeleri ihracatı hükümetlerin uyguladığı yasaklar yüzünden durma noktasına gelmişti. Bu yüzden savaşın Osmanlı ülkesinde olumsuz etkileri yalnız iç üretim hacminin azalmasıyla kalmamış Boğazların ve açık denizlerin İtilaf devletleri filolarınca abluka altına alınması erzak ithalatının da önünü kapatmıştı. Oysa Osmanlı Devleti, savaştan önce ihraç ettiği tahılın dokuz katını ithal etmişti. Özellikle Balkan Savaşları itibariyle tahıl ithalatı artmış temel tüketim maddelerinde önemli miktarda stoklar oluşmuştu.⁸⁰⁴ Bu tahıl ithalatı yapmadan imparatorluk nüfusunun beslenemeyeceği anlamına gelmekteydi.

Zahire ithalatını teşvik etmek için 27 Aralık 1915'te çıkarılan geçici bir kanunla yabancı ülkelerden ithal edilecek un, buğday, çavdar, arpa, mısır, yulaf, kepek, saman, ot ve koyun harp bitinceye kadar gümrük vergisinden muaf tutulmuştu. Ayrıca ithal gıda maddelerine tekâlif-i harbiye suretiyle el konulamayacaktı. Bunlar dışında ordu tarafından ihtiyaç duyulan eşyalardan gümrük resmi %30 olarak aynen alınacak geri kalanına hiçbir suretle el konulamayacaktı.⁸⁰⁵ Osmanlı topraklarını çevreleyen denizler düşman donanmalarının kontrolü altında bulunduğundan bu kanunun da bir faydası olmamıştı.⁸⁰⁶

Daha sonra vergi muafiyeti uygulamalarına yenileri eklenmişti. 12 Mart 1916 tarihinde çıkarılan bir kanunla ithal edilecek petrol, şeker, kahve, pirinç, nohut, mercimek,

⁸⁰³ BOA, BEO, Dos. No: 4508, Göm. No: 338099.

⁸⁰⁴ Toprak, *age*, 212.

⁸⁰⁵ "Harbin Hitamına Kadar Hariçten Celp Olunacak Bazı Erzak ve Eşyanın Muafiyet-i Rüsumiyesine ve Müteferriatına Dair Kanun", 1 Kanunuevvel 1331, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 245.

⁸⁰⁶ Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 376; Akyıldız, *age*, s. 423

bakla, bezelye, makara ipliği, çamaşır bezleri, kibrit, mum, soda ve ilaçlardan savaşın sonuna kadar gümrük vergisi alınmayacağı ilan edilmişti. Aynı kanunla hükümete gerek gördüğü takdirde bazı malları gümrük vergisinden muaf tutma yetkisi verilmişti.⁸⁰⁷

Bu kanunun ilanı öncesinde Musul Vilayeti, Maliye Nezaretinden İran'dan Musul'a gelen buğday, un, arpa, pirinç için gümrük vergisi alınmamasını talep etmişti. 23 Ekim 1915 tarihi itibarıyla ordu, mahalli hükümet ve muhacirlerin ihtiyacı için dışarıdan getirilecek erzaktan geçici bir süreyle gümrük vergisi alınmaması uygun bulunmuştu.⁸⁰⁸ Daha sonra evrak-ı nakdiyenin İran'da tedavül etmemesi sebebiyle Kasrışirin'de bulunan hariciye memurlarının Hanikin'den tedarik etmeye mecbur oldukları erzakın, askerî erzak gibi alınabilmesine Harbiye ve Maliye Nezaretleri tarafından 1916 Nisan ayı itibarıyla müsaade edilmişti.⁸⁰⁹ Ancak Ruslar bölgeden birliklerini çekince durum tersine dönmüştü. 6. Ordu Menzil Müfettişliği 1 Aralık 1917'de, 18. Kolordunun iaşe müşkülâtı içinde olduğunu ve özellikle 2. Tümenin iaşe ihtiyacı için erzakın İran'dan getirilmesinin faydalı olacağını 6. Ordu Komutanlığına bildirmişti. Bunun üzerine ordu komutanlığından gönderilen 5 Aralık 1917 tarihli cevap yazısında Rusların İran'daki sükunetinden istifade edilerek İran içlerinden iaşe maddesi satın alması uygun görülmüş ve izin verilmişti.⁸¹⁰

Diğer taraftan gümrük muafiyetinin kapsamı 18 Mart 1918 tarihli kanunla sınırlandırılmıştı. Kanuna göre yurtdışından getirtilecek ürünlerden sadece ekmeklik ve yemlik olanlar savaşın sonuna kadar gümrük resminden muaf tutulacaktı.⁸¹¹ Ayrıca 13 Haziran 1918 tarihli kararname ile Birinci Dünya Savaşı esnasında düşman istilasına maruz kalıp da daha sonra kurtarılan mahallerin sakinleri, müsakkafat ve

---

⁸⁰⁷ “Memâlik-i Osmaniyyeye İdhal Olunacak Hevaic-i Zarureye Ma'dud Bazı Erzak ve Eşyanın Gümrük Resminden İstisnası Hakkında Kanun”, 28 Şubat 1331, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 659.

⁸⁰⁸ *BOA*, BEO, Dos. No: 4381, Göm. No: 328520.

⁸⁰⁹ *BOA*, DH. ŞFR. Dos. No: 63, Göm. No: 111.

⁸¹⁰ *ATASE*, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-18.

⁸¹¹ “İthalat Hakkında Muafiyet Rüsümünün Yalnız Ekmeklik ve Yemlik Hububata Hasrı Hakkında Kanun” 18 Mart 1334, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: X, s. 165.

arazi vergileriyle birlikte gerek istila edilmiş yerlerde kalanlar gerekse iltica edenler temettü ve ağnam resimleriyle diğer resimlerden 1918 yılı için muaf tutulmuştu.⁸¹²

Yiyecek maddelerinin ithali ve ihracı vd. hakkında çıkarılan kanunlar ve bu kanunlar çerçevesinde yapılan düzenlemeler halkın yükünü biraz olsun hafifletilmesine çalışılmıştı.⁸¹³ Bu uygulamalar iaşe sıkıntısını gideremediği gibi büyük bir iaşe buhranına gidişi de engelleyememişti.

3.2.3 Zahire ve Hurma İhracatı Yasağı

Savaşların yanında kuraklık, çekirge, süne ve diğer zararlıların istilasını gibi afetler sebebiyle zahire sıkıntısı çekildiğinden daha eski tarihlerde de ihracatın yasaklanmasına gidilmişti.⁸¹⁴ Birinci Dünya Savaşı'nda ise Osmanlı ülkesi denizden abluka altına alınmıştı. Demiryolunun dış hatları düşman ülkelerinden geçiyordu ve savaş nedeniyle ülkelerin daha önce ihraç ettikleri yiyecek maddelerini stoklaması Osmanlı Devleti'nin dış ticaretini büyük oranda etkilemişti.⁸¹⁵ Durum böyle olunca tahıl ihtiyacının çoğunu ithal eden Osmanlı Devleti'nde seferberlik ilanından sonra ordunun iaşesini temin edebilmek için 6 Ağustos 1914'te çıkarılan bir irade-i seniyye ile Osmanlı sınırları dahilinde bulunan yem ve yiyecek maddeleri ile hayvan ve hayvan ürünlerinin ihracatı yasaklanmıştı.⁸¹⁶ Daha sonra hükümet bir liste yayımlayarak ihracatı yasak olan ürünlerin listesini mülkî amirlere göndermişti. Buna göre buğday, un, irmik, nişasta, bulgur, mısır, fasulye, nohut, mercimek, bakla, bezelye, börülce vd. hububat ile patates, pirinç zeytinyağı, soğan, tuz, pekmez, bal, pastırma, sucuk, arpa, saman, yulaf, kepek ve her tür hayvansal ürünün ihracı yasaklanmıştı. İhtiyaç fazlası ürünler ise Meclis-i Vükela kararı ile dost ve tarafsız ülkelere ihraç edilebilecekti. Savaş halinde bulunulan ülkelere gelince bunlara ihracat yapmak mümkün değildi.⁸¹⁷

---

⁸¹² “Harb-i Umûmî Esmasında Düşman İstilasına Maruz Olup Bilahare İstirdat Olunan Mahaller Ahalisinin Bazı Vergi ve Resimlerden Muafiyetlerine Dair Kararnâme, 13 Haziran 1334, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: X, s. 531-532.

⁸¹³ Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 435.

⁸¹⁴ BOA, DH. İD. Dos. No: 103, Göm. No: 15; BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, Nr. 70/73, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 218; BOA. İrade Dâhiliye, Nr. 20/ Ca. 1316, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 263-264.

⁸¹⁵ Toprak, *age*, s. 139.

⁸¹⁶ “Vilayât-ı Osmaniyeden Yem ve Yiyecek ve Hayvanat İhracatının Men'i Hakkında İrade-i Seniyye”, 24 Temmuz 1330, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 105.

⁸¹⁷ Ö. Duman, *agt*, s. 140.

Osmanlı hükümeti ihracat işlerini düzene koymak için 2 Eylül 1916'da bir ihracat heyeti oluşturmuştu. 25 Eylül'de hazırlanan nizamnamede de tarımsal ve hayvansal ürünlerin ihracı, ordu ve halkın iâşesi için mahzurlu olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmıştı. İhracı talep edilen ürün eğer mahzurlu değilse Ticaret ve Ziraat Nezareti, Harbiye, Dahiliye, Maliye Nezaretleriyle temasa geçerek onlarla birlikte ürünün ihtiyaç fazlası mı değil mi belirlemesi yapılacaktı. Eğer ihtiyaç fazlasıysa Meclis-i Vükelaya teklifte bulunacak, burada da olumlu karar çıkarsa ihracat yapılabilecekti.⁸¹⁸

Aslında daha savaşın başlarında Basra Körfezi İngilizler tarafından işgal edilmişti. Böylelikle Irak bölgesinin esas ihracat yolları kapanmıştı. Diğer taraftan orduların buldukları bölgelerden iâşe edilmesi zorunluluğu ordu ve bölge halkının bile karnını doyuramadığı bir ortam doğurmuştu. Bu ortamda İngilizlere erzak kaçırmak dışında bir ihracattan bahsetmek pek mümkün değildi.

İhracat yasağı sınır bölgesinde bulunan İran mücahitlerini de zor durumda bırakmıştı. Bağdat Vali Yardımcısı Şefik Bey, Dahiliye Nezaretine yazdığı 3 Mayıs 1916 tarihli telgrafta, hudut civarındaki İran mücahitlerinin iâşe darlığında bulunduğunu bildirmiş ve bu darlığı gidermek için zahire ihracatına müsaade buyurulmasını talep etmişti. Aynı şekilde 4 Mayıs'ta İdare-i Umûmiye Müdüriyeti de Harbiye Nezaretinden zahire sıkıntısının giderilmesi için acilen zahire ihracatına müsaade buyurulmasını talep etmişti. 5-6 Mayıs'ta Harbiye Nezareti Dâhiliye Nezaretine yazdığı cevapta, bahsi geçen zahire ihracatının müsaade yetkisini 6. Ordu Komutanlığı elinde tuttuğundan, Bağdat vilayetinin 6. Ordu Komutanlığı ile irtibata geçerek alınacak cevaba göre hareket etmesini istemiş, bunu da 25 Nisan'da İdare-i Umûmiye Müdüriyeti Bağdat Vilayetine bildirmişti.⁸¹⁹ Sınırdaki mücahitlerin iâşe açısından rahatlama için ancak Osmanlı'nın Kût Zaferi sonrasında İran içlerine yaptığı harekât ile çözülebilmişti.

Savaş dönemi koşullarında üretici ve tüccarların elinde bulunan ihtiyaç fazlası zahirenin vilayetler arasında serbest dolaşımı da engellenmişti. Özellikle tarımsal üretimi düşük olan yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını civar vilayetlerden sağlayan yerlerde

⁸¹⁸ "İhracat Heyeti Teşkiline Mütedair 16 Zilkade 1334 Tarihli Kanun-u Muvakkatın Tatbikatı Hakkında Nizamname", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 1305-1307; Ö. Duman, *agt*, s. 142.

⁸¹⁹ *BOA*, DH.İ.UM. Dos. No: 89-09, Göm. No:1-13.

bu yasak iç ticaretin durma noktasına gelmesine ve kıtlığın iyice şiddetlenerek halkın ölümcül bir açlıkla karşı karşıya kalmasına neden olmuştu.⁸²⁰ Erzak hareketliliği ile ilgili düzenlemelerle iç ticaret canlandırılmaya çalışılsa da vilayetlerle ordu arasındaki anlaşmazlıklar sorunu daha da büyötmekteydi. İhraç edilmesi yasak olan maddeler arasında yağ olmamasına rağmen 6. Ordu Menzil Müfettişliğince mıntıka haricine yağ ihracatı yasaklanıyor ve tüccar tarafından satın alınan yağlar müsadere edilerek sahibine iade edilmiyordu. Sorun vilayet ve menzil müfettişliği arasında çözülemediğinden durum Dahiliye Nezaretine bildirilmişti.⁸²¹ Yine Halep Vilayetinden Dahiliye Nezaretine de benzer bir durum bildirilmişti. 28 Şubat 1918 tarihli yazıya göre Abdullah el-Mehdi dört ay evvel mahdumu ve rüfekasıyla birlikte Halep'e getirdikleri 10 çuval kahve ve 10 çuval şekeri satarken 6. Ordu Komutanlığınca derdest edilmişlerdi.⁸²²

3.2.4 Çekirge ile Mücadele

Çekirgeler, tarih boyunca çok korkunç zararlara yol açmışlardır. Çekirgelerin bu yıkıcı tahribatı sonucunda bazı kavimler topluca göç etmek zorunda bile kalmışlardı.⁸²³ 1865, 1878, 1890, 1902 yıllarında seyyar çekirgeler, büyük kütleler halinde Filistin ve Suriye'de ortaya çıkmış ve tarım alanlarının çoğunu mahvetmişlerdi. Bölge insanı bu senelere çekirge senesi adını vermişti.⁸²⁴

Çekirge sürüleri en büyük tahribatlarından birini Birinci Dünya Savaşı yıllarında yapmıştı. Cephede düşmanla savaşılırken bir de çekirgelerle uğraşmak zorunda kalınmıştı. İşgücünün silahaltına alındığı bu dönemde ziraî üretimde yaşanan sıkıntıya çekirge istilaları da eklenmiş kıtlık ve açlığa giden sürece olumsuz yönde katkı yapmıştı.⁸²⁵

⁸²⁰ Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 375.

⁸²¹ BOA, DH.İ.U.M. Dos. No: 20-04, Göm. No:2-35; BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 592, Göm. No:122.

⁸²² BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 580, Göm. No:82.

⁸²³ Bilal Yıldız, "XIX. Yüzyıl Başlarından XX. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar (1800-1920) Denizli Çevresinde Yaşanan Çekirge İstilaları ve Yapılan Mücadele Çalışmaları", *İSTEM*, S. 22, 2013, s. 70.

⁸²⁴ Mehmet Ali Yıldırım, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2014, 13 (4), s. 1020.

⁸²⁵ Sevilay Özer, *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi (1914-1945)*, TTK, Ankara 2016, s. 8.

Osmanlı Devleti çekirge sürülerinin istilalarına karşı çeşitli önlemler almaktaydı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde 14 Kasım 1912 tarihli bir kanunla çekirge ile mücadelede önemli bir adım atılmıştı.⁸²⁶ Daha sonra yeni düzenlemelerle kanunda eksikler giderilmeye çalışılmış, bu kanun Çeşitli değişikliklerle Birinci Dünya Savaşı'nda da bir süre yürürlükte kalmıştı.

1915 yılında Osmanlı toprakları çekirge sürülerinin istilasına uğrayınca yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştu. Topyekûn bir mücadeleye girilmiş, mahalli idareler eliyle yürütülen çekirgeyle mücadele yerine bütün ülke çapında ve en son yöntemlerin uygulanmasını içeren bir proje yürürlüğe koyulmuştu. Bunun için Almanya'dan uzmanlar çağırılmıştı.⁸²⁷ 1912'de çıkarılan kanun ilga edilerek 20 Mart 1916 tarihinde yeni *Çekirge İtlafı Hakkında Kanun* yürürlüğe girmişti.⁸²⁸ Bu kanuna göre çekirge tehlikesi olan Karesi, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Isparta ve Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Menteşe, Antalya, Karaman, Halep, Urfa, ve Zor Sancaklarında Çekirge Mücadele Müdüriyetleri oluşturulmuştu.⁸²⁹

Çekirge İtlaf Kanununa göre: henüz istilaya uğramamış veya henüz çekirge zuhur etmemiş yerlerde civar köy muhtarları ve ihtiyar heyetleri üyesi ile yerleşim olmayan mahallerdeki aşiret reisleri durumu hükümete haber vermeye mecbur tutulmuşlardı. Eğer halktan biri çekirge ihbarı yapar ve bu haber doğru çıkarsa haber verenlere ödül verilecekti. Oluşturulan çekirgeyle mücadele komisyonları da çekirgelerin ortaya çıktığı ve tohumlarının bulunduğu mahallerde gerekeni yapmakla yükümlü tutulmuştu. Bölgedeki ziraat memurları bu komisyonların doğal üyesi olduğu gibi gerek görüldüğünde bu iş için askeriyeden de lüzumu kadar zabıt istihdam edilebilecekti. Bölge ahalisi çekirgeyle mücadelede sorumlu tutuldukları gibi köy ahalisinin kendi mahallerindeki çekirge tohumlarını sürüp toplamaya yetişemedikleri durumlarda üç saat mesafede bulunan civar köylerdeki her bir şahıs toplaması lazım gelen tohum miktarını toplayıp teslim etmeye mecbur tutulmuştu. Yerleşim alanları dışındaki mahallerde ahalinin çekirge itlafı ve tohum toplamaya yeterli olmadığı

⁸²⁶ “Çekirge İtlafı Hakkında Kanun-u Muvakkat”, 1 Teşrinisani 1328, *Düstur*, Cilt: V, 2. Tertip, s. 26.

⁸²⁷ Özer, *age*, s. 71-72.

⁸²⁸ “Çekirge İtlafı Hakkında Kanun”, 5 Mart 1332, *Düstur*, Cilt: VIII, 2. Tertip, s. 748-752; *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 64-66, Dersaadet, 1332, s. 51-56.

⁸²⁹ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 58-60, Dersaadet, 1332, s. 421; Özer, *age*, s. 71-72.

mahallerde ise özel komisyonların belirleyeceği ve uygun göreceği köylerden amele ve çift hayvanları sevk olunacaktı. Çekirge itlafında ihmali olanlar para cezasıyla cezalandırılacakları gibi ceza alanlara temyiz yolu da kapatılmıştı. Para cezalarını ödemekten kaçınanlar için de hapis cezası uygulanacaktı.

Birinci Dünya Savaşı'nda çekirgelerin en etkili istilaları 1915 senesinde cereyan etmişti. Çekirge sürüleri bu yılın şubat ayında yine önce Filistin'de görülmüştü. Sürülerin bir kısmı Mısır yönünden Sina Yarımadası'na, diğer kısmı Akdeniz üzerinden Yafa civarına hareket etmişti. Bir kısmı ise Kızıldeniz'i Sina Dağı'nın güneyinden geçerek Hicaz Vilayeti'ni istila etmişti. Çekirgeler bütün Filistin ile kuzeyden Antakya'ya ve güneydoğudan Irak'a kadar olan sahaya yumurta bırakmıştı. Dört hafta sonra ortaya çıkan yeni nesil, haziran ayında kanatlanarak kuzey ve kuzeydoğu istikametine uçmuştu. Doğu Anadolu'nun yüksek dağlarına kadar hareket eden çekirgeler Suriye ile Irak topraklarında 1916 yılına kadar varlıklarını sürdürerek ziraî faaliyetleri durma noktasına getirmişti. Savaş yıllarında Halep'in kuzeydoğu ve doğu kısımları ile bütün Urfa livası ve Deyr-i Zor livası çekirgelerin istilalarına maruz kaldığı gibi Musul ve Bağdat havalisi de bu afetten etkilenmişti.⁸³⁰

Başkomutanlık Vekaleti 2. Şube'den; 1., 2., 5. ve 6. Ordu Komutanlıkları ile Levazımât-ı Umûmiye Dairesine gönderilen bir talimatla, 20 Mart 1916 tarihinde çekirge itlafına memur edilecek taburların oluşturulmasını istemişti. Buna göre görevlendirilen memurlara Ticaret ve Ziraat Nezaretine başvurup tayin edildikleri vilayet veya mutasarrıflıklara giderek göreve başlamaları emredilmişti.⁸³¹ 4. Ordu mıntikasında da çekirge istilası ile karşılaşmış ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa tedbir almak için bir çekirge komisyonu hazırlamıştı. Ancak çekirge ile mücadele konusunda personel sıkıntısı çektiğinden Cemal Paşa da Başkomutanlıktan 31 Ocak 1916 tarihinde çekirge itlafına görevlendirmek üzere bir tabur talep etmişti.⁸³² Suriye ve civarında çekirge mücadelesinin üstesinden gelinmesi bir zorunluluk ahzediyordu. Çünkü seyyar çekirgelerin bir sonraki durağı Anadolu ve Irak olacaktı.

⁸³⁰ M. A. Yıldırım, *agm*, s. 1020.

⁸³¹ ATASE, Kls. 1330, Dos. 807, F. 1.

⁸³² ATASE, Kls. 1330, Dos. 807, F. 1-3.

1917 yılına gelindiğinde beklenen yağmurlar yağmamış, ayrıca birçok mahalde ekinleri don vurmıştu. Bunların üstüne çekirge sürüleri ortaya çıkmıştı.⁸³³ 1917 yılının haziran ayında yapılan bir hesaba göre çekirge ve yine ekinlere zarar veren başka bir kurtçuk yüzünden aşar ve iki misli mübayaanın yapılmış olmasına rağmen hayvan yeminde 25 ila 27 bin ton arasında bir açık çıkmıştı. Açığı kapatmanın çözümü ise hayvan adedini düşürmek ve istihkakın yarısı kadar yem vermektir.⁸³⁴

3.2.5. Hayvan Varlığını Korumaya Yönelik Çalışmalar

Bağdat İngiliz işgaline uğrayıncaya kadar yem tedarikinde ciddi sıkıntılar yaşanmamıştı. Bağdat vilayetinin arpa öşrü 26 Aralık 1915 itibarıyla Irak ordusunun yaklaşık dokuz aylık ihtiyacını karşılayacak miktardaydı. Günlük arpa sevkiyatı da ihtiyaca yetiyordu.⁸³⁵ Ancak Bağdat elden çıkınca yem tedarik etmek çok büyük bir sorun haline gelmişti. Arpa açığı önce insan iâşesinden artan veya arttırılan buğday ve mısırla kapatılmaya çalışılmıştı.⁸³⁶

İlerleyen süreçte tarım arazilerinin elden çıkması, çekirge istilaları, kuraklık ve karaborsacılık gibi iâşeyi kötü etkileyen faktörlerle iâşe sorunu büyüdükçe buğday ve mısır gibi insan erzakını arttırmak da imkânsız hale gelmişti. 1917 yılında Şirket ve çevresinde çekirge istilası, Süleymaniye Sancağında da başka bir zararlı kurt ekini vurmıştu. Üstüne kuraklık da eklenince 25-27 bin tonluk bir açık çıkmıştı. Açığı kapatacak kaynak arayışı da sonuçsuz kalmıştı.⁸³⁷ 1917'nin sonlarına doğru buğday miktarı azalıp ihtiyaç artınca, fazla kuru üzüm, çeltik ve maş gibi ürünler de hayvanlara yedirilmişti.⁸³⁸ Çözüm için hayvan sayısının azaltılması veya yarım yem verilmesi önerilmekteydi. Hatta askerin günlük istihkak miktarları dahi düşürülmüştü.⁸³⁹ 13. Kolordu haziran ayında tüm hayvanlara ancak yarım istihkak yem verebilmiş, kolordu Komutanı Harbiye Nezaretinden acilen nakit para talep etmişti.⁸⁴⁰

⁸³³ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-8.

⁸³⁴ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-2.

⁸³⁵ ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-02.

⁸³⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-1.

⁸³⁷ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3.

⁸³⁸ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-78; ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-93.

⁸³⁹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-2.

⁸⁴⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3.

6. Ordu 1. Şubesi tarafından Yıldırım Grubu Komutanlığına, 6. Ordunun iâşe vaziyeti ve ihraç edilecek hayvanlar hakkında 4 Kasım 1917 tarihli bir rapor hazırlanmıştı. Bu rapora göre günlük hayvan yemi dört kg'dan iki kg'a düşürülmüş olmasına rağmen mevcut yem ancak 1918 yılının şubat ayı ortasına kadar idare edebilecekti.⁸⁴¹ Yem sıkıntısı gittikçe büyüdüğünden hayvanların bir kısmının Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine gönderilmesi gerekiyordu. Bu uygulamaya vakit kaybetmeden başlanması gerekiyordu. İhraç edilecek hayvanların özellikle kötü durumda olanlardan seçilmesi istenmişti. Çünkü zaten uzun zamandır eksik yemle iâşe edildiklerinden hayvanlar güçten düşmüştü. Eğer iyi durumdaki hayvanların ihracı için 6. Ordu mecbur edilirse ordunun tüm kabiliyeti düşecekti. Zaten hayvan miktarı eksikti ve iyi durumdaki hayvanlar alınırca muhtemel büyük bir harekâtı gerçekleştirmek imkansızlaşacaktı. Raporda hayvanların ne şekilde ihraç edilmesi gerektiği hakkında bir plan da yapılmıştı. Buna göre süvariden 2.000 baş alınabilirdi. Zaten süvari hayvanları zayıf olduğundan ciddi bir faaliyet yapılamamaktaydı. Hayvan hastanelerinde bulunanlardan 2.000, menzilden 2.000, kolordulardan da 4.000 baş olmak üzere toplam 10.000 baş hayvanın 6. Ordudan ihraç edilmesi gerekiyordu.⁸⁴²

Menzil müfettişliği ile ordunun hesabı birbirini tutmadığı da oluyordu. 21 Ağustos 1917 tarihinde menzil müfettişliğinin yaptığı bir kıyas neticesinde 15 milyon kg buğday 45 milyon kg arpa açığı ortaya çıkıyordu. Ordunun yaptığı hesapta buğday açığı yoktu ve belki de bir miktar fazlası vardı. Bu fazla buğdayın yem olarak verilmesi menzil müfettişliğine ve kolordulara emredilmişti.⁸⁴³ Yine 17 Ekim'de 18. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Bey, Menzil Müfettişliğinin ihmali yüzünden 46. Tümenin aç bırakıldığını 6. Ordu Komutanlığına bildirmişti.⁸⁴⁴ Menzil Müfettişliğinin yazdığı savunma yazısında ise 18. Kolordu mıntıkasında sadece bir hafta yetecek kadar arpa kaldığını buna rağmen hiçbir birliğin ve hayvanların iki gün aç bırakılmasının ihtimal dahilinde dahi olmadığını, sevkியatta yaşanan gecikmenin de zayıf düşen hayvanların gecikmesinden kaynaklandığını bildirmişti.⁸⁴⁵

⁸⁴¹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-21.

⁸⁴² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-21a.

⁸⁴³ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-3.

⁸⁴⁴ ATASE, Kls. 3695, Dos. 8, F. 32-3.

⁸⁴⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 8-18.

İnsan yiyeceği konusunda diğer bölgelerden yapılan takviyelerle kısmen sorun giderilmiş olsa da hayvan yemi meselesi çözülememişti. Menzil müfettişi ordu komutanlığına 14 Aralık 1917'de, menzile gönderilen erzakın çoğunun insan yiyeceği olduğunu, ancak hayvan yemine daha fazla ihtiyaç olduğunu bildirmişti. Üzüm ve mercimek gibi ürünlerin yerine hayvan yemi istemiş ve Halil Paşa tarafından da bu istek uygun görülmişti.⁸⁴⁶ Ancak bu talepler bir yere kadar karşılanabilmişti. Çünkü ocak ayına gelindiğinde ordu artık hasat zamanını ipe çeker hale gelmişti. Ambarlar boşalınca 6. Ordu komutanına yapılan talepler de karşılığını bulamıyordu. Halil Paşa 14 Ocak'ta çaresiz bir şekilde 13. ve 18. Kolordulara, Menzil Müfettişliğine ve diğer bağlı birliklere, umudunun yeni yetişecek yeşilliklerde olduğunu ve her birliğin çevresindeki arazide muhtemel yeşillikleri iyi muhafaza etmesini istemişti.⁸⁴⁷ 1918 yılının şubat ayına gelindiğinde artık hayvanların açlıktan ölmemesi için çabalanıyordu. Halil Paşa bunu önlemek için Musul Vilayetinin aşar tahsilatına hız vermesini istemişti.⁸⁴⁸

---

⁸⁴⁶ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-57.

⁸⁴⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-4.

⁸⁴⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-8.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULAŞTIRMA KANALLARI VE NAKİL ARAÇLARI

Bir ülkenin ekonomisinin büyümesi, refahının artması, kültürel gelişiminin sağlanması bölgesel meselelerin çözümü, işletme kapasitesinin genişletilebilmesi ve verimliliğin artması ulaşım imkanlarının yaygınlığına ve kullanılabilirliğine bağlıdır. Ülke savunmasında lojistik desteğin yeterliliği de ulaşım ağının sağlayacağı olanaklarla sınırlıdır.⁸⁴⁹

Savaş esnasında seyyar ordunun geriye yurtiçine ve yurtiçinden seyyar orduya yapılacak sevkiyat ve nakliyatın mümkün mertebe sadeleştirilmesi gerekmektedir. Bunun için yurtiçinden gelecek bütün eşyanın öncelikle menzil başlangıç noktalarında, harekât alanına gönderileceklerin toplanma istasyonlarında, harekât alanından geriye sevk edilecek tüm eşyanın da menzil merkez noktalarında biriktirilip hazırlanarak topluca nakliyatı yapılmalıydı. Topluca yapılacak nakliyat için de yolların her daim nakliyat ve harekete hazır bulunması, gerektiğinde tamirlerinin yapılması ve eksiklerinin giderilmesi elzemdi.⁸⁵⁰ Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde askerî harekât ve lojistik destek için karayolları, demiryolları, nehirler ve su kanalları kullanılmıştır.

4.1 Karayolları

Ordunun lojistik hizmetlerini düzenleyen *Menzil Hıdematı Nizamnamesi* savaşan kuvvetlerin gerisinde demiryollarıyla nehirlerin yanı sıra mükemmel şoselerden oluşan ve her tarafa kol salmış bir karayolu şebekesinin varlığına ihtiyaç duyulduğunu ifade ediyor, ordu menzil müfettişliklerinin kendi mntıkaları dâhilindeki karayollarının inşasına, bakım ve korunmasına dikkat etmelerini gerekli kılıyordu.⁸⁵¹

Savaş başladığında Irak coğrafyasındaki yollar ihtiyaca cevap veremeyecek derecede kötü ve bakımsız durumdaydılar. Motorlu taşıtlarla diğer tekerlekli araçların kolaylıkla işleyebileceği hiçbir yol yoktu. Büyük yerleşim merkezleri arasında bile asfaltlanmış ya da kırma taşla yapılmış tek yol yoktu. Kullanımda olan güzergâhlar basitçe

⁸⁴⁹ Aykut Şireli-Nurhayat Şireli, "Harp Ekonomisinin Planlamasına Tabi Olan Unsurlar", *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987, s. 60.

⁸⁵⁰ *Menzil Hıdematı Nizamnamesi*, s. 20-22.

⁸⁵¹ *Menzil Hıdematı Nizamnamesi*, s. 23.

düzeltilmiş ya da araçların geliş gidişiyle belirginleşmiş adi toprak yollardan ibaretti.⁸⁵²

Irak'ta coğrafi yapının da bir gereği olarak birliklerin hareketi nehir yataklarına bağlıydı. Yürüyüşlerde tek kol ile yürümek ve nehri takip etmek zarureti vardı. Nehirleri izleyen yollar da esasen dar ve çok kıvrımlıydı.⁸⁵³ Ancak kurak mevsimlerde araba geçişine müsait olan başlıca yollar şöyleydi:⁸⁵⁴

- Dicle sol sahilini takip eden Musul-Bağdat-Basra yolu (bu güzergâh yaklaşık 1.000 km idi ve ana arteri oluşturuyordu)
- Fırat sağ (batı) sahilini takip eden Halep-Bağdat yolu (Suriye yolu: yaklaşık 890 km)
- Diyale sol (doğu) sahilini takip eden Kerbela-Bağdat-Hanikin yolu (İran ve Hindistan yolu yaklaşık 285 km)
- Karun sol (doğu) sahilini takip eden Muhammara-Ahvaz yolu (güney İran yolu yaklaşık 140 km)

Nehir yatakları dışında yol olmadığından gece yürümek neredeyse imkansızdı. Gündüz yürüyüşleri ise ancak bölgeyi çok iyi bilen rehberler eşliğinde yapılabilirdi.⁸⁵⁵ Nehirlerin taşıdığı zamanlarda nadiren Bağdat-Kerkük-Musul güzergahı (yaklaşık 450 km) kullanılıyordu.

Genel olarak yollar tekerlekli nakil vasıtalarının geçişi için uygun değildi. Çöl yolu tekerlekli araçlar için daha uygun olsa da su sıkıntısı bu yolu da kullanılmaz hale getirmekteydi.⁸⁵⁶ Ayrıca arazinin engebesiz oluşu cephan ve iaşe sevk eden nakliye kollarında hizmet gören efrat ve hayvanların korunaksız bir şekilde açıkta yürütmesine sebep oluyordu.⁸⁵⁷ Gece yürüyüşlerinin zorunlu olduğu durumlarda çöl Araplarının saldırıları da ayrı bir sorun teşkil ediyordu.⁸⁵⁸

---

⁸⁵² *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 34.

⁸⁵³ İsmail Hakkı, "Irak'ta Büyük Kıtaatın Yürüyüşleri", *Askeri Mecmua*, Sene 44, S. 61, Askeri Matbaa Haziran 1916, s. 75.

⁸⁵⁴ Larcher, II, *age*, s. 254.

⁸⁵⁵ İsmail Hakkı, *agm*, s. 79.

⁸⁵⁶ Yüzbaşı Hammond, "Bir Süvari Bölüğü Nokta-i Nazarından 1918 Teşrinievvelinde Musul Üzerine Yürüyüş", *Mecmua-yı Askeriye*, S. 49, Mayıs 1923, s. 72.

⁸⁵⁷ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, ATASE Yayını, S. 137, Ankara 2016, s. 39.

⁸⁵⁸ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 206; M. S. Özgen, *age*, s. 157.

Büyük kavisler çizen nehir yataklarını takip etme zorunluluğu aşılacak mesafeyi gereğinden fazla uzatıyordu. Yolu kısaltmak isteyen birlikler kimi zaman nehir yataklarından uzaklaşmak zorunda kalmaktaydı. Bu gibi durumlarda yürüyüş, güzergâh üzerindeki yollarla kesişen nehir yataklarının geniş kavislerine uğramak suretiyle devam ediyordu. Kesişme noktalarında nehirlere indirilen efrat ve hayvanların su ihtiyaçları karşılanıyordu.⁸⁵⁹ Yollar genel olarak belirgin olmadığından özellikle gece yürüyüşlerinde takip edilmeleri hiç de kolay olmuyordu. Bu yüzden yürüyüş kolları çoğu zaman telgraf direklerini takip edilerek yolda kalmaya çalışıyordu. Ancak bu da her zaman mümkün değildi. Hatta bir defasında Selmanıpak'tan ileriye doğru yürüyüşe geçen 18. Kolordu, yolunu kaybederek döne dolaşa yine aynı noktaya gelmek durumunda kalmıştı.⁸⁶⁰

Resulayn-Nusaybin-Musul Yolu yaklaşık 300 km uzunluğundaydı. Bu yol Resulayn'dan 7 km ileride Büyük Çerçip ve 16 km ileride Küçük Çerçip adı verilen iki su kaynağına ulaşıyordu. Söz konusu kaynaklar yağışların bol olduğu mevsimlerde genişleyerek büyük birer dere halini almaktaydı. Üzerlerinde herhangi bir köprü bulunmadığı için bu gibi durumlarda ancak karşı tarafa sallarla geçilmeleri mümkündü. Daha ileride Habur Nehrini ve Resulayn'dan ötede ise çöl yolunu aşmak gerekiyordu. Çöl yolu düz ve engebesiz olduğundan yaz aylarında herhangi bir yolu ya da izi takip etmek zorunda kalmadan⁸⁶¹ otomobille bile hareket etmek mümkündü.⁸⁶² Ancak kış aylarında oluşan yoğun çamur, otomobillerin geçişine izin vermediğinden sadece develer ve diğer yük hayvanları kullanılabilirdi.⁸⁶³

Bağdat-Halep arasında ulaşım tesviye edilmiş toprak yollar üzerinden sağlanmaktaydı. Vadiler üzerinde köprüler kurulmuştu; ancak bu yollar da yağmurlu havalarda bataklıklara dönüşerek aşılamaz hale gelmekteydi. Böyle durumlarda sevkiyat, Halep'ten Felluce'ye kadar Fırat üzerindeki şahtur denilen nehir taşıtlarıyla yapılmakta oradan ileriye develer ve at arabalarıyla birliklerin buldukları yerlere ulaşım sağlanmaktaydı.⁸⁶⁴

---

⁸⁵⁹ Larcher, II, *age*, s. 254; İsmail Hakkı, *agm*, s. 75.

⁸⁶⁰ İsmail Hakkı, *agm*, s. 75.

⁸⁶¹ *Irak-İran Cephesi*, I. Kısım, s. 799.

⁸⁶² Goltz, *age*, s. 133.

⁸⁶³ *Yüzbaşı Selahattin'in Romalı*, I, s. 240-247; Yüzbaşı Mukbil Bey, *age*, s. 107.

⁸⁶⁴ *Irak-İran Cephesi*, I. Kısım, s. 800.

Toprak yollar, çoğu zaman nehirlerin taşması sonucu sular altında kalıyor, çamur deryasına dönüşüyordu. İstihkâm birliklerinin kısıtlı imkanları yıkılan köprülerin, kaybolan yolların onarılmasına yetmediğinden genellikle yeni güzergâh arayışlarına gidiliyordu. Bu gibi hallerde nehir boylarından uzaklaşan güzergâhlarda yeni su kuyuları açmak gerekiyordu. Ancak her zaman yeterli su kaynakları bulunamadığından güzergâh üzerindeki birlikler parçalanarak ayrı ayrı konaklatılıyordu. Kullanıma açılan yeni güzergahların nehir ve sair sulardan geçirilmesi için mavna veya kayıklardan köprüler oluşturuluyordu. Kimi nehir taşıtlarına engel oluşturan bu seyyar köprüler, gerekli hallerde yanlara açılabilmekte, taşkın zamanlarında ise kaldırılarak tahribatta uğramalarına meydan verilmemekteydi. Ancak Kuzey Irak'taki yollar güneye kıyasla daha elverişli olup çoğunun üzerinde kâgir köprüler bulunmaktaydı.⁸⁶⁵

Resim 4: Diyale Nehri Üzerinde Kayıklardan Yapılmış Bir Askerî Köprü⁸⁶⁶

Irak arazisini İran'a bağlayan yollara gelince bu yollar dar boğazlar, sarp yamaçlar ve patikalarla doluydu. İran topraklarındaki ovalar hareketi engelleyen su kanallarıyla

⁸⁶⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-4a; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 35; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 30.

⁸⁶⁶ *Harp Mecmuası*, S. 21, Ağustos 1333, s. 327.

örtülü olduğu için ovadan ovaya tekerlekli vasıtalarla geçmek neredeyse imkansızdı.⁸⁶⁷ İran harekâtı için kullanılan Bağdat-Hanekin-Kirmanşah-Hemedan yolu diğer güzergâhlara oranla tekerlekli vasıtaların geçişine daha uygundu. Bu yüzden 13. Kolordu İran seferinde bu güzergâhı kullanmayı tercih etmişti. Güzergâhın Irak toprakları içindeki Bağdat-Hanekin arasındaki mesafe yaklaşık 150 km uzunluğundaydı ve yolun bu kısmında birliklere yetecek kadar su yoktu (bkz. Tablo 24). Bu yol üzerindeki dar boğazların kış aylarında yoğun kar nedeniyle kapanması da büyük sıkıntı yaratmaktaydı.⁸⁶⁸ Bağdat'a doğru ilerleyen İngiliz birliklerini durdurmak için 1917 kışında bu boğazlardan Irak bölgesine geri dönmeye çalışan 13. Kolordu bu yüzden ağır kayıplara uğramış, ayakları donan on iki askerin topuk ile ayak bilek arasındaki şemik denilen yerden ayakları kesilmiş, birçok hayvanın soğuktan kulakları düşmüş, tırnakları sökülmüştü.⁸⁶⁹

Savaşın birinci yılında Irak cephesindeki birlikler için yol inşa etmekle görevlendirilmiş ayrı bir teşkilat yoktu. İhtiyaç duyulan yollar eskiden olduğu gibi yerel hükümet idarelerinin sorumluluğunda bölge halkı tarafından yapılıyordu.⁸⁷⁰ Ancak 6. Ordunun kurulmasıyla (29 Ekim 1915), bölgeye yeni birliklerin sevk edilmesine başlandıktan sonra ulaştırma konusuna, yolların imarına ve bakımına daha fazla önem verilmeye başlandı. 6. Ordu Menzil Müfettişliği, emrindeki istihkâm birlikleriyle ulaştırma olanakları azalan, yıkılan köprüler nedeniyle kaybolan yolları onarmaya, gerekirse alternatif güzergâhlar seçerek yeni yollar inşa etmeye başladı.⁸⁷¹

Eldeki imkânlar sınırlı olduğu için inşa ve onarım çalışmalarını ihtiyacı karşılayacak seviyede gerçekleştirmek bir türlü mümkün olamıyordu. Bu yüzden birlikler, gerekli intikal ve sevkiyat çalışmalarını mevcut şartları zorlayarak yapmaya çalışıyorlardı. Birbirine paralel akan dereler ve ırmakların bazıları oldukça derin olduğundan sığ yerleri bulunarak oralardan geçiliyor, tehlikeli geçitlerde ırmağın iki yakasına halat geriliyordu. Elbise ve silahlarını başlarının üstüne koyan askerler halatlara tutunarak geçiyorlardı.⁸⁷² Kimi zamanda askerler soyunup elele vererek karşı kıyıya

---

⁸⁶⁷ Mehmed Nihad, *agm*, s. 667.

⁸⁶⁸ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 18-22; Mehmed Nihad, *age*, s. 610-611.

⁸⁶⁹ Özgen, *age*, s. 90.

⁸⁷⁰ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-18.

⁸⁷¹ Ölçen, *agt*, s. 36.

⁸⁷² Apak, *age*, s. 130.

geçmekteydiler.⁸⁷³ Fırat sahilindeki Felluce ve Ramadi setleri yıkılmış olduğundan taşkın zamanında buradan geçmekte olan 4 km'lik yol bataklığa dönmekte arabaların tekerleri 20 cm kadar kuma saplanmaktaydı. Buna rağmen söz konusu set bir sene boyunca tamir ettirilememişti Civardaki diğer kanallar üzerinde bulunan elli adet köprü'nün düzensiz ve dik meyilli olması da araba ve mekkârelerin geçişini fazlasıyla zora sokuyordu.⁸⁷⁴

Bağdat'ın düşmesinden sonra Musul-Tel Halef güzergâhı 6. Ordunun yegâne menzil hattı durumuna gelmişti. Bu Hattan en iyi şekilde istifade edebilmek için yol üzerindeki köprüler onarılmış, rampaları yapılmıştı. Yoldaki çukurlar ve bataklıklar doldurulmuş, yalaklar tamir edilerek ayrıca yenileri eklenmiş,⁸⁷⁵ otomobillerin dahi rahatça geçeceği bir hale sokulmuştu. Ancak kışın gelmesiyle bütün bu emekler boşa gitmiş şiddetli yağmurlar yolu yeniden çamur deryasına çevirmişti.⁸⁷⁶ Bazı birliklere bu yüzden hiç iâşe malzemesi gönderilememişti. Özellikle İran sınırı yakınlarındaki Salahiye'de konuşlanmış olan 13. Kolordu için iâşe oldukça ağır bir buhrana dönüşmüştü. Kolordunun iâşe sıkıntısının giderilmesi için 6. Ordu komutanı Halil Paşa nezdinde yaptığı girişimlerden hiçbir sonuç alınamamıştı. Çaresiz kalan 13. Kolordu Komutanlığı, askerlerinin açlıktan yok olmasını önlemek için bazı birliklerin yerini değiştirmek yoluna gitmiş ancak yine de sorunu çözememişti.⁸⁷⁷ Zira alınan önlemlere rağmen birliklere ihtiyaçlarına oranla hâlâ çok az zahire sevk edilebiliyor, çok zor şartlar altında ulaştırılabilen bu zahire de yollarda yağmur altında kaldığı için ancak bir müddet havalandırılıp kurutulduktan sonra kullanılabilirdi.⁸⁷⁸

Tablo 25 Musul'dan Çeşitli Vasıtalarla İâşe Sevkiyatı⁸⁷⁹

Kelek	Tikrit, Fetha, Şerice,
Otomobil	Şirkat, Şerice, Fetha
Develerle	Fetha, Kiyare, Hamam Ali, Şure, Tikrit, Şirkat, Şerice, Zenazil
Mekare kolu	Şura, Hamam Ali, Kiyare
Bargir kolu	Şerice, Şirkat, Fetha

⁸⁷³ Seyhan, *age*, s. 117.

⁸⁷⁴ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 37.

⁸⁷⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-4a; Ahmed Nihad, *age*, s. 87.

⁸⁷⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 7-1.

⁸⁷⁷ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 3-15; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 3-15a.

⁸⁷⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-16.

⁸⁷⁹ ATASE, Kls. 3696, Dos. 10, F. 2-1.

6. Ordu Komutanlığı, ulaşım sorunlarından kaynaklanan iaşe sıkıntısını köklü bir çözüme kavuşturmak için Harbiye Nezaretinden 14 Ocak 1918 tarihinde Diyarbakir-Musul hattının da kendi emrine verilmesini istemişti.⁸⁸⁰ Başlangıçta reddedilen bu talep ancak 1918 yılının şubat ayı gibi oldukça geç bir tarihte kabul görmüştü. Böylece Musul-Tel Halef hattında yaşanan sorunların yarattığı iaşe sıkıntısını gidermek üzere Diyarbakir ve Mamüretülaziz vilayetleri ile Malatya sancağı 6. Ordu iaşe bölgesine dâhil edilecekti.⁸⁸¹ Ancak bu vilayetler tüketim merkezlerine fazlasıyla uzaktı ve özellikle erzak yolların çamur deryasına döndüğü yağmurların başlayacağı zamanlarda sevk edildiğinden bu güzergâhtan beklenen verim alınamamıştı.⁸⁸²

4.1.1 Yük Hayvanları

Yük hayvanlarıyla yük hayvanları tarafından çekilmekte olan kağnılar ve diğer arabalar, henüz motorize olmayı başaramamış olan Osmanlı ordusunun başlıca nakil vasıtalarıydı. Bu vasıtaların büyük çoğunluğu köylüler ve çiftçiler tarafından kullanılmaktaydı. 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan edilince ordunun acil ihtiyaçlarını karşılamak üzere halkın elindeki nakil vasıtalarının toplanmasına başlandı. Harbiye Nezaretinin 5 Ağustos 1914 tarihli emriyle ülke genelinde yapıldığı gibi Irak ve civarındaki vilayetlerden de bölgelerindeki nakil aracıyla hayvanlara tekâlif-i harbiye uygulaması gereği el koyup toplamaları istendi. Aynı emir gereği toplanan araç ve hayvanlardan ihtiyaç fazlası olanlar İstanbul'a gönderilecekti. Ancak hayvan ve araç sahipleri bedeli savaştan sonra ödenmek üzere kendilerine verilen mazbatalar karşılığında ellerindekini vermeye pek istekli olmadıklarından, değil fazlasını İstanbul'a göndermek, Irak topraklarındaki birliklerin ihtiyacını karşılayacak kadar bile nakil vasıtası toplanamamıştı.⁸⁸³

Savaş başladığında Bağdat demiryolu hattı henüz Fırat Nehri'ni aşabilmiş değildi. Bu yüzden Cerablus'a kadar demiryoluyla nakledilen personel ve lojistik malzemeyi nehrin ötesine geçirmek hiçte kolay olmuyordu. Irak topraklarını savunmak üzere iç bölgelerden Bağdat'a sevk edilen askerler bütün Fırat vadisini yürüyerek geçmek

⁸⁸⁰ ATASE, Kıs. 3697, Dos. 15, F. 7-1.

⁸⁸¹ Ö. Duman, *agt*, s. 26; BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 20-05, Göm. No: 2-48.

⁸⁸² BOA, DH.İ.UM, Nr. E-48/30, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 395-396.

⁸⁸³ Mehmet Emin, *age*, s. 688; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 60.

zorundaydı. Cephenin lojistik ihtiyaçlarını karşılamak için gönderilen eşya vs. ise mekkâreler ve geleneksel nehir taşıtlarıyla, yani oldukça ilkel usullerle nakledilmekteydi. Üstelik bu vasıtalar da cephenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek kapasiteye sahip değildi. Kurna'nın düştüğü tarih olan 9 Aralık 1914 gününe kadar burada sadece 50 develi bir erzak kolu oluşturulabilmişti.⁸⁸⁴

Resim 5: Irak Cephesi'nde Develerle Nakliye⁸⁸⁵

Harbiye Nezareti, başlangıçta Bağdat ve Basra vilayetlerini 4. Ordu iâşe bölgesine dâhil etmiş ve bu iki vilayet erzakının Halep deposuna gönderilmesi planlanmıştı. Ancak oldukça uzun mesafeleri kat etmeyi gerektiren bu nakliyat planının gerçekleştirilmesi mümkün olamamıştır. Irak ve Havalisi Genel Komutanlığının 12 Ekim 1914 tarihli bir yazısında da ifade edildiği üzere bu uzun mesafelere kadar develeriyle nakliyat yapmaya yanaşmayan bölge halkı söz konusu ağır yükümlülükten kurtulabilmek için İran'a ya da çöl içlerine kaçmaya başlamıştı.⁸⁸⁶ Buna rağmen Musul valisi Süleyman Nazif Bey, 15 Ekim 1914 tarihli raporuyla vilayetin ihtiyaç fazlası zahire ve erzakıyla çift hayvanları dışındaki nakil vasıtalarının tekâlif-i harbiye kanunu gereğince toplanması için büyük çaba harcamakta olduğunu ve toplanan nakil vasıtalarıyla erzakın 12. ve 13. Kolordulara peyderpey teslim edilmekte olduğunu bildirmişti.⁸⁸⁷ Daha sonra toplayabildiği nakil vasıtalarının miktarını da rapor etmişti. Buna göre 11 Kasım 1914 itibariyle, 12. Kolorduya 4.613 ester ve beygir ile 2.651

⁸⁸⁴ Ahmed Nihad, *age*, s. 87.

⁸⁸⁵ *Servet-i Fünûn*, aded 1342, 5 Nisan 1917, s. 229.

⁸⁸⁶ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 787-797.

⁸⁸⁷ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 73, Göm. No: 8.

deve verilmiş ve artık Musul vilayetinin elinde orduya teslim edilecek hayvan kalmamıştı. Sincar Dağı etekleriyle Şammar ve Pişdar aşiretlerinin elinde nakliyyeye elverişli birçok yük hayvanı bulunmakta ise de vilayetin imkanları bunları toplayacak güçte değildi. Zira 12. Kolordudan bir süvari alayı sırf bu görev için sevk edilmiş ise de haftalarca uğraşmalarına rağmen ancak iki yüz deve alınabilmişti. Bununla birlikte Deylem vd. aşiretlerden 700 deve sözü alınmış, Hadidi Aşireti 300 deve ve 100 merkep vermişti. Telafer Nahiyesi civarında yaşayan aşiretlerden 200 deve ile bir miktar da ester alınacağına kesin gözüyle bakılıyordu.⁸⁸⁸

Resim 6: Dicle Kıyısında Katırlarla Nakliye⁸⁸⁹

1915 yılının ekim ayında Irak Cephesi'ndeki birliklerin 6. Ordu çatısı toplanıp bölgeye yeni birlikler sevk edilmeye başlayınca birliklerin harekât alanına intikalini sağlayabilmek için bütün imkanlar seferber edildi. Daha önce de ifade edildiği gibi Cerablus köprüsü henüz yapılmamış olduğundan demiryolu Fırat'ın Batı kıyısında kesintiye uğruyordu.⁸⁹⁰ Bu yüzden ordunun iaşesi açısından kritik bir işleve sahip olan nehir araçları bile asker sevkiyatına ayrılmıştı.⁸⁹¹ Bağdat-Rızvaniye arasındaki 50 develik kolun yanı sıra halkın elindeki kira hayvanları da bütünüyle asker nakline hasredilmişti.⁸⁹² Yeni birliklerin gelmesiyle iaşe maddelerine olan ihtiyaç gittikçe artarken, nakil vasıtalarının yetersizliği yüzünden erzak sevkiyatının ciddi anlamda kesintiye uğraması kaçınılmaz olarak şiddetli bir iaşe buhranına yol açmıştı.

⁸⁸⁸ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. No: 73, Göm. No: 57.

⁸⁸⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayını, İstanbul 2016, s. 17.

⁸⁹⁰ Ahmed Nihad, *age*, s. 87.

⁸⁹¹ BOA, DH.İ.UM., Dos. No:82/2, Göm. No:1/35.

⁸⁹² ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-16.

Ordu emrine alınan hayvanların nal, mih ihtiyaçlarıyla koşum takımlarının karşılanması da ciddi bir emek ve çaba gerektiriyordu. Bağdat'ta günlük 60 takım nal ve 1.000 mih yapabilecek kapasitede bir nalbanthane vardı. Arabaların ahşap ve demir aksamının küçük ölçekli onarımı sanayi taburunda yapılıyordu. Elde ayrıca nakil vasıtası ve malzeme için herhangi bir depo yoktu.⁸⁹³ Bu yüzünde neredeyse hiçbir vakit birliklerin emrine yeterli miktarda nakil vasıtası verilemiyordu.

Örneğin 13. Kolordu, İran seferine çıkacağı sırada, nakil vasıtalarının yetersiz olmasından kaynaklanan sıkıntıları aşabilmek için birliklerin arkasından buğday, arpa, koyun gibi iye malzemelerini Kirmanşah'a götürecek olanlara peşin para ödeme taahhüdünde bulunulmasına rağmen ihtiyacı karşılayacak kadar hayvan ve araba tedarik edilememiştir.⁸⁹⁴ Bu bakımdan özellikle seferin ilk günlerinde fazlaca çalıştırılan hayvanların yaklaşık olarak dörtte biri ya yaralanmış ya da hasta düşmüştü. Hanikin Muharebesinde (3 Haziran 1916) 240 devenin kaybedilmesi tabloyu daha da ağırlaştırmıştı. Öyle ki eldeki hayvanların kapasitesi birliklerin ancak bir günlük erzakını nakledecek kadardı.⁸⁹⁵

1916 yılının kasım ayında 6. Ordu Menzil Müfettişliğinin birliklerine ait hayvanların iye ihtiyaçları için günlük yirmi ton arpa sevk etmesi gerekiyordu. Bu nakliyatı gerçekleştirebilmek için Hanikin-Bakuba civarından ancak cebren kiralama yöntemiyle araç ve hayvan kiralama yoluna gidilmiş ve bu işi takip etmek için bir müfreze görevlendirilmiş ise de kiralık hayvanların, sahipleri tarafından kaçırılmasına engel olunamamıştı. Yine araç eksikliğini gidermek için mevcut araba imalathanelerinin kapasitesini artırmak ve bir de yeni imalathane açmak teşebbüsünde bulunuldu ise de eldeki imkanlar bunu da gerçekleştirmeye yetmemişti.⁸⁹⁶ Bu sırada Bağdat'ın elden çıkması yük hayvanı ve nakil vasıtaları konusunda yaşanan sorunu adeta geri dönüşü olmayan bir kangrene çevirmişti. 6. Ordu Komutanlığının hücum birliklerine hayvan ve araba vermesi talebine 13. Kolordu Komutan vekili Mahmud Bey, verdiği "nakliye katarının durumu leş gibi" cevabı adeta bu durumu özetliyordu.⁸⁹⁷ 29 Mart 1917 tarihli

⁸⁹³ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-15.

⁸⁹⁴ Sarısaman, *agt*, s. 182.

⁸⁹⁵ Sabis, *age*, III, s. 238.

⁸⁹⁶ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-12a.

⁸⁹⁷ ATASE, Kls. 3626, Dos. 116, F. 12.

yazıda ise vesait yokluğundan dolayı Kolordunun Kifri'deki erzak ambarından iâşe edilmesi bildirilmişti.⁸⁹⁸ Sadece bir hafta sonra 7 Nisan'da Kifri ambarında bir dirhem erzak kalmadığı haberi alınmıştı.⁸⁹⁹

1917 yılı mayıs ayında Sincar'daki zahire ambarından Musul-Derbesiye hattı dâhilindeki nokta ve konak mahallerine ve ayrıca Musul'a nakliyat yapmak üzere halkın elindeki hayvanlardan 2.000'e yakın merkep ve 1.500 deve kiralanmıştı. 6. Ordu emrindeki sekiz merkep kolundan altısı da Musul'a yapılan nakliyata yardımcı olacaktı.⁹⁰⁰ Ancak yine de nakliyatın arzu edilen seviyeye çıkarılması mümkün olamıyordu.

Temmuz ayına gelindiğinde 13. Kolordunun hayvanlarına yarım istihkak, Diyale'nin doğusundaki birliklerin hayvanlarına ise ancak birkaç günde bir birer kg yem verilebilmekteydi. Bu yüzden çok sayıda hayvan telef olmuştu. Orduya yem ve yiyecek yetiştirebilmek için menzil emrinde bulunan mekkâreler günlük 50 km'lik mesafeleri kat etmek zorunda kalıyor, yine de kolorduya ihtiyacını karşılayacak kadar erzak yetiştirilemiyordu. Sıkıntının üstesinden gelebilmek için fiyatlarının yüksek olduğuna bakılmaksızın kolordu birliklerine yakın mesafede bulunan Altınköprü'den nakit karşılığı erzak satın alımına teşebbüs edildi. Görevlendirilen memurlar peşin para ile buradan satın alacakları erzakı kiralık hayvanlarla gerekli yerlere göndereceklerdi. 5 Eylül 1917'de Altınköprü ve Kerkük'te satın alımın başladığı, Erbil'deki arpanın yarısının 13. Kolorduya sevk edileceğini menzil müfettişliği bildirmişti. 9 Eylül'de Ordu tarafından 13. Kolordunun iâşe sıkıntısını azaltmak için 15.000 lira nakit para gönderilmişti. Böylelikle 13. Kolordu İran'dan erzak satın alabilecek ve geriden gelen az miktardaki nakil aracı da eksikliği tamamlayacaktı.⁹⁰¹

Ağustos ayı zarfında mekkâre ve diğer nakil vasıtalarının azlığı sebebiyle 13. Kolordunun iâşe hususunda maruz kaldığı sıkıntı 18. Kolorduda da baş göstermişti. Eylül başlarında 18. Kolordunun da hayvanlarına yarım istihkaktan az yem verilebilmişti. Temmuz ortasından eylül ortasına devam eden iki aylık şiddetli sıcaklar

⁸⁹⁸ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-30.

⁸⁹⁹ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-56.

⁹⁰⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-4.

⁹⁰¹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4a.

ve suların azlığı kelek nakliyatına darbe vurmuştu. Sorunun çözümü için Musul ve civarında ücretleri tamamen ödenmek şartıyla cebren nakil vasıtalarının toplattırılması için vilayete talep yazılmıştı.⁹⁰²

Halep, Konya gibi Irak dışından gönderilmesi planlanan erzak özellikle kışın gönderilemiyordu. Çünkü Nusaybin-Musul arası 150 km civarındaydı ve bu yolu develer ancak on sekiz günde yürüyebiliyorlardı. Gidiş dönüş otuz altı gün süren bu mesafede develer ancak kendi günlük tükettikleri miktarın 28 katını taşıyabiliyorlardı. Kerkük ve Süleymaniye de Musul'a 14-15 günlük mesafedeydiler. Kışın ne geriden Musul'a erzak gönderilebiliyor ne de Musul'dan ileriye sevk edilebiliyordu.⁹⁰³

4.1.2 Motorlu Taşıtlar

1914 yılında Osmanlı Devleti toprakları genelinde motorlu araç sayısı çok azdı. İstanbul'da 110, İzmir'de 22, Suriye'de 25 ve diğer yerlerde 30 adet olmak üzere toplam 187 adet motorlu araç bulunuyordu.⁹⁰⁴ Seferberliğin uygulanmaya başlamasıyla birlikte Başkomutan Vekili Enver Paşa, karargâh ve birliklerde kullanılan motorlu taşıtların cins, miktar ve ihtiyaçlarının Levazımât-ı Umûmiye Dairesine bildirilmesini emretmişti. Araçların dağıtımını birliklerin ihtiyaçlarına göre Muhabere ve Muvasala Müfettiş-i Umûmiliği tarafından yapılacaktı. Araçların her biri için bir şoför, şoför muavini ve yedek parça ile bakım malzemesi sağlanacaktı.⁹⁰⁵ Genelkurmay Başkanlığı kayıtlarına göre savaşın başlarında Başkomutanlık ve ordu birliklerinin elindeki toplam motorlu taşıt sayısı 47'ydi.⁹⁰⁶

1915 yılının aralık ayında Sırbistan'ın İttifak Devletleri tarafından işgal edilmesi sayesinde Almanya ve Avusturya-Macaristan ile doğrudan bağlantı kuruldu. Bu sayede Osmanlı Devleti için müttefiklerinden bazı ihtiyaçlarını karşılama fırsatı doğdu.⁹⁰⁷ Bu ihtiyaçlardan önemli bir kısmını motorlu taşıtlar oluşturmaktaydı.

⁹⁰² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4a.

⁹⁰³ *Yüzbaşı Selahattin'in Romani*, I, s. 240.

⁹⁰⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tekik*, TTK, Ankara 1994, s. 96.

⁹⁰⁵ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 192.

⁹⁰⁶ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 611.

⁹⁰⁷ Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, s. 42; Toprak, *age*, s. 212-213.

Türk Ordusunda görevli Alman ve Avusturya-Macaristan subaylarının eşyasını taşımaya ayrılanlar dışındaki bütün motorlu taşıtların yönetimi Başkomutanlık Vekaletine bırakılmıştı. Ancak ilerleyen zamanda otomobil kollarının sayısı artınca bunların tüm işleri Muhabere Umûm Müfettişliğine bırakıldı. Daha sonra bir Otomobil Hizmetleri Müfettişliği kuruldu. 1916 yılında Almanya'dan sipariş edilen otomobiller hizmet için belirlenen yedi kola dağıtıldı. Bunlardan 5 Numaralı Otomobil Kolu da Bağdat'taydı.⁹⁰⁸

1916 yılında Osmanlı Devleti'ne müttefiki ülkelerden gelmeye başlayan çeşitli markalarda binek ve yük otomobilleri, önem sırasına göre cephelere dağıtılmıştı. 6. Ordu da bu önemli bölgeler dahilindeydi. Hatta 15 otomobilli 10 Numaralı Otomobil Kolu 3. Orduya gitmek üzere yola çıkmış ve daha sonra 6. Orduya bırakılmıştı. Benzer durum 1917'de 2. Ordu emrindeki 551 numaralı Otomobil Kolunun 6. Orduya tahsis edilmesi şeklinde olmuştu. Otomobiller kullanılmaya başlayınca lastik ve yedek parça sıkıntısı ortaya çıkmıştı. Bu eksikliğin gerekli makamlara bildirilerek Almanya'dan gelecek siparişlere eklenmesi bildirilmişti. Ancak Alman fabrikalarından yola çıkmaya hazır hale gelen bu malzemenin parası ödenmediği için sevki yapılamıyordu.⁹⁰⁹

Tablo 26: 6. Ordu Emrindeki Otomobil Kolları (14 Temmuz 1917)⁹¹⁰

Otomobil Kolu Numarası	Menzil Hattı	Araç Sayısı ve Cinsi	Yük Taşıma Kapasitesi
10	Demirkapı-Musul	1 binek- 7 yük	21 ton
11	Demirkapı-Musul	1 binek- 15yük	45 ton
501	Musul-Erbil	4 yük	12 ton
508	Musul Süleymaniye	1 binek- 3 yük	9 ton
508-A	Demirkapı- Musul	2 binek- 18 yük	54 ton
508-B	Derbesiye- Demirkapı	5 yük	15 ton
511	Derbesiye Demirkapı	13 yük	39 ton
551	-	17 yük	68 ton

14 Temmuz 1917 tarihi itibariyle 6. Ordu emrindeki otomobil kolları tablo: 26'daki gibiydi. 1917 yılının mayıs ayında Musul-Derbesiye hattındaki kollarda çalışan otomobiller ile iaşe maddesi yanında cephane ve teçhizat da olmak üzere günlük ortalama sekiz ton nakliyat yapılmaktaydı.⁹¹¹ Ancak burada tekrarlamak gerekir ki

⁹⁰⁸ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 391-392.

⁹⁰⁹ Avcı, *age*, s. 69; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 480-483.

⁹¹⁰ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 669-670.

⁹¹¹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-4.

bölgede tekerlekli araçların geçişine uygun çok az yol vardı. Mevcut otomobil kollarının kullanımına uygun olan Musul-Derbese hattı bile yağmurlu havalarda bataklık halini aldığından otomobillerin geçişine kapanıyordu. 14 Ocak 1918 tarihli bir belgede ifade edildiğine göre söz konusu güzergâhtaki otomobil sevkiyatı yağmur yüzünden bir ay sekteye uğramıştı.⁹¹²

Nusaybin-Musul arasında 1 ton yük kapasiteli Avusturya yapımı kamyonlar, Nusaybin'den Musul'a erzak, Musul'dan Nusaybin'e de yaralı ve izinli askerleri naklediyorlardı. Avusturya'dan gelen bu kamyonları yine Avusturyalılar kullanıyordu. Her şoförün yanına şoförlük öğrenmesi için bir Türk eri veriliyordu.⁹¹³

Cepheye gönderilen ve Ordu komutanlığı tarafından birliklere tahsis edilen kamyonlar da ordunun sevkiyat ihtiyaçlarını karşılayacak kapasiteye sahip değildi. Bu yüzden İran seferi için görevlendirilen 13. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey, 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'dan 15 yük otomobili veya kamyon istemek zorunda kalmıştı. Ancak elde yeterli araç bulunmadığı için kolordunun bu haklı isteğini karşılamak mümkün olamamıştı.⁹¹⁴ Kolordu komutanı olmasına rağmen Ali İhsan Bey'e bile bir makam otomobili tahsis edilememiş, bu yüzden Hanikin'e kadar at üstünde gitmek zorunda kalmıştı. Neyse ki bir süre sonra müstakil süvari livası komutanı Sami Sabit Bey'in otomobili ilk fırsatta iade edilmek üzere şoförü ile birlikte emrine tahsis edilebilmişti.⁹¹⁵

Savaşın son senesine girildiğinde (1918) eldeki otomobillerin daha verimli kullanılmasını sağlamak amacıyla Başkomutanlık Vekaleti emrinde Otomobil Müfettiş-i Umûmiliği adıyla yeni bir birim oluşturuldu. Ordu komutanlıkları emrinde de benzer şekilde ordu otomobil birlikleri komutanlıkları oluşturuldu. Bunlar, ordu komutanlarının emir ve talimatları doğrultusunda otomobil hizmetlerini yürütmekle görevliydi.⁹¹⁶

---

⁹¹² ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 7-1.

⁹¹³ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 249.

⁹¹⁴ Sabis, *age*, III, s. 230; Sarısamam, *agt*, s. 180-181.

⁹¹⁵ Sabis, *age*, III, s. 189-200.

⁹¹⁶ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 575.

Araçları orduların emrine vermekle iş bitmiyordu. Kamyon ve otomobiller için gerekli olan yakıt ve yedek parçalarının sağlanması da önemli bir sorundu. Bu sorunu aşmak, yani orduların emrine verilmiş olan araçların yakıt ve yedek parçalarını sağlamak için iki adet benzin kolu oluşturuldu. Başkomutanlık emrindeki Muhabere ve Muvasala Müfettiş-i Umûmiliği bünyesinde oluşturulan bu kolların idaresi için Levazımât-ı Umûmiye Dairesine de yetki verilmişti. Levazım Dairesi Başkanlığı ihtiyaç duyulan akaryakıtı Avusturya-Macaristan İmparatorluğundan ithal edecekti. İthal edilen akaryakıtın 4. ve 6. Ordu Menzillerine ulaştırılmasından Karargâh-ı Umûminin 3. Şubesi sorumluydu.

1915 yılı sonlarına doğru 6. Ordu komutanlığının Resulayn'daki motorlu araçları için 2.000 kg akaryakıt gönderilebilmişti.⁹¹⁷ Ertesi yıl 7 Temmuz 1916 itibariyle Pozantı üzerinden Cerablus'a gönderilebilen benzin miktarı 10.000 kg'dan ibaretti. Ayrıca 6. Ordu uçakları için yakıt da gönderilmişti. Ancak bu sevkiyat ihtiyaca oranla çok yetersizdi. Zira 1916 yılı başlarında ordunun yalnız karargâh hizmetinde bulunan araçlarıyla 508, 516 numaralı otomobil kolları ve 151 numaralı telsiz telgraf kolunun yıllık akaryakıt ihtiyacı 70.000 kg'dı. Fırat Nehri üzerinde ulaşım sağlayan motorbotlar için de 5.000 kg petrol, 5.000 kg makine yağı, 3.000 kg benzin, 1.000 kg don yağı, 300 kg silindir yağına ihtiyaç vardı.⁹¹⁸

22 Ekim 1917 tarihli bir yazıda ifade edildiğine göre 13. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey'in bile binek otomobilinin hiç benzini kalmamıştı. Bu yüzden Menzil Müfettişliğinden Kerkük'e 1.000 kg benzin göndermesi istenmişti.⁹¹⁹ Yakıtın yetersiz olması yalnız nakliyat ve ulaştırma hizmetlerinin aksamasına yol açmakla kalmıyor, uçakların keşif uçuşlarını da engelliyordu. Akaryakıt ihtiyacının müttefik ülkelerden yapılan ithalatla karşılanamadığını gören 6. Ordu Komutanı Halil Paşa, sorunun üstesinden gelebilmek için Kasrışirin civarındaki Korato petrol kuyularını vakit geçirmeden ele geçirmeyi planlıyordu.⁹²⁰

---

⁹¹⁷ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 296-298.

⁹¹⁸ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 396-398.

⁹¹⁹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 119.

⁹²⁰ Sabis, *age*, III, s. 220.

4.2 Demiryolları

1600'lü yıllardan beri insan ve hayvan gücüne dayalı "tramways" denilen bir sistemle kullanılmakta olan demiryolları, 1804 yılında buharlı lokomotifin icadı ile basit bir mekanizma üzerine inşa edilmiştir. İngiliz, Fransız ve Amerikalıların çalışmaları ile demiryolculuk gelişmiş trenin saatte kat ettiği yol ve km hızı artmış, lokomotiflerin de ağırlığı azalarak, raylı sistem modernize edilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde İngiltere, Amerika ve Fransa'da şehirler hızlı biçimde demiryolu hatları ile döşenmiş, gelişmelerden Rusya da geri kalmamıştır. Demiryolu XIX. yüzyılda bu ülkelerde ticarî ve askerî anlamda etkin bir şekilde kullanıma girmiştir.⁹²¹

XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında meydana gelen ekonomik ve siyasî gelişmelerle Avrupa kıtasının en büyük gücü haline gelen İngiltere hızla artan tüketim fazlası ürünleri için dış pazarlar bulmak ve doğu ülkelerindeki zengin hammadde kaynaklarından en üst düzeyde yararlanmak istiyordu. Başta Hindistan olmak üzere Asya ile ucuz, hızlı ve güvenli bir ulaşım aracı olarak demiryollarını görmekteydi. Çünkü o tarihlerde kullanılan buharlı gemiler özellikle uzun yolculuklar için oldukça tehlikeliydi. İngilizler Hindistan'a ulaşmak için Ümit Burnu'nu büyük riskleri göze alarak dolaşmak zorunda kalıyorlardı. Üstelik buharlı gemiler fazlaca yakıt ve su tükettiği gibi yük taşıma kapasiteleri düşüktü ve bu etkenler kâr oranını da düşürmekteydi. İngiltere bölge ülkeleri üzerindeki nüfuzu ve hâkimiyetini devam ettirebilmek için demiryollarının bir an önce devreye sokulmasına gayret ediyordu. Osmanlı Devleti'nde de demiryolları hızlı bir seyahat vasıtası olmanın yanında hammadde ve sömürülecek yeni pazarlar arayan Avrupa emperyalizminin tehdit ve saldırılarını bertaraf etmek, ülkenin uzak vilayetleri arasında zayıflayan bağları yeniden güçlendirmek için önemli bir zorunluluk olarak görülmekteydi.⁹²²

---

⁹²¹ Nesrin Kanberoğlu, "Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet Dönemi Demiryolu Politikaları 1908-1914", *Vakanüvis*, yıl/vol:3, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, s. 159; Mehmet Özdemir, "Tren Gelir Hoş Gelir... Kara Trenin Hikayesi", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXIII, S. 1, 2012 Bahar, s. 118; Yalçın Karabulut, "Türkiye'de Demiryolu Ulaşımı", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 6, İstanbul 1997, s. 164.

⁹²² Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje- Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 9-23.

4.2.1. Demiryollarının İnşa Süreci

Osmanlı Devleti'nde de demiryolu inşa edilmesine dair ilk girişimler XIX. yüzyılın ilk yarısında İngilizler tarafından yapılmıştır. Bu sıralarda Osmanlı Padişahı olan Sultan Abdülmecid (1839-1861) de demiryollarının devletin ekonomisine büyük katkı sağlayacağını düşünüyordu. Padişah, rikâb-ı hümayûnda da vükelâya yaptığı konuşmada demiryollarının öneminden bahsetmişti.⁹²³ Bu sayede Osmanlı Devleti'nde ilk demiryolu hattı Sultan Abdülmecid döneminde yapılmıştı. İskenderiye-Kahire (211 km) hattının 1851 yılında inşaatına başlanmış ve beş yıl sonra 1856'da tamamlanmıştı. Tamamlanan diğer bir hat ise 4 Ekim 1860 tarihinde işletmeye açılan Köstence-Çernova (66 km) hattıydı.⁹²⁴

Sultan Abdülaziz (1861-1876) de selefi Sultan Abdülmecid ile aynı fikirdeydi. Gerekirse rayların Topkapı Sarayı'nın bahçesinden bile geçmesine izin vereceğini söyleyerek demiryollarını ne kadar önemsettiğini göstermişti. Padişah, Rumeli ve Ege Bölgesi dışında Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında da hatlar inşa edilmesini istiyordu. Onun döneminde demiryollarının askerî ve ekonomik öneminin gitgide artmasının da etkisiyle 1865 yılında ülkedeki tüm bayındırlık faaliyetlerini düzenlemek üzere Nafia Nezareti kuruldu. Bu sayede 1870'li yıllardan itibaren daha ayrıntılı demiryolu inşa projeleri hazırlanarak bunların uygulanabilirlikleri araştırıldı. Böylelikle İstanbul'u Bağdat'a bağlayacak bir projenin hayata geçirilmesi konusunda bir irade yayımlandı. Büyük iktisadî ve siyasî kazançlar sağlayacağı düşünülen bu projenin temeli 4 Ağustos 1871 yılında İstanbul-Haydarpaşa'da atıldı ve iki yıl sonra 1873'te demiryolları İzmit'e ulaştı. Osmanlı Devleti'nin kendi imkanlarıyla giriştiği bu projede yaşanan sıkıntılar ve aşırı maliyetlerinden dolayı devam ettirilemeyeceği düşünülerek Avrupa'da başarılı projelere imza atan Avusturyalı mühendis Wilhelm Pressel 1872 yılının şubat ayında İstanbul'a davet edildi.⁹²⁵ Bu arada Irak bölgesindeki ilk demiryolu olan Bağdat-Kazımiye arasında döşenmiş olan 12 kilometrelik tramvay

⁹²³ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 7.

⁹²⁴ Ali Akyıldız, "Bir Teknolojik Transferin Değişim Boyutu: Köstence Demiryolu Örneği", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: XX, ed. Halil İnalıcık vd., İstanbul 2000, s. 314-315; Musa Gümüş, "1893'ten 1923 Chester Projesi'ne Türk Topraklarında Demiryolu İmtiyaz Mücadeleleri ve Büyük Güçler", *Tarih Okulu*, S. 10, Mayıs-Ağustos 2011, s. 171.

⁹²⁵ Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları", *Osmanlı'da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu*, ed. Vahdettin Engin vd., Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2012, s. 289-290; Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV, 1991, s. 443.

hattı da Sultan Abdülaziz döneminde, Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği yaptığı 1868-1872 yılları arasında döşendi.⁹²⁶

Padişah Abdülaziz, Mühendis Pressel'den İstanbul'dan Basra'ya kadar uzanacak bir demiryolu projesi hazırlamasını istedi. Pressel, padişahın isteği üzerine hazırladığı 4.670 km'lik demiryolu inşasına başlamışsa da 1874'te Mudanya-Bursa hattının bitirilmesinden sonra yine yüksek maliyeti yüzünden proje devam ettirilemedi. Osmanlı Devleti kendi imkanlarıyla sonuçlandırmak istediği demiryolu projesini tamamlayamadığı gibi büyük bir mâlî çöküntü içine girmişti. Ancak Düyûn-u Umûmiye'nin 1881'de faaliyete geçmesinden sonra Avrupa Finans çevrelerinde güvenilirlik kazanınca tekrar batılı yatırımcılar Osmanlı demiryollarına ilgi göstermeye başladılar. Bâbîâli gelen projelere ilgililerin kendi ekonomik çıkarlarını ön plana aldıkları ve demiryollarının her iki tarafına Rusya'dan göç eden Yahudilerin yerleştirileceği söylentileri üzerine projelerde İstanbul'un başlangıç noktası olarak alınması şartını koydu.⁹²⁷

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemine gelindiğinde Osmanlı Demiryolu inşaatları büyük devletlerin birbirleriyle kıyasıya rekabet ettikleri bir yatırım alanı haline gelmişti. Bâbîâli büyük devletlerin beklentileri ile Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasî ve iktisadî çıkarları arasında denge kurmaya çalışıyordu. Bu denge politikasının uygulanması sonucu Almanya ekonomik avantajlar elde etti. Anadolu'nun buğday ve tahılının yanında Alman tekstili için gerekli olan pamuk, taşkömürü ve petrol Alman sermaye sahiplerinin iştahını kabartıyordu. Diğer taraftan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın aksine olarak Osmanlıların toprak bütünlüğüne göz dikmediği düşünülen Almanya'ya daha olumlu bakılmaktaydı. Osmanlı-Alman yakınlaşması neticesinde Osmanlı demiryolları daha çok Alman yatırımlarının desteğiyle gelişme ortamı buldu. Aslında Osmanlı devlet adamları Almanların kendi iktisadî ve mâlî menfaatlerinin peşinde olduğunun farkındaydı. Onlara göre fark diğerlerinin içten içe Osmanlıyı parçalamak istemesiydi. Bunun gerekçelerine gelince; Kıbrıs'ın 1878'de bir oldu bitti ile İngiltere'ye devri, Doğu Anadolu'da İngiltere'nin himayesinde bir Ermenistan

⁹²⁶ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 75.

⁹²⁷ Mustafa Albayrak, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM*, Cilt: VI, Ankara 1995, s. 9-11; Gülsoy, "Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları", s. 290-292.

teşkili hazırlıkları, Balkanlar vasıtasıyla boğazları kontrolünde tutma çabaları ve 1882’de Mısır’ı işgal etmesi İngiltere’nin Osmanlı topraklarını parçalamayı göze aldığını gösteriyordu. Diğer taraftan Fransızların Tunus’a asker çıkarmaları ve İngilizlerin buna sessiz kalması İngilizlerin de Mısır’a yerleşmelerine Fransızların sessiz kalması iki devlet arasında adı koyulmamış bir ittifak olduğu anlamına geliyordu.⁹²⁸

Almanya ile yakınlaşma neticesinde 24 Eylül 1888 tarihli bir irade ile Haydarpaşa-Ankara arasında bir demiryolu hattı ve işletmesi silah satışı sebebiyle Osmanlılarla yakın ilişkilerde bulunan Alman Wüttenbergische Vereinsbank Müdürü Alfred von Kaulla’ya verildi. Kaulla 4 Mart 1889’da Anadolu Demiryolları şirketini resmen kurup inşaaata başladı. 263 km’lik İzmit-Ankara hattının inşaatı Aralık 1892’de tamamlandı. Böylelikle 486 km’lik İstanbul-Ankara demiryolu işletmeye açıldı. Demiryolu hattı 17 Temmuz 1896’da Konya’ya vardı. Ancak bu süreçte demiryolunun Bağdat’a kadar uzatılması projesine Rusya, İngiltere ve Fransa karşı çıkıyorlardı. Rusya’nın karşı çıkması yüzünden demiryolunun Sivas üzerinden kuzeydoğu Anadolu’ya yöneltmesinden vazgeçildi ve demiryolu Ankara’dan itibaren Güneydoğu Anadolu doğrultusuna çevrildi. İngiltere’nin Mısır’daki askerî varlığını arttırmasına göz yumulması ve Fransa’ya da İzmir kasaba hattının Alaşehir’den Afyon’a kadar uzatılması imtiyazının verilmesi bu devletlerin muhalefetini yumuşattı.⁹²⁹

1889 ve 1898 yıllarında Alman İmparatoru II. Wilhelm’in Osmanlı Devleti’ni iki defa ziyareti Osmanlı-Alman ticari ilişkilerinin gelişmesi açısından önemli olaylardı. Bu ziyaretlerden sonra 1899 yılında Haydarpaşa liman imtiyazı ile birlikte Anadolu demiryolunun Konya’dan Bağdat’a ve Basra’ya kadar uzatılması imtiyazı Deutsche Bank’a verildi. 5 Mart 1903’te ise Bağdat Demiryolu Şirketi kuruldu. Yapılan anlaşmaya göre demiryolu 1911’de yani 8 yıl içinde bitirilecekti. Bu anlaşma çerçevesinde inşaaata başlandı. Ancak yaşanan mâlî sıkıntılar, kredi bulmanın zaman

---

⁹²⁸ Gülsoy, *Kutsal Proje- Ortadoğu’da Osmanlı Demiryolları*, s. 230-231; Remzi Avcı, “Sömürünün Ulaşım Aygıtları: Bağdat Demiryolu Özelinde Alman Emperyalizmi”, *Mukaddime*, 2015 6(2), s. 275-277.

⁹²⁹ A. Gündüz Ökçün, “Osmanlı Meclis-i Meb’usasında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXV, 2, Haziran 1970, s. 31; Albayrak, *agm*, s. 14-17; Gülsoy, *Kutsal Proje- Ortadoğu’da Osmanlı Demiryolları*, s. 232-234; Beydilli, *agm*, s. 443.

alması ve hattın güneydoğuya kaydırılması gibi sebeplerin ortaya çıkardığı gecikmelerle demiryolu hattı 1911'de ancak Ulukışla'ya, 1914'te Resulayn'a ulaşabildi. 119 km'lik Bağdat-Samarra hattı da Aralık 1913'te tamamlandı.⁹³⁰

4.2.2. Irak Cephesi Nakliyatında Demiryolları

Demiryolları 1. Dünya Savaşı sırasında da stratejik denilecek kadar büyük öneme sahip çağın en gelişmiş ulaştırma vasıtası durumundaydı. Osmanlı yönetimi de demiryollarının önemini kavramış bulunuyordu. Ordunun lojistik hizmetlerini düzenleyen nizamnamelerde demiryollarının önemine işaret ediliyor; gerek erzak, cephane levazım vs. nakliyatında gerekse hasta ve yaralı sevkiyatında olağanüstü yararlar sağladığı ifade ediliyordu.⁹³¹

Savaş başladığında 1.715 kilometrelik Konya-Bağdat demiryolu projesinin yalnız 887 kilometresi tamamlanabilmişti. Hattın Toros Dağlarındaki 38 km, Amanos Dağlarındaki 100 km'lik kısmı ile Samarra-Musul arasındaki bölümleri henüz bitirilememişti.⁹³² Bu yüzden Haydarpaşa'dan Pozantı'ya kadar demiryoluyla yapılan sevkiyat, Pozantı'dan Külek istasyonuna kadar 71 km uzunluğunda bir karayoluyla aktarılıyordu.⁹³³ Külek'te tekrar başlayan demiryolu Cerablus'ta son buluyordu. Harp başladığı zaman Cerablus köprüsü ikmal edilmemiş olduğundan bu noktadan itibaren Fırat üzerinden şahturlarla nakliyat yapılması zorunluluğu vardı. Köprü yapıldıktan sonra demiryolu hattı 1916 başlarında Resulayn'a ve 1918'de savaş yıllarındaki en son noktası olan Nusaybin'e ulaştı.⁹³⁴ Irak içlerindeki demiryolu ise Samarra-Bağdat arasındaki hattın ibaret kaldı.⁹³⁵ Eksik kalan kısımlar için Almanya'dan beklenen yardım ve destek alınmadığından,⁹³⁶ savaşın sonlarına gelindiğinde dahi demir yolu

⁹³⁰ Musa Gümüç, "1893'ten 1923 Chester Projesi'ne Türk Topraklarında Demiryolu İmtiyaz Mücadeleleri ve Büyük Güçler", s. 179; Murat Özyüksel, "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38, Mart 2008, s. 246; Dukakinzade Feridun, *age*, s. 18; M. Albayrak, *agm*, s. 18; A. Gündüz Ökçün, "Osmanlı Meclis-i Meb'usasında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar", s. 19.

⁹³¹ *Menzil Hidematı Nizamnamesi*, s. 22-23.

⁹³² Albayrak, *agm*, s. 32; Murat Özyüksel, *Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s. 236.

⁹³³ Mehmed Nihad, *agm*, s. 603; Hasan Cevdet Bey, *Kıyamet Koptuğunda-Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü*, Haz. Mutlu Karakaya, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 79-82; Seyhan, *age*, s. 10-13.

⁹³⁴ Dukakinzade Feridun, *age*, s. 18.

⁹³⁵ Larcher, *age*, II, s. 255.

⁹³⁶ ATASE, Kls. 3641, Dos. 176A, F. 1-42, 12 Eylül 1334 (12 Eylül 1918); Sabis, *age*, IV, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 18.

hattı Resulayn'dan yaklaşık 100 km ilerideki Nusaybin'in ötesine geçememişti.⁹³⁷
Amanos dağlarında başlayan tünel de ancak Eylül 1918'de hizmete açılmıştı.⁹³⁸

Harita 4: Osmanlı Devleti'nde Demiryolları

Bu şartlar altında demiryoluyla Resulayn'a ulaştırılan askerler çölde 10 gün süren uzun yürüyüşlerle önce Musul'a oradan keleklere bindirilerek Dicle üzerinden Samarra'ya ve tekrar trenlere bindirilerek 2,5 ilâ 5 saat süren bir demiryolu yolculuğunun ardından Bağdat'a sevk ediliyordu. Atlı birlikler ve yük hayvanları karadan Bağdat ve Kütülamâre'ye kadar yürütülmekteydi.⁹³⁹

Bu zorlu yolculukla ilgili olarak demiryolunun Resulayn'a ulaştıktan sonraki bir tarihte Trakya'dan Irak Cephesine sevk edilen 6. Tümen ile birlikte Resulayn'a kadar

⁹³⁷ Dukakinzade Feridun, *age*, s. 18; 1918'de Osmanlı topraklarında 3.756 km'si yabancı şirketlerden, 356 km'si Ruslardan kalan 4.112 kilometre demiryolu mevcuttu. Bkz. İsmail Yıldırım, "Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XII, S. 1, Elâzığ 2002, s. 322.

⁹³⁸ Gülsoy, *Kutsal Proje- Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, s. 243; Kanberoğlu, *agm*, s. 167.

⁹³⁹ Sabis, *age*, III, s. 209; Ege, *age*, s. 264; Mehmed Nihad, *agm*, s. 607; Apak, *age*, s. 133.

demiryoluyla seyahat etmiş olan tümenin erkân-ı harp zabiti Mehmed Nihad Bey şu kıymetli bilgileri vermiştir:⁹⁴⁰

Tekfurdağı – Derince nakliyatı projeye göre 5 gün sürecektir. Halbuki köprücü, süvari hariç olarak tam 11 gün devam etti. Köprücü takımı Uzunköprü'den gelecekti.

Fırkanın Derince'den şimendiferle nakliyatı 3 Mart'ta başladı. Dört gün üç tren, bir gün bir tren sair günler ikişer tren olmak üzere nakliyat tam 18 gün sürdü. Yani 20 Mart'ta fırkanın Derince'den arkası alındı. (süvari ve köprücü hariç)

Fırkaya beheri 27/30 vagonluk 39 tren tahsis edilmişti. Fakat bunlar kifayet etmediği için tarife haricinde 3 tren daha kullanmak lazım geldi. Fırka piyadeleri Derince'de yüzde yirmi silahsız ikmâl efradı daha almış ve tabur mevcutları vasatî 1.350 nefere baliğ olmuştu; bir trenle bir cüz'-i tâm nakli kabil olamıyor ve bilmeceburiye cüz'-i tâmlar birbirine karışıyordu.

Bu sûretle fırkanın şimendifer nakliyatı $42 \times 29 = 1.218$ vagonla yapılmıştı. Binaenaleyh 50'şer vagonlu turmal trenle fırkamız yalnız 24 trene muhtaçtı. Bu kadar treni ise Alman şimendiferleri kaideten yalnız yarım günde tahrik ederdi, binaenaleyh biz Avrupa'nun nihayet bir günde yapabileceği bir şeyi tam 18 günde yapabiliyorduk.

Fırka karargâhı 10 Mart 1332 (23 Mart 1916)'de hareket etti.

Kademelerin hareketi sûret-i umûmiyede fırka karargâhının hareketine müşâbih olduğundan bundan sonrası için en ziyâde fırka karargâhını zikir edeceğim:

---

⁹⁴⁰ Mehmed Nihad, *agm*, s. 603-604.

Karargâh 12 Mart'ta Pozantı'ya geldi. Derince'den itibaren sürat-i vasâtiye tekmil tevkifler dâhil olarak saatte 16 km idi ki pek fena bir netice sayılamazdı. Mamafih tarifeye nazaran 11 saat tehir etmiştik.

13'te badelistiraha 14'te kara yürüyüşüyle Pozantı-Külek yolu üzerinde Kadirhan'a (19 km), 15'te Çamalan'a (13 km), 16'da Kavaklıhan'a (25 km), 17'de Kürt Musa'ya (15 km) geldik. 18'de Külek İstasyonu'na kadar 4 km daha yürüdükten sonra 6 saat tren yolculuğuyla zevalden sonra Mamure'ye geldik; sürat vasati saatte 21,5 km idi.

19'da tekrar kara yürüyüşüyle Amanos Dağlarını geçmeye başlayarak Hasan Beyli'ye (25 km), 20'de İslâhiye'ye (27 km) geldik. Kıtaat buradan sonra yine kara yürüyüşüyle 5-6 günde Halep şimendiferi üzerinde Katma İstasyonu'na gidecekti. Karargâh 21'de trenle hareket ederek 4 saatte Katma'ya geldik (29 km). Bizden evvel ve bizden sonra gelip geçen fırka karargâhları sûret-i umûmiyede bu kazandığı müddeti Halep'te geçirmiş ve fakat Nazif Beyefendi biran evvel Resulayn'a vararak kıtaata takaddüm etmeği ve peyderpey gelecek kıtaatı gözünün önünde yola koymağı tercih ettiğinden 22'de Katma'dan trenle hareket ederek 23 evvelde 15 buçuk saat yolculuktan ve saatte 22,5 km kat ettikten sonra Resulayn'a geldik (349 km).

Burası bu tarihte şimendiferin müntehası idi. Buradan sonra uzun bir çöl yolculuğu başlıyordu. Karargâh Derince'den buraya kadar şimendiferle 1.511 km, karadan 123 km = 1.636 kilometreyi 13 günde kat etmişti ki vasati olarak günde 125, saatte 5 km eder.

Mehmed Nihad Bey tren yolculuğunun Resulayn'da biten kısmından sonra, Irak topraklarındaki tek demiryolu güzergâh olan Bağdat-Samarra hattını da şöyle anlatmıştır:⁹⁴¹

⁹⁴¹ Mehmed Nihad, *agm*, s. 607.

130 km mesafeyi 4 saatte kat ederek Samarra'dan Bağdat istasyonuna muvasalat eyledik. Bağdat'ın nehrin batısında bulunan istasyonunda büyük bir lakaydı hükümferma idi. İstikbalden sarf-ı nazar bir yol gösterecek kimse, bir gözü kör Türkçe bilmez, bir inzibat neferinden başka memur yoktu. Müşkületla daire-i askeriyeye gittik.

Yukarıda bahsedildiği gibi demiryolları kesintisiz bir hat olmaktan uzaktı ve iyi idare edilemiyordu. Yaklaşık 1.500 km uzunluğundaki Haydarpaşa-Nusaybin hattı üzerinde yeterli lokomotif yoktu 1918 yılsonu itibarıyla hat üzerinde sadece 50 lokomotif bulunmaktaydı. Lokomotif bulunamadığı için istasyonlarda uzun süre bekleyen zahirelerin çürüdüğüne sıkça tanık olunmaktaydı.⁹⁴² Üstelik bu hat üzerinden yalnız Irak cephesine değil aynı zamanda Filistin-Suriye Cephesi ve Goeben'in hasar almasından sonra (25 Aralık 1914⁹⁴³) Karadeniz sevkiyatının sekteye uğraması üzerine Kafkas Cephesi'ne de sevkiyat yapılıyordu. Bu yüzden trenlerin yükü haddinden fazla ağır oluyordu. İhtiyaç üzerine vagon sayısı fazlaca arttırılan trenler, dönemeç yerlerinde ve dik rampalarda durma noktasına gelecek kadar yavaşlıyorlardı. Askerler çoğu zaman aşağı indiriliyor yükü hafifleyen trenlere rampayı aştıktan sonra tekrar bindiriliyorlardı.⁹⁴⁴

Buhar gücüyle çalışan şimendiferler için gerekli kömürün tedarik edilmesi de kolay olmuyordu. Almanya'dan ithal edilen kömürün Bağdat'a kadar nakli büyük problem teşkil ediyordu. 1915 yılı aralık ayında kömür bulunamadığı için şimendiferlerin haftada yalnız bir defa işlenmesine izin verilmekteydi. Bu şartlar altında demiryollarının iaşe sevkiyatında kullanılması pek mümkün olmuyordu. Demiryolu hattının yalnız Bağdat-Samarra arasındaki yaklaşık 130 km'lik kısmı ile ⁹⁴⁵ Bağdat-Rıdvaniye arasındaki dekovil hattında erzak nakliyatına izin veriliyordu. Söz konusu dekovil hattı erzak, eşya ve mühimmat olmak üzere günlük 16 ila 20 ton sevk etme kapasitesine sahipti.⁹⁴⁶

⁹⁴² Ö. Duman, *agt*, s. 34.

⁹⁴³ Mithat Atabay, "Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Breslau (Midilli) Kruvazörü", *Çanakkale Araştırmaları- Türk Yılığ*, S. 18, Bahar 2015, s. 122.

⁹⁴⁴ M. S. Özgen, *age*, s. 46; Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 291.

⁹⁴⁵ Mehmed Emin, *agm*, s. 690; Ö. Duman, *agt*, s. 33; Wallach, *age*, s. 194.

⁹⁴⁶ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-15; ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-16.

Demiryollarının içler acısı hali İngilizlerin propaganda beyannamelerine de malzeme olmuştu. Demiryolu hatlarında görev yapan Almanların dostluğa yakışmayacak şekilde Türk asker kaçaklarına para karşılığı sahte müteahhit belgeleri veya Alman şimendifer memuru kimlikleri dağıtarak yataklık yaptıklarını yazıyorlardı. Yine Irak'a gidip gelen Alman askerî araç personelinin tutturabildikleri fahiş fiyatlarla müşteri aldıklarını, hatta bazı saf Türk zabitlerini taşıdıklarını öne sürmekteydiler.⁹⁴⁷

4.3 Nehir Taşımacılığı

Fırat ve Dicle Nehirleri, geçtikleri topraklara hayat verdikleri gibi ulaşım açısından da büyük katkı sağlamışlardır. Bu iki büyük nehrin önemli bir kısmı Irak topraklarından geçmektedir. Erzincan dolaylarından ve Van Gölü'nün kuzey kesimlerinden itibaren Karasu ve Murat adlı kollarıyla⁹⁴⁸ bölgeye can vermeye başlayan Fırat Nehri, Irak topraklarına indikten sonra Kurna'nın 45 km kadar aşağısında Gurmetali civarında Dicle Nehri ile birleşip Şattülarap adını aldıktan yaklaşık 200 km sonra Basra Körfezi'ne dökülür.⁹⁴⁹ Karasu ve Murat kaynağından itibaren toplam yatak uzunluğu 2.800 km olan⁹⁵⁰ Fırat'ın havzası yaklaşık 720.000 km² genişliğindedir.⁹⁵¹ Mezopotamya'nın doğu sınırlarını belirleyen Dicle ise Elazığ'ın güneydoğusundaki Hazar Gölü'nün Gölcük ayağı ile bu gölün güneyindeki Hazarbaba Dağı'ndan çıkan suların birleşmesiyle oluşur.⁹⁵² Anadolu'nun ve İran'ın dağlık kesimlerinden doğan Küçük Zap ve Büyük Zap sularını alıp daha aşağıda Musul'u geçtikten sonra Bağdat'ın güneyinde Diyale Nehri'yle birleşir. Dicle Nehri, yukarıda belirtildiği gibi Fırat'a kavuşup Şattülarap'ı meydana getirerek Basra Körfezi'ne boşalır.⁹⁵³ Toplam yatak uzunluğu 1.900 km'dir.⁹⁵⁴

4.700 km toplam yatak uzunluğuna ve 777.600 km² havza genişliğine sahip olan bu iki nehrin, Erzincan dolaylarından başlayıp güneye doğru uzun mesafeleri kat ederek

---

⁹⁴⁷ Avşar, *age*, s. 95.

⁹⁴⁸ R. Hartmann, "Fırat", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV, MEB Yayını, İstanbul 1988, s. 622.

⁹⁴⁹ Mustafa L. Bilge, "Şattülarap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, İstanbul 2010, s. 381.

⁹⁵⁰ Metin Tuncel, "Fırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, İstanbul 1996, s. 32.

⁹⁵¹ R. Hartmann, *agm*, s. 624.

⁹⁵² Metin Tuncel, "Dicle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IX, İstanbul 1994, s. 281.

⁹⁵³ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Alâm*, Cilt: III, Mihran Matbaası, İstanbul 1308, s. 2121; Erdoğan Akkan, "Irak (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 83.

⁹⁵⁴ Tuncel, "Dicle", *agm*, s. 281.

Basra Körfezi'ne kadar hiç durmadan akıp gitmesi Birinci Dünya Savaşı'nda onları nakliyat açısından oldukça kullanışlı bir konuma getirmişti. Cephenin bulunduğu Irak bölgesinde nitelikli karayollarının olmaması, demiryolunun iç bölgelere ulaşmamış olması sebepleriyle nehir ulaşımı, kullanım miktarı ve kullanışlılığı açısından ilk sıraya oturmuştu.⁹⁵⁵

4.3.1 Geleneksel Nehir Taşıtları

Dicle ve Fırat nehirlerinde çoğunlukla mahallî, geleneksel taşıtlarla nakliye yapılmaktaydı. Dicle'de asıl mahalli vasıta kelek, Fırat'ta ise şahturdu.⁹⁵⁶ Kelek, şişirilmiş koyun derisinden tulumların üzerine kamışlardan yapılı bir iskeletle kaplanmış sallardı. Bu salları üzerine sazlardan veya çalı çırpıdan kulübeler yapılırdı. Bu kulübeler içerisine yatak koyulduğu gibi, bunlar sayesinde kelekle seyahat eden insanlar güneş ışığından ve çekirge sürülerinden de korunabilmekteydiler.⁹⁵⁷ Şahturlar ise altı düz basit kayıklardı. 1-2 metre genişliğinde ve 4-6 metre uzunluğundaydılar. Akıntı yönünde hareket edebilen şahturların merdî denilen sırkılarla, meblak adını verdikleri küreklerle ve yelkenlerle hızları arttırılabilmekteydi. Ayrıca merdî denilen sırkılarla da yönlendirildikleri gibi karadan iple çekildikleri de oluyordu.⁹⁵⁸

Dicle ve Fırat'ta nehir taşımacılığının bel kemiğini kelekler ve şahturlar oluştursa da hacimlerine göre *belem*, *mühiyle*, *trade*, *saciye* ve *gırab* gibi çeşitli adlar verilen küçük yelkenli gemiler de vardı.⁹⁵⁹ *Belemler* daha çok nehrin bir kıyısından diğer kıyısına kısa mesafeli taşıma işlerinde kullanılan küçük ahşap kayıklardı. Sığ sularda kolay hareket edebilmeleri için 8-10 metre uzunluğunda, 1 metre genişliğinde, altları düz olarak imal edilirdi. Genellikle kürek ve merdiler yardımıyla hareket ettirilirdi.⁹⁶⁰ Akıntı onları aşağı doğru indirir ve yola çıktıkları yerle aynı seviyede olan karşı kıyıya ulaştırır,⁹⁶¹ uygun rüzgâr bulunduğu yelken açarlardı.⁹⁶² İngiliz

⁹⁵⁵ Geleneksel nehir taşıtları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncay Ögün- Halit Baş, "Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Kullanımı", *History Studies*, Volume 8 Issue 3, p. 83-109, September 2016, s. 83-109.

⁹⁵⁶ Ahmed Nihad, *age*, s. 88; Mirliva Cavid, *age*, s. 21.

⁹⁵⁷ Pomiankowski, *age*, s. 203.

⁹⁵⁸ Ögün-Baş, *agm*, s. 86.

⁹⁵⁹ *Bağdad Vilayetine Mahsus Salnamedir*, Sene 1325 (1907), Defa 21, s. 199.

⁹⁶⁰ *Basra Vilayeti Salnamesi*, Sene 1308 (1890), Defa 1, s. 89.

⁹⁶¹ Ewing, *age*, s. 199.

⁹⁶² İsmail Hakkı Babanzade, *Irak Mektupları*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1329, s. 168.

işgaline uğrayıncaya kadar Fırat üzerinden Basra yakınlarına kadar belemlerle harekât alanındaki birliklere erzak taşınmıştı. Osmanlı güçlerinin savunma direncini kırmak isteyen İngilizler belemleri hedef alarak erzak sevkiyatını sarsmaya çabalamaktaydı. İlk etapta istediği hücumu yapamayan İngilizler yine de belemleri taciz ederek harp muntikasındaki Osmanlı birliklerini zor duruma sokmayı başarmıştı.⁹⁶³

Umman sahillerinden Basra'ya kadar çıkan uzun, keskin, sivri başlı *gırablar* ise eski dönemin kalyonlarını andırıyordu. Gırablar yuvarlak kürekleriyle hareket ettirilirdi.⁹⁶⁴ Çamaşır sepetini andıran, yaklaşık 1 m çapında,⁹⁶⁵ başka bir tarife göre bir metre yükseklik ve iki metre uzunlukta, tahtadan⁹⁶⁶ ya da hurma dallarından daire biçiminde yapılmış, üstleri ziftle kaplı *kufa*, *kofa* ya da *küfe* denilen küçük kayıklar ise bir yakadan öbür yakaya geçmek, kıyı boyu köylere gidip gelmek için kullanılmaktaydı. Küfeler bir ya da iki küfeci tarafından kürek gibi kullanılan tahta parçalarıyla hareket ettirilirdi.⁹⁶⁷

---

⁹⁶³ Irak-İran Cephesi I. Kısım, s. 170.

⁹⁶⁴ Ali Bey, *age*, s. 99; Uzunçarşılı, *age*, s. 461.

⁹⁶⁵ K. T. Frost, "Boats on the Euphrates and Tigris", *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 12 (1905/1906), s. 194.

⁹⁶⁶ Yarbay Mehmed Reşid Bey, *age*, s. 28

⁹⁶⁷ *Bağdad Vilayetine Mahsus Salnamedir*, Sene 1325 (1907), Defa 21, s. 199; Ali Bey, *age*, s. 67; R. Apak, *age*, s. 133; Mehmed Nuri Efendi, *age*, s. 86; "Mevadd-ı Hususiyye", *Zevra*, 30 Eylül 1285 (12 Ekim 1869), s. 1.

Resim 7: Kufa (Küfe-Kofa)⁹⁶⁸

Ulaştırma hizmetlerindeki yetersizliklerin kısa vadede giderilmesi mümkün görülüyordu. Kara, deniz ve demiryollarının yetersizliği ve Fırat ile Dicle'deki nehir taşımacılığını kısa vadede işe yarayacak tek seçenek olarak öne çıkarmaktaydı. Bu iş için cephenin emrine verilmiş 7 vapur, her biri 150 ton taşıma kapasiteli 14 duba ve büyüklü küçüklü 50 civarında gemi vardı.⁹⁶⁹ Ancak arazi şartlarına ve nehirlerdeki su seviyesinin değişkenliğine bağlı olarak bu araçların her zaman, her yerde kullanılması mümkün olmuyor, özellikle Bağdat'tan yukarı kesimlerindeki sığ yerlerde vapur ve motorbot gibi araçlardan yararlanılamıyordu.⁹⁷⁰ Bu sebepler, Dicle ve Fırat nehirlerinin büyük bölümünde yaz-kış kesintisiz olarak işleyebilen şahturlarla keleklerle stratejik bir önem kazandırmıştı.⁹⁷¹ Ordunun her çeşit nakliyat işlerinde bu geleneksel nehir taşıtlarından istifade etme yoluna gidilmişti.⁹⁷² Taşıtların daha verimli kullanılabilmesi için nehirlerin büyük ölçekli haritaları dahi hazırlanmıştı.

⁹⁶⁸ Frost, *agm*, s. 193.

⁹⁶⁹ *Irak-İran Cephesi*, 2'inci Kısım, s. 665.

⁹⁷⁰ Moberly, *age*, s. 3.

⁹⁷¹ ATASE, Kls. 3641, Dos. 176A, F. 1-42.

⁹⁷² ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-47.

Dicle ve Fırat'ın yukarı kesimlerinden toplanan yem ve erzak, yolların uygun olduğu yerlerde kamyonlarla, olmadığı yerlerde ester ve develerle⁹⁷³ en yakın iskelelere sevk edilip⁹⁷⁴ oradan keleklerle veya şahturlara yüklenerek nehrin aşağı kesimlerine gönderilmekteydi. Ordunun beslenmesi tümüyle bu sevkiyata bağlı olduğundan yaşanan en küçük aksaklıklar bile cephede yiyecek sıkıntısı olarak hemen kendini hissettirmektedir.⁹⁷⁵ Bu gibi durumlarda erzak nakline karadan develerle destek olunması da sorunu çözmeye yetmemiş, nehir sevkiyatının mutlaka düzene sokulması gerekmişti.⁹⁷⁶ Ayrıca Basra halkı genellikle ulaşımını nehirlerden sağladığı için burada pek fazla yük hayvanı dahi bulunmamaktaydı.⁹⁷⁷

Erzak sevkiyatının yanında asker ve mühimmat naklinin önemli bir bölümü de kelek ve şahturlarla yapılmaktaydı. Yapısı taşımacılığa daha uygun olan Dicle Nehri, Fırat Nehri'ne kıyasla daha verimli kullanılmakta sevkiyatın büyük bir bölümü bu nehir üzerinden yapılmaktaydı. Dicle'deki büyük keleklerle kamyonlar bile taşınabiliyordu.⁹⁷⁸ 1915 Ekim'inde Kafkas cephesinden Irak cephesine gönderilmesi kararlaştırılan 18. Kolordu Komutanı Halil Bey (Kut) komutasındaki 51. ve 52. Tümenlerin bütün personelinin, silah ve mühimmatıyla birlikte Bağdat'a nakli de Dicle üzerinden yapılmıştı. Hınıs, Muş, Bitlis, Siirt üzerinden kara yoluyla yürüyen 51. Tümen, 31 Ekim 1915'te Cizre'ye varmıştı. Buradan 28 keleğe bindirilen tümen birlikleri, 19 Kasım'da Samarra'ya varmıştı.⁹⁷⁹ Karayolu ile aynı güzergahı izleyen 52. Tümen ise⁹⁸⁰ 17 Kasım'da Cizre'ye gelerek, oradan keleklerle bindirilmiş, 22 Kasım'da Musul'a, 3 Aralık'ta Bağdat'a varmıştı. Cepheye intikali sağlanan 52. Tümen'in personel sayısı 183 subay, 6.442 erdi. 4.606 tüfeği, 6 adet topu ve 1.389 da yük hayvanı vardı.⁹⁸¹ Cizre'den hareket eden 52. Tümen keleklerinin her birinin üzerine, kırk er, yirmi sandık cephane, yemek kazanı, erzak ve çadır konulmuştu.⁹⁸²

⁹⁷³ BOA, DH. İ.U.M. Dos. No: 95, Göm. No: 9-16.

⁹⁷⁴ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-17.

⁹⁷⁵ BOA, DH. ŞFR., Dos. No: 495, Göm. No: 84.

⁹⁷⁶ BOA, DH. İ.U.M. Dos. No: 82/2, Göm. No: 1/35.

⁹⁷⁷ Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, S. 33-34, Dersaadet, 1329, s. 749.

⁹⁷⁸ Harb Mecmuası, Yıl: 2, Sayı: 23, Teşrinisani 1333, s. 357; Yüzbaşı Mukbil Bey, age, s. 14.

⁹⁷⁹ Yarbay Mehmed Reşid Bey, age, s. 21-29.

⁹⁸⁰ Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", Akşam, 24 Kasım 1967, s. 4.

⁹⁸¹ Zekeriya Türkmen, "Cepheden Cepheye: Kafkas Cephesi'nin Dondurucu Soğğundan Irak Çöllerine 5. Seferi Kuvvet'in (52. Mürettep Tümen) Serüveni", 100. Yılı Münasebetiyle 1. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, ATAM Yayını, Ankara 2015, s. 345.

⁹⁸² Apak, age, s. 132.

51. Tümen'in de yaklaşık olarak bu kadar bir kuvvete sahip olduğu düşünüldüğünde keleklerle yapılan nakliyatın önemi ortaya çıkmaktadır.

Resim 8: Dicle'de Keleklerle Otomobil vs. Nakliyatı⁹⁸³

O sırada ata binemeyecek derecede rahatsız olan Halil Bey'in kendisi de bir sedyeye konularak keleğe bindirilmişti. Bu sayede fazla rahatsız olmadan birliklerinin başında Bağdat'a girebilmişti. İngilizlerin karşısına yorgun argın çıkmamaları için Asurlardan beri kullanılagelen keleklerle bindirilen Osmanlı tümenleri, Halil Bey'in aşağıdaki ifadesiyle eğlenceli bir yolculuğun ardından Bağdat'a ulaşmışlardı:⁹⁸⁴

“Alışılmış usullere göre bu kelekler Bağdada varınca sökülürmüş. Direkler, yani su yüzüne ve hava ile şişirilmiş tulumların üzerine çatılan iskeleler orada bırakılır yahut satılır, söndürülen tulumlar da develerle geri getirilirmiş. Ama böyle bir nakil işi, tam bir kolordu için bahis konusu olunca iş tabii azamet ve müşkülât gösteriyordu. Fakat biz de bunu başarmak zorundaydık. Nitekim bu kelekler üstünde ve Dicle Nehri üzerinden Bağdada akış, askerlerimiz için de hoş, eğlenceli bir şey oldu. Tabii beni de gene bir yatak içinde bir keleğe yerleştirdiler. Bağdadı kurtaracak kumandan, Bağdada öyle vardı.”

⁹⁸³ Harp Mecmuası, S. 23, Teşrinisani 1333, s. 357.

⁹⁸⁴ Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları”, Akşam, 25 Kasım 1967, s. 4.

Kafkas Cephesi'nden 9 Ekim 1915 günü ayrılan bu iki tümeni Bağdat'a nakledecek keleklerin hazırlanmasına o sırada Irak Cephesi'ni komuta etmekte olan 6. Ordu Komutanı Goltz Paşa'nın (Colmar von der Goltz) 31 Ekim 1915 tarihli emri üzerine başlanmıştı. İlgililere gerekli talimatlar verilerek Bitlis, Siirt ve Diyarbakir'den kelek imali için Cizre'ye bol miktarda kereste ve hayvan derisi gönderilmesi istenmişti. Fakat istenen malzemenin, özellikle de kerestenin temin edilmesi kolay olmamıştı. Kelek yapımında kullanılan ağaçlar, aynı zamanda telefon direği, inşaat malzemesi ve yakacak olarak da kullanıldığından kolay bulunur şeyler değildi. Bu yüzden kelek yapımının artırdığı yüksek talep karşısında piyasadaki çekilen kereste karaborsaya düşmüş, tedarik edilmesi iyice zorlaşmıştı. İlk etapta Diyarbakir'den ne kereste ne de deri gelmiş, Bitlis vilayeti ise çok az kereste gönderebilmişti. Durum anlaşılınca kelek yapımının daha fazla gecikmemesi için zorunlu olarak piyasadaki tüm keresteye hükümet adına el konulmuş, bu sayede biraz geç de olsa keleklerin yapımı tamamlanarak tümenlerin güvenli bir şekilde Bağdat'a intikali sağlanmıştı.⁹⁸⁵ Ancak kelek yapımında kereste temini bundan sonra da hep sorun olmaya devam etmişti.⁹⁸⁶

Kelek üretiminin diğer önemli malzemesi olan tulumların tedarikinde de benzer sıkıntılar yaşanabiliyordu. Göze çarpan en önemli sorun çoğu yerde derilerin tulum şeklinde çıkarılmayıp hayvanın karnına denk gelen kısımlarının kesilmesiydi. Bu yüzden ilgililere sık sık talimatlar verilerek derilerinin tulum olarak kullanılacak şekilde çıkarılması isteniyordu.⁹⁸⁷ Bu uyarılara rağmen kesilen hayvan sayısı ile ele geçen tulum sayısı birbirini tutmuyor, kelek imalinde tulum sıkıntısı yaşanıyordu.⁹⁸⁸ Büyük sevkiyatların yapıldığı dönemlerde ihtiyaç iyice arttığından komşu vilayetlerden tulum istenmekteydi. Nitekim 51. ve 52. Tümenlerin sevki sırasında Halep vilayetine talimat verilerek tedarik edilecek tulumların Maraş Peykarî istasyonuna çıkarılıp Urfa Siverek üzerinden Diyarbakir'e yollanması istenmişti.⁹⁸⁹ Ayrıca Halep, Şam, Adana ve Diyarbakir vilayetlerine tulum tedariki için doğrudan mubayaa memurları gönderilmişti.⁹⁹⁰ Tulum temini konusunda Müdafaa-i Milliye Cemiyeti de yetkililere yardımcı olmaya çalışıyordu. Cemiyet mensupları satın aldığı

⁹⁸⁵ BOA, DH.İ.UM., Dos. No: 95, Göm. No: 9-16.

⁹⁸⁶ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-24.

⁹⁸⁷ BOA, DH. ŞFR., Dos. No: 495, Göm. No: 84; BOA, DH. ŞFR., Dos. No: 57, Göm. No: 10.

⁹⁸⁸ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-24.

⁹⁸⁹ BOA, DH.İ.UM., Dos. No: 95, Göm. No: 9-16; BOA, DH. ŞFR. Dos. No: 57, Göm. No: 9.

⁹⁹⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3a.

tulumları piyasa fiyatına kelekçilere satıyor⁹⁹¹, buna karşılık kelekçiler de taşıdıkları asker başına ücret alıyorlardı.⁹⁹²

Suyun çekildiği zamanlarda kelekler hem daha yavaş hareket ediyor hem de daha az yük taşıyabiliyorlardı. Böyle zamanlarda sevk edilecek malzeme önem derecesine göre sınıflandırılmakta, ancak öncelikli olanlar keleklerle sevk edilmekteydi.⁹⁹³ İkinci derecedeki malzeme ise önce hayvan sırtında Samarra'ya gönderilerek, oradan tramvay hattı üzerinden Bağdat'a geçirilmekteydi.⁹⁹⁴

Savaşın önceki yıllarda büyük sorun teşkil eden tehlikeli geçitlerden, kayalardan ve burgaçlardan savaş dönemine ait kayıtlarda hiç söz edilmemiş olması, savaş yıllarında nehir yataklarının ıslah edildiğini* akla getirirse de kimi zaman oluşan tehlikeli anaförlerin önüne geçilemediği, gece karanlığından istifade eden eşkıyaların saldırılarının önlenemediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden, geceleri yolculuk yapmaktan kaçınıyor, karanlık çökmeden, kelekler güvenli bir yere çekilerek sabahı beklemek üzere kıyıda ordugâhlar kuruluyordu. Zaman zaman karşılaşılan bu tür sorunlara rağmen, uzun ve zorlu yürüyüşlerden sonra keleklerle seyahat, nehrin iki yakasındaki harabeleri, kaleleri, burçları, surları ilgiyle izleyerek süzülüp giden askerler için ayrı bir keyif ve eğlence halini alıyordu.⁹⁹⁵

---

⁹⁹¹ BOA, DH. ŞFR., Dos. No: 57, Göm. No: 10.

⁹⁹² Avcı, *age*, s. 86.

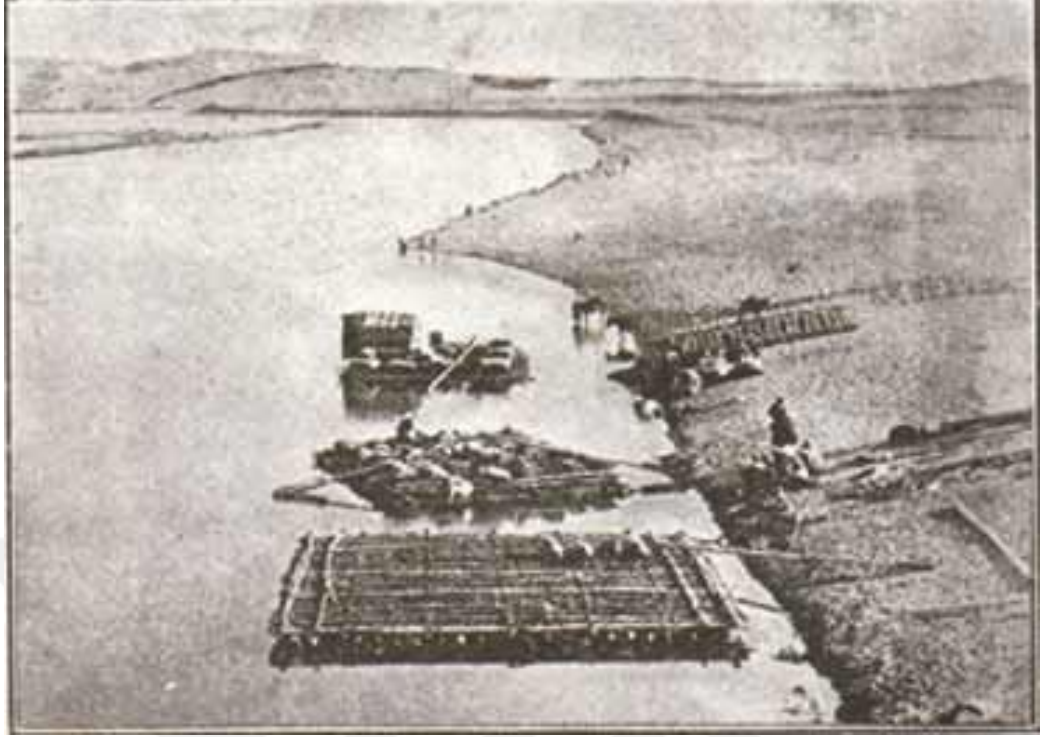
⁹⁹³ Sabis, *age*, III, s. 104.

⁹⁹⁴ Ege, *age*, s. 256.

* Savaşın başlamasından yaklaşık bir yıl önce, 29 Temmuz 1913'te İngiltere ile bir mukavele imzalanarak Sattularap'ın tüm devletlerin gemilerine açık olması ve nehir yatağının iyileştirilmesi için bir komisyon kurulması kararlaştırılmış ise de savaş başlaması alınan kararın uygulanmasına izin vermemiştir. Bkz. Burcu Kurt, *Ortadoğu'da Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattü'l-Arap Sorunu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 172-198.

⁹⁹⁵ Ege, *age*, s. 260-262.

Resim 9: Cezire’de Dicle Nehri’nden Musul’a Giden kelekler⁹⁹⁶

Irak Cephesi’nde genç bir subay olan Selahaddin Bey (Yurtoğlu), İstanbul’dan İran’a giderken yaptığı bu keyifli seyahatlerden birini “*Dicle üzerinde böyle gezi gerçekten güzel ve rahattı. Hayvan üstündeki yolculuk bizi yormuştu. Dermansız düştüğümüz için bu yeni biçim geziden zevk alıyorduk. Kimimiz uyuyor, kimimiz iskambil oynuyorduk.*” diye anlatmıştır.⁹⁹⁷ Komuta ettiği birliklerinin başında Çanakkale’den Irak-İran cephesine nakledilen Abidin Bey (Ege) de kelek yolculuğundan büyük keyif almış günlüğüne kaydettiği “*Kelekler üzerinde Dicle’nin berrak sularında akıp gidiyoruz. Hayatım pek güzel geçiyor. Hava o kadar berrak ve güzel ki. Şu kelek hayatını Kâğıthane’deki sandal sefasına benzetiyorum.*”⁹⁹⁸ Cümleleri ve yine kendi ifadesiyle *insan cesetlerinin havaya savrulduğu*⁹⁹⁹ Çanakkale’den sonra bu seyahatin kendisine iyi geldiğini ifade etmiştir.

Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subaylarından Goltz Paşa, Dicle Nehri’nde kelekle seyahat eden simaların kuşkusuz en ünlülerinden biriydi. Aralık 1915’te, karargâhı Bağdat’ta bulunan 6. Ordu Komutanlığı’na atandığında, Bağdat’a gitmek

⁹⁹⁶ *Harp Mecmuası*, S. 7, Mart 1332, s. 107.

⁹⁹⁷ *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, I, s. 88.

⁹⁹⁸ Ege, *age*, s. 258.

⁹⁹⁹ Ege, *age* s. 149.

için üzerinde kulübe şeklinde kabini de bulunan bir keleğe binmek zorunda kalmıştı. Bu durum, aradan geçen onca zamana rağmen keleklerin hâlâ bölgenin en güvenli ve konforlu taşıtları olduğunu göstermek açısından önemliydi. Aksi takdirde Goltz Paşa gibi dünyaca ünlü, büyük ve saygın bir komutanın böyle ilkel bir vasıtayla yolculuğa çıkması söz konusu olamazdı. Yazdıklarına bakılacak olursa, havanın oldukça soğuk ve rüzgârlı olmasına rağmen 6 gün süren bir yolculuktan o da büyük keyif almıştı¹⁰⁰⁰:

“Bilhassa öyleye doğru güneş ısınmaya başlayınca, bu Robinsonvârî hayatın kendisine göre bazı güzellikleri var, bu hiç inkâr edilemez. Muhitin, yalnız kelekçilerin küreklerinin hışirtısıyla ihlâl edilen sükûnet ve tenhaliği, çok hoşuma gidiyordu. Keza insanın kendi nefsiyle uğraşmaya, kendi işini kendisi görmeye, kendi işleri hakkında uzun boylu düşünmeye ve bu anda yapılabilecekleri yapmaya zaman ve imkânı da vardı (6 Aralık 1915).

Kût'ta mahsur kalan İngilizler de kaçma planlarına kelekleri dahil etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Ancak ne kelek yapacak usta ne de malzeme bulamamışlardı. Aslında genel olarak bu ilkel taşıtların işlerine yarayacağına dair pek inançları da yoktu.¹⁰⁰¹

Taşıma kapasitesi Dicle'ye oranla daha az olsa da Fırat üzerinden yapılan sevkiyat da kritik bir öneme sahip bulunuyordu. Burada sevkiyat keleklerle değil, nehrin yapısına daha uygun olan şahturlarla yapılıyordu. Sevkiyatın başladığı ilk iskele ise Birecik'teydi. Maraş-Birecik arasında hizmet gören 47 hayvandan oluşan bir deve koluyla nakledilen levazım, Birecik iskelesinden şahturlara yüklenerek cepheye sevk ediliyordu. Bu sevkiyat için günde her biri 7 ton kapasiteli, 5 çift şahtur imal edilmekteydi.¹⁰⁰² Buna göre Birecik iskelesinin günlük sevkiyatı 70 ton dolaylarında bulunuyordu. Birecik'ten başka Cerablus, Hit, Ramadiye'de de şahtur iskeleleri vardı. Sevkiyatın kesintisiz olarak sürdürülebilmesi için şahturların iskelelerde de daima hazır bulundurulmasına özen gösterilmekteydi.¹⁰⁰³ Topçu bataryaları, gibi ağır silahlar, özel olarak yaptırılan şahturlarla Cerablus iskelesinden gönderilmekteydi.

¹⁰⁰⁰ Goltz, *age*, s. 135-136.

¹⁰⁰¹ Townshend, *age*, s. 547.

¹⁰⁰² *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 630.

¹⁰⁰³ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 787-798

Oldukça yüksek bir kapasiteye sahip olduğu anlaşılan bu iskeleden 3 Ağustos 1915 günü, 25 çift şahturla yüz ton zahire gönderilebilmişti. Üstelik aynı gün, ihtiyatta bekleyen 335 şahtur daha vardı.¹⁰⁰⁴

Resim 10: Şahtur¹⁰⁰⁵

Şahturların imali de kolay olmuyordu. Kelekler gibi şahturların da nehrin yukarı kesimlerine taşınıp tekrar kullanılması söz konusu değildi. Tek kullanım için hazırlanan bu basit kayıkların hazırlanmasında yaşanan başlıca sıkıntı ise yeterli miktarda çivi bulunamamasıydı. Çivi kalmadığında şahtur imalatı durduğundan sevkiyatta ciddi aksamalar oluyordu. Hazırlanan şahturların muhafaza edilmesi de ayrı bir dertti. Yapımı tamamlanan şahturların bekletilmeden kullanılması gerekiyordu. Aksi takdirde güneş altında kalan kısımları kuruyup çatlayarak zarar görüyordu. Bu yüzden normal şartlarda yenilerinin yapımına başlamak için eldekilerin tükenmesini beklemek gerekiyordu. Ancak savaşın olağan üstü koşullarında, eldekilerin tükenmesini beklemek riskli görüldüğünden yapımı

¹⁰⁰⁴ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

¹⁰⁰⁵ Frost, *agm*, 191.

tamamlanan şahturlar suya batırılarak muhafaza altına alınıyor, böylece imalat kesintisiz olarak devam ettiriliyordu.¹⁰⁰⁶

Hem şahturların inşa ve imalinden hem de nehir trafiğinin düzenlenmesinden *Fırat Menzil Hattı Komutanlığı* sorumluydu. 6. Ordu Menzil Müfettişliği'ne bağlı olarak faaliyet gösteren bu birimin başına Başkomutanlık Vekâleti'nin 22 Şubat 1916 tarihli yazısıyla Miralay Nuri Bey atanmıştı.¹⁰⁰⁷

Döneme tanıklık eden *Binbaşı Ali Bey'in (Çetinkaya)* günlükleri Fırat nehriindeki işleyiş ve sevkiyatın detayları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Emrindeki iki tabur askerle bir mitralyöz takımının Cerablus'tan Nasıriye'ye, şahturlarla 28 gün süren sevkine bizzat nezaret eden Ali Bey'in yazdıklarına bakılacak olursa, bu iş için kullanılan büyük şahtur filosunun hazırlanması hiç de kolay olmamıştı. Nehrin Ane-Hit arasında taşlık kesimler ve bentler bulunduğu şahturların buradan geçirilmesi oldukça zor olmuştu. Taşlık yerlerde güvenlik açısından şahturlar arası mesafenin en az 30-40 metre olmasına dikkat edilirken, tehlikeli geçitlerde bu mesafe yüz metreye kadar çıkarılmıştı. İki üç şahtura bir zabitin nezaret etmesi sağlanarak düzenli hatlar oluşturulmasına çalışılmış ise de karşıdan esen rüzgâr, hatların oluşturulmasına izin vermediği gibi şahturların hızlarını azaltarak yavaşlamalarına neden olmuştu.

Resim 11: Birecik'te Fırat Nehri'nden Kayıklarla (Şahturlarla) Sahilden Sahile Askeri Nakliyat¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

¹⁰⁰⁷ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 792-793.

¹⁰⁰⁸ *Harp Mecmuası*, S. 7, Mart 1332, s. 107.

Yolda, belirli aralıklarla verilen 5-10 dakikalık tuvalet molası dışında zaman kaybına izin verilmemiş, sırf bu yüzden askerin yemek ihtiyacı bile hareket halindeyken sağlanmıştı. Öndeki şahturlarda hazırlanan yemek geriden gelenlere dağıtılarak konvoyun duraksamadan yoluna devam etmesi mümkün olmuştu. Gün boyu yol alan şahturlar, geceleri kıyıya yanaştırılıp çadırlar kurulmuş, askere yemek verilmiş geceyi dinlenerek geçirmeleri sağlanmıştı. Bazı yerlerde askerler için çevreden iâşe malzemesi sağlamak amacıyla mola süresi uzatılırken özellikle büyük merkezlerde daha uzun süre kalınmıştı. Geceleri dinlenen askerlere sabahın erken saatlerinde kahvaltı verilerek yola devam edilmiş, daha hızlı yol alabilmek için şahturdaki ikişer kürekçiye yardımcı olmak üzere askerler görevlendirilmişti. Güzergâhın, Hit'ten sonraki kısmında ise vapurların arkasına bağlanan şahturların hızı daha da artırılmıştı.¹⁰⁰⁹ Ayrıca 150 yataklı bir cerrahî hastane malzemesi de Irak'a 17 şahturla gönderilmişti.¹⁰¹⁰

Genç bir yedek subay olan Taşköprülü Mehmed Efendi, 1915 yılı mart ayında Cerablus'ta başlayan şahtur yolculuğunun, geceleri hareket etmemek suretiyle Deyrizor'a kadar 10 gün, oradan Felluce'ye de 8 gün sürdüğünü hatıratında yazmıştır.¹⁰¹¹ Uzun şahtur yolculuklarının süresi rüzgarlar yüzünden ayrıca artmaktaydı. Buna çöl sıcağı da eklenince yolcularda yoğun baş ağrısı ve burun kanaması kaçınılmaz olmaktaydı.¹⁰¹²

Şahturla seyahat etmeyi zorlaştıran başka bir etken de kum fırtınalarıydı. Bölgeyi iyi tanımayanlar için hava açık olduğu zaman ufukta beliren belli belirsiz bir bulut kütesinin bu fırtınaların habercisi olması beklenmiyordu. Ancak şahturları bölgenin yerlileri idare ettiğinden gerekli zamanlarda uyarıları yaparak şahturları kenara çektiriyorlardı. Derhal kıyıya çıkanlar için tutunacak bir ot kökü bile oldukça kıymetli bir hale geliyordu. Fırtına geçtiğinde yerliler daha az etkilenererek bu durumu atlattıklarına rağmen onları ciddiye almayanlar fazlasıyla zarar görüyorlardı. Şahturların da bu fırtınaları tamamen hasarsız atlattıkları neredeyse imkansızdı.

---

¹⁰⁰⁹ Çetinkaya, *age*, s. 41-63.

¹⁰¹⁰ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 94, Bel. No: 125.

¹⁰¹¹ Taşköprülü Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, haz. Mesut Uyar-Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 9.

¹⁰¹² Özgen, *age*, s. 62.

Fırtına dindiğinde ortalık savaş alanına dönüyor, yere çakılan kazıklara bağlanmış şahturlar için hasar tespiti yapmak ve toparlanmak uzun zaman alıyordu.¹⁰¹³

Fırat Nehri, askerî nakliyatın yanı sıra kısa süreliğine de olsa tehcir edilen Ermenilerin sevki için de kullanılmıştı.¹⁰¹⁴ Birecik'teki 1.200 Ermeni'nin Zor'a kadar nakli şahturlarla yapılmıştı.¹⁰¹⁵ Rakka'ya sevk edilmesi kararlaştırılan Ermenilerin de nehir yolunu tercih etmesi üzerine şahtur fiyatları 12 liradan 60-70 liraya kadar çıkmıştı. Fakat bu yoğun talebin, askerî sevkiyatın aksamasına neden olduğu haber alınınca Fırat Nehri'nin tehcir işlerinde kullanılması yasaklanmış, Ermeni ailelerinin karayolu ile sevk edilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁰¹⁶

4.3.2 Gemi ve Vapurlar

Med zamanlarında Şattülarap'ı takip ederek kuzeye Basra'ya kadar vapurlar girebilmekteydi.¹⁰¹⁷ Basra bölgenin tek limanıydı. Buna rağmen liman ve iskele tesisleri olmadığından yükleme ve boşaltma işleri küçük nehir araçlarıyla yapılmak zorundaydı. Bağdat'tan Basra'ya 47 saatte giden gemilerin Basra'dan Bağdat'a gelişi ise 78 saat sürüyordu. Taşkın zamanlarında bu süre 100-120 saate kadar çıkabiliyordu. Yaz mevsiminde sular azalınca da nehirlerde gemi ve vapurlar için hareket zorlaşıyor bu da nakliye ücretlerini arttırıyordu. Altı düz olan nehir gemileri Dicle üzerinde Samarra'ya kadar çıkabiliyorlardı. Fırat'ta ise derinliğin az olması ve mevcut bataklıklar yüzünden altı düz küçük gemiler ancak Felluce'ye kadar girebilmekteydi.¹⁰¹⁸

---

¹⁰¹³ Özgen, *age*, s. 65-69.

¹⁰¹⁴ BOA, DH.EUM.VRK. 15 /71, *Türk-Ermeni İhtilâfı Belgeler*, Ed. Hikmet Özdemir-Yusuf Sarınoy, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2011, s. 307.

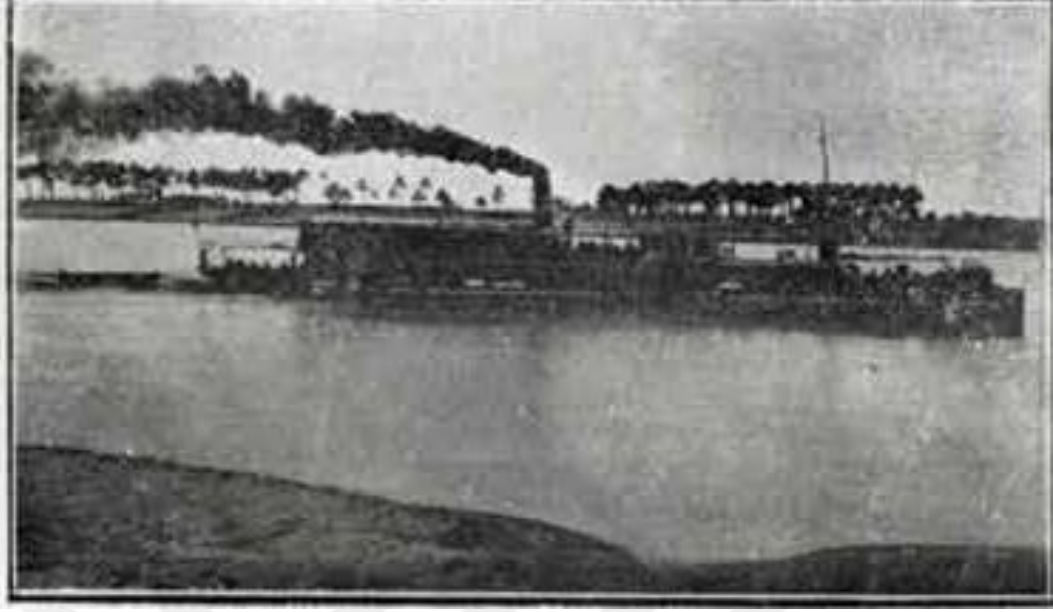
¹⁰¹⁵ Göyünç, *agm*, s. 660.

¹⁰¹⁶ BOA, DH.ŞFR. 60/312, *Türk-Ermeni İhtilâfı Belgeler*, s. 419.

¹⁰¹⁷ Irak bölgesindeki nehirlerde vapurlar ilk olarak 1830'lu yıllarda işlemeye başlamıştı. bkz. İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Asil Yayıncılık, Ankara 2007, s. 24-25; Uğur Akbulut-Selahattin Tozlu, "İngilizlerin Hindistan Yolunu Güvence Altına Alma Çabası: Fırat Nehrinde İlk Vapur İşletme İmtiyazı (1834)", *Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri (Selçuklu ve Osmanlı İdaresinde Orta Doğu'nun Siyasi ve İdari Vaziyeti)*, ed. Mustafa Öztürk-Enver Çakar, Elazığ 2016, s. 431-432.

¹⁰¹⁸ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 36-52; Tozlu-Gazel, "Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar-I (İkinci Meşrutiyet Devri)", s. 117; Ekinci, *age*, s. 9.

Resim 12: Irak'ta Nakliye Gemilerinden¹⁰¹⁹

6. ordu kurulmadan önce Irak Komutanı Nurettin Bey'in Başkomutanlığa gönderdiği 23 Ekim 1915 tarihli rapora göre Bağdat'tan itibaren Dicle Nehri'nde kullanılan Bağdat, Basra, Halife, Burhaniye vapurları ile 8 sac depo, Tikrit, Aziziye adında da iki römorkör vardı.¹⁰²⁰ Adı geçen dört büyük vapurun yük taşıma kapasitesi 1.800 tondu. Ancak suların azaldığı zamanlarda kapasiteleri kadar yük alamıyor, aksi taktirde kuma oturuyorlardı. Bunların yanında Dicle üzerinde asgari 2, azami 60 ton taşıma kapasiteli 30 gemi ve dubalar da toplam 300 ton kapasiteliydi.¹⁰²¹

Savaşın Kûtulamâre ve Bağdat'ın Osmanlı elinden çıkmadan önceki döneminde 13. Kolordu Komutanlığı Bağdat'tan Kût'a işleyen vapurlarla iâşe ihtiyacını karşılıyordu.¹⁰²² Kût'tan Bağdat'a yaralılar vapurlarla naklediliyordu.¹⁰²³ Basra-Bağdat istikametinde ilerleyen vapurlar, Bağdat'ın 120 km kuzeyine kadar çıkabilmekteydi.¹⁰²⁴ Geleneksel taşıtlarda olduğu gibi vapurlar da gece hareket etmiyordu.¹⁰²⁵ İngilizler de erzak ve mühimmatlarını nehirlerdeki vapurlarla naklediyordu. Özellikle yazın sıgınlıklarda zemine saplanmamak için tüm gemiler çok

¹⁰¹⁹ *Harp Mecmuası*, S. 22, Teşrinievvel 1333, s. 346.

¹⁰²⁰ *ATASE*, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-15.

¹⁰²¹ *ATASE*, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-17.

¹⁰²² *ATASE*, Kls. 3695, Dos. 9, F.1.

¹⁰²³ Taşköprülü Mehmed Efendi, *age*, s. 48.

¹⁰²⁴ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 155.

¹⁰²⁵ Ege, *age*, s. 270.

yavaş hareket etmekteydi. Çok dikkatli olunmasına rağmen saplanan gemi büyükse nehir trafiği günlerce engellenmekte, erzak ve mühimmat gemileriyle irtibatları kesilmekteydi.¹⁰²⁶

Bağdat elden çıktıktan sonra kuzeye doğru çekilen ordunun ağırlıkları vapurlara yüklenmiş ancak yeterli miktarda kömür bulunamadığından hareket ettirilememişti. Bir süre sonra Salahiye'den gönderilen kömür sayesinde Tikrit'ten yüklenen eşya ve mühimmat yaklaşık 65 km kuzeydeki Fetha'ya gönderilebilmişti.¹⁰²⁷

4.4 Kömür, Ahşap ve Odun Temini

Birinci Dünya Savaşı'nda demiryollarından ve nehir ulaşımında kullanılan vapurlardan yararlanmak için kömür önemli bir ihtiyaçtı. Yine nehir ulaşımında kullanılan geleneksel nehir taşıtlarının imal edilmesinde ahşap malzeme olmazsa olmaz konumundaydı. Bunun yanında askerlerin yemeklerinin pişirilmesi ve banyo yapabilmeleri için çok miktarda odun tedarik edilmesi gerekmektedir. Bu yakıt ve yakacak maddelerinin temin edilmesi meselesi cephede önemli bir yer işgal etmişti.

4.4.1 Kömür

Rusya, 6 Kasım 1914'te Zonguldak kömür madenlerini bombalamış ocakların birçoğunu tahrip etmişti. Diğer taraftan Zonguldak'tan İstanbul'a kömür taşıyan gemi ve mavnalar da düşman harp gemileri ve denizaltıları tarafından taciz edilmekte ve batırılmaktaydı. Bu tahribatın izleri silinememiş kömür üretiminde ihtiyaç duyulan artış sağlanamadığı gibi önemli miktarda düşüş olmuştu. 1913 yılında 826 bin ton olan kömür üretimi 1918 yılına gelindiğinde 186 bin tona kadar gerilemişti. Savaş gemilerinin başta olmak üzere ihtiyacı karşılayabilmek için Almanya ve Avusturya'dan günde ortalama 300 ton kömür getirildiği halde bunun çoğu mühimmat imalatında ve savaş gemilerinde kullanılmaktaydı.¹⁰²⁸ Irak bölgesindeki demiryolu ve

---

¹⁰²⁶ Ewing, *age*, s. 184.

¹⁰²⁷ ATASE, Kİs. 3695, Dos. 7, F. 1-3a; Planlanan demiryolu ağının tamamlanması bölgeye kömür ile birlikte ihtiyaç duyulan çimento, demir vs.'nin de Avrupa'dan ucuz fiyata ithal ve nakil edilmesini sağlayacaktı. Bkz. Tozlu-Gazel, "Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar-I (İkinci Meşrutiyet Devri)", s. 124.

¹⁰²⁸ Necati Çavdar, "Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul'da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları", ATAM, S. 30, Temmuz 2014, s. 98-100.

imalathaneler için günlük 5 ton, vapurlar için 15 ton olmak üzere toplam 20 ton kömüre ihtiyaç vardı.¹⁰²⁹

Nehir vapurlarıyla şimendiferler daha Kurna Seferlerinin başlarında kömür yokluğundan çalıştırılmamıştı. Bağdat- Samarra arasında kullanılan şimendiferlerin haftada yalnızca bir defa işlemesine müsaade edilmişti. 6. Ordunun menzil teşkilatının kurulmasına kadar birliklerin ihtiyacı geleneksel nehir taşıtlarıyla ve yetersiz diğer nakil vasıtalarıyla taşınmıştı.¹⁰³⁰ 24 Ocak 1916'da Kûtulamâre'den hareket eden vapur Kût ile Bağdat Arasında kömürü bittiği için Cezire adında bir kasaba kıyısında durmak zorunda kalmıştı. Cephede yedek subay olarak görev yapan Mehmed Efendi'nin hatıratında verdiği bilgiye göre Kût-Bağdat arasında işleyen vapurun kömür ikmali yapılamadığından sorun sürekli tekrar etmekteydi. Mehmed Efendi bir seyahatinde Cezire kasabasında vapurun içinde yaralıları olduğu halde dört gün beklemişti. Kömür ikmali yine yapılamamış, Bağdat'tan gelen başka bir vapurla Bağdat'a tedaviye ancak gidebilmişti.¹⁰³¹

Kömür ihtiyacının karşılanabilmesi için, Bağdat Şimendifer kumpanyası ile Linç Kumpanyasının imalathanelerine el konulmuş, Musul Vilayetindeki Hamam Ali ve Salahiye mevkilerinden kömür çıkarılması çalışmalarına da hız verilmişti.¹⁰³² Savaş boyunca yaşanan kömür kıtlığından dolayı şimendiferler kimi zaman odunla çalıştırılmıştı. Bu yüzden de Anadolu'nun birçok ormanı da mahvolmuştu.¹⁰³³ Halbuki Salahiye madenleri zengin kömür rezervine sahipti. Ancak bu madende toprağı kazmak ve kömür çıkarmak için gerekli alet, araç ve makineler yoktu. Zar zor çıkarılan kömürün naklinde ise vesait yokluğundan develer kullanılmıştı.¹⁰³⁴ Salahiye ocaklarından çıkarılan kömür 400 deve ile nakledilmekteydi. Deve kolunun yetmediği zamanlarda ahaliden hayvan kiralanmaktaydı.¹⁰³⁵ Kömür, Sindiye'ye kadar develerle oradan da Bağdat'a kadar vapurlara bağlı dubalarla nakledilmekteydi.¹⁰³⁶

¹⁰²⁹ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-18.

¹⁰³⁰ Mehmed Emin, *agm*, s. 690.

¹⁰³¹ Taşköprülü Mehmed Efendi, *age*, s. 48.

¹⁰³² *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 788.

¹⁰³³ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 256.

¹⁰³⁴ Ege, *age*, s. 506.

¹⁰³⁵ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-18.

¹⁰³⁶ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 797.

Kûtulamâre Zaferinden sonra esirlerin kuzeye sevk edilmesi gerekiyordu. Elde bunun için vapur olsa da kömür olmadığından çalıştırılmamıştı. Halil Paşa İngiliz Ordusu Komutanı Percy Lake ile sürdürdüğü yazışmalarda esirlerin en azından Bağdat'a nehir yolu ile nakli için 1.000 ton kömür istemişti. Bu talebin asıl sebebi esirler arasında yaklaşık 2.000 yaralı ve hastanın bulunmasıydı. İstenen kömürün gönderilmemesi durumunda esirlerin Kûtulamâre'den Bağdat'a yürütüleceğini bildirmesine rağmen kömür gönderilmemişti. Ancak Halil Paşa bahsi geçen 2.000 yaralı ve hasta esirin İngilizlerin elinde olan Türk esirlerle mübadelesine müsaade etmişti. Geri kalan general ve subaylar dışındaki esirler üç süvari bölüğünün muhafazası altında Bağdat'a gönderilmişlerdi.¹⁰³⁷ İkdâm Gazetesi'nin 7 Mart 1917 tarihli sayısında ise İngilizlerin de zengin kömür yataklarına malik olmalarına rağmen kömür sıkıntısı yaşadıklarından bahsedilmişti.¹⁰³⁸

---

¹⁰³⁷ Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 2 Aralık 1967, s. 4; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 781; Spackman, *age*, s. 113-114.

¹⁰³⁸ İkdâm gazetesinin 7 Mart 1917 tarihli sayısında İngilizlerin de zengin kömür yataklarına malik olmalarına rağmen kömür sıkıntısı yaşadıklarından bahsetmişti. Bunun en önemli sebebi de savaş sebebiyle durmadan işleyen yakıtı kömür olan vapurlardı. Bkz. "İngiltere'de Dahi Kömür Sıkıntısı", *İkdâm*, 7 Mart 1917, s. 1.

Resim 13: İngiltere’de Dahi Kömür Sıkıntısı¹⁰³⁹

Bağdat’ın İngiliz işgali ile kuzeye doğru çekilmeye çalışan Osmanlı birlikleri eşya ve mühimmatını kurtarabilmek için en önemli vesaitler vapurlardı. Ancak kömür olmadığı içi bunlardan yararlanmak pek mümkün olmuyordu. Zar zor Salahiye madenlerinden getirtilen kömür ile vapurlar Fetha mahalline kadar çıkabilmişlerdi. Altın değerinde olduğu ifade edilen kömürün vapurlara paylaşılması ve artanın da menzil müfettişliği gözetiminde muhafaza edilmesi emredilmişti.¹⁰⁴⁰

Liman von Sanders’in ifadesine göre kömür sıkıntısının bir sebebi Türk-Alman menfaatlerinin çatışmasından kaynaklanmaktaydı. Bir diğer sebep de tüccar ve demiryolu memurları arasındaki menfaate dayalı ilişkiydi. Buna göre tüccarlar

¹⁰³⁹ Resimdeki yazı: Londra’da her reis-i aile ve her aile kendi kömürünü nasıl taşıdığını gösteren iki resim: 1. Resmi alınırken çehresini göstermek istemeyen bir Londralı elindeki sepet içinde evine kömür götürürken; 2. Bir aile efradının kömürlerini sokakta nasıl sürüyüp götürdükleri. Bkz. “İngiltere’de Dahi Kömür Sıkıntısı”, *İkdam*, 7 Mart 1917, s. 1.

¹⁰⁴⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3a.

memurlara yüklü miktarlarda rüşvetler vererek kömür tevzinde askerî ihtiyaçların karşılanması hususunu ikinci plana atılmasına neden olmaktadır.¹⁰⁴¹

Ayrıca ülke genelinde mangal kömürü sıkıntısı da baş göstermişti. İstanbul'da mangal kömürü açığının kapatılması için bir fabrika ile anlaşılmıştı. Fabrika sahibi günlük 30 ton maden kömürüyle 15 ton kokusuz mangal kömürü üretmeyi taahhüt etmişti. Almanya'dan getirtilecek mühendislerle ikinci bir kömür fabrikası açılması da hükümet planlarına dahil edilmişti.¹⁰⁴²

4.4.2 Ahşap ve Odun

Irak bölgesinde hayati öneme sahip olan geleneksel nehir taşıtları için ahşap en önemli yapı malzemesi olarak ön plana çıkıyordu. Ayrıca yemek pişirmek ve banyo için de önemli miktarda oduna ihtiyaç duyulmaktaydı. Ancak Irak'ta hurmalıklar dışında pek orman ve ağaç bulunmuyordu. Odun ihtiyacı yine kuzey bölgelerden sağlanmaktaydı. Özellikle kelek yapımı için Diyarbakir ve Siirt'ten toplanan ağaçlar, keleklerin tekrar yukarı-kuzeye doğru çıkamaması sayesinde güneye doğru gittiği son durak olan Musul ve Bağdat'ta parçalanıyordu. Gideceği yere varan keleklerin ağaçları sökülerek odun olarak satılıyordu. Bu ağaçlar odun olmanın yanında inşaat kerestesi vs. olarak da kullanılıyordu. Ağaç ihtiyacı çok fazlaydı ve bu ihtiyacı tamamen karşılamak mümkün değildi. Bu yüzden Bağdat'a ulaşan keleklerin ağaçlarının satışı vilayet tarafından görevlendirilmiş olan bir komisyon aracılığıyla yapılmaktaydı.¹⁰⁴³

Şahturla yapılan nehir yolculukları bir aya kadar uzayabilmekteydi. Bu yolculuk esnasında birlikler karanlık çökmeden şahturları kıyıya çekerek yemek yiyip dinleniyordu. Yemek pişirebilmek için ihtiyaç duyulan odun ise şahturlara ağırlık olmasın diye duraklarda tedarik edilmeye çalışılıyordu. Ancak çöle doğru ilerledikçe odun bulmak zorlaştığından odun bulunabilecek son duraklardan birkaç günlük ihtiyacı karşılayacak kadarı şahturlara yükleniyordu.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴¹ L. V. Sanders, *age*, s. 237-238.

¹⁰⁴² "İhtikara Karşı Mücadelenin Netayici (Men'i İhtikar Heyeti Reis-i Sanisi Hüseyin Cahid Beyin Beyanati)", *İkdam*, 11 Haziran 1917, s. 1.

¹⁰⁴³ BOA, DH.İ.UM. Dos. No: 95, Göm. No: 9-16; *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, s. 112; Spackman, *age*, s. 170.

¹⁰⁴⁴ Çetinkaya, *age*, s. 50.

Cephedeki yemek, ısınma ve banyo için gerekli olan odun da mümkün mertebe satın alınıyordu.¹⁰⁴⁵ Mevzide bulunan birliklerin yemeklerini pişirmek için odun yokluğunda asker yanına birkaç hayvan alarak çölde çalı çırpı topluyordu. Ancak iaşe sıkıntısının arttığı zamanlarda hayvanlar iyi iaşe edilemediğinden zayıf düşen hayvanlar yerine toplanan odunlar efrat tarafından yüklenmek zorunda kalınmıştı. Efrat istihkakının da günbegün düşmesiyle onlar da kuvvetten düşmüştü. Nehirden uzak mıntikalarda Buna bir de su sıkıntısı ekleniyordu.¹⁰⁴⁶ Halk da evlerini ısıtmak için odun yokluğunda tezek kullanıyordu.¹⁰⁴⁷

İngilizler de ihtiyaç duydukları odunları Irak ve çevresinden tedarik edemeyince Hindistan'dan getirtmişlerdi.¹⁰⁴⁸ Hatta kuşatılmış İngilizler Kûtulamâre'den çıkabilmek için kelek inşa etmeleri gerekmişti. Ancak bunları yapmak için bile ahşap bulamamışlardı. İngilizler ellerindeki bütün ahşapları iki asma köprü ve köprü ayakları için kullanmıştı.¹⁰⁴⁹

---

¹⁰⁴⁵ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-34.

¹⁰⁴⁶ Mehmed Nuri Efendi, *age*, s. 306.

¹⁰⁴⁷ Pomiankowski, *age*, s. 198.

¹⁰⁴⁸ Özgen, *age*, s. 133.

¹⁰⁴⁹ Townshend, *age*, s. 547.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MENZİL BÖLGESİNDE VE HAREKÂT ALANINDA İAŞE HİZMETLERİ

5.1 Menzil Hatları ve Kullanımı

Menzil Hıdematı Nizamnamesi'ne göre, menzil hattı şöyle tanımlanmıştı: *menzil muntikasından dâhil-i memlekete giden ve ordu için lüzumu olan malzeme'i harbiye ve menabi'-i ferdiyeyi havi olan muntikalara (menzil mebde' noktalarına) münteha olan hatlara ıtlak olunur.*¹⁰⁵⁰ Yurtiçiyle harekât alanı arasında lojistik açıdan bağlantı sağlayan menzil hatları ile silah, cephene, yem ve erzak başta olmak üzere her türlü lojistik malzeme harekât alanına aktarılmaktaydı. Ordu iaşe bölgesinden menzil ambarlarına teslim edilen yiyecek maddeleri de bu kapsamda, menzil hatları üzerinden ulaştırma birlikleri olan menzil kolları tarafından harekât alanı sınırında kurulan menzil tevzi ambarlarına nakledilerek harekât alanındaki birliklere ulaştırılmaktaydı.¹⁰⁵¹

Menzil hatlarını takip eden ikmal efradı, askerî birlikler ve bu birliklere bağlı katarların hayvanlarının iskân ve iaşeleri sağlanmak üzere birbirlerinden bir günlük yürüyüş mesafesinde konak yerleri kurulurdu. Konak yerlerinden geçecek askere sıcak yemek yedirilmek istenirse iki konak mahallinden birinde sıcak yemek verilebilecek şekilde hazırlıklar yapılırdı. Dolgun mevcutlu birliklerin iaşe ve barınmalarını sağlamak için ise daha yüksek kapasiteli konaklar tesis edilirdi. Bu tür konaklar için de ambarlı konak tabiri kullanılmaktaydı. Ayrıca hatlar üzerinde konaklara nazaran daha kapsamlı hizmet vermek üzere menzil noktaları bulunurdu. Bu noktalarda gelip geçen birlik ve erler için hazırlanmış konak yerleri, ordugâhlar, hastaneler, iaşe ambarları, mutfak ve fırınlar, depolar, istirahat yerleri, tamirhaneler ve hayvanlar için bakım ve beslenme imkânları bulunurdu. Bir menzil nokta komutanının idare ettiği bu birimlerde, menzile gelenlerin gereksiz yere uzun süre burada kalmamasına son derece özen gösterilirdi. Uzun menzil hatlarında her üç-beş nokta komutanlığı bir menzil hat komutanlığı tarafından kontrol ve denetime tabi tutulurdu.¹⁰⁵²

¹⁰⁵⁰ *Menzil Hıdematı Nizamnamesi*, s. 3.

¹⁰⁵¹ Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 271.

¹⁰⁵² *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 729-731; Berkuk, *age*, s. 487-488.

Menzil hatları, arazi yapısı ve diğer coğrafi şartlar dikkate alınarak düzenlenmeyi gerektirmekteydi. Suriye Çölü ile Zagros Dağlarının batı etekleri arasında uzanan ortalama 200 km genişliğindeki bir oluk biçiminde olan Irak Bölgesi'nde bu oluşun içinden geçip Basra Körfezi'ne akan Dicle ve Fırat nehirleri, kuzey-güney ve güney-kuzey doğrultusunda harekâta yön vermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi su yetersizliği ve lojistik hizmetlerin güçlüğü, harekâtın Dicle ve Fırat nehirlerinden uzaklaşmadan yapılmasını zorunlu kılmaktaydı.¹⁰⁵³ Bahsedilen coğrafi şartların neticesi olarak Irak Cephesi'nde menzil hatları Fırat ve Dicle Nehirlerini takip ediyordu.

Seferberlik ilanı ile birlikte Irak Cephesi'nde üç ayrı menzil hattı oluşturulmuştu. Bunlardan ilki Bağdat-Deyr-i Zor-Halep istikametindeki hattı. Bu hat üzerinde Felluce'den itibaren Fırat Nehri'ni takip eden 35 konak mahalli tespit edilmiştir. İkinci hat, Musul-Onyat-Cerablus üzerinde 25; Musul-Zaho-Cizre istikametinde ise 16 menzil konağı tesis edilmişti. Savaşın başlarında Başkomutanlık Vekâleti tarafından 25 Kasım 1914 tarihli bir şifreyle¹⁰⁵⁴, Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına Halep ve Bağdat arasındaki ulaşımın gecikmeye uğramadan yapılması emredilmişti. Bu emir üzerine Felluce, Samarra ve Amâre'de birer nokta komutanlığı teşkil edilmişti.

Cephedeki diğer teşekküller gibi menzil tesislerinin oluşturulması da savaş boyunca devam edecek bir sürece yayılmıştı. 1915 yılının başlarında Cerablus (Fırat), Musul (Dicle) ve Hindiye'de (Fırat) menzil hat komutanlıkları oluşturulmuş, bu hatlar üzerinde Kûtulamâre, Aziziye, Samarra, Musul, Demirkapı, Nusaybin, Cizre ve Resulayn'da ise nokta komutanlıkları tesis edilmişti. Ekim ayına gelindiğinde yeni yapılan teşkilata göre, Dicle Nehri üzerinde, Musul, Samarra, Sindiye, Bağdat, Selmanıpak; Fırat Nehri üzerinde ise, Felluce, Rıdvaniye, Müseyyib, Hindiye, Hille, Kefel, Salahiye, Şenafiye, Semave ve Şehriban mevkilerinde 15 nokta komutanlığıyla her noktada birer ambar teşkil edilmişti.¹⁰⁵⁵

Kûtulamâre kuşatması öncesi Irak Ordusu Komutanı Nureddin Bey'in 29 Ekim 1915 tarihli raporuna göre Irak Ordusunda muhabere ve ulaşım açısından büyük eksiklikler

¹⁰⁵³ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 20-21; *ATASE*, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-18.

¹⁰⁵⁴ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 787.

¹⁰⁵⁵ Avcı, *age*, s. 48-50; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 228; Shaw, *age*, II, s. 1391; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 787.

vardı.¹⁰⁵⁶ Selmanıpak'a çekilen Osmanlı birlikleri için Selmanıpak'ta bir tevzi ambarı tesis edilmişti. Buradaki erzak ve diğer eşya Dicle üzerindeki sac dubalar içinde muhafaza edilmekteydi.¹⁰⁵⁷ Ayrıca Kafkas Cephesinden Irak'a doğru yola çıkan 18. Kolordu birlikleri için de Musul Valiliği tarafından Cizre-Musul hattı da düzenlenmiş ve çok miktarda erzak Musul'a gönderilmişti. Musul'da toplanan bu erzakın bir kısmı da develer ve keleklerle Bağdat ve daha güneydeki birliklere sevk edilmişti.¹⁰⁵⁸

6. Ordu kuruluncaya kadar menzile ait işlerin büyük bir kısmı 13. Kolordu Komutanlığı tarafından yürütülmüştü. 6. Ordu kurulduktan sonra 6. Ordu Menzil Müfettişliği Bağdat merkezli olarak teşkil edildi. 13. Kolordu Komutanlığı emrinde bulunan bütün menzil kuruluşları 6. Ordu Menzil Müfettişliğine devredildi.¹⁰⁵⁹ 6. Ordu Komutanı Goltz Paşa, cephenin menzil hatlarının mevcut durumu hakkında kaygılıydı. Şu ifadeleri onun aslında haksız olmadığını da göstermekteydi: *bize gelecek her nevi harp malzemesi, 2.000 kilometre uzunluğunda ve emin olmayan bir menzil ile gelebilir. Düşmanın arkasındaki deniz yolu ise açık ve serbesttir.* Enver Paşa menzil hatları konusunda kaygılı olan Goltz Paşa'ya menzil teşekküllerinin Fırat boyunda tanzim edileceğini söylemişti.¹⁰⁶⁰ 23 Mart 1916 tarihinde ise Goltz Paşa, Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya yazdığı yazıda Fırat, Dicle ve Resulayn-Musul menzil hatlarının oluşturulduğunu ve bu üç hattın da üç menzil bölge müfettişliği olarak teşkil edildiğini bildirmişti.¹⁰⁶¹

Bu yeni teşkilatlanmaya göre 6. Ordu Menzil Müfettişliğinin karargâhı Musul'daydı. Fırat Bölge Müfettişliğinin karargâhı Cerablus'ta olmak üzere, Nokta komutanlıkları Birecik, Cerablus, Meskene, Ane ve Zor'daydı. Nokta komutanlıklarının bulunduğu yerlerde menzil ambarları teşkil edilmişti. Resulayn-Musul Bölge Müfettişliğinin karargâhı Nusaybin'de, nokta komutanlıkları Resulayn, Telerme, Nusaybin, Demirkapı ve Onyat'ta; menzil ambarları Resulayn, Telerme, Amide, Nusaybin, Düger, Kerkebil, Demirkapı, Onyat, Hokna, Zenazil ve Hamam'daydı. Resulayn ve Nusaybin'de menzil hastaneleri vardı. Dicle Bölge Müfettişliğinin karargâhı

¹⁰⁵⁶ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-14.

¹⁰⁵⁷ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-17.

¹⁰⁵⁸ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-31.

¹⁰⁵⁹ Avcı, *age*, s. 51.

¹⁰⁶⁰ Goltz, *age*, s. 165-167.

¹⁰⁶¹ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 793.

Musul'da, Nokta komutanlıkları Cizre, Musul, Kiyare ve Hamamali'de; menzil ambarları Şirkat, Harnine, Tikrit, Hamamali, Kiyare, Musul ve Cizre'deydi. Biri Hilâl-i Ahmer'e ait olmak üzere Cizre ve Musul'da iki hastane bulunuyordu.

Tablo 27: 29 Nisan 1916 Tarihinde 6. Ordu Menzil Müfettişliğine Bağlı Bölge Müfettişlikleri¹⁰⁶²

Bölge Müfettişliği	Karargâhı	Nokta Komutanlıkları	Menzil Ambarları	Hastaneler
Fırat Bölge Müfettişliği	Cerablus	Birecik, Cerablus, Meskene, Ane, Zor	Nokta Komutanlıklarının buldukları yerlerde	
Resulayn-Musul Bölge Müfettişliği	Nusaybin	Resulayn, Telerme, Nusaybin, Demirkapı, Onyat	Resulayn, Telerme, Amide, Nusaybin, Düger, Kerkebil, Demirkapı, Onyat, Hokna, Zenazil, Hamam	Resulayn, Nusaybin
Dicle Bölge Müfettişliği	Musul	Cizre, Musul, Kiyare, Hamamali	Şirkat, Harnine, Tikrit, Hamamali, Kiyare, Musul ve Cizre	Cizre, Musul

Kûtulamâre'nin teslim alınmasından sonra 13. Kolordu, İran harekâtı için görevlendirilmişti. Bu harekât için menzil yeni hatları oluşturulmamıştı. 13. Kolordu komutanı Ali İhsan Bey, 6. Ordu Komutanlığına, ilk etapta Kasrışirin'e kadar gidilebileceğini, Kirmanşah'a doğru hareket edebilmek için menzil hatlarının düzene sokulmasını ve en azından burada erzak yığıp 15 günlük bir miktarı yanlarına aldıktan sonra yürüyüşe devam edilmesi gerektiğini belirtmişti. Ancak menzil ile ilgili tüm eksiklere rağmen 13. Kolorduya, zaman kaybetmeden Kirmanşah'a hareket etmesi emredilmişti.¹⁰⁶³ Sefer esnasında İran harekâtı için İran Menzil Müfettişliği Kuruldu. İran Menzil Müfettişliği Kirmanşah-Hemedan, Kirmanşah-Hanikin, Hanikin-Bağdat, Kirmanşah-Sine hat komutanlıklarından teşkil edildi.¹⁰⁶⁴ Ancak genel olarak İran Menzil hattı yürüyüşe uygun hale getirilmemişti. İran harekâtının daha ilk hedef noktası olan Kirmanşah'a kadar yürümek zoruna kalan askerler zor bir araziden

¹⁰⁶² *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 629-630.

¹⁰⁶³ Sarısaman, *agt*, s. 180.

¹⁰⁶⁴ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 630-631.

geçtiklerinden ayakkabıları parçalanmıştı. Ayak vurgunundan ve hastalıktan dolayı 1.200 kayıp verilmişti.¹⁰⁶⁵

5.2 Menzil Hatlarının Yeniden Düzenlenmesi

Irak Ordusunun menzil teşkilatı savaşın ilk iki yılında ihtiyacı tam olarak karşılayamamış buna rağmen gelişen bir seyir izlemiştir. Bağdat'ın 11 Mart 1917'de İngilizlerin işgaline uğraması, savaşın başından itibaren zaten tam olarak düzene konulamamış olan menzil teşkilatında büyük bir değişikliğe sebep olmuştu. Bağdat-Kütülamâre, Bağdat-Kirmanşah arasında görev yapmak üzere planlanan menzil hatları, Bağdat elden çıkınca yeni duruma göre Musul-Samarra, Musul-Kerkük-Salahiye olarak düzenlenmişti. Bu yeni teşkilata hem birliklerin hem de menzil çalışanlarının uyum sağlaması çok zaman almıştı.¹⁰⁶⁶

18. Kolordu Musul'dan gönderilen ve Samarra civarından tedarik edilen erzakla yetinmek zorunda kalmıştı. Kuraklığın hüküm sürdüğü 1917 yılında Bağdat'tan sonra Samarra'nın da elden çıkmasıyla menzil hatlarının sorunları çözülmez bir hal almıştı.¹⁰⁶⁷ Çünkü Bağdat-Samarra demiryolu sayesinde Bağdat'taki tüm malzeme ve iâşe maddeleri Samarra'da toplanabilmişti. Ancak Samarra'yı da boşaltmak gerektiğinde bu malzemeleri daha kuzeye doğru deve, katır, at, merkep sırtında taşımak zorunda kalınmıştı.¹⁰⁶⁸

Mayıs 1917 itibariyle menzil hatları Musul-Derbesiye, Musul-Cizre, Musul-Tikrit, Musul-Erbil ve Fırat Nehri şeklinde yeniden düzenlendi. İhtiyaç üzerine Musul-Derbesiye hattında Demirkapı-Onyat arasına ve Düger-Cizre arasına birer ambarlı konak inşa edildi.¹⁰⁶⁹ Mayıs ayında bu hatlar dahilinde çalışmakta olan 508b, 511, 508a, 501 ve 10 numaralı otomobil kolları ile içinde iâşe maddelerinin de olduğu 281 ton harp malzemesi sevk edildi. Günlük ortalama sekiz ton nakliyat yapılmıştı. Nokta ve konak mahallerine ve ayrıca Musul'a nakledilmek üzere Sincar'daki zahire ambarından nakliyat yapmak için ücretle ve ahaliden yaklaşık 2.000 merkep ve 1.500 deve tedarik edilmiş. Bunlardan başka 6. Orduya tahsis edilen sekiz merkep kolundan

¹⁰⁶⁵ Sarısamam, *agt*, s. 230.

¹⁰⁶⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1.

¹⁰⁶⁷ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1; ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-8.

¹⁰⁶⁸ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 207.

¹⁰⁶⁹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-4.

sonra kullanılamıyordu. Günlük sevk edilen kelek adedi on olması gerekirken ikiye kadar düşmüştü.¹⁰⁷²

Musul-Cizre Hattında ise bir ambarlı konak tesis edilmişti.¹⁰⁷³ 1918 yılının ocak ayında 2. Ordu bölgesinden 6. Orduya bir milyon kiloluk erzak tahsis edilmiş böylelikle bu hattın önemi artmıştı. Bu bir milyon kiloluk erzak kısım kısım keleklerle ve diğer vasıtalarla nakledilmişti.¹⁰⁷⁴

Fırat hattında şahturlar esas nakil araçlarıydı. Yine mayıs ayında Cerablus'tan 25 çift şahturla yüz ton zahire gönderilmişti. Ayrıca bu hat üzerinde şahturlardan başka merkep ve develerle de sevkiyat yapılmaktaydı.¹⁰⁷⁵

Yukarıda görüldüğü üzere menzil hatlarının bulunduğu konum itibarıyla 18. Kolorduya kelek ve şahturlarla sevkiyat yapılabilmekteydi. Nehir ulaşımından mahrum bir mıntıkada konuşlanmış olan 13. Kolordunun ise iaşe maddeleri Hanikin, Şehriban, Kızılribat, Bakuba, Salahiye, Erbil, Kerkük, Süleymaniye, Köysancak ve Kerkük'ten sağlanmaktaydı.¹⁰⁷⁶ Bunun için Kerkük-Tuzhurmatu ve Salahiye arasında bir menzil hattı oluşturulmuştu. Salahiye'de erzak toplanması için bölgede sakin el-Abid aşiretinden beş yüze yakın deve tedarik edilmiş, bu develer erzak ambarlarının bulunduğu Altınköprü'den Tuzhurmatu'ya erzak nakline görevlendirilmişti.¹⁰⁷⁷ Mayıs ayında Kerkük-Altınköprü-Telaşir civarında hazırlanan erzak tamamen 13. Kolorduya gönderildiği gibi kolordunun bulunduğu Kerkük, Salahiye, Tuzhurmatu, Karatepe mahallinden de erzak, yem, et, yağ ve odun tedarik edilmişti.¹⁰⁷⁸

Menzil hatları ihtiyacı karşılayacak şekilde tesis edilememiş ve yeterli sayıda nakil aracı da temin edilememişti. Geriden ihtiyacı karşılayacak kadar erzak ulaştırılmayan 13. Kolordu için düşünülen çözüm ise Diyale Nehri'nin doğusundan yani İran'dan erzak getirtilmesiydi. Daha önce belirtildiği gibi Alman müteahhit ve mübayaa

---

¹⁰⁷² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4a.

¹⁰⁷³ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-4.

¹⁰⁷⁴ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 7; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 3-16; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-16; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-17.

¹⁰⁷⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

¹⁰⁷⁶ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1.

¹⁰⁷⁷ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-61.

¹⁰⁷⁸ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

komisyonlarınca İran'dan erzak getirilmesi için harekete geçildi.¹⁰⁷⁹ Ancak kolordu için sınır ötesinden getirilen erzak, nakit sorunu ve nakil aracı yetersizliğinden dolayı kolorduya yetecek miktara ulaşmamıştı.¹⁰⁸⁰ Bunun yanında İran'dan ihtiyacı karşılayabilme ihtimali geriden gönderilen erzakın azalmasına ve zamanla kesilmesine sebep olmuştu.¹⁰⁸¹

Nakil aracı sıkıntısından dolayı ağustos ayı itibariyle 13. kolordu için geriden gelen erzak azalmaya başlamıştı. Dolayısıyla 13. Kolordu hayvanlarına yarım istihkak ve Diyale'nin doğusundaki birliklerin hayvanlarına ise birkaç güne birer kg yem verilebilmiş ve aç kalan hayvanlardan telef olanlar olmuştu. Yem kıtlığıyla beraber hayvan sayısı azalmış, mekkâreler günlük 50 km'lik bir mesafeyi kat etmek zorunda kalmıştı.¹⁰⁸²

İngiliz birliklerinin kuzey istikametindeki ilerleyişi kesintiye uğratılmış ise de durdurulamamış, bu da menzil teşkilatını ve menzil hatlarını sürekli olarak yeniden düzenlemeyi gerektirmiştir. Özellikle Bağdat'ın kaybindan sonra menzil hatları değişince konaklar ve menzil noktaları da yer değiştirmek zorunda kaldığından savaşın sonuna kadar da sistemin olgunlaştırılarak kalıcı bir düzene kavuşturulması mümkün olmamıştır. Menzil düzenin bozulduğu bu tarihlerde birlikler düzenli bir şekilde iâşe edilememiş eline geçen miktar ne ise onunla yetinmek zorunda kalmıştır. Bu durum belgelerde *yevm-i cedîd rızk-ı cedîd* şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁸³

5.3 Harekât Alanındaki İaşe Hizmetleri

Harekât alanında birliklerin iâşe kademeleri de birinci hat yakınına nakledilmeyi gerektiriyordu. Mevcut siperlerden ve setlerden istifade etmeli veya özel yerler kazılıp gizlenerek yemek pişirilmesi için uygun ortamın sağlanması gerekmekteydi. Eğer bu hat şiddetli ateş altında ise iâşe kademelerinin daha geride ve hatta hazırlık mevziinde terk edilmesi zaruriydi.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4; Serezli Mehmed Ragıb, *age*, s. 152.

¹⁰⁸⁰ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 207.

¹⁰⁸¹ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 1-20.

¹⁰⁸² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-4a.

¹⁰⁸³ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-16.

¹⁰⁸⁴ İsmail Hakkı, *agm*, s. 95.

Ancak yukarıdaki koşullar savaş ortamında büyük oranda sağlanamamıştı. Savaşın başında ateş hattındaki askere sıcak yemek yedirmek pek mümkün değildi. Hatta taze ekmeği bile nadir bulan birlikler uzun süre peksimetle yetinmek zorunda kalmışlardı. Kısmen de olsun bu sorunun çözümü için Bağdat'ta teşkil edilmiş olan ekmekçi takımı 29 Kasım 1914'te Amâre Menzil Komutanlığı emrine gönderildi. Bazen de askerî fırınların yetmediği yerlerde mümkünse şehir ve kasaba fırınlarında pişirilen ekmekler birliklere yollanıyordu. Yenmeyecek derecede bozuk olan ekmeğin ve peksimetlerin birliklerde şikâyet sebebi olmaktaydı.¹⁰⁸⁵ Bu koşullarda seyyar fırınların olduğu yerlerde sıcak ekmeğin çıktığını gören askerler dayanamayıp sıcak ekmeğe saldırıyordu. Onları zapt etmek oldukça güçtü.¹⁰⁸⁶

Harekât hattındaki her tümenin bir ekmekçi takımı ve mümkünse bir de seyyar fırını bulunuyordu.¹⁰⁸⁷ Fırınların olmadığı ordugahlarda askere un veriliyordu. Asker elindeki unu kendi imkanlarıyla bazlama vs. yaparak tüketmek zorunda kalıyordu.¹⁰⁸⁸ Kûtülamâre ve daha güneyindeki bölgelerde menzil tesislerinin Osmanlı kuvvetlerinin elinden çıkmasına kadar da yemeğin hazırlayacak sistemli bir yapı oluşturulamamıştı. Muharebeler esnasında bölgeye sevk edilen birlikler gereği gibi iâşe edilip dinlendirilemediği gibi tahkimatla uğraşmak da uzun zaman alıyordu bu da iâşe edilmelerini güçleştirmekteydi. Dolayısıyla efrat tam olarak gıda alamamaktaydı.¹⁰⁸⁹

Erzak kolları, birlikleri tamamen iâşe edecek yeterlilikte değildi. Kûtülamâre kuşatma altındayken daha ileriye gitme fırsatı olan birlikler kuşatmayı tehlikeye atmamak için menzil noktasını ileriye taşıyamamıştı. Aslında nakil vasıtası yetersiz olunca Kût önündeki birlikler aç kalmamak için ileriye gidememişlerdi.¹⁰⁹⁰ Aynı şekilde 29 Nisan 1916'da Kût kuşatması sonuçlandıktan sonra İran'da da ilerleme fırsatı olan 13. Kolordu ve bağlı birlikleri iâşe teşkilatı tamamlanamadığından 3-4 Haziran 1916'da geri çekilen Rusları takip ve imha etmek imkanından yoksun kalmıştı. Takip edilemeyen Ruslar rahatça çekilirken tarlaları da yakmış ve Osmanlı güçlerinin daha

¹⁰⁸⁵ Serezli Mehmed Ragıb, *age*, s. 47; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 788-802.

¹⁰⁸⁶ Çetinkaya, *age*, s. 115.

¹⁰⁸⁷ Sabis, *age*, III, s. 90.

¹⁰⁸⁸ Ege, *age*, s. 283; Seyhan, *age*, s. 38.

¹⁰⁸⁹ Taşköprülü Mehmed Efendi, *age*, s. 36-40.

¹⁰⁹⁰ Goltz, *age*, s. 139; Sabis, *age*, III, s. 151.

içlere ilerlemesini en azından yeni erzak depoları yapılıncaya kadar geciktirmişti.¹⁰⁹¹ İlerleyen günlerde yürüyüşe devam eden birlikler için iâşe konusu karanlıktı. İran seferini finanse etmeyi taahhüt eden Almanlar vaat ettikleri parayı ya geciktiriyor ya da vermiyorlardı. Neredeyse iâşenin tamamının satın alınarak temin edildiği için de bu bölgedeki tüccar ve müteahhitler parasız erzak vermiyorlardı. 27 Haziran 1916'da Müstakil Süvari Livası Komutanı Sami Sabit Bey, benzer durumu yaşamış ve emrindeki askerlere hiçbir şey düşünmeksizin ve bu konuda mesuliyet kabul etmeksizin yürüme emri vermişti.¹⁰⁹²

Yemek hazırlamak için gerekli teçhizatın bulunduğu yerlerde yemek, düşman ateşinin yetişmediği ateş hattının hemen gerisinde pişiriliyordu. Pişirilen yemek tenekelere konulduktan sonra hayvanlara yüklenerek iâşe zabitleri eşliğinde yemek tevzi mahalline aktarılmaktaydı. Buradan da her mangadan birer asker gidip kendi mangasının yemeğini almaktaydı.¹⁰⁹³

Hareket hattındaki birliklere erzak taşımak için nehirlerden ve hayvanlardan faydalanılmaktaydı. Ancak yeterli miktarda hayvan bulunmuyordu. Açığı kapatabilmek için çevre aşiretlerinin reislerine maaş bağlandığı gibi erzakı yerine tamamen teslim edenlere de taşıma ücreti yanında bir de para ödülü veriliyordu.¹⁰⁹⁴ Fırın yokluğu sebebiyle Bağdat'tan güneye doğru vapurlarla ekmek taşınıyordu. Vapurların gelmediği zamanlarda efrat ekmeksiz yemek tüketmek zorunda kalmaktaydı.¹⁰⁹⁵ Askerin temizlikten, düzenli ve sıcak yemekten mahrum kalması, kimi zaman istihkakının eksik verilmesi, içilecek suyu bile olmadan kilometrelerce yol yürümesi onları yorduğu gibi moral ve motivasyonunu da bozmaktaydı.¹⁰⁹⁶

1917 yılının sonlarına doğru iâşe vaziyeti iyice bozulmuştu. İran sınırındaki 13. Kolordu askerlerinden günlük 250 grama düşen istihkakla doymayanlar karınca yuvalarını kazarak tane bulmaya ve buldukları kemikleri ezerek yemeye çalışmakta,

---

¹⁰⁹¹ Sabis, *age*, III, s. 222-229.

¹⁰⁹² Sabis, *age*, III, s. 258-283.

¹⁰⁹³ Mehmed Nuri Efendi, *age*, s.86.

¹⁰⁹⁴ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 790.

¹⁰⁹⁵ Abidin Ege benzer durumu hatıratında şöyle anlatmıştı: *efrada bol bol etli ebeğümece yediriyoruz. Birkaç gündür ekmek hususunda biraz sıkıntı çekildi. Efrada buğday verildi. Çünkü Bağdad'dan vapur gelmedi çok hurma yiyorum.* Bkz. Ege, *age*, s. 288.

¹⁰⁹⁶ Yarbay Mehmed Reşid Bey, *age*, s. 124.

başbozuklar ise açlıktan ölen her nevi hayvanların leşlerini paylaşmaktaydı.¹⁰⁹⁷ 13. Kolorduya bağlı 52. Tümen Komutanı Hayri Bey iâşe noksanlığının efrat ve zabitlerin maneviyatı üzerinde büyük etki ettiğini, kendi idarelerine yetmeyen maaşlarının arttırılması gerektiğini rapor etmişti. Maaşlar arttırılmazsa büyük fenalıkların ortaya çıkmasından çekiniliyordu. Bunun üzerine 52. Tümen lağvedilmiş bağlı birlikleri 14. ve 51. Tümenlere taksim edilmişti.¹⁰⁹⁸

1918 yılının şubat ayında 18. Kolordu hayvanlarının çoğu açlıktan telef olmuş kalanlar da hastalanmış ve hizmet göremeyecek kadar zayıf düşmüştü. Efradın da mevcut erzakla karnı doymayınca hayvanların arpaları un yapılarak efrada verilmişti. Kalan arpa da topçu ve makineli tüfek hayvanları ile bineklere verilmiş, mekkâreler otlattırılarak idare edilmeye çalışılmıştı. Güçten düşen mekkârelerin mevzideki efrada erzak ve su taşınması fazlasıyla zorlaşmıştı.¹⁰⁹⁹

Elde edilen tahılı öğütmek için mevcut değirmenler motorlu ve su ya da hayvan marifetiyle çevrilen daha ilkel olanlardan ibaretti. Bunların da bazıları ahalinin bazıları da devletin elindeydi ve eldeki buğdayı una dönüştürmek için yeterli sayı ve kapasitede değirmen yoktu. Nasırıye’de iki değirmen bulunuyordu ve bunların kapasitesi günde 3.000 kg’dı. Kapasiteyi arttırmak için işçi sayısını arttırmak gerekmekteydi. Ayrıca Sukuşşuyuh’ta da bir değirmen vardı. Hazırlanan bir raporla değirmenlerin kapasitelerinin arttırılması ve Sukuşşuyuh’taki değirmene de el koyulması istenmişti.¹¹⁰⁰ İran sınırında da değirmenler orada konuşlanmış 6. Tümen ve diğer birliklerin ihtiyacına yetmiyordu. Günlük öğütülmesi gereken buğdayın ancak yarısının öğütüldüğü değirmenlerin ıslahına girişilmişti.¹¹⁰¹ Bağdat’taki askerî un fabrikasında günlük 18.000 okka, ahaliye ait makinelerde ise 15.000 okka un öğütülebiliyordu. Askeri fırınlar günlük 12.000 kıyye ekmek ve 4.000 kıyye peksimet; ahali fırınlarında 6.000 okka ekmek yapılabilirdi.¹¹⁰² Şirket’te günlük 3.000-3.150 kg un yapma kapasiteli motorlu bir, Şirket ile Musul arasında 150 kg kapasiteli bir değirmenden başka değirmen yoktu. Musul’da resmî kurumların elinde 20.000 kg

¹⁰⁹⁷ Özgen, *age*, s. 105.

¹⁰⁹⁸ Mehmed Nuri Efendi, *age*, s. 305-306.

¹⁰⁹⁹ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayımları, Ankara 1984, s. 109.

¹¹⁰⁰ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 789.

¹¹⁰¹ Sabis, *age*, III, s. 216.

¹¹⁰² ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-15.

kapasiteli motorlu, ahalinin elinde ise 18.000 kg kapasiteli su değirmenleri vardı. Bu değirmenler Musul'un ihtiyacına yetiyordu.¹¹⁰³ Değirmenlerin kapasitesi yetersiz olduğundan efrat ve birlikler ellerindeki tahılları el değirmenleri veya diğer ilkel yöntemlerle öğüterek un elde etmeye çalışmıştı.¹¹⁰⁴

Bundan başka Karatepe'de 3 adet 1.000'er kg kapasiteli olmak üzere,¹¹⁰⁵ Demirkapı, Nusaybin, Telhalef'te de değirmenler vardı. Değirmenlerin günlük toplam kapasitesi 43.350 kg'dı.¹¹⁰⁶ Ancak İngilizlerin Musul'a doğru ilerlemesiyle hayati önemi olan bu değirmenlerin sökülerek kuzeye daha güvenli bir bölgeye taşınması gerekmektedir. Bunun için ilk olarak kelekler akla gelse de akıntının tersine hareket ettirilmeleri mümkün olmadığından bu fikirden vaz geçilmişti. Bu iş için en uygun araç otomobiller ve kamyonlardı. Sökülerek araçlara yüklenmesi planlanan değirmen motor ve teçhizatının birkısmı motorlu araçlarla taşınmış, birkısmı vesait yetersizliği yüzünden itelemek suretiyle hareket ettirilerek kurtarılmaya çalışılmıştı.¹¹⁰⁷

5.4 Hareket Halindeki Birliklerin İaşesi

Sefer sırasında asker ve hayvanlar, Seferiye Nizamnamesi'ne göre ya ambarlardan ya nakliye katarlarında bulunan erzaktan ya da tekâlif-i harbiye usulüyle elde ettiği erzak ile iaşe edilmeliydi. Sefere giden birlikler yanlarına yedek tayinat almakla mükellefti. Yedek erzakın miktarı da nizamnamede şu şekilde belirtilmişti: piyade, topçu, nakliye efradına 3, süvari efradına 1 günlük yedek erzak verilirken binek hayvanına 1, sahra topçu bineklerine 2'ye kadar verilebilir. Koşum hayvanına gelince piyade bataryalarında her hayvana 2, süvari bataryalarıyla topçu cephaneye kolları hayvanlarına 2,5, diğer koşum takımlarındakilere 3 günlük olmak üzere mekkareler de hesaba katılmak üzere yem verilmeliydi.¹¹⁰⁸

Diğer cephelerden Irak Cephesi'ne sevk edilen birliklerin iaşe edilmesi oldukça sancılı oluyordu. Kazım Karabekir 9 Ocak 1915 tarihindeki gözlemine göre iaşe merkezi olarak bildirilen yerler birer ambardan ibaretti. Buralara uğrayarak iaşe edilmesi

¹¹⁰³ ATASE, Kls. 3641, Dos. 176A, F. 1-77.

¹¹⁰⁴ Seyhan, *age*, s. 38.

¹¹⁰⁵ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-29a.

¹¹⁰⁶ ATASE, Kls. 3641, Dos. 176A, F. 1-81.

¹¹⁰⁷ ATASE, Kls. 3641, Dos. 176A, F. 1-77.

¹¹⁰⁸ *Hıdemat-ı Seferiye Nizamname-i Hümayunu*, s. 158-159.

gereken birlikler kendi yemeklerini kendileri pişirmek zorunda kalmaktaydılar. Sevk edilen efrat ise yürüyüş esnasında sıcak yemekten mahrumdu.¹¹⁰⁹

Halep'ten Nusaybin güzergâhını takip ederek Musul'a sevk edilen birliklerin iaşesinin hazırlanması için 27 Aralık 1914'te Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Musul Vilayetine ordu birlikte hareket edilmesi gereği bildirilmişti.¹¹¹⁰ Daha sonra 1915 Kasım'ında Musul'a doğru hareket eden yaklaşık 10.000 kişilik kuvvetin ihtiyacı olan erzak Musul Vilayeti tarafından büyük ölçüde hazırlanmıştı. Ancak keleklerle gelmekte olan 51. ve 52. Tümenler için Cizre'de erzak hazırlanamamış, daha güneyde ancak 5 günlük erzak tedarik edilebilmişti.¹¹¹¹

Günlük 25-30 kilometre yol yürüyen bu birliklerin geçtikleri güzergahlarda iaşe edilmesi zorunluydu.¹¹¹² Çünkü yanına sınırlı miktarda erzak alabilen birlikler uzun yürüyüşlerde bu miktardan fazlasını tedarik etmek zorundaydı. Emrindeki 2 taburla Haydar Paşa Garı'ndan yola çıkan Binbaşı Ali Bey (Çetinkaya), yolculuğun trenle olan bölümünde efradı istasyonlarda iaşe ettirmişti. İstasyonlarda iaşe hazırlıklarının yapılması için güzergahtaki sonraki noktalara da hazırlık yapmaları için haber gönderilmekteydi. Bazı noktalarda ekmek, peksimet bulunabilse de bazılarında sadece un temin edilebilmekteydi. Böyle bir noktada sipariş edilen yerden ekmekleri parasını vermeden tehditle alan bir idare memuru, Ali Bey tarafından üç gün riyazeten hapsedilmişti.¹¹¹³

Başka bir cephede savaştıktan sonra sevk edilen bu askerler zaten savaş yorgunuydu üstüne bir de uzun yürüyüşler eklenince yorgunlukları ikiye katlanmaktaydı. Böyle askerlerin düşman karşısına bitkin çıkarılmamaları için komutanları özen göstermekteydiler. Eldeki imkanları azami şekilde kullanarak iyi iaşe edip uykularını almalarına eldeki imkanlar ölçüsünde çaba sarf edilmekteydi.¹¹¹⁴

Sevk edilen bazı tabur ve bağımsız birliklere iaşeleri için yüzlerce koyun verilmişti. Birliklere tahsis edilmiş olan çobanlar tarafından idare edilen bu sürüler için ayrıca

---

¹¹⁰⁹ Karabekir, *age*, s. 428.

¹¹¹⁰ BOA, DH. ŞFR., Dos. No: 48, Göm. No: 176.

¹¹¹¹ BOA, DH.İ.UM., Dos. No: 82-2, Göm. No: 1-32.

¹¹¹² Yarbay Mehmed Reşid Bey, *age*, s. 14.

¹¹¹³ Çetinkaya, *age*, s. 24-36.

¹¹¹⁴ Apak, *age*, s. 129.

nakil vasıtası kullanmaya gerek kalmıyordu. Yürüyüş esnasında otlayan sürüler kendi kendilerine beslenmekteydi. İaşe efradı sabahları birliklerin hareketinden 3 saat önce hareket ettirilen sürülerle bir günlük erzak, kazan ve aşçıları yüklenen öküz arabaları ile birliklerden önce ordugahlara varıp yemeği hazırlıyordu. Bu sayede ordugaha varan birlikler gelir gelmez yemeklerini yiyip uyuyabilmekteydiler.¹¹¹⁵

Hareket halindeki birliklerin kalabalık mevcutları da ihtiyaçları olan iaşe malzemesini bulmaları açısından başka bir problemdi. Birlikler kimi zaman karınlarını doyuramıyor ya da iaşe edildikleri bölgenin yiyecek sıkıntısına düşmesine sebep oluyorlardı. 1916 yılının kasım ayında Cerablus'tan nehir yoluyla 6. Orduya katılmak için hareket eden birlikler büyük iaşe sıkıntısı çekmişlerdi. Miktar fazla olunca güzergahtaki diğer orduların iaşe bölgelerinden ikmal yapmak zorunda kalmışlardı. Hareket halindeki birliklere iaşe malzemesi bulmak için uzun yazışmalar gerekmişti. Bu tarihlerde Irak Cephesi'ne sevk edilen birlikler Resulayn kazası erzakına mukabil Birecik kazasının erzakıyla iaşe edilmişti.¹¹¹⁶ Daha sonra Resulayn kazasının hasılatının Birecik hasılatını karşılamayacağı hesap edilmiş, bu durumda 2. Ordunun müşkül durumda kalacağı Başkomutanlık Vekaletine bildirilmişti.¹¹¹⁷ Benzer durum 6. Ordunun İran kolunda da yaşanmıştı. Kirmanşah ile Hemedan arasında bulunan Esedabad'da Cephane Tabur Komutanlığı konuşlanmıştı. 13. Kolordu Komutanlığı 26 Eylül 1916 tarihli telgrafla bu güzergahtan gelip geçen birlik ve efradın tabur tarafından iaşe edilmesini emretmişti.¹¹¹⁸

Menzil hatları tam olarak tesis edilmediklerinden hareket halindeki birliklerin yeme içmeleri bu hatlarda istenilen düzeyde değildi. Dolayısıyla nizamname şartları da sağlanamamıştı. 22 Nisan 1916 tarihinde Resulayn-Musul Menzil hattı üzerinde menzil memurları tarafından hiçbir noktada askere sıcak yemek pişirilmemiş veya pişirilememişti. Yalnız birliklere lazım olan erzak, un ve odun vs. verilmek suretiyle birlikler kendi ekmeklerini ve yemeklerini kendileri hazırlamaktaydılar.¹¹¹⁹ Menzil hatları üzerinde konak ve menzil noktalarında özellikle subaylar için lokantalara

---

¹¹¹⁵ Apak, *age*, s. 130.

¹¹¹⁶ ATASE, Kls. 1317, Dos. 758, F. 5-7; ATASE, Kls. 1317, Dos. 758, F. 5-2.

¹¹¹⁷ ATASE, Kls. 1317, Dos. 758, F. 5-7a.

¹¹¹⁸ ATASE, Kls. 4317, Dos. 178, F. 1-1.

¹¹¹⁹ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 796.

ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunlardan ikisi 1917 yılının mayıs ayında Derbesiye ve Demirkapı'da teşkil edilmişti¹¹²⁰

Bölgede fazla fırın yoktu. Büyük şehirler haricinde ahali sacda pişirilmiş yufka ve pide yerlerdi. Buralardan geçecek birliklerin teçhizatı da noksan olduğundan peksimet ya da yufka ve pideyle yetinmek zorunda kalınıyordu. Ya da teçhizatı varsa fırınlar kurarak ekmeği pişirebilmekteydi. Yine mıntıkada arpa az bulunduğundan hayvanlara birçok defa buğday yedirilmek zorunda kalınıyordu.¹¹²¹

Hareket halindeki birliklerin iâşe edilmesi açısından nehir yolunu takip ederek cepheye gelen birliklerin karınlarının doyurulması kendine has bir iâşe yöntemini doğurmuştu. Fırat Nehri üzerinden şahturlarla hareket eden birlikler için her bölüğe iâşe düzeni için birisi reis tayin edilmek suretiyle birer manga görevlendirilmişti. Zaman kaybı olmaması için her durak yerinde çarşıya pazara gidilemeyeceğinden, belirli noktalarda erzak ve ekmeği şahturlara yüklenmekteydi. Verilen emre göre her gün askere koyunlar kesilerek etli yemek yedirilecek ayrıca çay ve şeker de verilecekti.¹¹²² Konak mahallerinde ekmeği satın alınarak şahturlara yükleniyordu. Ekmeğin bulunamadığı mahallerde ise efrat sacda ekmeği pişiriyordu.¹¹²³

Şahturlarla gece hareket edilmediğinden efrat konak mahallerinde gecelemekteydi. Akşam dokuzaya kadar yemeğin yenilmiş olması sağlanmakta ve sabaha kadar askere uyku fırsatı verilmekteydi. Sabah hareket eden birlikler kahvaltayı ilk durakta yapmaktaydı. Bazen de asker uyurken iâşe efradı yemeği hazırlıyor, birlikler sabah kalkar kalkmaz yemek yenildikten sonra yola çıkılıyordu. Yemek yenildikten sonra geride kalıp mesafeyi açan şahturlardaki efrat için de konak mahallinde hazır edilmiş yemekler bırakılıyordu. Buralara gelen birlikler yemek hazırlamakla uğraşmayıp hazır yemeği yedikten sonra yola çıkıyor, böylece zaman kazanılıyordu.¹¹²⁴

Gündüz yemekleri, nehrin akıntı şiddetinin fazla olduğu kısımlarda duraklar yapılarak hazırlanıyor ve yeniliyordu. Ancak akıntı şiddetinin az olduğu sakin kısımlarda ise

---

¹¹²⁰ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3a.

¹¹²¹ Mehmed Nihad, *agm*, s. 660.

¹¹²² Çetinkaya, *age*, s. 36-41.

¹¹²³ Çetinkaya, *age*, s. 76.

¹¹²⁴ Çetinkaya, *age*, s. 46-59.

şahıtlar seyrederken yemek yenilebiliyordu.¹¹²⁵ İaşe efradı, konak mahallerinde kazanları kurarak yemek pişiriyordu. Ancak kum fırtınalarına rastlayan bazı dinlenme zamanlarında ortaya çıkan fırtınalar, hazırlanan yemekleri yemeye müsaade etmiyordu.¹¹²⁶

5.5 Memur, Polis ve Jandarmaların İaşesi

Savaş başladığında hükümet artan savaş giderleri sebebiyle memur maaşlarının yüzde ellisini kesintiye tabi tutmak gibi bir tasarruf yolu seçmişti. Ancak birkaç ay sonra memurların enflasyon yüzünden geçim sıkıntısına düştüğü görülünce bu uygulamadan vazgeçilmiş ve aylıklarının tam ödenmesine devam edilmişti. Buna rağmen durmadan yükselen fiyatlar yüzünden gelirleri memurların ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyince maaş zamlarında zam ve iyileştirmeler yapılmıştı. 1914 yılı temmuz ayında 600 kuruş maaş alan bir ilkokul öğretmeni maaşının 235 kuruşunu temel ihtiyaçlarına harcıyor diğer masrafları ve tasarruf için elinde 365 kuruş kalıyordu. 1916 yılının Eylül ayı itibariyle genel olarak memur maaşları 500 kuruşun altından başlayarak 7.500 kuruş ve üzerine kadar bir dağılım gösteriyordu.¹¹²⁷ 500 kuruş maaş alan bir mülazımın geride kalan ailesine para göndermesi gerekirken bu meblağ bir kişinin karnını bile adamakıllı doyuramaya yetmiyordu.¹¹²⁸ 1918 yılına gelindiğinde ise öğretmen maaşı 840 kuruş olmasına rağmen zorunlu ihtiyaçları için gereken tutar 4.594 kuruştur.¹¹²⁹

Memur maaşları kâğıt para üzerinden ödeniyordu. Sürekli değer kaybına uğrayan kâğıt para maaşlara yapılan iyileştirmeleri etkisiz kılıyor artan fiyatlar karşısında memur maaşı gitgide eriyordu. Temel tüketim maddeleri yüzde iki bin zamlandığı halde memur ve emeklilerin maaşları sadece yüzde 30-50 arasında arttırılmıştı. 1917 yılının temmuz ayında ekmeğın kıyyesi 40 kuruşa satılmaktaydı. Bu sıralarda jandarma aylığı ise 30 kuruştur.¹¹³⁰ Irak'ta bulunan jandarma üyelerinin neredeyse tamamı yerliydi. Maaşı geçimine yetmeyen jandarma efradı ve zabıtlarının halka zulmettiği, rüşvetsiz iş yapmadığı, bunların rüşvet ve saldırganlıklarına artık gücü yetmeyen halkın

¹¹²⁵ Çetinkaya, *age*, s. 59.

¹¹²⁶ S. Özgen, *age*, s. 67.

¹¹²⁷ Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 397; Toprak, *age*, s. 203.

¹¹²⁸ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 217.

¹¹²⁹ Toprak, *age*, s. 206.

¹¹³⁰ BOA, DH.İ.UM, Nr. E-40/1, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 380.

köylerini terk ederek öteye beriye dağıldıklarını, Köysancak Kaymakamı Dahiliye Nezaretine bildirilmişti.¹¹³¹

Jandarma Genel Komutanlığı Irak'taki jandarmaların usulsüzlükleri ile ilgili şikayetler artınca, bunun jandarma efradının iâşe ihtiyaçlarının karşılanamamasından kaynaklandığını belirtmişti. Karargâh-ı Umûmi, jandarma efradının da iâşesinin Harbiye Nezareti tarafından karşılanmasını talep etmiş, bu talep orduda da bulunan iâşe müşkülâtı dolayısıyla reddedilmişti. Jandarmaların gitgide büyüyen iâşe sorunu halledilemeyince çözüm olarak bazı jandarma birliklerinin lağvedilmesi bile düşünülmüştü.¹¹³² Ülke genelinde tüm memurlarla ilgili iâşe sorunları büyüdükçe çözüm için Harbiye Nezareti bünyesinde İâşe Umum Müdürlüğü kurularak tüm iâşe işleri tek elden idare edilmeye başlanmıştı.¹¹³³ Dahiliye Nezareti, 1 Eylül 1917'de İâşe-i Umum Müdürlüğüne, jandarmaların iâşe ihtiyaçlarının satın alınarak karınlarının doyurulmasını, sıkıntıya mahal verilmemesi gerektiğini bildirmişti.¹¹³⁴

İâşe sorunlarından kaynaklı sıkıntıları tetikleyen ve çözümüne engel olan başka etkenler de vardı. Jandarma efradı gibi defterdar, muhasebeciler ve diğer memurlar yerliydi. Memurların neredeyse hiç tahsili yoktu. Köysancak Kaymakamı, çözüm için yerli jandarmaların kovulup yerine asker görevlendirilmesini, hatta mümkünse bunların Anadolu efradından seçilmesini, en azından yeni görevlendirilecek olanların yerlilerden seçilmemesini talep etmişti. Ona göre teşkilat yeniden düzenlense de yerli efratla yürümesi mümkün değildi.¹¹³⁵

Öte taraftan memurlar maaşlarını düzenli alamadığı gibi evrak-ı nakdiyenin tedavülü sorunu aşılammıştı. Bu sorun taşrada kendini İstanbul ve çevresine oranla çok daha fazla hissettirmekteydi.¹¹³⁶ Geçim sıkıntısı şiddetlenen memurlar evdeki mutfak eşyalarına varıncaya kadar bütün eşyalarını satarak karınlarını doyurmaya çalışmış ve

¹¹³¹ BOA, DH.İ.U.M, Nr. E-40/1, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 365.

¹¹³² BOA, DH.EUM. 6. ŞB. Dos. No: 52, Göm. No: 12A.

¹¹³³ "İâşe-i Umumiye Kararnamesi", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IX, 18 Ağustos 1917, s. 708-710.

¹¹³⁴ BOA, DH.EUM. 6. ŞB. Dos. No: 52, Göm. No: 12A-3.

¹¹³⁵ BOA, DH.İ.U.M, Nr. E-40/1, *Musul ve Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 366-367.

¹¹³⁶ Akyıldız, *age*, s. 425.

bir yerden sonra memur ve memur ailelerinden pek çok kişi açlık yüzünden hayatlarını kaybetmişti.¹¹³⁷

Açlıktan ölümlere engel olmak isteyen yetkililer 25 Eylül 1917 tarihinde çıkardıkları bir kararname ile devlet memurlarının savaşın sonuna kadar İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından iaşe edilmelerini kararlaştırdı. 1 Ekim’de yürürlüğe giren kararnameye göre:¹¹³⁸

1. Polis ve jandarmalar da dâhil olmak üzere bütün memurlara ve öğretmenlere savaşın sonuna kadar erzak verilecektir.
2. Verilecek erzakın cinsi ve miktarı Maliye nezaretince belirlenecektir.
3. Erzakın fiyatı Harbiye Nezaretince subay ve askerî personele verilmekte olan erzak fiyatına eşit olacaktır.
4. Kararnamenin uygulanış şekli İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesince düzenlenecek olan bir talimatname ile belirlenecektir.
5. Kararnamenin icrasına Harbiye ve Maliye Nazırları memur edilmiştir.

Bu kararname hükümlerince erzak dağıtılırken memur, polis ve jandarmaların da hesaba katılması gerekiyordu. Ancak 6. Ordu menzil teşkilatı bunu yapmaya muktedir değildi. Durmadan büyüyen iaşe açığını kapatabilmek için çareler aranmaktaydı. 6. Ordu Menzil Müfettişi Miralay Ali Ruşen, 17 Ocak 1918’de Halil Paşa’ya iaşe kuvveti dahilinde bulunan 10.181 insan 1.850 hayvandan ibaret olan mülkiye memuru, jandarma ve mahpuslar ile Hilâl-i Ahmer’e ait olan kuvvetin menzil bilançosundan çıkarılmasını, böylelikle iaşe sıkıntısında önemli bir rahatlama olacağını bildirmişti. Menzil müfettişinin önerisine göre Musul Vilayeti aldığı ağnam rüsumunu aynen alacak, aldığı koyunları orduya hariçten alınan fiyatla satacaktı. Vilayet daha sonra elde ettiği bu para ile memur ve diğerlerini iaşe edebilirdi.¹¹³⁹ Menzil Müfettişinin bu talebi üzerine Halil Paşa Musul Valiliğine gönderdiği yazıyla önce vilayetin ordudan aldığı parayla Polis, Jandarma ve memurların iaşe edilmesi gerektiğini bildirdi.¹¹⁴⁰

¹¹³⁷ Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 398-399.

¹¹³⁸ “Memurinin Suret-i İaşeleri Hakkında Kararname”, 25 Eylül 1333, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IX, s. 736.

¹¹³⁹ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F. 5-12.

¹¹⁴⁰ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-2.

Halil Paşa'ya göre memur ve jandarma kendi ihtiyacını ahali ile olan kişisel ilişkileriyle çözümleyerek gizli saklı erzakın ortaya çıkarılmasını sağlayabilirlerdi. Böylelikle ordunun tahsil edeceği erzak tamamen orduya kalacaktı.¹¹⁴¹ Bunun mümkün olup olmadığını soran Halil Paşa, mümkünse şubat ayı başlangıcı itibariyle uygulanmasını istemişti.¹¹⁴²

Bunun üzerine Musul Valisi cevap yazısında vaziyeti açıklamıştı. Bahsi geçen teklif, etraflıca tetkik edildikten sonra bir hesap çıkarılmıştı. Mülkiye memurları, jandarma, mahpuslar ile Hilâl-i Ahmere ait iaşenin tamamının vilayete yüklenmesi halinde vilayet iaşe sandıkları aylık yirmi altı bin sekiz yüz lira kadar madeni para ödemek mecburiyetinde kalacaktı. Zaten bu tarihlerde erzak bedeli olarak altı bin liraya yakın bir ödeme yapılmakta olduğu hesap edilince bununla birlikte toplam ödeme otuz iki bin liraya yaklaşıyordu. Jandarmaların ekmekleriyle, hayvanlarının yemleri dışında kalan erzakın sürekli olarak menzil müfettişliğince verilmesi sağlanırsa bu miktardan üç bin yedi yüz lira düşürülebilecekti. Mülkiye memurlarının ekmekleri esasen büyük yekûn teşkil etmiyordu ancak jandarmaların iaşe bedelleri on beş bin liradan fazlaydı. Mahpusların ekmek bedelinin de -piyasaya göre satın alma mecburiyetinden dolayı- maliyetleri yüksekti. Hilâl-i Ahmer tesislerindeki hastaların iaşe masrafları da bu çerçevede hesap edilmişti. Musul Valisi, vilayetin orduya verdiği erzakın tahsilat ve sevkiyatında yegâne vasıta olmaları sebebiyle jandarmaların iaşe bedellerine özen gösterilmesi gerektiğini belirtmişti. Son olarak Menzilin teklifinin uygulanabilmesi için ordudan en azından 15.000 liranın iaşe sandığına ödenmesi için müsaade edilmesi 6. Ordu Komutanlığından talep edilmişti.¹¹⁴³

Buna rağmen 6. Ordu Komutanı Halil Paşa 4 Şubat 1918'de Musul Vilayetine, ordunun vilayetten aldığı koyunlara karşılık verdiği parayla jandarmaların ve memurların iaşe edilmesini emretmişti.¹¹⁴⁴ Ardından 19 Mart'ta ise yeni bir düzenleme yapılmıştı. Buna göre ağnam rüsümü madenî olarak bedelen alınacak ve alınan para

---

¹¹⁴¹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 26.

¹¹⁴² ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-7; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-7a.

¹¹⁴³ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-3; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-4; ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-5.

¹¹⁴⁴ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-6.

hiçbir yere sarf edilmeyerek orduya verilecekti. 1 Nisan 1918'den itibaren jandarmalar ve memurlar da zabitler gibi menzil tarafından iâşe edileceklerdi.¹¹⁴⁵

İâşe kararnamesinde memurlardan başka hayırlı cemiyetlere her ay erzak verilmesi uygun görülmüştü.¹¹⁴⁶ Ancak İâşe Nezareti elinde mevcut erzak miktarını hesapladığında memurlara erzak verilmesinin mümkün olmadığı ortaya çıkmış ve ertelenmişti.¹¹⁴⁷

İâşe Müdüriyet-i Umûmiyesinin memurlara yaptığı erzak dağıtımını 1918 yılı haziran ayına kadar devam etmişti. Bu tarihten itibaren iâşe işlerinin İâşe Nezaretine devredilmesi kararlaştırınca İâşe Müdüriyet-i Umûmiyesi erzak dağıtımına hemen son vermişti. İâşe Nezareti ise birinci bölümde de ifade edildiği üzere savaşın sonuna gelindiğinde bile kuruluş aşamasını tamamlayamadığından iâşe işlerini bir türlü devralamamıştı.¹¹⁴⁸

Temmuz ayında bölgedeki memurların iâşe sıkıntısı Sadaret makamına kadar yansımıştı. Harbiye Nazı Enver Paşa 5 Temmuz'da bir talep yazısı yazmıştı.¹¹⁴⁹ Talep üzerine Sadrazamlıktan Dahiliye Nezaretine yazılan 9 Temmuz 1918 tarihli tezkire zeylinde; memur ve muhtaçların iâşelerinin karşılanması gerektiği halde Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Musul vilayetlerinde ürünün henüz ambarlara yüklenmemesi ve geçen yıldan da hububat da kalmaması sebepleriyle ordunun memur ve muhtaçlara yardım edemeyeceği, bunların iâşelerinin vilayetlerdeki iâşe komisyonlarınca temin edilmesi için gerekenin yapılması istenmişti.¹¹⁵⁰

Memurlar 1918 yılının eylül ve ekim aylarında da erzaklarını alamamıştı. İttihat ve Terakki kabinesi istifa ettikten sonra kurulan yeni hükümet bir açıklama yaparak

---

¹¹⁴⁵ ATASE, Kls. 3697, Dos. 15, F.1-14.

¹¹⁴⁶ "İâşe Haberleri", *Tanin*, 28 Eylül 1918, s. 3.

¹¹⁴⁷ "Memurine Erzak Tevziinin Tehiri", *Tanin*, 17 Ekim 1918, s. 3.

¹¹⁴⁸ Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 404.

¹¹⁴⁹ BOA, BEO, Dos. No: 4522, Göm. No: 339145-2-1.

¹¹⁵⁰ BOA, DH.İ.UM.EK. Dos. No: 111, Göm. No: 61.

memurlara erzak dağıtımının bir süreliğine ertelendiğini açıklamıştı. Gerekçe de eldeki erzakın ihtiyaç miktarına göre çok eksik olmasıydı.¹¹⁵¹

Devlet memurları savaşın başladığı 1914 yılında ortalama maaşları 6 lira iken bu rakam 1918 yılına gelindiğinde 9 liraya çıkmıştı. Ancak bu artışa rağmen memur maaşları 1918 yılında savaştan önceki yıla kıyasla satın alım gücünü %60-80 oranında kaybetmişti.¹¹⁵² Osmanlı toplumunda toplumun üst kesiminde bulunan memurlar savaşta kısa sürede yoksullaşarak imtiyazlı konumlarını yitirmişti.¹¹⁵³

5.6 Harekât Hattının Gerisinde İaşe Hizmetleri

Seferberlik ilan edildikten sonra iktisadî ve malî hazırlıklar çerçevesinde düzenlemeler yapılmıştı. Örneğin gümrük vergisi oranı arttırılmış, o zamana kadar vergiden muaf tutulmuş olan bazı ecnebi sanat ve ticaret erbabı temettü vergisine tabi tutulmuştu. Aslında 1914'te bir önceki yıla kıyasla ziraat %13 oranında artmış, zeytin ve tütün haricinde hissedilir bir azalma olmamıştı. Buna göre Osmanlı Devleti ihtiyaca yetecek bir gıda stoku ile savaşa girmiş oluyordu.¹¹⁵⁴ Bunlarla birlikte savaşın kısa süreceği düşünülüğünden kapsamlı iaşe tedbirleri alınmamıştı.¹¹⁵⁵ Ancak savaşın planlanan süreden epeyce fazla uzaması stokların erimesine Osmanlı Devleti'nin yanı sıra birçok ülkede iaşe buhranı yaşanmasına sebep olmuştur.

5.6.1 Ahalinin Sefaleti

Harp yönetiminin temel unsurlarından en önemlisi olan halkın azminin kırılmaması ve savaşma iradesinin diri tutulması için ekmek ihtiyacının karşılanması gerekmektedir.¹¹⁵⁶ Savaşın uzaması ile ithalat yapılamaz olmuş ve birçok gıda maddesinde darlık çekilmişti. Ayrıca paranın değerinin gitgide düşmesi ülkede fiyatları yukarı çekmişti. En çok fiyat artışı şartlar ne olursa olsun tüketilmesi zorunlu olan gıda maddelerinde olmuştu.¹¹⁵⁷

---

¹¹⁵¹ Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 406.

¹¹⁵² Eldem, *age*, s. 54-55.

¹¹⁵³ Toprak, *age*, s. 248.

¹¹⁵⁴ Eldem, *age*, s. 33-34.

¹¹⁵⁵ Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 125-126; Ögün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, s. 368.

¹¹⁵⁶ Recep O. Ergun, "Harp Ekonomisi", *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987, s. 12.

¹¹⁵⁷ Akyıldız, *age*, s. 415.

Halk arasında iaşe darlığı arttıkça muhtaçların karınlarını doyurmak için çareler aranmaktaydı. İlk akla gelen fikir olarak muhtaçlar için merkezden gönderilen paralar yetersiz geçici çözümler olarak kalmaktaydı.¹¹⁵⁸ Geçici çözümler arasında ekmeğin narh fiyatının yükseltilmesi ve un karışımının (mahlut) biraz daha arttırılması da vardı. Bunun halk tarafından kabul edilir kılınması için gazeteler devreye girmişti. Yiyecek sıkıntısının sadece Osmanlı ülkesinde değil diğer büyük devletlerde de ciddi problem olduğu vurgulanmıştı. Ekmeğin fiyatının artması ve kalitesinin düşürülmesi de birçok ülkede yiyecek ekme bulamadıkları, fiyatı artıp kalitesi azalsa da en azından insanların karnının doyduğu şeklinde haberler yapılmaktaydı. Ayrıca hükümete destek olarak canla başla çalışılması gerektiğinden bahsedilmiş, toprağa atılan tohumun en azından önceki senenin altına düşmemesi için çabalamanın önemi de vurgulanmıştı.¹¹⁵⁹ Bir diğer uygulama da silah altına alınmamış olan erkek, kadın ve çocukların ordu için elbise, ayakkabı, nal, mih gibi malzemelerin üretildiği imalathanelerde günlük bir ekme karşılığında çalıştırılması şeklinde olmuştu.¹¹⁶⁰

Ahalinin iaşe sıkıntısının fiyat artışı, evrak-ı nakdiyenin tedavül etmemesi yanında başka sebepleri de vardı. Yukarıda bahsedildiği üzere ordu için halkın erzakı elinden zorla alınmış yine iaşesiz kalan jandarma da onların erzakına ortak çıkmıştı. Asayiş sağlanamıyordu ve güven ortamı ortadan kalkmıştı. Maraş Mutasarrıfı tarafından yazılan 27 Kasım 1916 tarihli yazıda; şahtur imalatı için 6. Ordu Komutanlığına bağlı Fırat Menzil Komutanlığınca Maraş'tan kereste kesip nakletmek için görevlendirilen Zeki ve Cemil Efendiler defalarca firar ve bakaya askerlerden oluşan birkaç yüz kişi ile hükümete malumat verilmeksizin kendi başlarına dolaşarak ahaliye zulüm ettikleri, asker ailelerine mahsus hayvanları cebren sürüp aylarca sevkiyatta kullandıkları, erkekleri olmayan kadınların hayvanlarının telef olmasına sebep oldukları, ziraatın yapılmasına engel oldukları ve yine bunlar yüzünden odun kömür gibi zaruri ihtiyaçlardan mahrum olunmakta olduğu şikâyetleri üzerine Fırat Menzil Müfettişliğine yazıldığı halde ziraatın sekteye uğramasına sebep olan bu halin artarak hala devam ettiği belirtilerek bu tecavüzlerinin men edilmesi istenmişti.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁸ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 54 Göm. No: 96.

¹¹⁵⁹ "Siyâsiyât (Yine Ziraat İşleri)", *Tanin*, 21 Ekim 1916, s. 1.

¹¹⁶⁰ Ege, *age*, s. 533.

¹¹⁶¹ BOA, DH.İ.UM. EK. Dos. No: 24 Göm. No: 78.

Halkın iaşe darlığı özellikle 1917 yılı itibariyle kendini göstermişti. Savaşın ilk iki yılı aslında çok fazla yokluk çekmeyen ahali iki yıl sonra karnını doyuracak miktarda iaşe maddesini bile bulamamaktaydı.¹¹⁶² Bağdat'tan Osmanlı güçlerinin tahliye edilmesi ile birlikte önemli kaynaklar terkedildiği gibi fiyatlar aşırı yükselmiş, işgal edilen bölgelerden göç edenler geldikleri yerin ahalisinin zaten az olan yiyeceğine de ortak olmuşlardı.¹¹⁶³ Ailelerin Musul'a doğru sevk edilmeleri ile Musul Valisi meşgul olmuştu. Ailelerin yolculuk esnasındaki iaşeleri de imkanların el verdiği ölçüde yürüyüş hattı boyunca hazır edilmişti.¹¹⁶⁴

Savaşın son yılına gelindiğinde iaşe müşkülâtına sebep olacak bütün etkenler bir araya gelmişti. 1917 yılında beklenen yağmurların yağmamıştı. Kuraklık yüzünden 1917 yılı hasılatı epeyce düşük olmuştu. Harp mıntıkasından göçen muhacirlerin de eklenmesiyle tüketim artmıştı. Bir kıyye ekmeğin fiyatı otuz kuruş madeni paraya ya da iki yüz kuruş evrak-ı nakdiyeye çıkmıştı. Bütün diğer yiyecek maddeleri ve elbise fiyatları da o nispette fırlamıştı.¹¹⁶⁵

1917 yılının sonuna doğru Musul'da da şiddetli bir açlık başlamıştı. Asker orduyu doyurabilmek için halkın elindeki erzakı para vererek ya da vermeyerek aldığından halk arasındaki açlığın şiddeti artmıştı. Ekmek fiyatları 3 liraya kadar çıkmıştı ki bu ahali için ödenmesi imkânsız bir miktardı. 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'nın yaverliğini yapan Selahattin Yurtoğlu hatıratında, ölen çocukların etini kasap dükkanlarında koyun ve kuzu eti diye satan veya aşçı dükkanlarında pişirip halka yediren 10-12 kişinin idam edildiğinden bahsetmiştir. Selahattin Bey 1918 yılının mart ayı sonlarında İstanbul'da Enver Paşa ile görüşmesinde bu durumu anlatırken şu ifadeleri kullandığını yazmıştır:¹¹⁶⁶

“... konuşmanın sonunda, iaşe durumunun çok kötü olduğunu ve birçok Arap'ın insan eti yediğini anlattım. Başkumandan ayağa kalktı. Bu konuşmanın bittiğine işaret etti.”

¹¹⁶² R. Apak, *age*, s. 157.

¹¹⁶³ BOA, DH.İ.UM.EK. Dos. No: 25, Göm. No: 15-2-1.

¹¹⁶⁴ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 547 Göm. No: 10.

¹¹⁶⁵ BOA, BEO, Dos. No: 4508, Göm. No: 338099.

¹¹⁶⁶ *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I, s. 241-264.

Tablo 28: 29 Kasım 1917’de Salahiye’de Fiyatlar¹¹⁶⁷

Bir kıyye ekmek	20 kuruş
Bir kıyye arpa	10 kuruş
Bir yük saman	50 kuruş

Bu tarihlerde Salahiye ve civarında köylülerin çoğu aylardır ekmek yiyememişlerdi; un, mazı ve yapraklarla nefislerini köreltiyorlardı. Bir Ziraat mühendisinin gözüyle Abidin Bey manzarayı şöyle tasvir etmişti:¹¹⁶⁸

“Tarlalar hep boş ve ekilmemiş halde. Bir tâne yok ki köylü ziraat yapsın. Ne tohum kalmış ne hayvan var. Her kaynak kurumuş. Geleceği büyük bir mahrumiyet korkutuyor.”

Bölgede hayvan kalmamış, bitkiler bile tahribattan kurtulamamıştı. Kesimhanelerde kovalarını tutup kesilecek hayvanlardan hissedar olmak emeliyle saatlerce bekleyen insanlar vardı. Herhangi bir sebepten ölmüş olan hayvanlardan gıda olmak üzere ilik çıkarmakla, et koparmakla uğraşan ve ellerine geçen et ile sevinen insanlar söz konusuydu. Vilayetin gelecek sene ziraatı için ise tohumluk ve yemlik bulunamıyordu. Atılan tohumun miktarı zaten az olan bir önceki yılın %20’sini geçememişti.¹¹⁶⁹

Açlıktan doğan hastalıklardan günde binlerce kişi hayatını kaybetmekteydi. Ahaliden sokak ortasında “coan (جوعان- çok açım)” diye bağıranların haddi hesabı yoktu. Her tarafta büyük bir mahrumiyet hâkim olmuştu.¹¹⁷⁰ Musul Valisi Memduh Bey’in ifadesiyle Nisan 1918 itibariyle vilayette ahalinin çoğu ve mülteciler kedi köpek leşleri yediklerinden bu manzara tahammül edilemeyecek bir hale gelmişti.¹¹⁷¹

22 Haziran 1918 tarihinde yine Teğmen Abidin Beyin gözlemleri ahalinin durumunu ayrıntılarıyla açıklamaktadır:¹¹⁷²

“Yalnız Kerkük’ün sefalet manzarası beni üzüyor. Ne vakit çarşıya çıksam, ya sokaklarda ölmüş birkaç biçare çocuk yahut can çekişen, açlıktan kıvranan birkaç

¹¹⁶⁷ Ege, *age*, s. 556.

¹¹⁶⁸ Ege, *age*, s. 556.

¹¹⁶⁹ BOA, BEO, Dos. No: 4508, Göm. No: 338099.

¹¹⁷⁰ Cemil Tahir, “Yeni bir Seferberlik Nizamnamesine İhtiyacımız Vardır”, 31 Mayıs 1341, s. 67; A. Ege, *age*, s. 557.

¹¹⁷¹ BOA, DH.İ.U.M.EK. Dos. No: 110, Göm. No: 66.

¹¹⁷² Ege, *age*, s. 569.

felaketzede veya camii kapısına terk edilmiş ölüme mahkûm ağlayıp çağırın birkaç bebek görür, bu ciğerler parçalayan manzara karşısında halkın lakayt tavrını, hükümetin inatçı sessizliğini görerek büsbütün çıldırırım.”

Sadaret makamından Dahiliye Nezaretine yazılan 9 Temmuz 1918 tarihli tezkire ekinde; Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Musul vilayetlerinde kanuna göre memurlar ve muhtaçların ihtiyaçlarının İaşe Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından temin olunması gerekmektedir. Ancak hububat henüz ambarlara doldurulmadığı gibi bir önceki sene hasılatından da kalan olmamıştı. Bunun için muhtaçlara ordu tarafından yardım edilmesinin mümkün olmadığı yazılmıştı. Temmuz ayı sonu itibariyle de memurların ve muhtaçların ihtiyaçlarının vilayetlerdeki iaşe komisyonlarınca temin ettirilmesi Harbiye Nezaretinden talep edilmiş gerekenin yapılması istenmişti.¹¹⁷³

Öşür, birinci ve ikinci misli mübayaa serbest mübayaa ve cebren mübayaa ile hububat toplattırılarak etrafta tohumluk, yemeklik, yemlik bırakılmamıştı. Şehre gelen hububatın askeriyece satın alması ile Jandarma ve firarilerin köyleri tahrip etmesi ticaretin durmasına ve ahalinin büsbütün zor durumda kalmasına sebep olmuştu.¹¹⁷⁴

5.6.2 Muhacirlerin İaşesi

Savaşta birçok insan kendi topraklarını terk ederek mülteci durumuna düşmüştü. Bu durum Irak Cephesi'nde kendini çok daha fazla hissettirmiştir. Çünkü oldukça geniş topraklar harp mıntıkası içinde kalmış ya da işgale uğramıştı. Ayrıca güneyden gelen İngiliz tehdidi yanında kuzeydeki Rus birlikleri ve Ermeni çetelerinden kaçanlardan da çok sayıda Musul'a sığınanlar olmuştu.¹¹⁷⁵ Ordunun ihtiyaçlarını bile karşılamakta güçlük çeken hükümet, muhacirlerin iaşesini temin edebilmek için büyük çaba sarf etmekteydi. Musul Vilayeti, ihtiyacın karşılanabilmesi için İran'dan Musul'a gelen buğday, un, arpa, pirinç için alınan gümrük vergisinin muaf tutulmasını Maliye Nezaretinden talep etmişti. Ordu, memur ve muhacirlerin ihtiyacı için dışarıdan

¹¹⁷³ BOA, DH.İ.UM.EK. Dos. No: 111, Göm. No: 61.

¹¹⁷⁴ BOA, BEO, Dos. No: 4508, Göm. No: 338099.

¹¹⁷⁵ Vilayât-ı Şarkiye mültecileri hakkında bkz. Tuncay Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1921)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004.

getirilecek erzaktan 23 Ekim 1915 itibariyle geçici bir süreyle gümrük vergisi alınmaması uygun bulunmuştu.¹¹⁷⁶

Diğer taraftan Dahiliye Nezaretinden Musul Vilayetine muhtaçlar için düzensiz de olsa para gönderilmekteydi.¹¹⁷⁷ Ancak iaşe darlığıyla birlikte muhacir sayısının gitgide artması daha düzenli bir kaynak gerektiriyordu. Musul Vilayetindeki muhacirlerin iaşeleri için Dahiliye Nezareti, Maliye Nezaretinden tahsisat talep etmişti. Bu taleplerin ayrıca acilen karşılanması istenmişti. Çünkü gelen muhacirler Ermenilerin de tecavüzlerine uğradıklarından perişan haldeydiler ve dayanacak güçleri kalmamıştı.¹¹⁷⁸ 21 Aralık 1915 tarihi itibariyle ambarlarda erzak yetersizdi ve ambarı olmayan mahallerdeki muhacirler için ise tek çözüm olarak gecikmeden 10.000 lira gönderilmesi gerekmektedir.¹¹⁷⁹

Maliye Nezaretinden gerekli tahsisatı alamayan Musul Vilayeti, Dahiliye Nezaretine 11 Mart 1916 tarihinde yazdığı yazıda muhtelif mahallerden gelen muhacirlerin acınacak halde olduklarını bildirmişti. Ayrıca vilayet merkezinde yaklaşık on bin kişilik bir nüfus barınmaktaydı. Bu nüfusun bile iaşesi karşılanamamaktaydı. Bu günlerde Irak Ordusuna erzak nakliyatına bile para bulunamadığı belirtilerek nakit talep edilmişti.¹¹⁸⁰ İstatistiklere göre 1916 yılı bahar aylarında Anadolu'nun çeşitli yerlerine sığınmış mülteci sayısı 707.504 kişiydi. Bunların 150.000'i Musul'a sığınmıştı.¹¹⁸¹

Muhacir durumuna düşen ahali ayrıca yollarda birçok sıkıntıyla karşılaşyordu. Yollarda yağmacı aşiretler ve Ermeni çetelerinin saldırılarına uğruyor, elindeki yük hayvanı, erzak ve malları yağma edilenler yeterli erzak bulamadıklarından aç kalıyorlardı. Bu yürüyüşlerde halsiz düşen insan ve hayvanlar arasında bulaşıcı hastalıklar daha hızlı yayılıyordu. Hastalıklar muhacirlerle gittikleri mahallere taşınabiliyordu. Bu sorunların çözümü ve muhacirlerin planlı bir şekilde sevk ve iskân

---

¹¹⁷⁶ BOA, BEO, Dos. No: 4381, Göm. No: 328520.

¹¹⁷⁷ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 54, Göm. No: 96.

¹¹⁷⁸ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 500, Göm. No: 38.

¹¹⁷⁹ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 502, Göm. No: 13.

¹¹⁸⁰ BOA, DH.İ.U.M. Dos. No: 4/1, Göm. No: 26.

¹¹⁸¹ Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi*, s. 37.

edilebilmeleri için Musul Vilayetine İskân Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinden¹¹⁸² Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzalı şifreyle bir talimatname gönderilmişti. 23 Mart 1916 tarihli talimatnameye göre: ¹¹⁸³

- 1- Harp mıntukasından Diyarbekir'e iltica eden mültecilerden bir kısmı Antep, Maraş, Urfa'ya sevk edilecekleri gibi Erzurum harp mıntukasından gelen mülteciler için de Sivas, merkez tayin edilmiş olup bunlar oradan da Kayseri, Yozgat, Niğde'ye ve Sivas Vilayetinin uygun yerlerine iskan mahallerine ve Trabzon'a gelen mültecilerin de Sivas, Canik, Çorum ve oradan da civar vilayet ve livalara tevzii olunacaklardır.
- 2- Harp mıntukasından gelen mülteciler için yol güzergahlarında konak mahalleri tesis olunacak ve imkana göre iaşelerine itina edilecektir.
- 3- Konak mahallerinde sıhhiye memurları bulundurulacak mülteciler arasında bulaşıcı hastalık zuhuruna meydan verilmeyecek ve bulaşıcı hastalığı olanlar ise derhal tecrit olunacaktır.
- 4- Mülteciler arasında bulunan kadın ve çocuk gibi acizlerin korunması için yeterli miktarda zabıt bulundurulacaktır.
- 5- Kafileleri yola çıkaran sevk memurlarının elinde sorumlu oldukları kişilerin sayıları ve gidecekleri yer bilgisini içeren tablolar olacaktır.
- 6- Kafile refakatinde bulunan memurlar yürüyüş esnasında kafilende vuku bulacak vefat olaylarında sevk varakalarına kayıt tutacak açıklama yapacaklardır.
- 7- Kafileler bir mahalden diğer mahalle sevk olunduğu zaman bunlara en az iki günlük erzak vd. levazım verilecektir. Bu erzak ve levazımın muhafazasından da kafile memurları mesul tutulacaklardır.
- 8- Kafileleri sevk eden mahalli memurları, güzergahtaki konak mahallerine kafilenin miktar ve hareket zamanını bildireceklerdir.
- 9- Mültecilerin elinde bulunan erzak ve eşyanın kendi hususi vesaitiyle taşınmasına engel olunmayacaktır.

¹¹⁸² İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, 1 Mart 1332 (14 Mart 1916) itibariyle muhacirlerin, sevk, iskan ve geri dönüşlerini sağlamak ve aşiretlerin şehirleşmesi ile ilgili işleri ifa etmek üzere Dahiliye Nezareti Bünyesinde faaliyete başlamıştır. bkz. "Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatı Hakkında Kanun", 28 Şubat 1331, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, s. 661-662.

¹¹⁸³ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 62 Göm. No: 100.

10- Nakil vasıtaları kadın ve çocuk gibi yürümeye takati olmayan acizlere tahsis edilecektir.

11- Konak mahallerinde mahalli memurlar tarafından birer iâşe memuru bulundurulacaktır.

12- Varış noktalarında geçici hastaneler tesis edilecek, mahalli doktorların idaresi altında mültecilere buralarda tedavi imkânı verilecek.

13- Sevk ve iskân memurlarının yevmiyeleri ile sevk masrafları muhacir tahsisatından ödenecek.

14- Emval-i metruke olan erzak, elbise vd. eşyalar bedeli takdir edilerek muhacir tahsisatından mahsup edildikten sonra mültecilere tevzii olunacaktır.

15- Mültecilerin sevk ve iskanından doğrudan doğruya valiler mutasarrıf ve kaymakamlar mesuldür. Yardım mahallerinde bulundurulacak mülkiye müfettişleri bu hususların hüsn-ü tatbikine yardım ve nezaret edecek durum hakkında vilayet ve nezareti haberdar edecektir. Ayrıca muhacirin tahsisatından geçici memurlar da istihdam edileceklerdir.

16- Aşiretler dahi gerektiği taktirde bu yardım mahallerine tayin ve sevkleri yapılacaktır.

Bağdat Vilayeti, 6 Haziran 1916'da Dahiliye Nezaretinden, Basra ve İran'dan akın eden muhacirlerin iâşesini karşılamanın Osmanlılığa bağlılıkları için önemli olduğunu ve aylık 3 bin lira tahsisatın yapılması talep etmişti.¹¹⁸⁴ Buna karşılık 8 Haziran 1916'da Bağdat Vilayetine, Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinden gelen Talat Paşa imzalı yazıda, Basra ve İran'dan gelen muhacirlerin iâşe vd. ihtiyaçları için 3.000 liralık tahsisatın postaya verildiği bildirilmişti.¹¹⁸⁵

Yine Dahiliye Nezareti, ekim 1916'da harp mıntkasından gelen muhacirler ve harbe katılanların aileleri olan muhacirlerin iâşesi için Musul'a 1.540.000 kuruş göndermişti.¹¹⁸⁶ Muhacirler için yapılan tahsisatlar evrak-ı nakdiyenin tedavül etmemesi ve piyasadan çekilen erzak yüzünden fiyatların yükselmesi ile yetersiz

¹¹⁸⁴ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 522 Göm. No: 45.

¹¹⁸⁵ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 64 Göm. No: 258.

¹¹⁸⁶ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 523 Göm. No: 78.

kalmaktaydı. Ayrıca yeni gelen muhacirler de hesaba katılmadığından büyük zorluk yaşanmaktaydı.¹¹⁸⁷ 1917 Mayıs ayında Bağdat'tan Samarra'ya çıkarak Kerkük'e gelen çocuk, ihtiyar ve kadınların ekmek gibi zaruri ihtiyaçlardan bile mahrum oldukları bildirilerek işçileri için muhacirin tahsisatından 35.000 lira istenmişti.¹¹⁸⁸ Bağdat boşaltıldıktan sonra özellikle Musul'da toplanan muhacir ve vilayetteki muhtaçlar için de aylık yirmi bin liraya ihtiyaç duyulmaktaydı.¹¹⁸⁹

Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı sürecinde işgal altında kalan topraklarını terk ederek iç bölgelere göç etmek zorunda kalan muhacirler, işe, barınma sıkıntılarının yanında hastalıklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Eldeki sınırlı imkanlarla da olsa Osmanlı hükümeti muhacirleri iskân etmeye çaba göstermiştir. İdareciler işe, barınak tedarik etme ve hastalıklarla mücadele noktasında sorumluluk almaktan kaçmamışlardır.¹¹⁹⁰

5.6.3 Asker Yakınlarının İşçesi

Bağdat'ın İngilizler tarafından işgal edildiği tarihlerde menzil bölgesi daralmıştı. Daralan menzil bölgesindeki asker ve memur aileleri büyük bir yekûn tutuyordu. Yıldırım ordular Grubu Komutanlığı, 6. Ordu komutanlığının işe vaziyetini dikkate alarak en azından asker ve memur ailelerinin menzil bölgesi dışına çıkarılmasını teklif etmişti. Bunun üzerine bir hesap yapılmıştı. Bu hesaba göre 1 Kasım 1917 itibarıyla 6. Ordu için tedarik edilmesi muhtemel erzak miktarı 10.000 ton hububat ile 2.430 ton sebze meyve vd. olarak hesaplanmıştı. Aşağıdaki tabloya göre işe kuvveti de 96.400'dü. İşe kuvvetinin onda birini memur ve efrat aileleri oluşturuyordu ve bunların menzil bölgesi dışına çıkarılması tüketim açısından önemli bir rahatlama sağlayabilirdi. İşe açığını kapatmak için bir plan hazırlanmıştı. Buna göre 1 Kasım 1917'den itibaren ordudan her nefer için günlük istihkak olan 600 gram un 500 grama düşürülecek ve diğerleri için de 500 gramdan 450 grama indirilecekti. Diğer taraftan

¹¹⁸⁷ BOA, DH.İ.UM.EK. Dos. No: 25, Göm. No: 15-2-1.

¹¹⁸⁸ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 548 Göm. No: 2.

¹¹⁸⁹ BOA, BEO, Dos. No: 4508, Göm. No: 338099.

¹¹⁹⁰ Süleyman Tekir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI, 2016-Bahar, s. 63; s. Nedim İpek, Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Mayıs 1999, s. 173-180.

açığı kapatmak için et istihkakı arttırılacaktı. Daha ilerilerde un istihkakının 450 grama ve 400 grama düşürülmesi de mecburi olacaktı.¹¹⁹¹

Tablo 29: 6. Ordunun 4 Kasım 1917 Tarihli İaşe Kuvveti¹¹⁹²

53.000	Nefer (menzil hariç olduğu halde)
14.200	Menzil iaşe kuvvesi
9.000	Menzil hastanelerindeki hastalar
10.000	Zabitan, efrad ve memurin aileleri
10.000	Şimendifer ve yol ameleleri
Toplam 96.400	

Yukarıda bahsi geçen toplam 2.430 ton erzakın hepsi tedarik edilmemişti ve tamamını ambarlara yükleme garantisi de yoktu. Buna rağmen yapılan hesaplardan sonra 6. Ordu karargâhı Yıldırım Ordular Grubuna verdiği cevapta, efrat ve memur ailelerinin iaşe kuvvetinden düşürülmesi için sıkı tetkikata devam edeceğini ancak bundan istenildiği gibi bir sonuç çıkmayacağını bildirmişti. Ayrıca menzil bölgesinden çıkarılmaları durumunda bu insanların vatansız birer serseri durumuna girebilecekleri ve bu ailelerin cephede görev yapan fertlerini de kötü etkileyeceğini eklemişti.

Ayrıca emekli askerler ile şehit ailelerinin de iaşe talebi geri çevrilmiyordu. Bu anlamda genel olarak ihtiyacı olanların erzak talebini olumlu karşılanmasına ve kimsenin eli boş gönderilmemesine özen gösterilmekteydi. Yüz Kırk İkinci Alayın Üçüncü Taburunda şehit olan Yüzbaşı Kâmil Efendi'nin ailesinin talebi üzerine sürekli ihtiyaçlarının karşılanmasına karar verilmişti.¹¹⁹³ Tüm sıkıntılara rağmen asker yakınlarının iaşe vaziyeti asker olmayan ailelerinkine göre daha iyiydi.¹¹⁹⁴

Bağdat İngilizlerce işgal edilince ahaliyle birlikte orada asker aileleri de kalmıştı. Harbiye Nezareti'ne bağlı Usera Muamelat Şubesi'nden Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Başkanlığına 2 Nisan 1918 tarihinde gönderilen yazıda; Bağdat'ın İngilizlerce işgali sebebiyle orada kalan asker ve asker ailelerine İngiltere hükümeti tarafından maaş ve iaşe adına bir şey verilip verilmediğinin araştırılması ve bu hususta yardım

¹¹⁹¹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-21.

¹¹⁹² ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-21.

¹¹⁹³ ATASE, Kls. 3676, Dos. 339, F. 61.

¹¹⁹⁴ Apak, *age*, s. 157.

etmediklerinin anlaşılması durumunda bahsi geçen ailelere aydan aya para gönderilmesinin mümkün olup olmadığı sorulmuştu.¹¹⁹⁵

Cemiyet Başkanlığı tarafından Osmanlı zabıt ve efrat ailelerinin İngilizler tarafından öteden beri iâşe edildiğinin bilindiği cevabı verilmişti.¹¹⁹⁶ Ancak yine bir araştırma yapılarak elde edilen bulgular Harbiye Nezaretine 22 Haziran tarihli yazıyla bildirilmişti. Bu araştırma için İsveç Sefaretine tebligat gönderilmişti. Buna cevaben İngiltere Hariciye Nezaretinin notasında; Bağdat'ta bulunan Osmanlı esir ailelerinin durum ve nüfus adetlerine göre tahsisat verildiğini, Osmanlı askerî yetkilileri tarafından hazırlanarak gönderilen 1.800 liranın da ailelere dağıtılmasıyla alakadar olduklarını, ailelere posta vasıtasıyla paket gönderilmesine İngiltere hükümetinin hiçbir şekilde engel olmadığını ve itiraz etmediğini bildirmişlerdi.¹¹⁹⁷

Yine İngiliz işgalinde kalan bölgelerde sakin olan asker aileleri için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından maaş bağlanmıştı. Bu tarihlerde ihtiyacı olduğu tespit edilen ailelere kişi başına günlük 3 kuruş cemiyet tarafından verilmekteydi. Bağdat'ta Muavenet-i Milliye ve asker ailelerine yardım edecek başka cemiyetler teşkil edilmediği için bu işi tek başına üstlenen Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin bölge açısından önemi daha da artmaktaydı.¹¹⁹⁸

5.6.4 İngiliz Esirlerin İâşesi

Irak Cephesi'nde önemli bir dönüm noktası olması açısından 29 Nisan 1916'da Kûtulamâre'de teslim olan esir miktarı Karargâh-ı Umûmi İstihbarat Müdüriyeti kayıtlarına göre toplam 12.597 olup bunun 615'i zabitti¹¹⁹⁹ ve 4.014'ü ise Müslümandı.¹²⁰⁰ Başkomutanlık Vekaletinden Sadaret makamına verilen rapora göre de Kûtulamâre de alınan esir sayısı şöyleydi: 5 General, 274 İngiliz zabiti, 274 Hintli

¹¹⁹⁵ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 252, Bel. No: 50.

¹¹⁹⁶ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 252, Bel. No: 50.1.

¹¹⁹⁷ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 252, Bel. No: 52.

¹¹⁹⁸ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.1.

¹¹⁹⁹ BOA, HR. MTV, Nr. 768/29, *Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2016, s. 256-257.

¹²⁰⁰ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, ATASE Yayını, Ankara 2016, s. 212.

zabit ve 13.300 neferdi.¹²⁰¹ Savaşın sonunda ise Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esir sayısı 23.500'e ulaşmıştı.¹²⁰²

Oldukça yüksek sayıda esirin alındığı bu sıralarda daha önce de belirtildiği gibi 6. Ordunun da iâşe durumu pek iyi değildi. İâşe kıtlığıyla mücadele eden cephedeki Türk kuvvetlerinin kaderini İngiliz ve Hintli esirler de paylaşmak zorunda kalmıştı. Esirlerin ilk etapta Kûtulamâre'den Bağdat'a sevk edilmesi gerekiyordu. Bu iş için Kûtulamâre'den Bağdat'a döşenmiş bir demiryolu hattı yoktu. Yaygın olarak kullanılan kelek ve şahturların akıntının ters yönünde hareket ettirilmesi mümkün değildi. Yeterli sayı ve kapasitede vapur olmamasından ve var olanların da kömür kıtlığından çalıştırılmamasından dolayı nehir yolu da kullanılabilir değildi. Dolayısıyla esirlerin sevk edilmesi uzun zaman alacaktı. Teslim olan İngiliz ordusunun uzun süren kuşatma sonucu açlıktan bitkin hale gelmiş olmaları hesaba katıldığında vakit geçirmeden iâşe edilmeleri gerekmekteydi. Bu durumdan haberdar olan İngiliz Ordusu Komutanı Korgeneral Percy Lake 29 Nisan günü Osmanlı 6. Ordu Karargahına bir heyet göndermişti. Bu heyet aracılığıyla Percy Lake içi erzak dolu iki vapurun esir edilen İngilizlerin iâşelerini karşılamak üzere kabul edilmesini talep etti, ayrıca hasta ve yaralı olanların da sağlam Türk esirleriyle değiştirilmesini teklif etti. Halil Paşa her iki teklifi de kabul etti. Bu suretle 1 Mayıs'ta erzak yüklü iki gemi geldiği gibi 10'u subay olmak üzere 1.085 hasta ve yaralı esir de Türk esirlerle değiştirildi.¹²⁰³ İngilizlerin esir değişimi teklifinin Türk tarafınca makul karşılanmasının en önemli sebeplerinden birisi gelecek hasta ve yaralı esirler için hastanelerde boş yatağın olmamasıydı. Kût'un tesliminden önce hastanelerde halihazırda yaklaşık 10.000 kişi yatıyordu.¹²⁰⁴ Yine de esir değişiminden geri kalan 300 hasta esir de Bağdat'ın mümkün mertebe en iyi hastanelerine yatırılarak tedaviye alınmıştı. Ayrıca esirler arasında bulunan doktorlar da diğer esirlerle ilgilenmek üzere esir kafilesiyle birlikte Halep tarafına gönderilmişti.¹²⁰⁵

---

¹²⁰¹ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, s. 215.

¹²⁰² Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013, s. 62-63.

¹²⁰³ *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 780-781; A. Ege, *age*, s. 307-308; Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 2 Aralık 1967, s. 4.

¹²⁰⁴ Goltz, *age*, s. 163.

¹²⁰⁵ Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1956, s. 83.

Resim 14: Esir İngiliz Zabitleri At Üstünde Giderken Yaya Olarak Giden Osmanlı Askerleri¹²⁰⁶

Esirler, özellikle daha kolay iâşe edilebilecekleri yerlere sevk edilmekteydi.¹²⁰⁷ Esir yürüyüşlerinde tüm güzergahlara Musul vilayeti tarafından erzak gönderilmiş, onlar için gerekli yardımların yapılmasıyla ilgili emirler verilmişti.¹²⁰⁸ Yine de bu yürüyüşte esirler iâşe sıkıntısıyla birlikte tifüs, kolera vb. hastalıklara yakalanmaktaydı.¹²⁰⁹

Esir alınanlar çiftliklerde ve muhtelif inşaat kıtalarında çalıştırılmaktaydı. Bağdat inşaat hattında çalışan İngiliz esirlere aynı hatta çalıştırılan Osmanlı vatandaşı sivil ameleler gibi yevmiye verilmekteydi. Harbiye Nezaretinden ordu komutanlıklarına gönderilen 24 Ekim 1915 tarihli emirle, amele olarak çalıştırılan esirlere 4 kuruştan düşük yevmiye verilemeyeceği bildirilmişti.¹²¹⁰ Amele olarak çalıştırılan esirlere adam başına 1916 yılının Eylül ayı itibariyle 4-4,5 kuruş yevmiye verilmekteydi. Aylık maaşları ortalama 135 kuruşu buluyordu.¹²¹¹ Esir yevmiyeleri 3 Şubat 1918 tarihi itibariyle on kuruştan 40 kuruşa kadar çıkmıştı.¹²¹²

¹²⁰⁶ *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayını, İstanbul 2016, s. 251.

¹²⁰⁷ BOA, DH.ŞFR. Nr. 64/179, *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, s. 227.

¹²⁰⁸ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 518 Göm. No: 112.

¹²⁰⁹ Shaw, *age*, II, s. 1483.

¹²¹⁰ Mutlu, *agt*, s. 78; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 771, Bel. No: 329; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 771, Bel. No: 25.

¹²¹¹ Shaw, *age*, II, s. 1483.

¹²¹² BOA, HR. SYS. Dos. No: 2229 Göm. No: 2.

Esirlere kendi ülke sefarethanelerinden gelen yardımların dağıtımını Hilâl-i Ahmer Cemiyeti yapıyordu. Savaş esirlerine yapılacak her çeşit yardımın ya Hilâl-i Ahmer ya da Karargâh-ı Umûmi izniyle yapılması da Enver Paşanın emriydi.¹²¹³ Örnek olarak 1918 yılı başında, Bağdat Demiryolu inşaatında çalıştırılan 6-7 bin esire Kızılay ve Halep İspanya Konsolosluğuna teslim edilen para ve 150 bin koli sahiplerine ulaştırılmıştı.¹²¹⁴

Tüm çabalara rağmen İngiltere'den İngiliz esirlerinin iyi iâşe edilmedikleri yönünde şikayetler gelmekteydi.¹²¹⁵ Bu şikayetlerin kara propaganda için yapıldığını söylemek mümkün olsa da tamamen asılsız oldukları da söylenemezdi. Çünkü bu tarihlerde Osmanlı askeri ve ahalisi iâşe darlığı çekmekteyken İngiliz esirlerin bolluk içinde istedikleri gibi iâşe edilmeleri zaten mümkün değildi.¹²¹⁶

---

¹²¹³ BOA, HR.SYS. Nr. 2223/46_1, *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2016, s. 300-301.

¹²¹⁴ Çapa, *age*, s. 119.

¹²¹⁵ Feyza Kurnaz Şahin, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı Yıllarında Afyonkarahisar Üsera Garnizonu'ndaki İngiliz Esirler", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 56, Erzurum 2016, s. 1278; W. C. Spackman, *age*, s. 122.

¹²¹⁶ Yüzbaşı Mukbil Bey, *age*, s. 162.

ALTINCI BÖLÜM

SAĞLIK HİZMETLERİ

Sağlık hizmetleri, temiz içme suyu sağlanması, hasta ve yaralıların tıbbi ihtiyaçlarının temini, dağıtımı ve yerleştirilmeleri, hasta ve yaralıların geriye sevk edilmesi, sıhhi malzemelerin ikmali, ölümlerin ve leşlerin gömülmesi gibi işleri içerir. Sağlık hizmetlerinde gösterilecek ihmâl ve eksiklikler canlı kudretini maddi ve manevi olarak sarsabilir. Bu açıdan her zaman olduğu gibi savaş zamanlarında da sağlık hizmetleri, maddiyat ve maneviyatın muhafazası açısından oldukça önemlidir.¹²¹⁷

Osmanlı Devleti'nde, Selçuklulardan devralınan vakıf sistemi ve vakıflar tarafından inşa ve idare edilen darüşşifa, bimarhane, marhane, şifahane, darüssihha, darülafiye, darüttıp, me'menülistirahe gibi hastane yapılarıyla sağlık hizmetleri verilmiştir.¹²¹⁸

Osmanlı topraklarında modern anlamda tesis edilen ilk hastaneler ise askerî hastanelerdi. Bunların ilk örneği Padişah III. Selim'in askeri reformlarının bir parçası olarak 1793'te açılan Tophane-i Amire Hastanesi'dir.¹²¹⁹ Daha sonra Padişah II. Mahmud 1826 tarihli bir hatt-ı hümayunla Anadolu ve Rumeli'deki kışlaların yakınlarına birer hastane inşa edilmesi emrini vermiş, böylelikle kışlaların yanına hastane yapılması geleneği başlamıştır.¹²²⁰

Diğer taraftan modern dönem öncesinde tüm sağlık kurumlarının en üst makamında Hekimbaşı bulunurdu. Hekimbaşı sarayın ve ülkenin sağlık işlerinden sorumluydu.¹²²¹ XIX. Yüzyıla geldiğinde Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra Padişah II. Mahmud'un çağdaşlaşma hareketleri çerçevesinde mühendishane, harbiye mekteplerinin yanında ordunun sağlık hizmetleri ihtiyaçlarının karşılanması, kolera salgınları ve sayısı çoğaldıkça kontrol edilemeyen yabancı hekim sorununun çözümü

---

¹²¹⁷ İsmail Berkuk, *age*, s. 459.

¹²¹⁸ Gönül Cantay, "Osmanlı Mimarisinde Darüşşifalar", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 68-69; Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 7.

¹²¹⁹ Burcu Kurt, "Osmanlı Doğu Sınırında Kamu Sağlığı ve Siyaset: 19. Yüzyıl Bağdad'ında Hastaneler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 147-148.

¹²²⁰ Ayten Altıntaş, "Gülhane Ekolü: Askeri Hastane ve Tatbikat Hastanesi Dönemi", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 122.

¹²²¹ Nil Sarı, "Tıp" (Osmanlı Dönemi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXI, İstanbul 2012, s. 101.

için tıbbiye mektebi açılmasına girişildi.¹²²² Yeniçeri Ocağı kaldırıldığından boşalan Acemioğlanlar Kışlası'nın yanındaki Tulumbacıbaşı Konağı'nda 14 Mart 1827'de ilk tıp okulu olan Tıbhâne-i Amire kısa bir süre sonra da Cerrahhane-i Amire kuruldu.¹²²³ Tıbhâne-i Âmire açılınca Hekimbaşı aynı zamanda Tıbbiye Nazırı unvanını aldı.¹²²⁴ 1835'te Darü'l Etıbba (Karantina Kurumu)¹²²⁵, 1837'de Bâb-ı Seraskerî'ye bağlı Sıhhiye Dairesi, bir yıl sonra da salgın hastalıklarla mücadele için Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye kuruldu. 1838 yılının ekim ayında Tıbhane-i Amire, Galatasaray'daki binasına taşınarak adı önce Mekteb-i Tıb-ı Cedid daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane olarak değiştirildi. Sağlık mensuplarının imtihanı, ilâç imalinin denetimi ve sağlıkla ilgili sorunların çözümü gibi görevler için de 1840'ta Mekteb-i Tıbbiye bünyesinde Meclis-i Umûr-u Tıbbiye kuruldu. Bunların yanında Darü'l Etıbba (Karantina Kurumu) ve Sıhhiye Meclisi de karma bir komisyon olarak teşkil edildi. Hekimbaşılık makamı 1844'te Seretıbbâ-yi Şehriyârî unvanıyla hükümdarın baştabipliğiyle sınırlandırılmış, yetki ve sorumlulukları çeşitli sağlık kurumlarına dağıtılarak Sultan Abdülaziz'in 17 Nisan 1850 tarihli iradesiyle kaldırılmıştır. Askerî hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'den sonra sivil hekim yetiştirmek için de 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kuruldu.¹²²⁶ 1913 yılına gelindiğinde Sıhhiye Meclisi de lağvedilerek yerine Dahiliye Nezaretine bağlı bir Sıhhiye Genel Müdürlüğü (Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmîliği) kuruldu.¹²²⁷ 1916 yılında ise yeni bir yapılanmaya gidilerek Sıhhiye Nezareti teşkil edildi.¹²²⁸

---

¹²²² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 184-185.

¹²²³ Hülya Öztürk-Ömür Şaylıgil, "From the Medicine in Ottoman Madrasahs to Faculty of Medicine", *Konuralp Tıp Dergisi*, 7(3), 2015, s. 182.

¹²²⁴ İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 4-5.

¹²²⁵ Berkes, *age*, s. 188

¹²²⁶ Sarı, *agm*, s. 101; Yaşayanlar, *agm*, s. 4-5; Öztürk-Şaylıgil, *agm*, s. 183; Ayten Altıntaş, "Osmanlılarda Tıp Eğitimi (Tıbhâne-i Amire Dönemi)", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Ankara 2000, s. 109-110; Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 2017, s. 83; Ali Haydar Bayat, "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 63.

¹²²⁷ "Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyesi Teşkilatı Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: V, 16 Şubat 1328, s. 115-116.

¹²²⁸ "Sıhhiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Kanun", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VIII, 28 Şubat 1331, s. 666-670

Ordunun sağlık hizmetleri ise seferiye nizamnamelerindeki sıhhiye hükümlerinin yanında sıhhiye nizamnameleriyle düzenlenmişti. 7 Eylül 1910 tarihinde yayımlanan *Teşkilat-ı Sıhhiye’i Askeriye Nizamnamesi*’ne göre Osmanlı Ordularının sağlık hizmetlerine birinci ferik rütbesinde bir *Sıhhiye Reisi* başkanlık edecekti. Sıhhiye reisi Harbiye Nezaretine tabi tutulmuştu. Buna göre her ordunun mirliva rütbesinde bir ordu sıhhiye müfettişi, her kolordunun miralay ile mirliva başhekimi ve her tümenin kaymakam ile miralay rütbesinde bir başhekimi bulunacaktı. Ayrıca her alaya binbaşı veya kaymakam rütbesinde bir tabip tayin olunacaktı. Nizamnameye ayrıca Mekteb-i Tıbbiye’i Askeriyede tabip yetiştirilmesi, sıhhiye zabitleri, hastabakıcılar ve diğer sıhhiye efradı hakkında da maddeler eklenmişti.¹²²⁹

İttihat Terakki kadroları Bâb-ı Ali Baskını ile iktidara geldikten sonra orduda başlayan genŐleŐtirme hareketi Sıhhiye Dairesi’ni de içine almıştı. Bu genŐleŐtirme hareketi çerçevesinde Balkan Savaşlarında yetersiz görünen tabip subaylar emekliye sevk edildi. Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Başkanlığına Süleyman Numan Paşa, Alman hıfzıssıhha uzmanı Miralay Meyer de danışman ve yardımcısı olarak atandı.¹²³⁰ Seferberliğin ilanından sonra 20-45 yaŐ arası sivil hekim, eczacı ve diŐçiler askere alındı. Ordunun savaşta kullanacağı sağlık yönetmeliği ihtiyaı Alman harp sağlık yönetmeliğinin Türkçe’ye çevrilmesiyle karŐılandı.¹²³¹ 26 Nisan 1913’te “Vil y t İdare-i Sıhhiye Nizamnâmesi” yayımlandı. Buna göre her vilayet, sancak ve kazada birer sıhhiye meclisi kurulmasına karar verildi. Sıhhiye meclisleri idari birimlerdeki bütün sağlık işlerinden sorumluydular. İdari birimlerdeki sağlık işlerinin yürütülmesi için birer sağlık müdürü tayin edilmişti. Müdürler, Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyesi’ne bağlıydılar.¹²³² Her türlü sıhhiye tesisinin ve çalışanlarının kanun ve nizamnamelere uygunluğunun denetlenmesi için de bir sıhhiye teftiş heyeti görevlendirilmişti.¹²³³

¹²²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. “Teşkilat-ı Sıhhiye’i Askeriye Nizamnamesi”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: II, 25 Ağustos 1326, s. 676-677; bu nizamnamede bulunan 5 ve 6. Maddelere göre Askeri Tıp Mektebine kabul için adayların 6-7 aylık askeri eğitimden başarılı olmaları gerekmektedir. Ancak ihtiyaç  zerine 10 Haziran 1912’de bu Şart kaldırılarak, “mektebin müddet-i tahsili beş senedir” Şeklinde değiştirilmişti. Bkz. “3 Ramazan 1328 Tarihli Teşkilat-ı sıhhiye’i Askeriye Nizamnamesinin 5. ve 6. Maddeleri Yerine Gaim Olan Madde”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IV, 10 Haziran 1912, s. 549.

¹²³⁰ Tevfik Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941, s. 4.

¹²³¹ Mustafa Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tif sle Mücadele*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 20.

¹²³² “Vil y t İdare-i Sıhhiye Nizamnâmesi”, *Düstur*, Cilt: V, 2. Tertip, s. 362-366.

¹²³³ *Sıhhiye Heyet-i TeftiŐyesinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Nizamname ve Talimatname*, Matbaa-i Arşak Garoyan, İstanbul 1330, s. 3.

Türk ordusunun en üst sağlık yönetim birimi Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Riyaseti'ydi. Ordunun savaşa girmesi durumunda barış koşullarındaki kadrosunun artırılması temel askeri ilkelerden biri olduğu için, Birinci Dünya Savaşı'na girildiğinde, ordu sağlık yapısının büyütülmesi temeline dayanan planlar yürürlüğe girdi. Buna göre Kolordu karargahlarına bir kolordu baş tabibi, iki yardımcı tabip, bir baş eczacı, bir yardımcı eczacı, sıhhiye deposu müdürlüklerine bir eczacı atanması planlandı. Tümen karargâhlarında da kaymakam rütbesinde bir başhekim, yardımcı bir tabip yüzbaşı, alay ve taburlarda ise birer binbaşı tabip görevlendirilecekti.¹²³⁴ Ayrıca her tümene, sıhhiye bölüğünden başka seyyar hastane veya kolorduya icabında gerektiği kadarı tümenlere katılmak üzere sekiz adet seyyar hastane verilecekti.¹²³⁵ Bu düzenlemeye göre kolordu merkezlerine 300, tümen merkezlerine 200-250 yataklı hastaneler açılacaktı. Toplamda 47 hastane ve 13.450 yatak kapasitesine ulaşılabilecekti. Ayrıca her 50 hastaya bir doktor olmak üzere, 500-750 yataklı hastanelere bir miralay baştabip, 250 yataklılara da bir kaymakam baştabip düşünölmüştü.¹²³⁶

6.1 İnsan Sağlığı

Zaferi hedefleyen ordular için menzil mıntikasında halk sağlığının muhafaza edilmesi ve ordunun sağlık hizmetlerinin en iyi şekilde işlemesi gerekmektedir. Bu açıdan menzil bölgelerinde, karışıklığa ve eksikliğe mahal vermemek için sağlık hizmetleri nizamnamelerle düzenlenmişti.¹²³⁷ Her birliğin bir sıhhiye heyeti ve sıhhiye efradı vardı. Kendi nüfuzundaki sağlık hizmetlerine nezaret etmek ve herkesten hıfzıssıhhaya kaydolmalarını istemek her sıhhiye zabitanın göreviydi.¹²³⁸

Savaşta her ordu, kolordu ve tümen düzeyinde ilk basamak sağlık hizmeti verecek sıhhiye bölüklerinin kurulması, ikinci basamak ise seyyar ve sabit hastanelerin oluşturulmasıydı. Sıhhiye bölüklerinin temel işlevi savaş koşullarında yaralılara sağlık hizmeti vermek ve yaralı tahliyesini sağlamaktı. Cephede yaralananlar mevzi gerisine alınarak burada oluşturulan yaralı yuvalarında ilk müdahaleleri yapılır, yapılan ilk tedavinin ardından tekrar cepheye sevk edilir veya taburların açtığı kıta sargı yerine

¹²³⁴ Uçar, *agt*, s. 111; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 143.

¹²³⁵ *Seferiye Nizamnamesi*, 1332, s. 275.

¹²³⁶ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 143.

¹²³⁷ *Menzil Mıntikasındaki Hıdemat-ı Sıhhiye*, Pangaltı Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1330, s. 3.

¹²³⁸ *Seferiye Nizamnamesi*, 1332, s. 272.

gönderilirlerdi. Kıta sargı yerinden geri bölgeye sevk edilecek olanlar, hafif yaralı toplanma yerlerine, yarası ağır olanlar ise araba durak yerlerine gönderilir, buradan da tümen sıhhiye bölüklerinin açtığı büyük sargı yerlerine sevk edilirdi. Tümen sıhhiye bölükleri, gelen yaralı ve hastaların tedavisini ve hatta ameliyatını yapar, gerekenleri veya yatak mevcudundan fazla olanları seyyar hastanelere veya menzil hastanelerine yollardı.¹²³⁹

6.1.1 Hastaneler

Barış ortamında Türk ordusunun temel sağlık kurumları, kıta revirleri ve sabit askerî hastaneler idi.¹²⁴⁰ 6. Ordu Baştabibi Abdülkadir Noyan'a¹²⁴¹ göre orduda asker için mevcudun %4'ü kadar hastane yatağı olmalıydı. Şehirdeki hastaların hepsi hastanede tedavi edilmeyip evlerinde de yatabileceklerinden bu oran şehirde yaşayanlar için %0,5 olmaktadır. Hastanelerin kapasitesinin çok fazla olması idare edilmelerini zorlaştıracağından 1.000 yatak kapasitesi aşılmamalıydı. Her bir hasta için büyük hastanelerde 150 metreküp, küçük hastanelerde 170 metreküp yer olacak şekilde düzenlenmeliydi.¹²⁴²

Menzil Bölgesindeki hastanelere gelince bunlar Sıhhiye Hidematı Nizamnamesi hükümlerince belirli bir hiyerarşiye göre düzenlenmişti. Buna göre:¹²⁴³

- 1- Harp hastaneleri; bir seyyar hastanenin yaralılarını teslim alarak tahliye eder ya da bazı durumlarda bunları bile tahliye etmeye vakti olmadığından doğrudan doğruya yaralı olarak bünyesine alır.
- 2- Menzil hastaneleri; menzil büyük merkezinde veya su yolu, karayolları güzergahında şehirlere veya şimendifer güzergahında tesis edilir ve bunlar menzildeki bütün birliklerin hastanelerini ve menzilden harp mıntikasına geçen

---

¹²³⁹ Uçar, *agt*, s. 111.

¹²⁴⁰ Uçar, *agt*, s. 111.

¹²⁴¹ 1886'da doğan Prof. Dr. Abdülkadir Noyan, Kuleli Askerî Lisesi'ni, Tıbbiye İdadisini, Askerî Tıbbiye Mektebi'ni bitirdi. Tabip yüzbaşı iken stajını tamamladı. Gülhane Askerî Tıp Akademisi Dahiliye Kliniği'nde asistan (1911), baş asistan ve intaniye uzmanı oldu (1913). Çanakkale'de kolordu hıfzıssıhha müşaviri, I. Dünya Savaşı yıllarında Irak'ta 6. Ordu baştabibi, ordu sağlık başkanı olarak savaş sonrasında değin kıta hizmetinde çalıştı. 1919'da Gülhane'deki öğretim görevine döndü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşegül Demirhan Erdemir, "Prof. Dr. Abdülkadir Noyan'ın Sıtma (Malaria) Hastalığı Üzerine Yorumlamaları ve Türk Tıp Tarihindeki Yeri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 220, Şubat 2016, s. 85-86.

¹²⁴² Abdülkadir Lütü, *Askerî Hıfzıssıhha*, Kader Matbaası, İstanbul 1926, s. 302.

¹²⁴³ *Menzil Mıntikasındaki Hidemat-ı Sıhhiye*, s. 5-6

birliklerin hastaneleriyle harp mıntıkasından menzile gelen birliklerin hastalarını kabul etmekle beraber; büyük muharebelerde seyyar hastanelerin kapasitesini aşacak kadar çok sayıda olan yaralıları kabul eder.

3- Hafif yaralı şubeleri; menzil bölgesine gönderilip yaraları kısa zamanda iyileşebilecek durumdaki hafif yaralı şubeleridir. Bunun yanında hafif nekahet şubeleri de vardır ki buralarda hastalıkları 10-15 gün zarfında iyi olacak olan hasta askerler tedavi edilerek harp mıntikasına gönderilir.

4- İntaniye hastaneleri vd. hastaneler.

Irak Cephesi'nde bölgenin coğrafi yapısı hastalıkların kolayca yayılmasına sebep olmaktadır. Sık sık meydana gelen nehir taşkınları geniş bataklıklar oluşturuyordu. Bataklıklar, sıcak çöl iklimiyle birleşince salgın hastalıkların yayılmasına uygun bir ortam yaratıyordu. Özellikle bulaşıcı hastalıkların tedavi edilmesi ihtiyacı İlk hastanelerin kurulmasındaki önemli bir etkendi.

Savaş öncesi dönemde Bağdat'ta kurulan ilk sağlık kurumu askerî hastaneydi. Daha sonra bölgede başka hastaneler de kurulmuştu. Ayrıca Bağdat'ta Mithat Paşa'nın valiliği sırasında temelleri atılmış olan Gureba Hastanesi, İngiliz Misyoner hastanesi, bir de Musevi cemaatine yapılmış olan Musevî Hastanesi vardı. 1884 yılı itibarıyla Irak'ta Bağdat'ın yanı sıra Basra, Hanekin, Hille'de de birer askerî hastane bulunuyordu.¹²⁴⁴

Savaşın başlarında Bağdat'taki askeri hastanenin kapasitesi 600 yataktı. Bir başka hastane 370 yataklı masrafı kısmen ordu tarafından karşılanan bir Hilâl-i Ahmer Hastanesiydi.¹²⁴⁵ Musevî Hastanesi de Musevi cemaati tarafından idare edilmekteydi.¹²⁴⁶ Musul'da ve mutasarrıflık merkezlerinde de hastaneler bulunuyordu. Ancak bu hastanelerde yeterli sayı ve miktarda uzman tabip, tıbbi alet ve ecza

---

¹²⁴⁴ Irak'taki hastaneler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Kurt, "Osmanlı Doğu Sınırında Kamu Sağlığı ve Siyaset: 19. Yüzyıl Bağdad'ında Hastaneler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 143-168; Zuhâl Özaydın, "Türkiye Toprakları Dışında Kalan Osmanlı Sağlık Kurumları", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 171-192.

¹²⁴⁵ Kızılay Arşivi belgelerine göre bu hastane kapasitesi 350 yatak olarak kayda geçmiştir. Anlaşılan kapasite 20 yatak kadar aşılabilmekteydi. 1915 yılı ekim ayında ise kapasite 350'den 400 yatağa çıkarılmıştır. bkz. *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 23.

¹²⁴⁶ ATASE, Kls. 1314, Dos. 749, F. 1-14.

malzemesi yoktu.¹²⁴⁷ Bunlardan başka Bağdat, Musul, Kerkük, Süleymaniye, Erbil, Resulayn, Nusaybin ve Kûtulamâre'de menzil hastaneleri vardı.¹²⁴⁸

Yukarıda bahsedilenler dışında seferberlik ilan edildiğinde 13. Kolorduya bağlı 37. Tümenin 3 seyyar hastanesi vardı. Bu hastaneler Kafkas Cephesine gönderilmişti. Buna rağmen Irak'ta kalmasına sonradan karar verilen 38. Tümenin ise 250 yataklı bir merkez hastanesi ile 15'er yataklı iki reviri bulunuyordu.¹²⁴⁹

Genel olarak cephedeki sağlık tesislerinin kapasitesi yetersizdi. Bunların eksiklikleri giderilmeye çalışılmış, 6. Ordunun kurulmasından sonra dikkate değer bir ilerleme kat edilmişti. İlk olarak Bağdat Merkez Hastanesi hizmete açılmıştı. Daha sonra Hilâl-i Ahmerin desteğiyle yabancı konsolosluklar 450 yatak kapasiteli hastanelere dönüştürülmüştü. Topçu kışlasında da 600 yataklı bir hastane açılmıştı. Ayrıca Fırat ve Dicle boyunca menzil hastaneleri ve temizlik istasyonları da faaliyete geçirilmişti.¹²⁵⁰

1915 yılında Bulaşıcı hastalıklar artmış ve hızla yayılmıştı. Hastaneye yatan sayısı taburculara oranla daha fazla olunca 1916 yılının ocak ayında Bağdat'ta her biri birkaç kasırdan ibaret olan 382, 232 ve 400 olmak üzere toplamda 1.014 yataklık üç grup hastane teşkil edilmişti.¹²⁵¹ Bunların yanında Hilâl-i Ahmerin hastaneleri, Alman Kızılhaçının Diyarbakir'deki hastanesi, Avusturya'nın da Amâre'deki iki hastanesi faaliyete geçirilmişti.¹²⁵² Cephede Hilâl-i Ahmer Cemiyeti kendi kurduğu hastanelerin yanında ordudan devraldığı altı hastanenin bütün idaresini de üstlenmişti.¹²⁵³

1916 ocak ayı sonunda Bağdat'taki hastaneler hatta revirler bile ağzına kadar hasta ve yaralıyla dolmuştu. Hastanelerde yatak olmadığından birçok hasta ve yaralı ayakta tedavi edilerek gönderilmekteydi. Bu tarihlerde diğer cephelerden de birlikler gelmeye devam ettiği için Bağdat kalabalıklaşmış, açığı kapatmak için hastane olabilecek her bina değerlendirilmişti. Bu çerçevede düşman hükümetlerin konsoloslukları, nehir

¹²⁴⁷ *Irak İnan Cephesi*, 1. Kısım, s. 800-801.

¹²⁴⁸ *ATASE*, Kls. 2467, Dos. 316, F. 3.

¹²⁴⁹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 147.

¹²⁵⁰ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 302.

¹²⁵¹ *ATASE*, Kls. 2467, Dos. 316, F. 3-1; *ATASE*, Kls. 2467, Dos. 316, F. 3-2.

¹²⁵² *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 302.

¹²⁵³ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 25; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 214; Mesut Çapa, *age*, s. 90.

kenarındaki köşkler tamamen hastaneye çevrilmişti.¹²⁵⁴ Kûtulamâre'nin 29 Nisan 1916'da tekrar ele geçirilmesinden sonraki dönemde bulaşıcı hastalıklar artınca Bağdat'ta 1.300 yataklı bir hastane daha hizmete sokulmuştu. Şirkat'ta bulunan 300 yataklı hastanenin kapasitesi 1.000 yatağa çıkarılmıştı. Tikrit'te 300, Harnine'de 200 yataklı hastaneler kurulmuş,¹²⁵⁵ Kazımiye'de bulunan nekahethane genişletilerek kapasitesi 3.000 kişiye çıkarılmıştı.¹²⁵⁶ Köysancak kaymakamlığı tarafından toplanan para ile zayıf düşen askerler için 1916 Eylül ayında Erbil'de 100 yataklı bir hastane tesis edilmişti.¹²⁵⁷ Erbil'de bulunan 100 yataklı hastaneye daha sonra 200 yatak ilave edilmişti. Kerkük ve Süleymaniye'de 150'şer yataklı hastaneler açılmış, Kerkük'te 31 çadır ve beş sıhhiye istasyonu tesis edilmiş ve Musul'da bulunan Hilâl-i Ahmer hastanesine de 200 yatak ilave edilmişti.¹²⁵⁸

Yukarıda bahsedilenlerin yanında İran hududundaki birlikler için de hastaneler kurulmuştu. Öncelikle 1915 Şubat'ında Hanikin'de 200, Kasrışirin'de 100 yatak kapasiteli hastaneler tesis edilmişti. Hastanelerin sıhhiye idaresi ve teçhizatının ikmal edilerek kapasitesinin artırılması gerekmekteydi. Çünkü bu hastanelere Almanların İran Seferî Heyeti hastaları da kabul edilmekteydi. Bunun için Bağdat'tan takviye yapılarak hem hekim sayısı artırılmış hem de kapasite 600 yatağa çıkarılmıştı. Hastane için hurma dallarından yapılan sedirler tedarik edilmişti. Böylelikle Hastanenin teşkilatı nispeten düzene girmiş ve Bağdat'a sevk edilmeye gerek kalmaksızın hasta ve yaralıların mahallinde tedavi edilmeleri mümkün olmuştu. 1916 Mayıs ayı zarfında birlikler İran içlerine hareket emri alınca Kasrışirin ve Hanikin tahliye edildiğinden hastanelerdeki hastalar Kızılribat, Şehriban, Bakuba'ya nakledilmişti. Ancak hastanelerin eşya ve teçhizatının bir kısmı zarar görmüştü. Geri kalanlarla Kızılribat ve Bakuba'da hastanelerin eksikleri kapatılmaya çalışılmıştı.¹²⁵⁹ Çatışmalarda muharip er mevcudu bir tabur gücüne kadar inen 35. Tümen kaldırılınca bu tümenin seyyar hastanesi 13. Kolordu emrine verilmişti.¹²⁶⁰ Bakuba ve Kızılribat'ta teçhizat açısından ilkel bir halde bulunan hastanelere ilk katile ile 150 birkaç gün sonra

¹²⁵⁴ Taşköprülü Mehmed Efendi, *age*, s. 48-49; W. C. Spackman, *age*, s. 126.

¹²⁵⁵ *Irak İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 673-674.

¹²⁵⁶ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 3-1; *Irak İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 673-674.

¹²⁵⁷ BOA, DH.İ.UM.EK. Dos. No: 20, Göm. No: 51.

¹²⁵⁸ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 525, Göm. No: 71.

¹²⁵⁹ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

¹²⁶⁰ Ölçen, *agt*, s. 72.

300 bir hafta sonra 400 yataklık malzeme sevk edilmiş, bir sivil tabip daha tayin edilmişti. İran Grubu başhekimliğine de Kaymakam Behiç Bey atanmıştı.¹²⁶¹

Bakuba hastanesi 1916 mayıs ayı zarfında yapılan teftişte bir mektep binası, bir kasr, bir otel, iki handan ibaret olmak üzere 400 yataklık hastaneye dönüştürülmüştü. Hastalar kısmen karyolada kısmen yer yatağında yatmaktaydı. Hastanenin esas bölümü olan mektep binası bahçesi müsait olduğundan oraya hasırdan barakalar yapılarak 300 yatak daha ilave edilmişti. Mektep binası Bakuba tarzında yapılmış geniş bir bahçe içerisinde ve hastane için oldukça uygun bulunmuş, bahçesinde bulunan barakalar da koğuş haline getirilerek, 500 hasta kapasitesine çıkarılmıştı.¹²⁶²

Kızılribat'taki hastane bir kasr, bir han, bir mektep binasından ibaretti ve 250 yatak kapasiteliydi. Hanikin'den ve diğer yerlerden gönderilen eşya ile teçhiz edilmişti. Kasr Binası, 120 yataklıktı ve bu bununla birlikte mektep binası da hastaneye olmaya elverişli bulunmuştu. Han, eski kışlalar tarzında ortası büyük bir havaliden ibaret dört tarafta ikişer büyük ahırdan ve üst katta dört küçük odadan oluşmaktaydı. Ahır kısmı da hasta koğuşuna dönüştürülmek için elverişli görülmüş toprak olan zemini kazdırılarak temizlettirildikten sonra tüm zemin üzerinde saman ve ot yakılarak dezenfektasyon yaptırılmıştı.¹²⁶³

Hanikin'de 13. Kolorduya ait iki seyyar hastane aktif haldeydi. Ayrıca Hanikin'de hastane binasına elverişli Kızılribat'takine benzer üç büyük han vardı ve 1.000 hasta alabilecek durumdaydı. Bunların da zeminleri ot ve saman yakılarak temizlenmişti. Hasta koğuşu olmaya müsait geniş, uzun, aydınlık ahırlardan ve birkaç odadan ibaretti. İki seyyar hastanede mevki hastanesi şeklinde hasta ve yaralı tedavi edilmekteydi. Buradan gerektiğinde vesait oldukça 6 saat mesafede bulunan Kızılribat menzil hastanesine hasta nakledilmekteydi. 1916 yılının haziran ayı başlarında 13. Kolordu Kirmanşah'a doğru ileri hareket edince Kızılribat Hastanesi 400 yataklık teçhizatıyla Hanikin'e nakledilmiş ve 1.000 yatak kapasitesine çıkarılmak üzere Bağdat'tan eşya

---

¹²⁶¹ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

¹²⁶² ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

¹²⁶³ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

ve teçhizat gönderilmişti. Hastaneye yaralılar için bir de ameliyathane teşkil edilmişti.¹²⁶⁴

Irak bölgesinde kalan birlikler için bu tarihlerde Kûtulamâre civarında Dicle kenarında dört büyük 10 mahrutu (huni şeklinde, konik) çadırdan ve sahilde iki dubadan ibaret olarak tesis edilmiş bu tesise sevkîyat hastanesi denilmişti. Sivil başhekimî yoktu. Bir tabîp yüzbaşı bir müdür ve bir inzibat zabîti idaresinde bulunmaktaydı. Kolordu sîhhiye bölükleri ve seyyar hastaneleri tarafından gönderilen hasta ve yaralıların sevk olununcaya kadar tedavi ve iaşelerini temin etmekteydi. Sevk edilmek üzere gelen yaralı ve hasta adedi çoktu ve vapurlar ancak haftada bir defa gelebildiğinden yaralı ve hastalar yığıldığı için 18. Kolordu birinci ve ikinci seyyar hastaneleri de bu sevkîyat hastanesi civarında kurulmuş özellikle yaralıların sevk olununcaya kadar tedavilerine tahsis olunmuştu. Sevkîyat hastanesi 300, seyyar hastaneler yüzer hasta barındırabilmekteydi. Sevkîyat hastanesinin malzemesi boldu. Yalnız ilaç ve çadır yeterli miktarda değildi. Hastane iaşesi ve idaresi gayri muntazam bir haldeydi. Sevk edilmek üzere gelen hastalara hasta çamaşırını vererek yatırmak ve vapur gelince tekrar elbiselerini giydirmek imkânı temin edilememişti. Hastalar yer yataklarında elbiseleriyle yattıkları için yatak takımları temiz tutulamamıştı. Vapur gelince hastaları ayırt etmek ve bulaşıcı hastalık taşıyanları sevk etmeyerek orada tutmak da mümkün olamıyordu. Çünkü hastaların çoğu hummalı vd. bulaşıcı hastalıklara tutulmuş olduklarından sevk olunmazlarsa barındıracak yer ve yatak kalmıyordu. Kût menzili civarında bulunup doktoru ve sîhhiye memuru olmayan nakliye ve cephaneye kolları, amele taburu efradının hastaları da muayene olmak üzere büyük kafileler halinde sevkîyat hastanesine müracaat etmekteydi. Bu ihtiyaç karşısında perişanlığın önünü almak için Kolordulardan çadır tedarik edilmişti. Bağdat'tan gönderilen doktor ve eczacılarla birlikte Kût menzil noktasında 1.000 yataklık bir menzil hastanesi teşkil edilmişti.¹²⁶⁵

Cephenin sağlık teşkilatındaki gelişmeler 1916 yılının sonlarına doğru İngilizlerin başlattığı taarruzla durmuş ve Bağdat'ın işgaliyle ivme tam tersine dönmüşü. Kuzeye çekilmek zorunda kalan Osmanlı birlikleri için ilk etapta Diyale'de 500 yataklı bir hastane kurulmuştu. Samarra'da ise 9.000 hasta için çadırlı bir ordugâh meydana

¹²⁶⁴ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

¹²⁶⁵ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

getirilmişti. Buralarda ilk müdahaleleri yapılan hasta ve yaralıların daha sonra Musul'a sevk edilmesine çalışılmaktaydı.¹²⁶⁶ Musul merkez hastaneleri 3.000 yatak kapasitesine çıkarılarak dört gruba ayrılmıştı. Bunlar 1000 yataklı hariciye grubu, 600 yataklı ikinci hariciye grubu, 800 yataklı birinci dahiliye grubu, 600 yataklı ikinci dahiliye grubuydu. Merkez Musul hastanelerinde 300 karyola mevcuttu. Sonrasında 600 karyola imal ettirilmiş ve daha fazlası sipariş edilmişti. Musul, Kerkük'te birer nekahethane vardı. Bir diğeri Şirket'ta açılmıştı. Musul Nekahethanesinin mevcudu 1.800'dü.¹²⁶⁷ Kerkük'teki 1.500 kapasiteliydi.¹²⁶⁸ 1917 yılının ekim ayında Musul Nekahethanesinin kapasitesi 2.000 yatağa çıkarılmıştı.¹²⁶⁹

1917 Yılında Tikrit'te 4.500 hasta ve yaralı evlere ve çadırlara yerleştirilmişti. Bulaşıcı hastalıklar hızla yayıldığından sahra hamamları açılmıştı. Musul'da yine bulaşıcı hastalıkları tedavi edebilmek için emraz-ı sariye hastanesi (bulaşıcı hastalıklar hastanesi) kurulmuştu.¹²⁷⁰ Tikrit'teki hastanelerin tahliye edilmesi zorunda kalınca buradaki hasta ve yaralılarla birlikte hastane teçhizatı da kuzeye nakledilmişti. Şirket'a doğru çekilen birlikler için burada 1.000 yataklık bir hastane tesis edilmiş ve 500 yataklık kısmı bina dahiline alınmış geri kalanlar için bavman çadırları kurulmuştu. Bir taraftan da baraka inşasına başlanmıştı. Çekilme hattında küçük ölçekli yeni hastaneler de teşkil edildiği gibi araç buldukça bir kısım yaralı ve hasta da Şirket'tan Musul'daki hastanelere nakledilmekteydi.¹²⁷¹ Şirket'taki hastanelere Musul'dan erzak da yetiştirilmeye çalışılmaktaydı.¹²⁷²

İhtiyacı karşılayabilmek için daha kuzeyde Nusaybin hastanesinin kapasitesi 300 yatağa çıkarılmıştı. Ayrıca buradaki harap kışlanın hastane haline dönüştürülmesine başlanmıştı. Cizre hastanesine 25 yataklık daha malzeme gönderilerek kapasitesi 50'ye çıkarılmıştı. İran hududuna yakın Salahiye'deki 1.000 yataklı menzil hastanesi de lağvedilerek 600 yatağı Tuzhurmatu'ya, 400 yatağı da Dakuk'a nakledilmişti.¹²⁷³

¹²⁶⁶ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 487.

¹²⁶⁷ *ATASE*, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3

¹²⁶⁸ Noyan, *age*, s. 105.

¹²⁶⁹ *Irak İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 676.

¹²⁷⁰ *Irak İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 674.

¹²⁷¹ *ATASE*, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

¹²⁷² *ATASE*, Kls. 3641, Dos. 176A, F. 1-2.

¹²⁷³ *ATASE*, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

25 Aralık 1917 itibariyle 13. Kolordu bölgesinde, 3., 54., 55. ve 56. Sahra hastaneleri hizmet veriyordu. 18. Kolordu bölgesinde ise 57., 58., 59. Seyyar menzil hastaneleri ve 15. Sahra hastaneleri vardı.¹²⁷⁴ 1918 yılında açlık çok fazla olduğundan dizanteri salgın hâline gelmişti. Hastaneler tıka basa dolmuştu. Mart ayı itibariyle seyyar hastanelerin toplam yatak sayısı 4.250 idi.¹²⁷⁵

6. Ordu sağlık teşekkülleri 1918 yılının mart ayı itibariyle şöyleydi: 13. Kolorduda her tümenin bir sıhhiye bölüğü vardı. 2. Tümenin sıhhiye tümeni Karatepe ile Salahiye arasındaydı. 6. Tümeninki ise Revanduz havalisindeydi. Kolordunun üç seyyar hastanesi vardı. Bunlar Tuzhurmatu, Tazehurmatu ve Revanduz'daydı. 18. Kolorduda 51. ve 14. Sıhhiye bölüğü ile 15., 57., 58. ve 59. Seyyar hastaneler vardı. 14. Tümen Sıhhiye Bölüğü Fetha'da, 51. Sıhhiye Bölüğü Kalatülbint ile Belaniç arasında Vadiicehennem'deydi. 59. Seyyar Hastane Fetha ile Kalatülcebbar arasında, 57. Seyyar Hastane Kalatülcabbar ile Kalatülbint arasında, 58. Seyyar Hastane Kalatünniyet karşısında sol sahildeydi.

18. Kolordu cephesindeki bütün hasta ve yaralıları toplayarak muayene ve tedavi etmek için Musul'da, 13. Kolordu için de Kerkük'te *menzil merkez hastaneleri* bulunmaktaydı. Kolordularla menzil merkez hastaneleri arasında da kolordudan gelen hastaların nakilleri mümkün hale gelinceye kadar tedavi eden ve merkez hastanelere sevketmekle mükellef olan *menzil hastaneleri* bulunuyordu. Menzil hastanelerinin sayısı 13'tü. Hastanelerin dezenfektasyon tertibatı mevcuttu. Bu 13 hastanenin mahalleri ve kapasiteleri şöyleydi:¹²⁷⁶

---

¹²⁷⁴ *Irak İnan Cephesi*, 2. Kısım, s. 677.

¹²⁷⁵ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 577.

¹²⁷⁶ Noyan, *age*, s. 103-104.

Tablo 30: Menzil Hastaneleri (Mart 1918)

Hastane	Bulunduğu yer	Kapasite (yatak)
1 Numaralı Hastane	Şirkat (Dicle'nin sol sahili)	300
2 Numaralı Hastane	Şirkat (Dicle'nin sağ sahili)	1.000
3 Numaralı Hastane	Şura	100
4 Numaralı Hastane	Demirkapı	50
5 Numaralı Hastane	Nusaybin	500
6 Numaralı Hastane	Derbesiye (daha sonra Midyat)	300
7 Numaralı Hastane	Cizre	100
8 Numaralı Hastane	Erbil	500
9 Numaralı Hastane	Revanduz	200
10 Numaralı Hastane	Altınköprü	400
11 Numaralı Hastane	Tuzhürmatu	300
12 Numaralı Hastane	Dakuk	300
13 Numaralı Hastane	Süleymaniye	200

Musul'da bir Eytamhane Hastanesi bir de Muhacir Hastanesi teşkil edilmişti. Muhacir Hastanesinin Aşair ve Muhacirin Komisyonu kanalı ile aylık 20.000 kuruşluk tahsisatı vardı. Ancak bu miktar 8 Şubat 1918 itibarıyla 50.000 kuruşa çıkarılmıştı.¹²⁷⁷ Muhacirin tahsisatıyla idare edilen Eytamhane Hastanesinin kapasitesi 1918 yılında 50 yatağa çıkarılmıştı.¹²⁷⁸

6.1.2 Cephede Hilâl-i Ahmer

Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Avusturya-Almanya, Darülharp, Eskişehir olmak üzere üç temel murahhaslık kurmuştu. Bunların başlıca görevleri cemiyete bağış toplamak, asker ve sivil halka yardım etmek, yurtdışında da Türk öğrencilere destek olmaktı.¹²⁷⁹ Cemiyetin genel merkezi İstanbul'daydı. Bunun dışındaki vilayetlerde merkezler, sancak ve kazalarda ise şubeleri vardı.¹²⁸⁰ Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralarda bazı vilayet, sancak ve kazalarda merkez ve şubeleri henüz kurulmamıştı.

¹²⁷⁷ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 577, Göm. No: 54.

¹²⁷⁸ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 579, Göm. No: 84; BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 579, Göm. No: 157.

¹²⁷⁹ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, "Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a, Kızılay Yayını, Ankara 2000, s. 190.

¹²⁸⁰ Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Nizamnâme-i Esasisi, Selanik Matbaası, İstanbul 1328, s. 3.

1914 yılının başlarında merkez ve şube teşkil edilmemiş olan yerlerdeki vali ve mutasarrıflara gerek Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ve gerekse Dahiliye Nezareti tarafından tebligatta bulunularak bu konuda faaliyete geçmeleri istenmişti. Nizamnameye göre sancak ve kaza şubeleri doğrudan doğruya bağlı oldukları vilâyet merkezlerine; yurt dışındaki şubeler ise İstanbul'da genel merkeze bağlı olarak çalışabilmekteydi.¹²⁸¹

Savaş başlayınca Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Irak'ta herhangi bir merkezi ve şubesi yoktu. Seferberlikte bile kurulması planlanmamıştı. Daha önce Bağdat vali vekilliği ve Basra valiliği yapmış ve gün itibariyle mevcut Musul Valisi Doktor Reşid Bey'in girişimi ile Bağdat Merkezi 6 Aralık 1914 tarihinde kurularak göreve başlamıştı. Öncelikle gerekli şartları sağlamak üzere bir merkez heyeti ile idare heyeti seçmek için memleketin eşrafı ve zenginlerinden on sekiz zat davet edilmişti. Ancak iki defa tertip edilen toplantıya çoğunluk katılmamıştı. Daha sonra düzenlenen toplantıya da çoğunluk katılmamış olmasına rağmen seçilmesi düşünülen kişiler davete icap etmemiş, bu sebeple Vilayetten re'sen tayin suretiyle heyet, faaliyete hazır şekilde seçilerek 6 Aralık 1914 tarihinde ordu müfettişlik dairesi salonunda işe başlamıştı.¹²⁸² 21 Aralık 1914'te yapılan toplantıya ise 46 kişi katılmış ve bu üyelerden 4.342 kuruş yardım toplanmıştı.¹²⁸³ Bağdat merkezinin kuruluşu olan 6 Aralık'tan 21 Aralık'a kadar geçen 15 günlük sürede toplam 100.085 kuruş 26 para bağış toplamıştı.¹²⁸⁴

---

¹²⁸¹ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayını, Ankara 2010, s. 31.

¹²⁸² *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.6.

¹²⁸³ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.7.

¹²⁸⁴ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.8.

Tablo 31: Bağdat Vilayeti Genel Meclisinin 16 Nisan 1915 Tarihli Toplantısına Katılan Üyeler¹²⁸⁵

Heyet-i Merkeziyeye İntihab Olunan Aza	Heyet-i İdareye Tefrik Olunan Aza
Divaniye Mebusu Doktor Sami Bey	Riyasete-tekrar
Bağdat Mebusu Doktoru Zade Fuad Bey	
Sihhiye birinci Sınıf Müfettişi Doktor Hikmet Süreyya Bey	Kitabete-Yeniden
Belediye Reisi Doktor Operatör Kâni Bey	
Cemaat-i Museviye Muteberanından Menahem Salih Efendi	Riyaset-i saniyeye-Tekrar
Cemaat-i Hristiyaniye Muteberanından İskender Aziz Efendi	Veznedarlığa-Tekrar
Vükela-yı Deaviden Mahmud Bey	
Mekteb-i Hukuk Müdürü Hikmet Süleyman Bey	
Vükela-yı Deaviden Abdullah Vehbi Bey	
Muteberandan Mahmud Ağa Zade Abdulvahhab Çelebi	Veznedar Muavinliğine-Yeniden
Muteberandan Yakup Serkiz Efendi	
Eşraftan Âlusi Zade Mahmut Derviş Efendi	
Aza mevcudu: 36	

Resim 15: Bağdad Hilal-i Ahmer Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi¹²⁸⁶

İlk etapta nakit ihtiyacını karşılamak gerekmekteydi. Bunun için zenginlere ve ahaliye müracaat edilmişti. Ayrıca hükümet tarafından toplanmış olan yardım paralarının cemiyete devri talep edilmiş bu da hükümet yetkilileri tarafından uygun görülerek kabul edilmişti. Bağdat ve çevresindeki eşraf, zengin ve ahalisinden yardımlar

¹²⁸⁵ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 165, Bel. No: 13-1.

¹²⁸⁶ *Harp Mecmuası*, S. 4, Kanunusani 1334, s. 55.

gelmeye başlamıştı. Merkezin kuruluşunun daha ilk haftasında Hilâl-i Ahmerin kasasında 58.123 kuruş 20 para toplanmıştı. Bu miktar Mart ayında toplam 389.518 kuruş 5 paraya ulaşmıştı.¹²⁸⁷ Ayrıca ordu tarafından cemiyete geçici olarak bir bahçe verilmişti. Hilâl-i Ahmer, bu meblağ ile bahçenin bir kısmında sinema tesis edip bir kısmını da kiraya vererek gelir elde etmeyi planlamıştı.¹²⁸⁸

Bunların yanında cemiyetin gelirleri dört kaynaktan oluşmaktaydı. Birincisi cemiyet erbabı tarafından yapılan bağışlar, ikincisi hükümet tarafından tedarik edilen yardımlar, üçüncüsü üyelerin aidatları, dördüncüsü ise cemiyetin kendi teşebbüsleri ile elde ettiği gelirlerdi. En büyük kaynak cemiyet erbabının bağışlarıydı. Irak ahalisi de önemli miktarda nakit yardımı yaparak merkeze destek olmuştu.¹²⁸⁹

Resim 16: Hilal-i Ahmer Cemiyeti Bağdat Merkezinin Üyeleri¹²⁹⁰

¹²⁸⁷ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 147.

¹²⁸⁸ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 147.1.

¹²⁸⁹ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 147.1.

¹²⁹⁰ <http://kizilaytarih.org/dosya006.html> (29.04.2018).

6.1.2.1 Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Sağlık Hizmetleri

Hilal-i Ahmer'in savaş esnasında yegâne görevi yaralıları tedavi ederek orduya yardım etmektir. Hiçbir devletin barış zamanındaki sağlık hizmetleri savaşta yeterli olamayacağı düşünülünce bu görevin önemi artmaktaydı. Savaşın başlamasıyla Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin girişimleri neticesinde Bağdat Askerî İdadi Mektebi başka bir yere nakledilerek okul binası Merkez Hilâl-i Ahmer hastanesine dönüştürülmüştü. Buraya yeterli malzeme ile birlikte 300 yatak hazırlanmıştı. Merkez Askerî Hastanesine aylık 2.500 kuruş masraf parası tahsis edilmiş, hem bu hastaneye hem de gerek görüldükçe yaralıların yatırılacağı Belediye Hastanesine pamuk, iyot gibi cerrahi malzeme yardımı yapılmıştı. Amâre'de 200 yataklık bir hastaneye ihtiyaç duyulduğu askerî kanattan bildirilince gerekli malzeme tedarik edilerek mahalline gönderilmişti.¹²⁹¹ Hastane Hilâl-i Ahmer idaresinde hizmete girmişti.¹²⁹²

Harp mıntıkasından yaralılar Bağdat'a vapurlarla gönderilmekteydi. Vapurların karyolalı hastane şekline dönüştürülmesi mümkün olmadığından gazilerin yol esnasında istirahatleri temin edilemiyordu. Bu açığı kapatmak için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ordudan iki duba istenmişti. İstenen bu dubalar sac güverteli dubalardı.¹²⁹³ Dubaların her biri 180 yatak kapasitesine sahip olması düşünülmüştü. Bunlardan biri harp hattından yaralı naklinde diğeri ise seyyar hastane olarak kullanılacaktı. Ancak her biri 80 yatak kapasitesinde olacak şekilde hazırlanabilmişti.¹²⁹⁴ Bunlara mutfak, tuvalet, eczane ve memurların ikametine mahsus bir kamara ilave ederek ambarlarında da gereken tadilat yapılmıştı.¹²⁹⁵

¹²⁹¹ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.1.

¹²⁹² *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 16; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.3.

¹²⁹³ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.

¹²⁹⁴ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.6.

¹²⁹⁵ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.2.

Resim 17: Hilal-i Ahmerin Hastane Dubası¹²⁹⁶

Bağdat Merkez hastanesinde 5 Ekim 1915 itibariyle halihazırda yatılı hasta sayısı 263'tü.¹²⁹⁷ Bunun üzerine kasım ayında yatak sayısı önce 350'ye ardından 400'e çıkarılmıştı.¹²⁹⁸ Yine aynı ay içerisinde Bağdat merkezde 520 yataklık ikinci bir hastane daha açılmıştı.¹²⁹⁹ Ayrıca Nasiriye'de de daha önce planlanmış olan 200 yataklık hastane de hizmete girmişti.¹³⁰⁰ 10 Aralık 1915 itibariyle Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Irak cephesinde 6 hastane idare etmekteydi. Bu hastanelerin kapasitesi 2.200 yatağa ulaşmıştı.¹³⁰¹

¹²⁹⁶ <http://kizilaytarih.org/dosya006.html> (29.04.2018).

¹²⁹⁷ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 19.

¹²⁹⁸ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 23.

¹²⁹⁹ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 24.

¹³⁰⁰ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.16.

¹³⁰¹ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 25.

Resim 18: Irak Cephesinde Hilal-i Ahmer (Kızılay) Sahra Hastanesi¹³⁰²

Bağdat Hilâl-i Ahmer Merkezi genel merkezden yardım istememek için çabalıyordu. Ancak cephedeki her gelişmeyi rapor ediyor, yeni açılan hastanelerin fotoğraflarını göndererek genel merkezi gelişmelerden haberdar ediyordu.¹³⁰³ Yardım istemese de ilaçlar genel merkezden gönderilmekteydi. Bunun en önemli sebebi bölgede ilaç bulunamamasıydı. İlaç bulunsa bile çok pahalıydı.¹³⁰⁴ İlaç dışında yalnız bölgeden tedariki mümkün olmayan tıbbî alet vs. için genel merkeze müracaat edilmekteydi.¹³⁰⁵

Bölgede sivil tabip ve eczacı bulunmadığından Hilâl-i Ahmer hastanelerinde (hastane gemileri dahil) ihtiyaç Irak ordusu tarafından giderilmekteydi. Gerek hastanelerde gerekse dubalarda hasta bakıcılık ve ayak hizmeti gibi işler de ordudan verilen efrat tarafından yapılmaktaydı.¹³⁰⁶ Buna rağmen cephede birçok sıkıntı ve yoklukla altı hastanenin idaresi oldukça zordu. 1 Haziran 1916 tarihinde Bağdat Merkezi Reisi

¹³⁰² *Osmanlı'nın Unutulan Zaferi Kütulamâre*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 2016, s. 60.

¹³⁰³ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.12; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 394, Bel. No: 46.3.

¹³⁰⁴ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.6.

¹³⁰⁵ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.5; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.9; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.10; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 216; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 345, Bel. No: 17; Kutu No: 345, Bel. No: 17.1; Kutu No: 345, Bel. No: 17.2; Kutu No: 345, Bel. No: 17.3; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 33; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.1; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 25.

¹³⁰⁶ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.

Doktor Sami Bey Hilâl-i Ahmer Genel merkezine, yardım göndermemeleri halinde bu hastanelerin birkaçının ordu tarafından idare olunmasını isteyeceğini bildirmişti.¹³⁰⁷

Resim 19: Hilal-i Ahmer Cemiyeti Bağdat Hastanesi Heyeti¹³⁰⁸

Irak Cephesinde Bağdat'ın yanı sıra Musul Hilâl-i Ahmer Merkezi de teşkil edilmişti.¹³⁰⁹ Bağdat Merkezine bağlı hastanelerde, 11 Mart 1917'de Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmesine kadar 20.000 hasta ve yaralı tedavi edilmişti. Bağdat tahliye edilirken buradaki malzeme de Musul'a nakledilmeye çalışılmıştı. Ancak malzemenin büyük kısmı taşınamayıp mecburen terk edilmişti.¹³¹⁰ Musul merkezi de 500 yataklı bir hastane açarak, Bağdat şubesinden aldığı eşyalarla, orduya ve halka yardımda bulunmuştu. Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra, 5 Kasım'da, İngiliz işgaliyle bu faaliyetler son bulmuştu.¹³¹¹

¹³⁰⁷ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 214.

¹³⁰⁸ <http://kizilaytarih.org/dosya006.html> (29.04.2018).

¹³⁰⁹ *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları (1915-1928)*, haz. Murat Uluğtekin-M. Gül Uluğtekin, Kızılay Yayını, Ankara 2013, s. 238; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 158, Bel. No: 95; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 158, Bel. No: 126.

¹³¹⁰ Hilâl-i Ahmer Bağdat Merkezinin idaresinde yaklaşık 5.000 yataklı hastane malzemesi bulunuyordu. Bağdat'ın tahliyesi sırasında bunların ancak bir kısmı Musul'a nakledilebilmişti. Bkz. *1334-1918 Senesinde Mün'akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmîsi Hey'et-i Muhteremesine Takdim Edilen Merkez-i Umûmî Mazbatası*, İstanbul 1334, s. 5.

¹³¹¹ Çapa, *age*, s. 90.

Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin mücadele ettiği tek şey yokluklar değildi. Savaşın getirdiği tüm olumsuzluklarla da başa çıkması gerekmişti. Hilâl-i Ahmer Nizamnamesi'nde ifade edildiği üzere, “Her muhârib ordu, Hilâl-i Ahmer ve Salîb-i Ahmer işâretlerini hâvî hey’et ve emâkin-i sıhhiyenin Cenevre Mukavelemesi ve ta’dîlâtı ve Lahey’de mün’akid konferansın muhârebât-ı bahriyye hakkındaki 18 Teşrîn-i evvel sene 1907 tarihli mukarrerâtı mucibince tecâvüz ve taarruzdan mâsuniyeti mütekeffil olacaktır.”¹³¹²

Hilâl-i Ahmer Nizamnamesi'nde yukardaki şekliyle belirtildiği gibi Hilâl-i Ahmer ve Sâlib-i Ahmer (Kızılhaç) işaretlerini taşıyan yerlerin, Cenevre Sözleşmesi'ne göre dokunulmaz olmaları gerekiyordu. Ancak İngilizler Hilâl-i Ahmer işaretlerini taşıyan hastane gemilerine ateş açmışlardı. Hilâl-i Ahmer bayraklarının görülmediğinden İngilizlerin saldırdıkları düşünülerek bayraklar yükseltilmiş buna rağmen İngilizler saldırıya-ateşe devam etmişlerdi. Ayrıca Irak seferî kuvveti sağ cenah başhekimi Yüzbaşı Osman Nuri Bey, kendi cephelerinin Salib-i Ahmer bölüklerine ve çadırlarına çok dikkat ettiklerini bunların korunduğunu bildirmiş. İngilizlerin Cenevre Sözleşmesine aykırı olarak Hilâl-i Ahmer faaliyetlerine ve yaralılara karşı kötü tavrını 12 Mayıs 1915 tarihli yazıyla protesto etmişti.¹³¹³

Resim 20: Çölde Yaralı Nakliyatı¹³¹⁴

¹³¹² Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Nizamnâme-i Esâsîsi, Selanik Matbaası, İstanbul 1328, s. 11-12.

¹³¹³ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 147.15.

¹³¹⁴ <http://kizilaytarih.org/dosya006.html> (29.04.2018).

Yine Şuayyibe ve Bercesiye muharebelerinde İngiliz topçuları doğrudan Hilâl-i Ahmer bayrağının dalgalandığı hastane çadırlarını hedef almış, yaralıları toplayan sıhhiye bölüğü efradı ve tabibi üzerlerine süvari hücumları yapmıştı. Bunun üzerine Osman Nuri Bey tarafından bir protesto daha yazılmış ve bu durum Bağdat Merkezi tarafından da protesto edilmişti.¹³¹⁵ Bunlar yetmezmiş gibi Amâre'yi ele geçiren İngilizler Hilâl-i Ahmere ait hastane dubasını da alıkoymuştu. Bağdat Merkez Reisi Doktor Sami Bey durumu genel merkeze bildirerek gerekenin yapılmasını talep etmişti.¹³¹⁶

Bu zor şartlarda Bağdat Merkezini idare eden merkez reisi Doktor Sami Bey, aynı zamanda Divaniye Mebusuydu. Meclis-i Mebusandaki görevi dolayısıyla cepheden uzaklaştığı zamanlarda Bağdat merkezinde büyük bir boşluk meydana gelmekteydi. Bu sebeple Genel Merkez tarafından Meclis-i Mebusana bir yazı yazılarak bazı oturumlarda izni istenmişti.¹³¹⁷ Meclisi Mebusandan Hilâl-i Ahmer Genel Merkezine gönderilen cevapla, o tarihte (1 Aralık 1916 tarihli talep yazısı) Doktor Sami Bey'in izinli olması kabul edilmişti.¹³¹⁸ Ayrıca Irak Cephesi'nde Osmanlı Ordusunun sıhhi ihtiyaçlarını karşılamak için birçok mahrumiyete rağmen fedakârane hizmet veren Doktor Sami Bey'e irade-i seniyye ile 5 Aralık 1915'te gümüş madalya verilmiştir.¹³¹⁹ Daha sonra da Bağdat Merkezindeki özverili çalışmalarından dolayı 6. Ordu Menzil Müfettişliği adına Sami Bey'e teşekkürlerinin bildirilmesi için 15 Nisan 1917 tarihli yazıyla Genel Merkezden müsaade istenilmişti. Bunun karşılığı olarak 6. Ordu Menzil Müfettişliği ve Hilâl-i Ahmer Genel merkezi ortak kararlar Doktor Sami Bey'e teşekkür belgesi verilmesini kararlaştırmışlardı.¹³²⁰ Aynı zamanda cemiyet genel merkezi tarafından da Doktor Sami Bey'e altın madalya verilmesi kararlaştırılmıştı.¹³²¹

23 Ekim 1917 tarihinde ise bir irade-i seniyye ile Bağdat'ta tesis edilen sıhhiye teşekküllerinde yaralı ve hastaların tedavileri ile istirahatlerinde emeği geçen 68 kişiye

---

¹³¹⁵ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.14.

¹³¹⁶ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 322, Bel. No: 13.

¹³¹⁷ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 234.

¹³¹⁸ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 44, Bel. No: 191.

¹³¹⁹ BOA, MV. Dos. No: 241 Göm. No: 212; BOA, İ.TAL. Dos. No: 506 Göm. No: 39.

¹³²⁰ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 295, Bel. No: 31.

¹³²¹ *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları (1915-1928)*, haz. Murat Uluğtekin-M. Gül Uluğtekin, Kızılay Yayını, Ankara 2013, s. 46.

Hilâl-i Ahmer madalyası verilmesi emredilmiş,¹³²² daha sonra Sadaret makamı tarafından madalyalar sahiplerine verilmiştir.¹³²³

6.1.2.2 Hilâl-i Ahmerin Diğer Hizmetleri

Hilâl-i Ahmer yaralı gazileri tedavi etmekle yetinmiyordu. Kocaları cephede bulunan, maaş işlemleri henüz bitmeyen subayların ailelerinden ihtiyaç içinde bulunanlarla, şehit olanların, esir düşenlerin ailelerini memleketlerine göndermek suretiyle yardım faaliyetleri yürütmekteydi. Bunun için cemiyet kendi bütçesinden beş yüz lira ayırmıştı. Ayrıca hükümet tarafından sırf faaliyet için yardım akçeleri de gönderilmişti.¹³²⁴ Aş ihtiyacı tahakkuk eden ailelere nüfus başına 3 kuruş veriliyordu. Bu miktar hayat savaş şartlarında kurtarıcı bir nitelikteydi.¹³²⁵

Resim 21: Hilâl-i Ahmer Posta Pulları “Vatana Muhabbet Yaralı Askere Muavenet”¹³²⁶

Hilâl-i Ahmer hastanelerinde yatan yaralı ve hastaların ailelerine bunlar hakkında malumat içeren raporlar gönderilmekteydi.¹³²⁷ Ailesinden para isteyen hastaların mektupları yine cemiyet tarafından gönderilmekte ve takibi yapılmaktaydı.¹³²⁸ Hilâl-i Ahmer asker ve sivil esirler hakkında ilgili kurumlardan bilgi alarak esir listelerinin çıkarılması ve bunun karşılıklı paylaşımı konusunda görevlendirilmişti.¹³²⁹ Esirlerin

¹³²² BOA, İ.DUİT. Dos. No: 73 Göm. No: 48.

¹³²³ BOA, MV. Dos. No: 258 Göm. No: 52.

¹³²⁴ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 147.1; Kızılay Arşivi, Kutu No: 322, Bel. No: 12; *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları (1915-1928)*, s. 51.

¹³²⁵ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 147.1.

¹³²⁶ *İkdam*, 18 Haziran 1916, s. 1.

¹³²⁷ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 213; Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 211.

¹³²⁸ Kızılay Arşivi, Kutu No: 322, Bel. No: 6.

¹³²⁹ Özçelik, *age*, s. 137.

aileleriyle görüşmeleri de Hilâl-i Ahmer tarafından sağlanmaktaydı.¹³³⁰ Cemiyet Osmanlı elindeki esirlerle de ilgilenmişti. Almanya'dan Müslüman Rus esirlerine gönderilen hediyelerin dağıtımını da üstlenmişti.¹³³¹

400 yataklı askerî ve yüz yataklı mülkî hastanelerde de süt vs. tedariki gibi yardımlar yapılmaktaydı.¹³³² Bağdat'ın işgaline kadar faaliyette bulunan eczanede fakir hasta ve halka ilaç dağıtılmıştı.¹³³³

Savaş ortamından insanları az da olsun uzaklaştırmak isteyen Hilâl-i Ahmer cephede sinema açmak gibi bir hizmet daha gerçekleştirmişti. Bunun için askerî gazino geçici olarak cemiyete verilmişti.¹³³⁴ Bu gazinoyu tüm masrafları Hilâl-i Ahmere ait olmak üzere sinemaya çevirebilmek için İstanbul'daki Hilâl-i Ahmer Genel Merkezinden film şeritleri istenmişti.¹³³⁵

6.1.2.3 Hilâl-i Ahmer Hanımlar Şubesi

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Nizamnâme-i Esâsisi'nin 43. Maddesi şöyleydi:¹³³⁶
“*Dersââdetle vilayet ve liva ve kazalarda Osmanlı hanımlarından mürekkep ve mahalleri zükûr merkez ve şubelerine merbut bulunmak ve yalnız îânât-ı cem' ve levâzım ihzarı ile meşgul olmak üzere merkez ve şubeler teşkil olunabilir.*”

Savaş sürecinde memleket nüfusunun yarısını teşkil eden kadınların pasif bir halde kalması beklenemezdi. Daha Osmanlı savaşa girmeden evvel hanımlar merkezi üyeleri çamaşır ve sıhhiye konusunda yardım vaadinde bulunmuşlardı. Hanımlar, harbin başlarında yüzlerce lira bağış toplamış ve binlerce parça çamaşır dikerek Hilâl-i Ahmer ambarlarına teslim etmişlerdi.¹³³⁷

Bağdat Merkez Reisi Doktor Sami Bey Bağdat Hanımlar Şubesinin açıldığını 21 Aralık 1914 tarihli yazıyla genel merkeze bildirmişti. Aynı yazıda şubenin işleyişi

¹³³⁰ Muzaffer Tepekaya-Leyla Kaplan, “Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Konya 2003, s. 190.

¹³³¹ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 664, Bel. No: 16.

¹³³² *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.6.

¹³³³ Çapa, *age*, s. 33; Akgün-Uluğtekin, *age*, s. 222.

¹³³⁴ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.17.

¹³³⁵ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.17; *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.4.

¹³³⁶ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Nizamnâme-i Esâsisi*, Selanik Matbaası, İstanbul 1328, s. 9.

¹³³⁷ *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları (1915-1928)*, s. 49.

hakkında her ay rapor göndermeyi de taahhüt etmekteydi.¹³³⁸ Hanımlar şubesini idare eden merkez heyeti ve kurucu üyelerin listeleri oluşturulmuştu. Bkz tablo 32 ve tablo 33.¹³³⁹

Tablo 32: Bağdat Hilâl-i Ahmer Hanımlar Şubesi Heyeti Merkeziye ve İdaresi¹³⁴⁰

	Ayşe Süleyman Hanım Efendi	Reis-i fahriye
1	İsmet Haydar Hanım Efendi	Reis-i evvel
2	Didar Şevket Hanım Efendi	Reis-i sani
3	Züleyha Ziya Hanım Efendi	Kâtibe
4	Nimet Fehmi Hanım Efendi	Veznedar
5	Emine Aidin Hanım Efendi	Veznedar muavini
6	Feride Hanım Efendi	
7	Naciye Sami Hanım Efendi	
8	Hayriye Fazıl Hanım Efendi	
9	Adviye Behzad	
10	Hatice Sami	
11	Aliye Ziya	
12	Medhiye Mehdi	

Bağdat Hilâl-i Ahmer Kadınlar Şubesi açılışından itibaren diğer cephelerde olduğu gibi Irak Cephesi'nde de bağışlar yapmıştı. Diğer yardım faaliyetlerini düzenlemiş ve aracılık etmişti. Orduya çamaşır, çorap ve sargı gibi dikiş işlerinde geceli gündüzlü hizmet etmişti. Bağdat'ın düşman işgaliyle tahliye edilmesine kadar ara vermeksizin çalışmıştı.¹³⁴¹ Yalnız Bağdat Hanımlar şubesi savaşın henüz başlarında 21 Aralık 1914 itibariyle 15.800 kuruş bağış toplamıştı.¹³⁴²

¹³³⁸ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.6.

¹³³⁹ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.2.

¹³⁴⁰ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 147.3.

¹³⁴¹ *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 850, Bel. No: 4.

¹³⁴² *Kızılay Arşivi*, Kutu No: 156, Bel. No: 11.8.

Tablo 33: Bağdat Hanımlar Şubesi Müessise Heyeti Üyeleri¹³⁴³

Aza-yı Müessise		
1	İsmet Haydar Hanım Efendi	Doktor Ziya Zeki Beyin haremî
2	Feride Hanım Efendi	Defterdar Beyin Kayınvalideleri
3	Nimet Fehmi Hanım Efendi	Defterdar Beyin Haremî
4	Zeliha Ziya Hanım Efendi	Kumandan Yusuf Ziya Beyin Haremî
5	Medhiye Hanım Efendi	Merhum Mehdi Paşanın Haremî
6	Fatma Hanım Efendi	
7	Naciye Sami Hanım Efendi	Divaniye Mebusu HA Reisi Doktor Sami Beyin Haremî
8	Aliye Ziya Hanım Efendi	Kumandan Yusuf Ziya Beyin Kerimesi
9	Refet Kani Hanım Efendi	Doktor Kani Beyin Haremî
10	Hatice Aidin Hanım Efendi	Merhum Miralay Aidin Beyin Haremî
11	Emine Aidin Hanım Efendi	Merhum Miralay Aidin Beyin Hemşiresi
12	Hayriye Fazıl Hanım Efendi	Merhum Fazıl Beyin Haremî
13	İsmet Hamdi Hanım Efendi	Doktor Hamdi Kasım Beyin Haremî
14	Medhiye Hamid Hanım Efendi	Doktor Hamid Şakir Beyin Haremî
15	Didar Şevki Hanım Efendi	Tertibat Müdürü Şevki Beyin Haremî
16	Sıdka Nihad Hanım Efendi	Posta ve Telgraf Müfettişi Nihad Beyin haremî
17	Hatice Sami Hanım Efendi	Tıbbi Sıhhi Binbaşı Sami Beyin Haremî
18	Nezihe Galib Hanım Efendi	Binbaşı Galib Beyin Haremî
19	Remziye Hanım Efendi	Bağdad İmaret Müdürü Sabık Kâmil Beyin Hemşireleri
20	Adviye Behzad Hanım Efendi	Defter-i Hakâni Müdürünün Haremî
21	Esmâ Hanım Efendi	Merhum Babanzade Selim Beyin Haremî
22	Fatma Hanım Efendi	Sabık Telgraf Müfettişlerinden Fehmi Efendinin Haremî
23	Selime Hanım Efendi	Mebus Murad Beyin Haremî
24	Münire Mustafa Hanım Efendi	İmam-ı Azam Mütvevvelisinin Kerimesi
25	Cemile Kâmil Hanım Efendi	Kâmil Beyin Haremî
26	Ayşe Mehmet Hanım Efendi	Belediye ...
27	Halime Rıza Hanım Efendi	Rizeli Zadelerden
28	Fatma Fevzi Hanım Efendi	İnas Mektebi Muallime-i Ulası
29	Doktor Binbaşı Hakkı Beyin Validesi	
30	Fatma Hanım Efendi	Doktor
31	Aliye Atıf Hanım Efendi	Mülkiye Kaymakamlarından
32	Hayriye Salih Hanım Efendi	Merhum Salih Efendinin Haremî
33	Nebiye Nebil Hanım Efendi	Merhum Nebil Beyin Haremî
34	Behice Kani Hanım Efendi	
35	Zekiye Esad Hanım Efendi	
36	Zekiye Mehmed Hanım Efendi	

6.1.3 Doktorlar ve Diğer Sağlık Görevlileri

Menzil bölgesindeki sağlık hizmetleri, sıhhiye menzil başhekimi tarafından düzenlenir ve idare edilirdi. Menzil başhekimi menzildeki bütün sağlık görevlilerinin amiriydi ve ordu başhekimi gibi alay komutanı yetkilerine sahipti. Menzil başhekimi, mensubu olduğu menzil müfettişliği emir ve yazılarına göre vazifesini yaptığı gibi Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğinin de emir ve tebligatını uygulamakla mükellefti. Kolordu başhekimleriyle iletişimde olarak buralardan gelecek muhtemel hasta ve yaralıların

¹³⁴³ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 147.4; Kutu No: 156, Bel. No: 147.5.

hastanelere taksimi ve geriden kolordulara gönderilecek ecza ve sağlık malzemelerinin sevk edilmelerini sağlamak gibi görevleri de vardı.¹³⁴⁴

Menzil Başhekiminin görevleri Sıhhiye Nizamnamesinde maddeler halinde şöyle sıralanmıştır:¹³⁴⁵

1- *Harekât-ı harbiye mıntikasından ve bâhusus büyük harpleri müteakip vürûd eden yaralıların iskân, iaşe ve bakılmalarını temin etmek ve icabında bunların geri mıntikalarına sevklerini icra etmek.*

2- *Harekât-ı harbiye mıntikasında tesis eden ordunun ilerlemesiyle iktiza eden seyyar hastaneleri harp hastaneleri tarafından teslim alarak seyyar hastaneyi ileriye sevke muktedir bir hale koymak.*

3- *Menzil mıntikasında tesis edecek hastaneleri tesis, bunların teçhizat ve nezaretlerini temin etmek*

4- *Harekât-ı harbiye mıntikasından gönderilen yaralılarından envaina göre memleket mıntikasına sevki. Bunda derece-i mecruhiyet nazar-ı itibara alınmakla beraber kara veya deniz tariki olduğuna göre buna ait muhafil ile muhaberede bulunmak.*

5- *Harekât-ı harbiye mıntikasında ifa-yı vazife eden teşkilat teçhizatının telakkisi.*

6- *Menzil mıntikasında ifa-yı hıdmet eden gönüllü hasta bakıcı heyetlerinin vezaiğini tanzim etmek.*

7- *Nihayet menzil mıntikasındaki hıfzıssıhha hıdmetini tanzim etmek, temizliği taharet ve nezafeti temin ve içilecek suların safiyetini tetkik ve icabında tathirat şaibesini tesis etmek, seyyar ordu için tehdit teşkil eden sâri ve intâni hastalıkların hudusunu men' etmek.*

Sertabibin bu kesir olan vezaiğini teshil için bir sertabib muavini harp hastaneleri ve merkez hastaneleri seretıbbası mumaileyh maiyetine memur edilmişlerdir.

Ayrıca nizamnamelere göre her ordunun mirliya rütbesinde bir ordu sıhhiye müfettişi, her kolordunun miralay ile mirliya başhekimini ve her tümenin kaymakam ile miralay

¹³⁴⁴ *Menzil Mıntikasındaki Hıdmat-ı Sıhhiye*, s. 3-4.

¹³⁴⁵ *Menzil Mıntikasındaki Hıdmat-ı Sıhhiye*, s. 4-5.

rütbesinde bir başhekim bulunacaktı. Her alaya binbaşı veya kaymakam rütbesinde bir tabip tayin olunacaktı. Nizamnamelere ayrıca Mekteb-i Tıbbiye’i Askeriyede tabip yetiştirilmesi, sıhhiye zabitleri, hastabakıcılar ve diğer sıhhiye efradı hakkında da maddeler eklenmişti.¹³⁴⁶

Doktor ve diğer hizmetli kadroları önce barış kadroları esas tutularak, muvazzaf, yedek ve Tıp Fakültesinde öğrenimde bulunan sivil ve asker doktor adaylarıyla, diplomalı eczacı ve dış doktorlarından karşılanmaya başlanılmıştı. Er olarak da birliklerin sıhhiye erleri ve teskerecilerinin de daha çok Türk olmayan erlerden ikmal edilmesi yoluna gidilmişti.

Seferberlikle birlikte askerlik daireleri aldıkları emirle bölgelerinde görev yapan askerî doktorların birliklerine katılmalarını sağlamıştı. Diğer yandan sivil doktor ve eczacıların da halkın sağlığı ile iştigal edenlerin dışında kalanlar silah altına çağrılmıştı. Buna rağmen ülke geneline doktor sayısı oldukça yetersizdi. Özellikle Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı ve 3. Ordu bölgesi doktor ve eczacı yönünden pek zayıf durumda olduğundan buralara Gülhane’deki stajyerler de görev yapmak üzere ayrıca gönderilmişti.¹³⁴⁷

28 Eylül 1914 tarihi itibarıyla Irak’taki doktor ve diğer sağlık görevlileri 13. Kolordu Komutanlığı tarafından Harbiye Nezaretine bildirilmişti.¹³⁴⁸ 13. Kolorduda görevli sağlık personeli aşağıdaki tablodaki gibiydi.

---

¹³⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. “Teşkilat-ı Sıhhiye’i Askeriye Nizamnamesi”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: II, 25 Ağustos 1326, s. 676-677; bu nizamnamede bulunan 5 ve 6. Maddelere göre Askeri Tıp Mektebine kabul için adayların 6-7 aylık askeri eğitimden başarılı olmaları gerekmektedir. Ancak ihtiyaç üzerine 10 Haziran 1912’de bu şart kaldırılarak, “mektebin müddet-i tahsili beş senedir” şeklinde değiştirilmişti. Bkz. “3 Ramazan 1328 Tarihli Teşkilat-ı Sıhhiye’i Askeriye Nizamnamesinin 5. ve 6. Maddeleri Yerine Gaim Olan Madde”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IV, 10 Haziran 1912, s. 549.

¹³⁴⁷ Yalman, *age*, s. 293-294; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 144.

¹³⁴⁸ ATASE, Kls. 2463, Dos. 289, F. 1.

Tablo 34: 28 Eylül 1914 Tarihi İtibariyle Doktor ve Diğer Sağlık Görevlileri¹³⁴⁹

Adı Rütbesi	Doğum Tarihi	Seferberlikten Önceki Görevi	Seferberlikte Tayin Olduğu Mahal
Miralay Hasan Tahsin Bey	1279	13. Kolordu Başhekimliği	13. Kolordu Başhekimliği, Kolordu Karargahıyla 9 Eylül 1914'te Musul'a Hareket Etmiştir.
Yüzbaşı Ahmed Kemal Efendi		Kolordu	13. Kolordu Başhekim Yardımcısı, Kolordu Karargahıyla 9 Eylül 1914'te Musul'a Hareket Etmiştir.
Kaymakam Ali Bey		13. Kolordu Eczacısı	Bağdat'ta Kolordu Eczacısı
Yüzbaşı Recep Efendi		Eczacı Müstahdeminde	Süvari Kışlası Reviri
Mülazımievvel Seyfi Efendi		13. Kolordu Baş Eczacı Yardımcısı	Numune Taburu ve Birinci Depo Taburunda Vazife Etmek Üzere Terk Etmiştir.
Eczacı Mülazımievvel Mustafa Kemal Efendi		Hayvan Ecza Deposunda	Tophanede Jandarma Kıtalarının Revirinde Eczacılığa Tayin Edilmiştir.
Kaymakam Mehmed Refi' Bey	1290	Bağdat Merkez Hastanesi Başhekimliği (13. Kolorduya Bağlı)	Temmuz-Ağustos 1914'te Merkez Hastanesi Başhekimliğine İlaveten Memuriyet Olarak Kolordu Başhekimliğine
Yüzbaşı Hasan Hayri Efendi		13. Kolordu Merkez Hastanesi Başhekim Yardımcısı	Kolordu Seyyar Hastanesi tabipleriyle Musul'a daha sonra Sıhhiye Bölüğü Başhekimliğine Tayin Olunmuştur
Binbaşı İbrahim Ethem Efendi		Bağdat Merkez Hastanesi Tabibi	Kolordu Seyyar Hastanesi Başhekimliğine Tayin Olmuş ve 9 Eylül 1914'te Hastanesiyle Musul'a Hareket Etmiştir.
Binbaşı Abdulaziz Efendi		Bağdat Hastanesi Operatörü	13. Kolordu Başhekimliği Müşavir Cerrahliğine Tayin, 4 Kasım 1914'te Irak Genel Komutanlığı Tabip ve Operatörlüğüne Tayin Olunmuştur.
Binbaşı Muhammed Bilaley		Bağdat Merkez Hastanesi Kimyageri	13. Kolordu Başhekim Müşavirliğine Tayin Olunarak Musul'a Hareket Etmiştir
Kolağası Osman Nuri Efendi		Bağdat Hastanesi Kahhali (Göz Hekimi)	Aynı yerde görevine devam
Yüzbaşı İbrahim Halil Efendi		Bağdat Merkez Hastanesi Tabibi	Kolordu Seyyar Hastanesi Operatörlüğüyle Musula Hareket
Yüzbaşı Ziya Mehmet Efendi		Kırkkilisede 16. Alay Tabibi 4 Teşrinievvel 1330'ta Bağdat'a Gelmiş	Bağdat Merkez Hastanesi Hastane Başhekim Yardımcısı
Yüzbaşı Rıza Efendi		Bağdat Merkez Hastanesi Eczacılığında Müstahdem	Aynı yerde görevine devam

¹³⁴⁹ ATASE, Kls. 2463, Dos. 289, F. 1-1a; ATASE, Kls. 2463, Dos. 289, F. 1-2; ATASE, Kls. 2463, Dos. 289, F. 1-2a.

Eczacıbaşı Binbaşı Tahsin Efendi	1291	Bağdat Merkez Hastanesi Eczacılığı	4 Kasım 1914'te Irak Genel Komutanlığı Karargahında Eczacılığa tayin
Eczacı Mülazımievvel İlyas Efendi		Bağdat Merkez Hastanesi Eczacısı	Aynı yerde görevine devam
Binbaşı .... Bey		13. Kolordu 37. Tümen Başhekimisi	6 Eylül 1914' de Tümeniyle Musul'a Hareket Etmiştir.
Yüzbaşı Abdullah Efendi		Numune Taburu Tabibi	Bağdat'ta Taburunda görevine devam
Yüzbaşı Ahmet Efendi		103. Alay Tabibi	Birliğiyle Musul'a Hareket
Yüzbaşı Mehmet Zeki Efendi		110. Alay 1. Tabur Tabibi	Birliğiyle Musul'a Hareket
Yüzbaşı Yusuf Kağan Efendi		110. Alay 2. Tabur Tabibi	Birliğiyle Musul'a Hareket
Yüzbaşı Hamid Efendi		111. Alay 1. Tabur Tabibi	Birliğiyle Musul'a Hareket
Yüzbaşı Muzaffer Efendi		111. Alay 2. Tabur Tabibi	Birliğiyle Musul'a Hareket

Tabloda da görüldüğü üzere Irak'taki asker hekim ve eczacıların büyük çoğunluğu seferberlikle Kafkas Cephesine gitmek üzere 13. Kolordu birlikleri ile birlikte Musul'a doğru hareket etmişlerdi. Bunlar arasından Irak'ta kalarak görevine devam eden tabipler şunlardı: Bağdat Merkez Hastanesi Başhekimisi Kaymakam Mehmet Refi' Bey, Operatör Doktor Binbaşı Abdülaziz Efendi, Göz Hekimi Kolağası Osman Nuri Efendi, Bağdat Merkez Hastanesi Başhekim Yardımcısı Yüzbaşı Mehmet Ziya Efendi, Tabip Yüzbaşı Abdullah Efendi. Eczacılar ise: Eczacı Kaymakam Ali Bey, Eczacı Yüzbaşı Recep Efendi, Eczacıbaşı Binbaşı Tahsin Efendi, Eczacı Mülazımievvel İlyas Efendi idi.¹³⁵⁰

Savaş başladıktan sonra Basra'da kalan 38. Tümen, sağlık personeli açısından büyük sıkıntı çekmişti. Birlikler Amâre'ye çekilmek zorunda kalınca yaşlı bir doktor ve birkaç sağlık personeli Basra'da hastaların başında kalmışlardı.¹³⁵¹ Ayrıca Basra işgale uğradıktan sonra burada görev yapan tahaffuzhane Doktoru Ekelliyoti ve yazıcı Goldier, vilayet memurları ile birlikte hareket etmeyip buradaki karantina şubesinde kalmış ve daha sonra İstanbul'a geçmişti. Sıhhiye Nezaretine başvurarak maaş ve harcırah isteyen bu doktor ve yazıcıya ödeme yapılıp yapılmayacağı hakkındaki yazıya

¹³⁵⁰ ATASE, Kls. 2463, Dos. 289, F. 1-1a; ATASE, Kls. 2463, Dos. 289, F. 1-2; ATASE, Kls. 2463, Dos. 289, F. 1-2a.

¹³⁵¹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 147.

cevaben Sadarettin, vilayet memurları ile birlikte hareket etmeyen bu şahıslara ödeme yapılmaması hakkında cevap gönderilmişti.¹³⁵²

1915 yılının şubat ayında Kûtulamâre'deki menzil hastanesi sivil bir tabip, yüzbaşı bir müdür ve bir inzibat idaresindeydi. Bunlar da Kolordu sıhhiye bölükleri ve seyyar hastaneleri tarafından gönderilen hasta ve yaralıların sevk olununcaya kadar tedavi ve ihtiyaçlarını temin ediyorlardı. Yine Kût'ta Sevkiyat Hastanesinde mevcut bir, seyyar hastanelerde mevcut ikişer tabip, yaralı ve hasta sayısına yetmiyordu. Buradaki hasta bakıcılar bilgisiz, eğitimsiz ve malul efrattan ibaretti ve buna rağmen sayıları da pek azdı. İhtiyacı karşılayabilmek için Başhekim ve 18. Kolordu hıfzıssıhha müşaviri bizzat var güçleriyle Kût menziline çalışmaktaydı.¹³⁵³

Hasta ve yaralıların sevkiyatı için çalışan vapurların tabibi ve zabiti olmadığı için her seferinde Bağdat'a hasta ve yaralı sevk edilirken hastane veya birliklerden bir tabip bir zabıt aramak mecburiyeti vardı. Kût önemli bir menzil mıntıkası olmadığı için orada bulunacak hastanenin menzile tabi olması icap ediyordu. Hastane kapasitesinin ve kadrosunun artırılması yanında civarda bina olmadığı için hastaneye çadır ihtiyacı diğer gereksinimlerin önüne geçmişti. Ayrıca bulaşıcı hastalıklar da arttığından bir tabip, bakteriyoloji uzmanı olarak çalıştırılmak üzere Bağdat'a gönderilmişti. Bu tabip Bağdat hastanesinde bakteriyoloji alanında tecrübe kazanmak üzere bir müddet çalıştırıldıktan sonra Kût'a geri dönmüştü.¹³⁵⁴

Hilâl-i Ahmerin idaresinde bulunan Amâre Hastanesi Basra Vilayeti Sıhhiye Müdürü Saffet Bey'in idaresindeydi. Bu hastanenin operatörlüğünü Seyyar Tabip Mısırlı Doktor Emin Bey yapmaktaydı. Hasta nakliye dubalarının idaresi ise bir idare memuru, bir kâtip, iki dubacıdan ve bir aşçıdan ibaretti. Daha önce de belirtildiği gibi serbest tabip ve eczacı bulunmadığı için Hilâl-i Ahmer idaresindeki hastane ve dubaların personel ihtiyacı da ordu tarafından karşılanmaktaydı.¹³⁵⁵

6. Ordunun kurulmasıyla Ordu Komutanı Goltz Paşa ile birlikte İstanbul'dan hareket edenler arasında Abdülkadir Bey (Noyan) de bulunuyordu. Kendisi 6. Ordu Karargâh

¹³⁵² BOA, BEO, Dos. No: 4359, Göm. No: 326898.

¹³⁵³ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

¹³⁵⁴ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

¹³⁵⁵ Kızılay Arşivi, Kutu No: 156, Bel. No: 147.1.

Tabibi ve Ordu Başhekimisi olarak tayin edilmişti. Yetenekli ve çalışkan bir tabip olmasının yanında Almanca biliyor olması da tercih edilmesinin sebeplerindendi.¹³⁵⁶ 1915 yılının sonunda Bağdat-Hanikin, Dicle ve Fırat hatlarında da sağlık teşekkülleri oluşturulmuştu. 6. Ordu kurulduğu sıralarda tüm Osmanlı ordusunda çalışan tabip sayısı 1.542 idi.¹³⁵⁷ Bağdat Vilayetinde 4 Aralık 1915 tarihi itibarıyla 12 tabip 15 küçük sıhhiye memuru bulunuyordu. Bu tarihlerde kolera ve lekeli humma (tifüs) salgını fazlasıyla kendini hissettirmişti. Ancak artan hasta sayısına yetecek tabip bulmak mümkün değildi. Bu açığı kapatamayacağını farkında olan Dahiliye Nezareti, Harbiye Nezaretinden biran evvel gerekli aşuların gönderilmesini istemişti. Çünkü hastalıkların önünü aşularla kesmek suretiyle doktor açığı hafifletilecekti.¹³⁵⁸ Yine Dahiliye Nezaretinden sağlık hizmetinde bulunan doktor, memur ve efrat sıkıntısının aşılabilmesi için askerî ve mülkî sağlık kadrolarının birlikte hareket etmesinin gerektiği Harbiye Nezaretine bildirilmişti.¹³⁵⁹ Bağdat'a diğer vilayet ve sancaklardan gelen efrat öncelikle muayene ediliyordu. Musul'dan gönderilen 2 askerde hastalık tespit edildiğinde, bu vilayetlere daha dikkatli olmaları, vilayet dışına çıkacak şahısların muayene edilip gerekli tedbirler alındıktan sonra yola çıkarılması gerektiği bildirilmişti.¹³⁶⁰ 29 Nisan 1916'da Bağdat'tan 6. Ordu Sıhhiye Reisi Miralay Refik Bey tarafından, Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğine gönderilen yazıda da cephedeki tabip sıkıntısının tabiplerin hasta olmaları ve vefat etmeleri ile ilgisinin olmadığı, zaten az sayıda olan tabiplerin, hızla artan hasta ve yaralı sayısına kafi gelmediği belirtilmişti.¹³⁶¹

İran hududundaki kuvvetler için ise 1916 Şubat ayında Hanikin'de ve Kasrışirin'de hastaneler teşkil edilmişti. Hanikin Hastanesinde sivil bir tabip, bir eczacı; Kasrışirin Hastanesinde bir sivil tabip ve Alman tabipler görev yapıyordu. Mart ayında Alman tabiplerden ikisi lekeli hummaya (tifüs) tutulunca diğer Alman doktorlar da görevden çekilmişlerdi. Aynı zamanda sivil tabiplerden birisi de lekeli hummadan vefat ettiğinden Hanikin Hastanesine Bağdat'tan sivil bir başhekim, iki tabip, bir operatör

---

¹³⁵⁶ Noyan, *age*, s. 49.

¹³⁵⁷ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 303.

¹³⁵⁸ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 2.

¹³⁵⁹ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 2-2.

¹³⁶⁰ BOA, DH.ŞFR. Dos. No: 51, Göm. No: 39.

¹³⁶¹ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 3-1; ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 3-2.

ve bir eczacı daha tayin edilerek hastane kadrosu ikmal edilmişti. Bu sayede hastanenin sıhhî ve idarî teşkilatı düzene girdiğinden hasta ve yaralıların Bağdat'a gönderilmeden tedavisi mümkün olmuştu. Ancak bu sıralarda sivil tabiplerden birisi lekeli tifoya tutularak vefat etmişti.¹³⁶²

1916 Nisan ayı zarfında Bakuba ve Kızılıribat'ta teşkilatı henüz tamamlanmamış halde bulunan hastanelere ilk kabile ile 150 birkaç gün sonra 300, bir hafta sonra 400 yataklık malzeme ile bir sivil tabip daha tayin edilmişti. İran Grubu başhekim olan Behiç Bey bu menzil hattına başhekim olarak tayin edilmişti. Mayıs ayı zarfında yapılan teftişte Bakuba Hastanesinde sivil bir başhekim, bir tabip, iki eczacı, bir müdür, bir zabıt vardı. Hasta bakıcıların tam sayısı bilinmemekle birlikte sayı bakımından azdı. Bu sebeple buraya Bağdat Sıhhiye Depo Bölüğünden efrat istenmişti.¹³⁶³ Kızılıribat Hastanesi, sivil bir tabip ve menzil hattı başhekimini idaresindeydi. Bir eczacı, bir inzibat zabiti vardı. Fenni olarak iyi durumda olduğu tespit edilen bu hastanenin idari anlamda eksikleri olduğu düşünüldüğünden menzil hattı başhekiminin burada bulunması hususuna emir verilmişti.¹³⁶⁴

Sağlık personelinin gerekli yerlerde görevlendirilmesinin yanında, Bağdat'ta Ordu Merkez Hastanesi Salonunda 18 Şubat 1916 tarihi itibarıyla "Tıbbî Musahabeler" adı altında Tıp konferansları yapılmaya başlanmıştır. Bağdat'ta bulunan asker ve sivil tabiplerin toplanarak konferanslar vermesi 6. Ordu Sıhhiye Reisliği tarafından tebliğ edilmiştir. 18 Şubattaki ilk toplantı 6. Ordu Sıhhiye Reisi Miralay Ziya Refik Bey'in açılış konuşmasıyla başlamıştır. Buna göre konferanslar cuma ve pazar günleri olmak üzere haftada iki gün olacaktı. Her toplantıda fennî başka bir konu ele alınarak tabiplerin uzmanlıklarından diğer tabiplerin de istifade etmesi amaçlanmaktaydı.¹³⁶⁵

18 Şubat 1916 günü yapılan ilk toplantıda Tabip Abdulkadir Bey, enfeksiyon ve bulaşıcı hastalıklar hakkında konferans vermişti. İkinci konferans da 20 Şubat'ta ise Ziya Refik Bey iş yoğunluğundan katılamamış yerine Oturum Başkanı olarak Ordu

¹³⁶² ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1; ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

¹³⁶³ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

¹³⁶⁴ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

¹³⁶⁵ *Tıbbî Musahabeler*, Birinci Kısım, Bağdat, 1 Mart 1332.

Merkez Hastanesi Başhekimî Binbaşî Nuri Bey vekalet etmişti. Bu ikinci konferans ise Operatör Doktor Aziz Bey tarafından “Harp Cerrahisi” hakkındaydı.

Konferanslar tutanaklar tutularak kayıt altına alınmaktaydı. Bu iş için Doktor Rafet ile Ziya Bey görevlendirilmişti. Konferans metni daha çok tıbbî teknik bilgiler vermekteyse de cephedeki doktorların adlarını barındırması bakımından kıymetli bilgiler içermektedir. Tutanaklarda adı geçen doktorlar şunlardır: 6. Ordu Sıhhiye Reisi Miralay Ziya Refik, Tabip Yüzbaşî Abdülkadir Lütî, Operatör Aziz Bey, Operatör Halil Sezai Bey, Doktor Rafet, Doktor Ziya.

Bu konferansların sadece ilk ikisinin tutanakları elimizde bulunuyor. Konferansların devam edip etmediği hakkında şimdilik bir malumatımız yok. Ancak muhtemel konferansların tutanaklarına ulaşılması halinde Irak’taki sağlık hizmetleri başta olmak üzere çok değerli bilgilere ulaşılacağı şüphesizdir.

6.1.4 Cephede Görülen Hastalıklar ve Hastalıklarla Mücadele

Bölgenin coğrafi yapısı ve sık sık meydana gelen nehir taşkınları geniş bataklıklar oluşturmaktaydı. Bu bataklıklar, sıcak çöl iklimiyle birleşince salgın hastalıkların yayılmasına uygun bir ortam yaratmaktaydı. Coğrafi şartların yanında Irak topraklarına İran ve Hindistan’dan yoğun insan ve emtia trafiği vardı. Buralardan taşınan hastalıklara ayrıca sağlık uygulamalarının yetersizliği ve sağlık hizmeti almaktan kaçınan konar-göçer aşiretler de eklenince hastalıklarla mücadele güçleşmekteydi.¹³⁶⁶

---

¹³⁶⁶ Kurt, “Osmanlı Doğu Sınırında Kamu Sağlığı ve Siyaset: 19. Yüzyıl Bağdad’ında Hastaneler,” s. 151-152.

Tablo 35: 6. Ordu Hastaneleri Mevcutları¹³⁶⁷

Tarih	Gelen Hasta	Taburcu	Vefat	Mevcut
Şubat-Mart 1916	8.677	7.517	1.867	9.171
Mart-Nisan 1916	8.370	6.819	1.458	8.079
Mayıs-Haziran 1916	9.125	9.519	1.142	7.667
Haziran-Temmuz 1916	9.504	6.830	1.001	9,340
Eylül-Ekim 1916	6.087	4.683	736	8.831
Ekim-Kasım 1916	5.235	4.125	622	
Ocak-Şubat 1917	9.721	4.756	1.112	

Birinci Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesinde yaygın olarak görülen hastalıkların belgelerde geçen adları şunlardı: Kolera, dizanteri, lekeli tifo (tifüs), veba, raci humma (humma-yi racia), akciğer veremi, karahumma, lekeli humma, sıtma, nezle-i müstevliye, kabakulak, yılcılık, frengi (dâü'l-efrenc), çiçek, trahom.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde dağılma sürecine giren Osmanlı Devleti'nden kopan bölgelerden Anadolu'ya doğru yoğun bir göç başlamıştı. Bu göçlerle birlikte bulaşıcı hastalıklarda ciddi oranda bir artış olmuştu.¹³⁶⁸ Hastalıklarla mücadele edebilmek için 13 Nisan 1914'te yayımlanan *Emrâz-ı Sâriye ve İstîlâ'ıye Nizâmname*si ile bunların önüne geçilmeye çalışılmıştı. Nizamnamenin ilk maddesi şöyleydi:

Kolera, veba, lekeli humma (tifüs nemşi) ve kara humma (humma-yi tifoidi) ve çiçek (cederî) ve kuş palazı (difteri) ve bulaşık beyin humması (iltihab-ı sehâyâ-yı dimâğ'ı şevkî) ve müstevli kanlı basur (dosenteriya-yı istilâ'i) ve kızıl ve mısır göz ağrısı (trahom) ve sakağı (ruam) ve kuduz (dâü'l-keleb) [hatta kuduz olduğundan şüphe edilen bir hayvanın ısırması bile] ve lohusa humması (humma-yi nefasî) hastalıklarından herhangi biri zuhur eyler veyahut bu hastalıklardan birinin vukuundan şüphe edilir veya bu hastalıklardan birinin tesiriyle vefat vukua gelirse ve yiyeceklerle zehirlenme vukuatı görülürse ve veremden vefeyât vuku bulduğu görülürse alakadaran vuku hali mârû'l-zikr maraz veya vefeyâtın derununda vukua geldiği mahallenin merbut bulunduğu daire-i belediyeye veya o civardaki en yakın polis merkezine ve belediye

¹³⁶⁷ ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-1; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-2; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-3; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-4; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-5; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-6; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-11; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-12; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-13; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-14; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 13-1.

¹³⁶⁸ Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, S. 8, 1998, s. 329.

*polis teşkilatı olmayan mahallerde jandarma karakoluna veya hükümet-i mahalliyyeye bilâ tehir haber vermeye mecburdur. Hastanın bulunduğu yerden mahal-i ahire nakle lüzum görüldüğü taktirde nakledilecek mahal bildirilmek üzere emr-i nakle mübaşeretten yirmi dört saat evvel daire-i belediyeye veya polis merkezinin ve bu gibi teşkilatın mevcut olmadığı mahallerde ise jandarma karakolunun veya hükümet-i mahalliyyenin keyfiyetten haberdar edilmesi dahi mecburidir.*¹³⁶⁹

Görüldüğü üzere ilk maddede hastalıklar sıralanarak ilgililere derhal haber verilmesinin önemi üzerinde durulmuştur. Nizamnamenin ilk maddesinde sıralanan hastalıklardan biri görüldüğü zaman ilgililere haber verilmemesi durumunda kişi Ceza Kanununun 102. ve 99. Maddelerine göre cezalandırılacaktı. Bu maddelere göre ihmali bulunanlar memuriyetten atılabilir ya da hapse girebilirlerdi.¹³⁷⁰ Ayrıca nizamnamede, hastalıklarla ilgili sorumlular, alınması gereken tedbirler, hastalıkla mücadele ile ilgili diğer ayrıntılı maddelere de yer verilmişti.

Salgın hastalıklarla mücadele etmenin en iyi yolu bit ve pirelerin imha edilmesinden geçiyordu. Bunun için de cephede farklı dezenfektasyon yöntemleri uygulanmıştı. Şehir merkezleri ve merkez hastanelerinde sabit etüvler vardı. Bir sabit etüv de Hanikin’de bulunuyordu.¹³⁷¹ Çölde, çadır hastanelerde ve harp mıntıklarında da seyyar etüvler görev yapıyordu.¹³⁷² Bu etüvlerle özellikle hasta eşyaları, yatak ve çamaşırları dezenfekte ediliyordu.¹³⁷³ Ancak etüvlerin yetersiz kaldığı ya da bulunmadığı yerler de vardı. Buralarda da etüv işlevi gören tathir fırınlarına ve seyyar buğu sandıklarına başvuruluyordu.¹³⁷⁴

Genellikle Irak’ta kalacak yerler insan sağlığı açısından tehlikeliydi. Kavurucu sıcaklar, kuraklık, temiz içme suyunun darlığı, sinek ve böcekler insan sağlığını ciddi şekilde tehdit ediyorlardı.¹³⁷⁵ Cepheye sevk edilen birlikler hastalıklardan korunmak ve gittikleri yerlere bu hastalıkları taşımamak için özen göstermekteydi. Hareket

¹³⁶⁹ “Emrâz-ı Sâriye ve İstîlâ’iye Nizâm-nâmesi”, *Düstur*, Cilt: VI, Matbaâ-i Âmire, Dersaadet 1334, s. 585.

¹³⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. “Ceza Kanunnâme-i Hümayûnudur”, *Düstur*, 1. Tertip, Cilt: I, s. 558-559.

¹³⁷¹ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

¹³⁷² ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

¹³⁷³ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1a.

¹³⁷⁴ Temel, *agm*, s. 329; Noyan, *age*, s. 65.

¹³⁷⁵ Pomiankowski, *age*, s. 205.

halindeki birliklerin kendi tabipleri vardı ve kendi kıtalarının sıhhi durumu hakkında kayıt tutarak komutanlarına rapor vermekteydiler.¹³⁷⁶

Hastalıkların önünü almak için ordugâh ve çevrenin sürekli temiz tutulması yanında bir diğer tedbir de ihtiyaç kadar tuvalet inşa ettirilerek askerin rastgele bir yerde abdest bozmasını önlemektir. Verilen emirlerle tuvaletler haricinde abdest bozmak yasaklanmıştı.¹³⁷⁷ Efradın temizlenmesi için çadır hamamlar yapılmıştı.¹³⁷⁸ Yine de banyo teşkilatının olmadığı yerlerde efrat nehirlerde yıkanıyordu. Ancak temizlenmek için Dicle'ye giren askerler arasında boğulanlar olmuştu.¹³⁷⁹

Birliklerde karavanalar ve yemek kapları Dicle suyunda yıkanıyordu. Hasta ve yaralıları Musul hastanelerine gelinceye kadar menzil noktalarında müşterek kaplarda yemek yemektedir. Menzil noktalarında ve hastanelerde kaşıklar, sahan ve tabaklar çoğu zaman kaynatılmıyordu. Hastaların mikropları diğerlerine de böyle sirayet ediyordu. 1917 yılı eylül ayı itibariyle birliklere yemek kap ve kaşıklarının kaynatılması ve sabun olmayan yerlerde kül ile kaynatılarak temizlenmesi gerektiği bildirilmiş, bu uygulama başladıktan sonra hemen sonuç alınmıştı.¹³⁸⁰

Cephedeki veba vakalarına karşılık Almanya (Dresden), Hindistan (Bombay) ve İstanbul (Bakteriyolojihâne-i Osmânî) olmak üzere üç farklı yerden verem aşısı tedarik edilmişti. Bu aşılardan Almanya ve İstanbul'dan getirilmiş olanlarının etkili olabilmesi için kişinin sekiz gün arayla iki defa aşılması gerekiyordu. Ancak ilkinde bile cebren aşılanabilen şahsın, ikinci aşı için tekrar bulunması mümkün olamıyordu. Bu sebeple iki aşının birleştirilerek bir defada yapılması gibi bir yol izlenmişti.¹³⁸¹ Özellikle Bağdat'ta veba tecridhanelerine gelen hasta yakınlarına bile aşı yapılmıştı. Ancak aşı miktarı yetersizdi ve hasta yakınını yalnız bırakmamakta ısrar eden herkese aşı yapılmak zorunda kalınmıştı.¹³⁸² Veba masraflarını karşılamak için Meclis-i Vükelaya bir tezkere verilerek bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak tedbirler için bir milyon kuruş

---

¹³⁷⁶ Çetinkaya, *age*, s. 54.

¹³⁷⁷ Çetinkaya, *age*, s. 98.

¹³⁷⁸ Noyan, *age*, s. 65.

¹³⁷⁹ Yarbay Mehmed Reşid Bey, *age*, s. 20.

¹³⁸⁰ Noyan, *age*, s. 90.

¹³⁸¹ Osman Şerafeddin Bey-Osman Bey, "Bağdad'da Veba Aşısı Tatbikatı Hakkında Rapordur", *Sıhhiye Mecmuası*, S. 8, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul 1331, s. 602-603.

¹³⁸² Osman Şerafeddin Bey-Osman Bey, *agm*, s. 605-606.

ilave tahsisat istenmiş,¹³⁸³ 12 Nisan 1915'te de bu bir milyon kuruş ilave edilmişti.¹³⁸⁴ Alınan tedbirler sayesinde aşından kaçıp da aşılınmayanlar ve birkaç istisna vukuat haricinde aşılınma, vebanın yayılmasına engel olmuştu.¹³⁸⁵

Tablo 36: Cephede Veba Vukuatı¹³⁸⁶

Tarih aralığı	Musab	Vefat
6 Ekim 1914- 13 Şubat 1915	115	123
17 Şubat 1915- 1 Mayıs 1915	281	566
2 Mayıs 1915- 7 Ağustos 1915	397	617

Bağdat'ta yapılan veba aşısı uygulamasında, kişinin aşılandıktan on gün sonraki durumu iyiyse aşının etkili olduğu kanısına varılmaktaydı. Aşılananlarda veba hafif suretle görülmekteydi. Diğer taraftan giysilerde kullanılan naftalin ve iyodoform ile yapılan dezenfektasyonla pireler uzaklaştırılabilmekteydi.¹³⁸⁷ Buna rağmen hazırlanan vukuat raporlarına göre vebaya yakalananların ölüm oranlarının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Vebaya karşı mücadelenin bir diğer yöntemi de veba mikrobunu taşıyanların yerleşim yerlerinden uzaklaştırılmasıydı. Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından Bağdat Vilayetinden Bağdat'taki İngiliz Konsolosluğu binasında tutulan vebalı hastaların bu mahallelerden uzak bir yere taşınmasını emretmişti.¹³⁸⁸

Hastalıklara yakalananlar ve vefat edenlerin sayısı Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğine rapor ediliyordu. Irak Cephesi vukuat raporları da hastalıkların bölgedeki yoğunlukları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu raporların tümüne erişilememiş olsa da elimizdeki mevcut raporlar dahilinde cephedeki hastalıkların genel durumu izlenebilmektedir.

¹³⁸³ BOA, BEO, Dos. No: 7337, Göm. No:325246.

¹³⁸⁴ “Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi Bütçesine Zamimeten Tahsisat-ı Fevkalade olarak 1.000.000 kuruşun Sarfı Hakkında Kanun-u Muvakkat”, 12 Nisan 1915, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VII, s. 563.

¹³⁸⁵ Osman Şerafeddin Bey-Osman Bey, *agm*, s. 605-606.

¹³⁸⁶ ATASE, Kls. 2416, Dos. 13, F. 1-10; ATASE, Kls. 2416, Dos. 13, F. 1-11; ATASE, Kls. 2416, Dos. 13, F. 1-11a.

¹³⁸⁷ Osman Şerafeddin Bey-Osman Bey, *age*, 608.

¹³⁸⁸ BOA, DH.ŞFR., Dos. No: 49, Göm. No: 143.

Tablo 37: 6. Ordu Hastanelerinde Bulaşıcı Hastalıklara Yakalanan ve Vefat Eden Asker Miktarı¹³⁸⁹

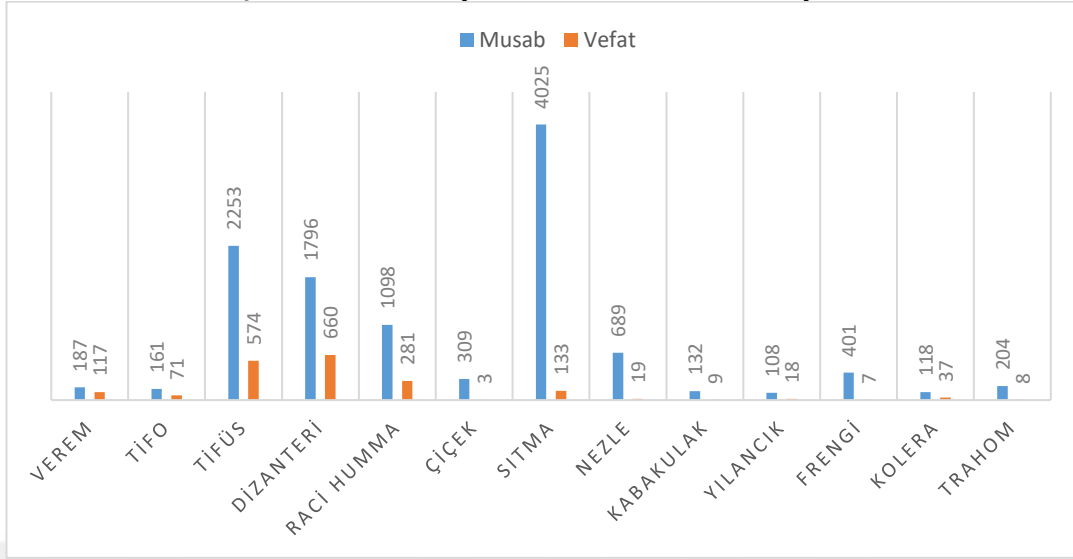
Hastalık Adı	Tarih	Hastalığa Yakalanan	Vefat
Verem	Şubat-Mart 1916	21	18
	Mart-Nisan 1916	11	10
	Mayıs-Haziran 1916	28	16
	Haziran-Temmuz 1916	29	11
	Eylül-Ekim 1916	22	10
	Ekim-Kasım 1916	11	8
	Ocak-Şubat 1917	65	44
Tifo (Kara humma)	Şubat-Mart 1916	138	62
	Mart-Nisan 1916	12	4
	Mayıs-Haziran 1916	2	2
	Haziran-Temmuz 1916	4	1
	Eylül-Ekim 1916	4	2
	Ekim-Kasım 1916	1	-
	Ocak-Şubat 1917	-	-
Tifüs (Lekeli Humma)	Şubat-Mart 1916	744	185
	Mart-Nisan 1916	667	175
	Mayıs-Haziran 1916	173	80
	Haziran-Temmuz 1916	76	39
	Eylül-Ekim 1916	32	8
	Ekim-Kasım 1916	136	21
	Ocak-Şubat 1917	425	66
Dizanteri	Şubat-Mart 1916	532	307
	Mart-Nisan 1916	138	140
	Mayıs-Haziran 1916	152	31
	Haziran-Temmuz 1916	182	60
	Eylül-Ekim 1916	339	62
	Ekim-Kasım 1916	290	59
	Ocak-Şubat 1917	163	1
Raci Humma	Şubat-Mart 1916	111	12
	Mart-Nisan 1916	447	72
	Mayıs-Haziran 1916	277	102
	Haziran-Temmuz 1916	142	70
	Eylül-Ekim 1916	75	13
	Ekim-Kasım 1916	46	12
	Ocak-Şubat 1917	-	-
Çiçek	Şubat-Mart 1916	300	-
	Mart-Nisan 1916	-	-
	Mayıs-Haziran 1916	-	-
	Haziran-Temmuz 1916	-	-
	Eylül-Ekim 1916	-	-
	Ekim-Kasım 1916	5	-
	Ocak-Şubat 1917	4	3
Sıtma	Şubat-Mart 1916	1.252	66
	Mart-Nisan 1916	895	6
	Mayıs-Haziran 1916	350	18

¹³⁸⁹ ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-1; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-2; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-3; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-4; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-5; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-6; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-11; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-12; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-13; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 4-14; ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 13-1.

	Haziran-Temmuz 1916	508	10
	Eylül-Ekim 1916	532	18
	Ekim-Kasım 1916	488	15
	Ocak-Şubat 1917	-	-
Nezle-i Müstevliye	Şubat-Mart 1916	348	13
	Mart-Nisan 1916	143	-
	Mayıs-Haziran 1916	11	-
	Haziran-Temmuz 1916	-	-
	Eylül-Ekim 1916	17	4
	Ekim-Kasım 1916	170	2
	Ocak-Şubat 1917	-	-
Kabakulak	Şubat-Mart 1916	16	2
	Mart-Nisan 1916	15	1
	Mayıs-Haziran 1916	28	3
	Haziran-Temmuz 1916	12	-
	Eylül-Ekim 1916	12	1
	Ekim-Kasım 1916	24	1
	Ocak-Şubat 1917	25	1
Yılancık	Şubat-Mart 1916	11	3
	Mart-Nisan 1916	12	1
	Mayıs-Haziran 1916	21	5
	Haziran-Temmuz 1916	12	3
	Eylül-Ekim 1916	16	1
	Ekim-Kasım 1916	17	4
	Ocak-Şubat 1917	19	1
Frengi (Daülefrenç)	Şubat-Mart 1916	-	-
	Mart-Nisan 1916	49	-
	Mayıs-Haziran 1916	34	-
	Haziran-Temmuz 1916	79	2
	Eylül-Ekim 1916	79	-
	Ekim-Kasım 1916	99	2
	Ocak-Şubat 1917	61	3
Kolera	Şubat-Mart 1916	-	-
	Mart-Nisan 1916	-	-
	Mayıs-Haziran 1916	-	-
	Haziran-Temmuz 1916	79	22
	Eylül-Ekim 1916	18	8
	Ekim-Kasım 1916	20	6
	Ocak-Şubat 1917	1	1
Trahom	Şubat-Mart 1916	-	-
	Mart-Nisan 1916	-	-
	Mayıs-Haziran 1916	-	-
	Haziran-Temmuz 1916	-	-
	Eylül-Ekim 1916	73	-
	Ekim-Kasım 1916	60	-
	Ocak-Şubat 1917	71	-

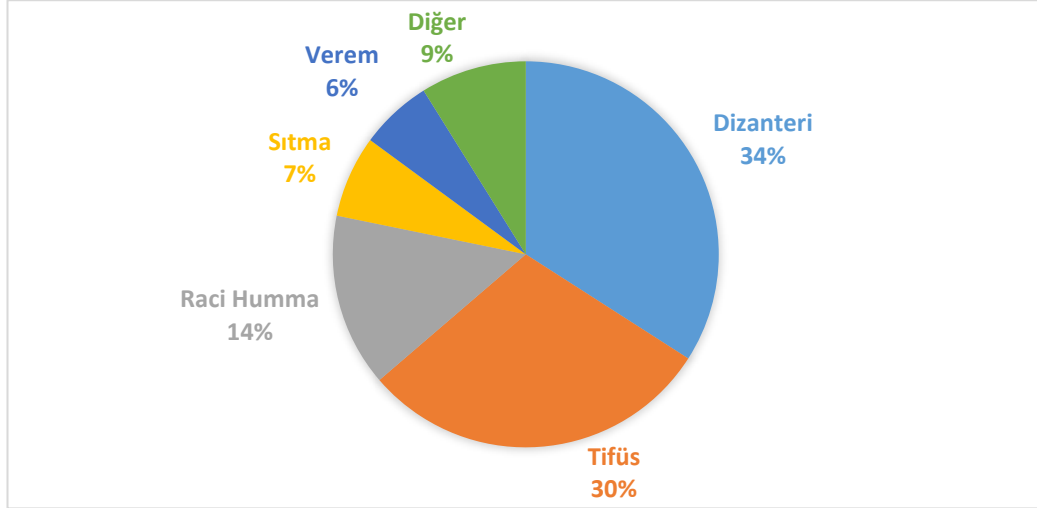
Yukarıdaki tablo 1916 yılında görülen hastalıklar, hastalığa yakalananlar ve bu hastalıklardan kaynaklanan ölümleri yaklaşık olarak göstermektedir. Adı geçen hastalıkların görülme sıklıkları birbirinden farklıdır. Bazı hastalıklar binlerce kişiye bulaşmışken bazı hastalıklar daha az kişiyi etkilemiştir. Aşağıdaki grafikte 1916 yılında yine yaklaşık olarak toplam hasta ve vefat sayıları verilmiştir.

Şekil 8: Tablo 37'ye Göre Musab ve Vefat Sayıları

Aşağıdaki grafikte ise 1916 yılında hastalıklardan ölümlerin birbirlerine oranları görülmektedir. Hastalıklara yakalanma sıklığı ile vefat sayıları arasında doğru bir orantının olmadığı gözlemlenmiştir. En çok görülen hastalık sıtma iken en fazla ölüm vakası dizanteriden kaynaklanmıştır.

Şekil 9: 1916 Yılında Hastalıklardan Ölümler (Yaklaşık Olarak)

Bağdat'ın İngiliz işgaline uğradığı 1917 yılı ve sonrasında cephede menzil teşkilatı neredeyse tamamen dağılmıştı. İyice artan iâşe darlığı hastalıklara yakalananların sayısını hızla arttırmıştı. Merkez hastanelerin Bağdat'ta ve Musul'un güneyindeki diğer yerleşimlerde kalması, bu hastaneler ve malzemelerinin kuzeye gerektiği gibi nakledilememesi hastalıklarla mücadelenin önünü tıkamıştı. Tüm bunlara ek olarak İngilizlerin işgal ettiği bölgelerden kuzeye doğru yaşanan kontrolsüz göç, hastalıkların

hızla yayılmasına neden olmuş ve vefat sayılarını önceki yıllara kıyasla çok fazla arttırmıştı.

Tablo 38: 6. Ordu Hastanelerinde Bulaşıcı Hastalıklara Yakalanan ve Vefat Eden Asker Miktarı¹³⁹⁰

Hastalık Adı	Tarih	Hastalığa Yakalanan	Vefat
Çiçek	Mayıs 1916-Mart 1917	23	6
	Mart 1917-Aralık 1917	10	12
	Ocak 1918-Ekim 1918	45	6
Raci Humma (humma-yı racia)	Mayıs 1916-Mart 1917	1.418	278
	Mart 1917-Aralık 1917	1.259	185
	Ocak 1918-Ekim 1918	557	178
Dizanteri	Mayıs 1916-Mart 1917	2.328	468
	Mart 1917-Aralık 1917	2.212	1.110
	Ocak 1918-Ekim 1918	3.825	3.241
Sıtma	Mayıs 1916-Mart 1917	4.128	135
	Mart 1917-Aralık 1917	5.223	251
	Ocak 1918-Ekim 1918	4.204	583
Kabakulak	Mayıs 1916-Mart 1917	131	6
	Mart 1917-Aralık 1917	42	-
	Ocak 1918-Ekim 1918	18	-
Tifo (Kara humma)	Mayıs 1916-Mart 1917	18	5
	Mart 1917-Aralık 1917	13	8
	Ocak 1918-Ekim 1918	2	-
Kolera	Mayıs 1916-Mart 1917	228	70
	Mart 1917-Aralık 1917	887	226
	Ocak 1918-Ekim 1918	501	123
Kızamık	Mayıs 1916-Mart 1917	62	-
	Mart 1917-Aralık 1917	-	-
	Ocak 1918-Ekim 1918	500	109
Kızıl	Mayıs 1916-Mart 1917	12	-
	Mart 1917-Aralık 1917	-	-
	Ocak 1918-Ekim 1918	-	-
Tifüs (Lekeli humma, lekeli tifo)	Mayıs 1916-Mart 1917	1.415	376
	Mart 1917-Aralık 1917	1.298	303
	Ocak 1918-Ekim 1918	258	54
Veba	Mayıs 1916-Mart 1917	6	1
	Mart 1917-Aralık 1917	2	2
	Ocak 1918-Ekim 1918	-	-
Verem	Mayıs 1916-Mart 1917	241	138
	Mart 1917-Aralık 1917	171	148
	Ocak 1918-Ekim 1918	-	-
Yılancık	Mayıs 1916-Mart 1917	102	16
	Mart 1917-Aralık 1917	95	11
	Ocak 1918-Ekim 1918	37	4
Frengi (Dâü'l-efrenc)	Mayıs 1916-Mart 1917	693	8
	Mart 1917-Aralık 1917	553	8
	Ocak 1918-Ekim 1918	347	3
Bel soğukluğu	Mayıs 1916-Mart 1917	376	-
	Mart 1917-Aralık 1917	713	-
	Ocak 1918-Ekim 1918	594	10

¹³⁹⁰ Irak-İran Cephesi, 2. Kısım, s. 740-742.

Savaşta en fazla görülen hastalıklardan biri sıtma olmuştur. Bu hastalık için kinin tedarik edilmesi gerekiyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda da nüfusun neredeyse dörtte üçünü kıvrandıran sıtma için 1917 yılında kinin tedariki ve ucuza satılmasıyla ilgili bir kanunla nizamname dahi yayımlanmıştı.¹³⁹¹ Buna rağmen Birinci Dünya Savaşı boyunca dört yüz binin üzerinde kişi sıtmaya yakalanmış bunların yirmi binden fazlası hayatını kaybetmiştir.¹³⁹²

Irak Cephesinde de en yaygın görülen hastalık sıtmaydı. Arazi ve iklim koşulları sivri sineklerin yaşaması için oldukça uygundu. Yerli ahalinin zaten çoğu sıtmadan muzdaripti ve gelen efrat da ahalideki sıtma mikrobuunun sivrisineklerle taşınması sonucu bu hastalığa tutuluyorlardı.¹³⁹³

Sıtma vakaları adi sıtma ve habis Sıtma olmak üzere 2 türdü. Sıtmadan vefat edenlerin çoğu habis sıtmaya yakalanmışlardı. Aşağıdaki tabloda bu iki türün musab ve vefat sayıları örnek olarak verilmiştir.¹³⁹⁴

Tablo 39: Kût Menzil Hastanesi Sıtma Vakaları

Tarih	Adi Sıtma		Habis Sıtma	
	Musab	Vefat	Musab	Vefat
1915 Kasım	411	2	42	39
1915 Aralık	794	9	80	69
1916 Ocak	582	25	232	66
1916 Şubat	1.252	66	447	102

Cephedeki sıtma vakalarının önüne geçmek için yüksek ateşli hastaları birliklerden uzaklaştırarak hastanelerde tedavi etmek gerekiyordu. Ancak hastanelerde yer bulmak mümkün değildi. Efrat tedaviden sonra hava değişimine gönderilmeliydi. Ancak ulaşım zorlukları hesaba katıldığında bunun uygulanması mümkün değildi.

Sivrisineklerin yok edilmesi sıtma ile mücadele de önemli bir diğer aşamaydı. Bunun için bataklıkları kurutmak gerekiyordu. Bu işe harcamak için yeterli kaynak yoktu.

¹³⁹¹ “Kinin Tedarikine Dair 2 Ramazan 1334 Tarihli Kanun-u Muvakkatın Suret-i Taatbikiyesi Hakkında Nizamname”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IX, s. 127-129.

¹³⁹² Zafer Koylu-Nihal Doğan, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 34 (3), 2010, s. 214; Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1985, s. 1330.

¹³⁹³ Noyan, *age*, s. 98.

¹³⁹⁴ Noyan, *age*, s. 79.

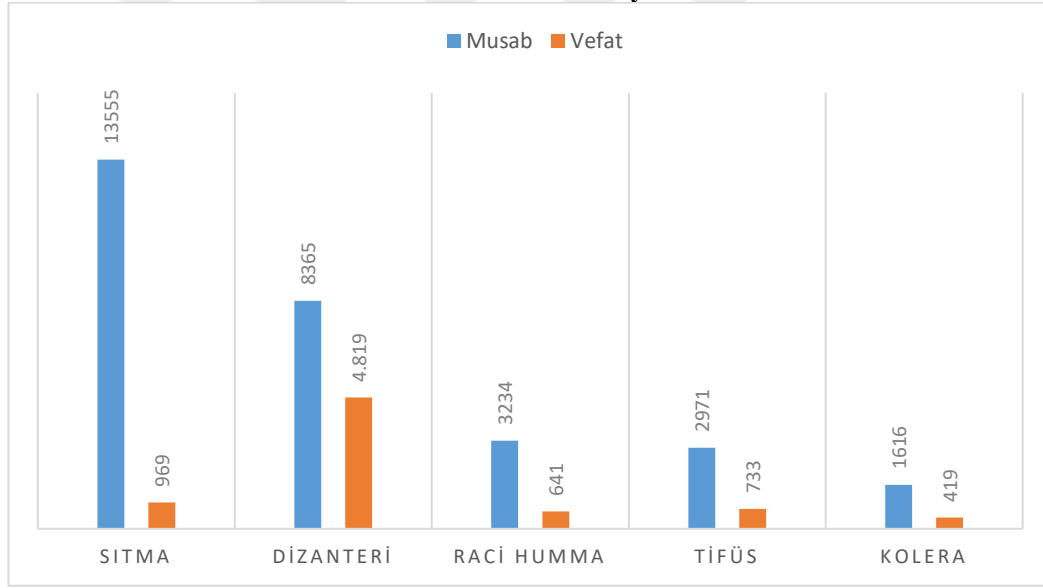

Önlem olarak en azından askere cibinlik verilmesi düşünülse de siperdeki askere yetecek kadarının bulunması ve uygulanması söz konusu değildi.

Sıtmaya tutulananların teşhis edilmesi için laboratuvarlara ihtiyaç vardı. Bütün sıtmalıların mevcut laboratuvarlarla teşhisi mümkün olamıyordu. Bu yüzden hastaların çoğu klinik muayene ile teşhis ediliyordu. Bu yöntem de sıtma belirtilerine benzer tüm vakaların sıtma olarak kabul edilmesine ve sıtma tedavi yöntemleri ile tedavi edilmesine sebep olmaktaydı.¹³⁹⁵

1916 yılında sıtmaya yakalananların sayısı 4.000'i üzerindeydi. Ancak 1 Mart 1916 ile 30 Ekim 1918 tarihleri arasında bu sayı 13.555 kişidir. Bu tarihlerde sıtmadan 969 kişi vefat etmişti.

Şekil 10: 1 Mayıs 1916 ile 30 Ekim 1918 Tarihleri Arasında En Çok Görülen 5 Hastalık ve Vefat Eden Sayıları

Cephede en çok görülen ikinci hastalık dizanteriydi. Bu hastalığın esas kaynağı açıkta bulunan insan dışkıydı. İnsan dışkısıyla toprağa ve içme suyuna bulaşan bu hastalık, savaş esnasında birliklerin yürüyüş yollarında abdest bozması ve böylelikle açığa çıkan mahallerden yürüyen birliklerin mikrobu gittikleri yerlere taşımasıydı. Akarsulara abdest bozulması, kirli çamaşır yıkanması ve topraktan süzülerek gelen mikroplar nehirleri dizanteri kaynağı haline getirmişti.

¹³⁹⁵ Noyan, *age*, 79-81.

Bağdat ve çevresinde 2-3 aylık kış süreci haricinde asker açıkta çalışırken çok terlediğinden çok su tüketiyordu. Ayrıca hareket halindeki birliklere yolculuk kumanyası olarak ekmek ve hurma veriliyordu. Bu hurmalar toprak ve sinek pisliği barındırdığı gibi tüketenlere bolca su içiriyordu. Böylece dizanteriye sebep olan mikropların alınmasını hızlandırıyordu. Dizanteriden kurtulabilmek için insan dışıklarının açıkta bırakılmaması, suların temizlenmesi ve kaynatılarak içilmesi, efrada yıkanmamış ve çiğ sebze-meyve yedirilmemesi gerekmekteydi. Ayrıca tedavisi için emetin maddesi kullanılması gerekiyordu ki bu madde Türkiye’de o tarihlerde üretilmiyordu ve elde çok az olduğu için ordulara gönderilememişti.¹³⁹⁶ İlaç kıtlığının da etkisiyle musaplara göre ölüm miktarı ve diğer hastalıklara kıyasla ölüm sayısı en çok dizanteriye yakalananlarda görülmüştü. 1916 yılında yaklaşık 1.800 kişi dizanteriye yakalanmış ve 700 civarında hasta vefat etmişti. 1 Mart 1916 ile 30 Ekim 1918 tarihlerinde ise musap sayısı 8.365 vefat da 4.819’a ulaşmıştır. Ölüm oranının bu hastalıkta daha fazla olmasının sebebi, hastalığın bitkin ve zayıf düşen kişilerde görülmesi ve uygun tedavi imkanlarının bulunmamasıydı.¹³⁹⁷ 1918 yılında da açlık çok fazla olduğundan dizanteri salgın hâline gelmiş hastaneler tıka basa dolmuştu.¹³⁹⁸ Dizanteri vakalarında dikkat çeken bir nokta da vefat edenlerin çoğunun Anadolu ve Rumeli efradından olmasıydı. Iraklı askerlerin bölgenin iklim ve adetlerine alışık olduklarından bu hastalığa daha dayanıklı oldukları tespit edilmişti.¹³⁹⁹

Raci Humma cepheye yaygın görülen bir diğer hastalıktı. Savaş boyunca diğer bölgelerde de görülen bu hastalık dönem dönem büyük salgınlara dönüşmüştü. İlaç olarak neosalvarsan kullanımı ve bitle mücadele sayesinde hastalıkla başa çıkılabilmisti.¹⁴⁰⁰ Yine de bölgede kendisini hissettiren raci humma yaygın olarak görülmüş ve yüzlerce kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştu. 1 Mart 1916 ile 30 Ekim 1918 tarihleri arasında 2.971 kişi bu hastalığa yakalanırken 733 kişi vefat etmişti.

---

¹³⁹⁶ Noyan, *age*, s. 72-74.

¹³⁹⁷ Özlem Demireğen-Alev Keskin-Fatma İlhan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, ATASE Yayını, Ankara 2011, s. 27.

¹³⁹⁸ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 577.

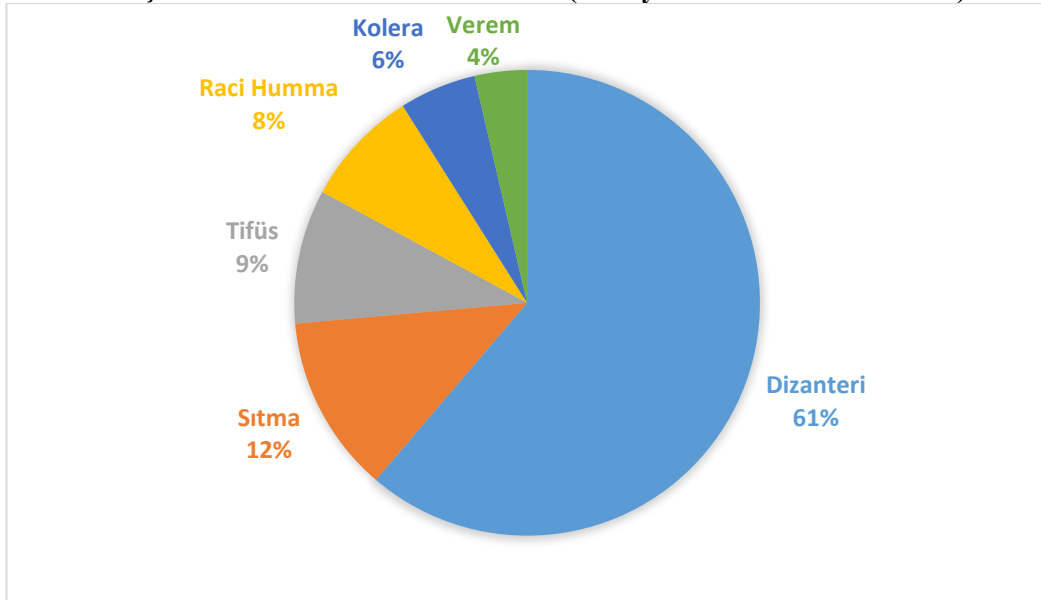
¹³⁹⁹ Noyan, *age*, s. 76.

¹⁴⁰⁰ N. Yıldırım, *agm*, s. 1328.

Bölgede en çok rastlanan dördüncü hastalık olan Tifüs, Kafkas Cephesi başta olmak üzere birçok yerde kendini göstermişti. Balkan Savaşlarında Osmanlı Ordusuna büyük kayıplar verdiren bu hastalık, Birinci Dünya Savaşı sırasında memleketin iç taraflarına kadar yayılmıştı. 6. Ordu'da 25 Ekim 1915'te yapılan tetkiklerde tifüse rastlanmamıştı. Bu tarihten sonra Erzurum ve Halep'ten birliklerin gelmesiyle bölgede tifüs görülmeye başlamıştı.¹⁴⁰¹ Böylelikle Tifüs mikrobinin Erzurum ve Halep'ten geldiği tespit edilmişti. 1916 yılında Dr. Reşat Rıza'nın önerileriyle hazırlanan tifüs aşısı Irak Cephesi'nde Dr. Abdülkadir Noyan'ın öncülüğünde uygulanmıştı.¹⁴⁰² Tifüslü hastaların kanından üretilen aşı ile karargahdakiler, subaylar ve başhekimler aşılanmıştı. Ancak 6. Ordu Komutanı Goltz Paşa hususi doktoru Oberndörfer'in telkini ile aşılanmak istememişti. Ancak daha sonra Ordu Komutanı ve hususi doktoru maalesef bu hastalık yüzünden vefat etmişti.¹⁴⁰³

1 Mart 1916 ile 30 Ekim 1918 tarihlerinde tifüse yakalanan sayısı 8.365 vefat da 4.819'a ulaşmıştı. Tifüs aşısının bulunması, buğu sandığının icat edilerek Irak Cephesi'ne de gönderilmesi ve seyyar etüvlerin de etkisiyle 1918 yılına gelindiğinde tifüsten ölümler önceki yıllara göre azalmıştı.

Şekil 11: Hastalıklardan Ölümler (1 Mayıs 1916 ile 30 Ekim 1918)

¹⁴⁰¹ Noyan, *age*, s. 54.

¹⁴⁰² N. Yıldırım, *agm*, s. 1327.

¹⁴⁰³ Noyan, *age*, s. 53.

Daha önce de Osmanlı topraklarında görülmekle birlikte özellikle 1907-1915 yılları arasında Rus hacıları ile gelen kolera İstanbul'a kadar yayılmıştı. 1916'da Akka, Beyrut, Şam'da, 1918'de de Mısır'da görülen bu hastalık bu tarihlerde ortadan kaybolmuştu.¹⁴⁰⁴ Savaş süresince bu hastalığa karşı teyakkuz halinde kalınmıştı. 5 Haziran 1916'da bir irade'i seniyye ile gerekli görülen yerlerdeki şahısların aşılınması ve aşı yapılmasına karşı çıkanlara ceza verilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁴⁰⁵ Koleranın da etkili yayılım alanlarından biri nehir sularıydı. Bu sulara bir taraftan abdest bozulup kirli çamaşırlar yıkanırken diğer tarafta muhtelif kaplara içme suyu doldurulmaktaydı. Özellikle Dicle suyu büyük şehir ve kasabalarda fazla kirlendiğinden buralarda tehlike daha büyüktü.¹⁴⁰⁶

2 Mayıs 1916'da Hille'den Bağdat'a gelen bir hastada koleraya rastlanmış, hasta 36 saat sonra ölmüştü.¹⁴⁰⁷ Diyarbakir'den Nusaybin'e giden 4. Tümen Sıhhiye efradından bir asker kolera aşısı yapıldığı halde haziran ayında koleradan vefat etmişti. Bunun üzerine durum derhal Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğine bildirilmişti.¹⁴⁰⁸

Kolera büyük bir tehlike arz ettiğinden öncelikle demiryolu personeli aşılınmıştı.¹⁴⁰⁹ Bağdat'a Musul'dan gelen hastalar için Bağdat tren istasyonunda bir tecrithane ve temizleme istasyonu teşkil edilmişti. İshalliler için ayrı bir baraka yapılmıştı. Cerablus ve Fırat yoluyla gelecekler için Felluce'deki menzil hastanesinde bir karantina istasyonu kurulmuştu. Koleraya karşı korunmak için Ordu Komutanı emri olarak aşağıdaki talimat verilmişti:¹⁴¹⁰

1. "Kolera hastalığı ordu için çok tehlikeli bir salgın olduğundan Kıtalarda hastanelerde görülecek şüpheli ishal vakalarının abdestleri vaziyete göre Bağdat, Musul ve Kûtulamâre laboratuvarlarına gönderilecek ve cevap alınca kadar hasta kolera telakki edilerek tecrit olunacaktır.

¹⁴⁰⁴ N. Yıldırım, *agm*, s. 1326-1327.

¹⁴⁰⁵ "Kolera Aşısının Lüzum Görülecek Mahallerde Mecburî Olarak Tatbiki Hakkında İrade'i Seniyye", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: V, s. 1197.

¹⁴⁰⁶ Noyan, *age*, s. 64.

¹⁴⁰⁷ Noyan, *age*, s. 65.

¹⁴⁰⁸ ATASE, Kls. 2474, Dos. 359, F. 5.

¹⁴⁰⁹ Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar Ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16, Konya 2006, s. 211.

¹⁴¹⁰ Noyan, *age*, s. 64-66.

2. Halep'ten Cerablus ve Fırat yolu ile yahut Musul yoluyla Bağdat'a gelecek birlikler öncelikle Bağdat tren istasyonu civarında, şehir haricinde gösterilecek yerlerde çadırlı ordugaha alınarak portör muayenesine tabi tutulacaktır. Vibriyon bulunan kıtalar temizleninceye kadar ordugahta muhafaza altında kalacaklardır.
3. Ordu Menzil Sertabibi ve Hıfzıssıhha Müşaviri Tabip Yüzbaşı Abdülkadir Bey Bağdat Sıhhiye Müdürü ve tabipleri ile bir meclis kurarak kolera için verilen kararların birlikte tatbikini takip edecektir.
4. Bağdat şehrinde tekmil şüpheli cenazeler belediye tabipleri tarafından makatlarından abdest alınarak muayeneye tabi tutulacak vibriyon bulunursa aile ve muhitinde de portör tetkiki yapılacaktır.
5. Dicle Nehri'nde çamaşır yıkattırılmayacaktır. Nehir kenarına abdest bozulmaması için sahiller belediyece nezaret altına alınacak Dicle kenarındaki resmi dairelerden nehre çöp ve atık atılmayacaktır.
6. Kûtulamâre'ye işleyen vapurlara binecek subay memur ve efrat portör muayenesine tabi tutulacak, vesikasızlar vapura bindirilmeyecektir.
7. Ordu Merkez Laboratuvarında yapılan kolera aşısı ile tüm birlik subay ve erleri aşılınmaya tabi tutulacak, lüzumlu aşı ordudan istenecektir.
8. Bağdat'tan vapura Kûtulamâre'ye hareket edecek birlikler ihtiyaten Kût Menzil Hastanesi civarında da nezaret altına alınarak portör muayenesine tabi tutulacaktır.
9. Birliklerde, hastanelerde ve laboratuvarlarda koleraya karşı korunma lüzumlu fenni tedbirler ayrıca Ordu Sıhhiye Reisliğince de tanzim edilerek tamim edilecektir.”

Aynı zamanda İran'da hareket halinde olan 44. Alay da kolera yüzünden Yakube'de karantinaya alınmıştı.¹⁴¹¹ İran'dan ve Bakuba tarafından gelecekler için de bir karantina istasyonu kurulmuştu.¹⁴¹² Demiryollarında görevli memur ve müstahdemler de Başkomutanlık emrinde aşılınarak hastalığın buralardan alınıp her tarafa

---

¹⁴¹¹ Sarısaman, *agt*, s. 231.

¹⁴¹² Noyan, *age*, s. 65.

yayılmasının önü alınmak istenmişti.¹⁴¹³ Hastalıkla yapılan etkin mücadele sayesinde 1918 nisan ayı raporlarına bakıldığında kolera hastalığına yakalanan ve vefat eden sayısı tek hanelere kadar düşmüştü.¹⁴¹⁴

Harbin uzamasıyla ailelerinden uzun müddet uzak kalan erkeklerde cinsi arzuların artması, geçim darlığının artmasıyla fuhuşa yönelen kadınların artması, sığınacak yeri olmayan muhacir kadınların gayri meşru yollarla geçimlerini sağlama çabaları frengi gibi hastalıkları çoğalmasına sebep olmuştu. Musul'da frengi ile mücadele için fuhuşa atılan kadınların muayene ve tedavisine girildi. Aynı zamanda asker ve subaylar da tedavi edilerek hastalık kontrol altına alınabilmişti. Ayrıca terhis edildikten sonra musapların hastalığı evlerine ve Anadolu'ya taşımalarını önlemek için Musul'da bir zührevi hastalıklar hastanesi açılarak işe koyulmuştu.¹⁴¹⁵

1918 yılı ağustos ayında Musul ve Kerkük'te grip ortaya çıkmış ve çok şiddetli bir salgın haline gelmişti. Salgın Nusaybin'den otomobil kolları ile gelmişti. Nakliye kolları ve keleklerdeki nakliye efradı ile de birliklere yayılmıştı. Hastalık burun ve boğaz yanması, kuruluğu, ateş ve kuru öksürükle başlayıp dört güne kadar devam ediyordu. Ancak çok hızlı yayılan grip hızla da geçip gitmişti ve zayıtı fazla olmamıştı.¹⁴¹⁶

Cephede görülen hastalıkların teşhisi ve ihtiyaç duyulan aşının üretilmesi için laboratuvarların önemi büyüktü. Bölge hastanelerinde sadece Bağdat Merkez Laboratuvarı vardı. 6. Ordu kurulduktan sonra bir de Kûtulamâre'de bir laboratuvar daha açılmıştı. Bağdat Laboratuvarında 6. Ordu Başhekim Yardımcısı Abdülkadir Bey'den başka uzman bulunmuyordu. O da iş yoğunluğundan dolayı yalnız öğleden sonraları laboratuvarda çalışabilmekteydi.¹⁴¹⁷ Kût'ta açılan laboratuvar için ise uzman bulunamamış daha önce karantina hizmetinde bulunmuş olan bir tabip Bağdat'taki laboratuvarda bir süre çalıştırılarak tecrübe kazandırılmak suretiyle uzman olarak 1916

---

¹⁴¹³ ATASE, Kls. 830, Dos. 801, F. 5-49; ATASE, Kls. 830, Dos. 801, F. 5-73; ATASE, Kls. 830, Dos. 801, F. 5-83.

¹⁴¹⁴ ATASE, Kls. 2463, Dos. 290, F. 1-123; ATASE, Kls. 2463, Dos. 290, F. 1-125; ATASE, Kls. 2478, Dos. 384, F. 1-45.

¹⁴¹⁵ Noyan, *age*, s. 92.

¹⁴¹⁶ Noyan, *age*, s. 87.

¹⁴¹⁷ Noyan, *age*, s. 80.

Mayıs'ında Kût laboratuvarına görevlendirilmişti.¹⁴¹⁸ Kolera vakaları artınca Almanya'dan bakteriyoloji laboratuvarı ile birlikte gelen Tabip Binbaşı Schwartz Bey Musul'da bir laboratuvar kurmuştu. Daha sonra aynı sebepten dolayı Kerkük, Erbil ve Şirkat'ta birer bakteriyoloji laboratuvarı kurulmuştu.¹⁴¹⁹

Cephede insan sağlığını kötü etkileyen bir diğer mesele elbise sıkıntısıydı. Kimi zaman gündüz ve gece arasındaki sıcaklık farkı 25-30 dereceyi bulabiliyordu. Askerler çölde veya derin kazılmış alanlardaki çadırların altında soğuk ve rutubetli zeminlerde kolaylıkla soğuk alıyorlardı.¹⁴²⁰ 26 Kasım 1917 tarihli şifrede 18. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Bey, kasım ayında havaların soğumasıyla avret yerlerini örtemeyecek kadar çıplak olan efradın bulunduğunu bu yüzden kolordu sağlığının bozulduğunu 6. Ordu Komutanlığına bildirmişti. Ekim ayında bir aylık hasta sayısı 792 iken kasım ayının yirmi ikisinde hasta sayısı 1.039 olmuştu. Ayrıca ekim ayında vefat edenlerin sayısı 18 iken kasım ayının henüz yirmi ikisinde bu sayı 72'ye çıkmıştı. Bu hastalık ve vefatların en büyük sebebi özellikle geceleri fevkalade soğuk olan bu tarihlerde askerin çıplak olmasıydı. Acilen elbise ihtiyacının karşılanması talep edilmişti.¹⁴²¹ 13. Kolordu da benzer durumdaydı. Ordu komutanlığından don, gömlek ve fanilanın yanında kaput vs. talep edilmişti.¹⁴²²

Irak cephesinde dört yıl süren savaşta 45-50 bin kişi salgın hastalıklardan etkilenmişti. Bunların 10.000'den fazlası ölümle sonuçlanmıştı. Muharebelerde çatışarak ölen asker sayısı ise 6.000 civarındadır.¹⁴²³

---

¹⁴¹⁸ ATASE, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

¹⁴¹⁹ Noyan, *age*, s. 65-68.

¹⁴²⁰ Noyan, *age*, s. 79.

¹⁴²¹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 101.

¹⁴²² *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 105.

¹⁴²³ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK, Ankara 2010, 231.

Tablo 40: Hastane Kayıtlarına Göre Irak Cephesi Kayıpları (1914-1918)¹⁴²⁴

Yıl	Hastaneye Girişler		Ölümler	
	Hasta Sayısı	Yaralı Sayısı	Hastalıktan	Yaralanmadan
1914	21.049	-	886	-
1915	21.736	12.433	5.080	413
1916	59.408	11.967	7.938	1.280
1917	64.366	16.605	9.564	1.147
1918	52.267	892	11.851	86
Toplam	218.826	41.897	34.133	2.926

Özellikle Bağdat boşaltıldıktan sonra buranın zengin gıda ve giyim kaynaklarından uzaklaşan efratta menzil düzeninin de bozulmasının etkisiyle gıdasızlık şiddetlenmişti. Bağdat ve çevresinde birliklere çeşitli ve taze gıda tedarik edilebilmekteydi. Ancak Bağdat elden çıktıktan sonra hem alınan kalori miktarı hem de ekmeğin kalitesi düşmüştü. Bunun en önemli sebebi hububat azlığıydı. Ekmeklere buğdaydan başka arpa, burçak, süpürge tohumu ilavesi yapılmaktaydı. Ekmeklerin miktarı da tedricen azalmaktaydı. Ekmek, sert, esmer tatsız bir hal almıştı. Bu sebeplerle askerlerde el, yüz, ayak ve gövde şişkinliğine neden olan açlık ödemleri başlamıştı.¹⁴²⁵ çok çalışıp yorulan asker gıdasızlıktan bitkin düşüyor ve bağışıklığı düştüğünden kolayca hasta olabiliyordu. Ayrıca tedavi edilerek hastalıktan kurtulanlar da yeterli gıda alamadıklarından tekrar hasta düşmekteydi.¹⁴²⁶

6.1.5 Hasta ve Yaralı Nakli

Hasta ve yaralılara zamanında müdahale etmek onların acılarını dindirip bir an önce tedavilerini yapmak için nakledilmelerini sağlamak büyük önem arz ediyordu. Harp mıntikasına giden sıhhiye onbaşlıları ve sargı mahallinden gönderilen sıhhiye efradı, avcı hatları ilerlediği vakit yaralıları toplamak ve bizzat yaralıların yaralarını sarmak için tüm efradın ceketlerinin sol eteği cebinde dikili olan sargı paketleriyle ve bunları kaybedenler için teskereci* palaskalarındaki yedeklerle ilk müdahaleyi yapmaktaydı. Hafif yaralılar yürüyerek, ağır yaralılar da teskerelerle sargı mahalline sevk edilmekteydi. Birlik tabibi tarafından ihtiyaç duyulan yaralılara tekrardan müdahale

¹⁴²⁴ H. Özdemir, *age*, s. 144.

¹⁴²⁵ Noyan, *age*, s. 78.

¹⁴²⁶ Noyan, *age*, s. 89.

* Teskere: hasta bir adam veya kırılır ağır bir şeyi nakline mahsus iki adam tarafından kaldırılır kollu tahta. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 403.

edildikten sonra en yakın sıhhiye bölüğü araba mahalline teskerelerle sevk edilmekteydi. Yaralıların sayısının fazla olduğu zamanlarda ve ateşkes esnasında sıhhiye bölüğü teskereleri, bizzat avcı hattından yaralı toplardı. Hafif yaralılar *hafif yaralılar toplanma alanında* toplandıktan sonra doğruca sıhhiye bölüğüne giderdi. Ağır yaralılar, sıhhiye bölüğü arabalarının toplanma mahallinden sıhhiye bölüğü teskereleri ve sıhhiye arabaları ile sıhhiye bölüğüne nakledilmekteydi.¹⁴²⁷

Sıhhiye bölüğüne getirilen yaralılarından gerek görülenlere tekrar pansuman veya gerekenlere operatör eliyle ameliyat yapıldıktan sonra yine sıhhiye bölüğünün nakil aracıyla kendi tümenindeki seyyar hastanesine sevk edilmekteydi. Seyyar hastanede yeniden pansuman yapıp gerekenlerin ameliyatı yapıldıktan sonra arabayla da yürüyerek de sevk edilmesi mümkün olmayan ağır yaralılar hastanede bırakılmaktaydı. Geri kalan hafif yaralılar yürüyerek ve biraz daha ağır olanlar ise araba ve mekkârelerle menzile sevk edilmekteydi.¹⁴²⁸

18. Kolordunun konuşlandığı mahallerde bina sıkıntısından dolayı menzil hastanesi teşkil edilememişti. Kût kuşatmasının devam ettiği sıralarda yaralı nakli için 350 yataklı hastane dubası, menzil hastanesi vazifesi görmüştü. Bununla birlikte menzil ile Bağdat arasında seyrüsefer eden şirket gemi ve vapurlarının yüklerini boşaltması beklenir hemen sonrasında hijyen ortamı mümkün mertebe sağlandıktan sonra hem vapur hem de dubaların ambar ve güverteleri yatak, yorgan ve battaniyelerle tefriş edilirdi. Böylelikle yaralı efrat için uygun nakil ortamı sağlanmış olurdu. Hareket esnasında tabip ve eczacıların gözetiminde tutuldukları gibi her türlü ihtiyaç ve iaşeleri temin edilirdi. Yolculuğun sonunda ise hastanelere sevk edilirdi.¹⁴²⁹ Hasta ve yaralıların tahliyesi için cephaneye ve erzak kolları da kullanılmaktaydı. Cephedeki yüklerini boşaltan bu kollar geri dönerken boş araçlarla hasta ve yaralıları menzil bölgelerindeki sağlık merkezlerine taşımaktaydı. Yaralılar önce seyyar hastanelere taşınmakta, burada tedavisi mümkün olmayanlar ise daha sonra menzil hastanelerine nakledilmekteydi.¹⁴³⁰

¹⁴²⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, ATASE Yayını, Ankara 2016, s. 99.

¹⁴²⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, ATASE Yayını, Ankara 2016, s. 99.

¹⁴²⁹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 137, ATASE Yayını, Ankara 2016, s. 99-100.

¹⁴³⁰ *Irak İnan Cephesi*, 2. Kısım, s. 682.

Birlikler Bağdat'tan kuzeye doğru çekilmeye başlayınca 1917 mart ayı başında ordu menzil hastanelerindeki levazım, hasta ve yaralıların da Samarra'ya nakledilmesi emri verilmişti. Bağdat'tan sıhhi malzeme ve erzak süratle Samarra'ya nakledilmişti. Bağdat'tan trenle Samarra'ya sevk edilen hasta ve yaralılar Samarra'da evlere ve çadırlara yerleştirilmişti. Ancak harp devam ettiğinden yaralılar gelmeye devam etmekteydi. Bağdat tahliye edilirken Samarra'ya nakledilmiş olan hasta ve yaralılarından yürüyebilenler Musul'a kadar yürütülmüştü. Araç yokluğu yüzünden tahliye edilemeyen 203 ağır yaralı ve hasta ile bulaşıcı hastalıklara tutulmuş 555 hasta başlarında bir doktorla birlikte Bağdat'ta bırakılmıştı. Daha bu çekilişin telaş ve karmaşası bitmeden 10-12 gün sonra Samarra'nın tahliye edilmesine başlanmıştı.¹⁴³¹

Hastaların Samarra'dan Musul'a nakledilebilmeleri için Dicle'nin karşı sahiline geçmeleri gerekmişti. Bunun için 8-10 kişi kapasiteli küfeler kullanılmıştı. Ancak bu ilkel taşıtlarla karşıya gidiş dönüş yarım saatten fazla sürdüğü için ihtiyacı karşılayamamıştı. Herkes bir an önce karşıya geçmeye çalıştığı için küfelere saldırdığından büyük bir karmaşa olmaktaydı. Bunu önlemek üzere ağır hasta ve yaralılara öncelik verilmişti. Daha sonra Tikrit İstimbotu imdada yetişerek nakil işini kolaylaştırmıştı. Yine de sevk edilemeyen 200 ağır hasta ve yaralı Samarra'da bir sıhhiye heyetine teslim edilerek orada bırakılmıştı. Samarra'dan sonra ilk durak Tikrit'ti. Küfeler ve istimbotla karşıya geçirilen hasta ve yaralılar oradan Burhaniye vapuruyla Tikrit'e doğru yola çıkarılmıştı. Ancak Dicle'nin suları kısmen azalınca vapur kuma oturmuş ve bu halde bir gün beklemek zorunda kalmıştı. Yine de bir gün sonra sular yükselmiş ve vapur seyre devam etmişti.¹⁴³²

22 Nisan 1917'de bu sefer Tikrit'in boşaltılması ve buradaki hastaların sevk edilmesi emri verilmişti. Ancak o sıralarda Tikrit'te bulunan hasta ve yaralıları sevk etmek mümkün değildi. Çünkü elde nakil vasıtası bulunmuyordu. Bunun için Tikrit ve Musul arasında işleyen 20-30 arabalık bir öküz arabası koluyla bu nakliyatı yapma zorunluluğu vardı. Vaziyet içinden çıkılmaz bir manzara arz etmesine rağmen panik yapılmamış ve komutanlar binek araçlarını gönderdiği gibi birliklerden katır, at vs. gönderilerek hasta ve yaralıların Musul'a nakilleri sağlanabilmişti.¹⁴³³ Tikrit'teki

¹⁴³¹ Noyan, *age*, s. 56-58; *Irak İnan Cephesi*, 2. Kısım, s. 674.

¹⁴³² H. Özdemir, *age*, s. 163; Noyan, *age*, s. 59-60.

¹⁴³³ Noyan, *age*, s. 62.

1.700 hasta, yaralı, hasta malzemesi ve ecza malzemesinden, 400 yaralı Harnine'ye ve 850 hasta Şerimiye'ye nakledilmişti. Ecza malzemesi ve sıhhiye depolarında kalan 660 parça eşya da Şerimiye'ye nakledilmişti. Tikrit'te kalan 200 ağır hasta ve yaralı, mekkâre ile nakil olunamayacak kadar ağır bazıları ve sıhhiye malzemesinin de Kendi Gelen (Julnar) Vapuru'yla Harnine'ye nakli temin edilmişti. 18. Kolordunun 380 nekahethane hastası da Şirkat'a nakil edilmişti.¹⁴³⁴

18. Kolordunun nakil vasıtalarıyla Harnine ve Şerimiye'ye nakledilen yaralı, hasta ve sıhhiye malzemesi menzil vesaiti ile Şirkat'a ve kısmen Şirkat'tan Musul'a nakledilmişti. Harnine'de bulunan ağır yaralılarından 620'si, Şerimiye'deki 1.230 yaralı ve hasta ile birlikte toplam 1.850 hasta ve yaralı Şirkat'a nakil edilmişti. Bunlardan da 538'i Musul'a sevk edilebilmişti.¹⁴³⁵ Fırat hattında bulunan Hit'teki 50 yataklı hastane terk edilerek burada tedavi gören yaralı ve hastalar 150 yataklı Ane Hastanesine ve Deyrizor'daki 100 yataklı hastaneye sevk edilmişlerdi.

İran harekât bölgesindeki hasta ve yaralıları tedavi için önce Hanikin'e sonra Salahiye ve Kerkük'e nakledilmişlerdi. Kerkük'te 3.000 yataklı bir hastane kurulmuştu. Birlikler 1918 yılı mayıs ayında Kerkük'ten geri çekilirken Duhok ve Kerkük'teki hastalardan bazıları develerle Musul'a gönderilmişti. Buna rağmen Kerkük'teki nekahethanelerde yatan hastaların 940'ı nakledilebilmiş, 540 hasta ve yaralı Kerkük'te bırakılmak zorunda kalınmıştı. Hastaların bitkinliğine yolların çamurlu olması da eklenince sevkîyat sırasında Kerkük-Altınköprü arasında 200'den fazla hasta hayatını kaybetmişti.¹⁴³⁶

6.2 Hayvan Sağlığı

Osmanlı Devleti'nde hayvanlardan hem gündelik hayatta hem de orduda yoğun bir şekilde faydalanılmaktaydı. Buna rağmen 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ne veteriner hekimliği ne de hayvancılık bilimsel bir düzeyde ele alınmıştır. Bu alandaki eksiklik, XIX. yüzyıl boyunca, sivil ve askerî veteriner hekimliği okulları ile bakteriyoloji laboratuvarlarının açılması, veteriner hekimliği hizmetlerinin örgütlendirilmesi ve yasal düzenlemelerin başlatılması ile giderilmeye çalışılmış; ancak, tam başarılı bir

¹⁴³⁴ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

¹⁴³⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

¹⁴³⁶ *Irak İnan Cephesi*, 2. Kısım, s. 674-678.

sonuç alınmadan Balkan Savaşları başlamıştır.¹⁴³⁷ 1901 yılında Sultan Ahmet'te açılmış olan Mülkiye Baytar Mektebi bünyesinde Bakteriyolojihâne-i Baytarî açılmış, 1914'te Anadolu yakasına taşınmıştı. Bakteriyolojihânedeki Birinci Dünya Savaşı sırasında sığır vebasası serumu, mallein, tüberkülin ve şarbon aşısı hazırlanmaktaydı. Daha sonra bir de Askerî Bakteriyolojihâne-i Baytarî açılmıştır.¹⁴³⁸ Bunların yanında hayvan alışverişi için standartlar getirilmişti. Yurtdışından gelebilecek hastalıkları önlemek için 18 Aralık 1913'te geçici bir kanun çıkarılmıştı. Bu kanuna göre (*Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati*) hayvan hastalıklarıyla mücadele için belirlenen iskeleler mevkii dışında, her türlü hayvan ve hayvansal ürünün ithalat ve ihracı yasaklanmıştı. Buralarda hudut veterinerlikleri tarafından idare edilen tahaffuzhanelerde gardiyanların da gözetiminde hayvanların muayene edilmesi gerekmektedir.¹⁴³⁹

Tablo 41: 18 Aralık 1913 Tarihli Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati'ne Tâbi' Olan Hayvan Hastalıkları¹⁴⁴⁰

Hastalığın Adı
Veba-yi Bakari (Sığır Vebasası)
Mecterrat-ı Kebire ve Sagire ve Hanazirde Hummayı Kula-i (Şap, Tabak)
Cinsi Bakarda Zatülcemb Verriye-i Muhiti, Keçilerde Zatürrie-i Sari (Keçebaş, Keçi Veremi)
Bilumum Hayvanat Cemre-i Bakteridi (Antrax)
Cemrei Araziye (Yanıkara)
Koyun Cederisi ve Keçi Cederisi (Çiçek)
Koyun ve Keçilerde Cereb (Uyuz)
Zevil Hafirelerde Ruam ve Ürre. (Mankafa ve Sıraca)
Zevil Hafirelerde Marazı Cima (Durin)
Hayvanatı Bakariyede Tederrün (Verem)
Hanazirde Zatürre-i Sari ve Veba ve Humreti Hanazır.
Hayvanat-ı Muhtelifede Daülkelb (Kuduz)
Hayvanat-ı Bakariyede ve Hanazırda Hunnakı Sârî (Barbuna-Boğaz Alma)

Kanun hükümlerine göre ithal edilen hayvanların sağlık durumlarından sahipleri sorumlu tutulmuştu. Buna göre hayvanların menşinde hastalık olmadığına dair

¹⁴³⁷ R. Tamay Başagaç Gül, "Türkiye'de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar", *Türk Veteriner Hekimleri Birliği Dergisi*, S. 6, 2006, s. 229.

¹⁴³⁸ N. Yıldırım, *agm*, s. 1337.

¹⁴³⁹ "Zabıta-i sıhhiye-i hayvaniye kanun-ı Muvakkati", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VI, s. 116-126; *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 33-34, Dersaadet, 1329, s. 731-735; *Zabıta-i sıhhiye-i hayvaniye kanun-ı Muvakkati*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Yeni Turan Matbaası, 1329, s. 3.

¹⁴⁴⁰ "Zabıta-i sıhhiye-i hayvaniye kanun-ı Muvakkati", *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VI, s. 116-126; *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 33-34, Dersaadet, 1329, s. 731-735.

Osmanlı şebenderliklerinden alınan sıhhiye şahadetnameleri isteniyordu. Bu raporlarda hayvanların eşkâli, adedi, sahibinin ismi ve nereden geldiği bilgisi de bulunacaktı. Komşu ülkelerden birinde herhangi bir bulaşıcı hayvan hastalığı ortaya çıkarsa buralardan kesinlikle hayvan ithal edilemeyecekti.

Memleket dahilinde herhangi bir hayvan hastalanır veya telef olursa derhal Ticaret ve Ziraat Nezareti yetkililerine haber verilecek, ihmali bulunanlar para cezası ve hapis ile cezalandırılacaktı. Hastalık görüldüğünde nasıl ihbar edileceği bir tarifname ile de izah edilmişti.¹⁴⁴¹ Ayrıca Bağdat, Zor ve Musul'un kaliteli at ırkı korunmak istendiği için bunların ihraç edilmesi yasaklanmıştı. Daha sonra hayvan ihracını yasaklayan kanun¹⁴⁴² da mahzurlu görüldüğü için kaldırılmıştı. Çünkü bu hayvanların ihracatı yasaklanınca üretimi de azalmıştı.¹⁴⁴³ Bunu önlemek için Irak bölgesindeki at ihracı askeriyece de uygun görülerek serbest bırakılmıştı.¹⁴⁴⁴

Musul Baytar Müfettişliğinden bildirildiğine göre hayvan yetiştirmek için fazlasıyla uygun koşulları olan Musul'da vaziyet tam tersineydi. Kıymetli at ırkı korunamamıştı. Yapağısı değerli olan koyunlar da aynı şekilde ıslah edilmediği için ırkları bozulmuş artık uluslararası alanda müşteri bulamaz duruma gelinmişti. Zaten hayvan sayısı da gitgide azaldığından mevcut miktar ihraç etmek için yeterli değildi.¹⁴⁴⁵ Bölgede özellikle Musul'da bulunan sığırlar da ıslah edilmemişti. Irkları bozulan bu hayvanlar endamsız, kemikleri zayıf hale gelmiş sütleri ve etleri azalmıştı.¹⁴⁴⁶

24 Kasım 1913 Tarihli Musul Baytar Müfettişliği Raporuna göre, hayvanların muayenesi yapılmıyordu. Pazarlara da muayenesiz giren hayvanlar hiçbir kontrole tabi tutulmadan mezbahalarda kesilmekte, hasta hayvanların etlerini tüketen birçok insan hayatından olmaktadır.¹⁴⁴⁷

---

¹⁴⁴¹ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 49-51, Dersaadet, 1331, s. 78.

¹⁴⁴² Bu kanunla Bağdat, Zor ve Musul'un kaliteli hayvan ırkı atları korunmak isteniyordu. Ancak yine de iyi kazanç sağladığından hayvan kaçakçılığının önünü almak mümkün olmamıştı. Bkz. *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 33-34, Dersaadet, 1329, s. 749-750.

¹⁴⁴³ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 37-38, Dersaadet, 1330, s. 83.

¹⁴⁴⁴ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 33-34, Dersaadet, 1329, s. 735-736.

¹⁴⁴⁵ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 37-38, Dersaadet, 1330, s. 79.

¹⁴⁴⁶ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 37-38, Dersaadet, 1330, s. 87.

¹⁴⁴⁷ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 37-38, Dersaadet, 1330, s. 92.

Tablo 42: 1913 Yılı İtibariyle Osmanlı Topraklarında Hayvan Miktarı¹⁴⁴⁸

Cinsi	Miktarı
Koyun	27.094.678
Keçi	16.473.299
Tiftik	3.795.441
Deve	3.157.526
Canavar	1.740.342

Savaşta birlik hayvanlarını istifade edilebilecek bir halde muhafaza etmek, bu hayvanları ve memleket hayvanlarını bulaşıcı hastalıklardan korumak için de aşağıdaki önlemlerin alınması gerekmektedir.¹⁴⁴⁹

- Hayvan hıfzıssıhhası,
- Beygir vs. hayvanların bakım ve tedavileri,
- Bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasını önlemek ve var olanları yok etmek,
- Tırnak bakımı, nal, ilaç vd. veterinerlik gereksinimlerini temin etmek,
- Hayvan yemleriyle kasaplık hayvanların ve kesilmiş etlerin muayenesini yapmak,
- Hasta hayvanları geriye nakletmek.

Ancak gerek savaş koşulları gerekse yetişmiş kalifiye eleman yetersizliği yüzünden hayvanlarda görülen salgın hastalıklarla yeterince mücadele edilememiş ve birçok güçlük yaşanmıştır. Savaşın başında toplam 45.035.916 baş olan hayvan varlığı, savaşın sonunda 19.036.000 başa düşmüştür. Savaş boyunca, 21.919.730 koyun ve keçi, 2.820.306 sığır, 1.028.880 tek tırnaklı, 231.000 deve ve diğer hayvanlar olmak üzere toplam 25.999.916 baş hayvan kaybedilmiş; hayvan varlığı %57,7 oranında azalmıştır.¹⁴⁵⁰

6.2.1 Hayvan Hastaneleri

Gündelik yaşamda sıkça kullanılan ve motorize olmayan orduda ulaştırma hizmetlerinin büyük çoğunluğunda kendisinden istifade edilen hayvanların tedavileri

¹⁴⁴⁸ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 33-34, Dersaadet, 1329, s. 748.

¹⁴⁴⁹ İsmail Berkuk, *age*, s. 463-464.

¹⁴⁵⁰ Gül, *agm*, s. 230.

için hayvan hastaneleri büyük öneme sahipti. Bu açıdan Irak Cephesi'ne bakıldığında 1 numaralı 500 hayvan kapasiteli hayvan hastanesi Bağdat'ta, iki numaralı 250 hayvan kapasiteli hayvan hastanesi ise Şirkat'taydı.¹⁴⁵¹ Selmanıpak'ta ise 100 hayvan kapasiteli iki hayvan hastanesi vardı. Cephede bolca bulunan develerin ise bakımlarını deveciler yapmaktaydı.¹⁴⁵² İlaç ve aletler hem yurtiçinden hem Almanya başta olmak üzere yurtdışından temin edilmekteydi.¹⁴⁵³ 1917 yılına gelindiğinde Almanya'dan pek ilaç ve alet tedarik edilmemişti. Ayrıca bu yıl Haydarpaşa Garı'nda çıkan yangın yüzünden birçok ilaç ve malzeme de yanmış veya kullanılamaz hale gelmişti.¹⁴⁵⁴

Kerkük, Musul, Erbil ile Kirmanşah ve Hanikin'de de birer hayvan hastanesi tesis edilmişti. Bağdat elden çıkınca buradaki hayvan hastanesi 1917 yılında Musul'a nakledilmek zorunda kalınmış,¹⁴⁵⁵ Güvir'de de bir hayvan hastanesi açılmıştı.¹⁴⁵⁶

6.2.2 Veteriner Hekimler

Ordu için olmazsa olmaz bir konumda bulunan hayvanların sağlık sorunlarını incelemek, hastalıklara ve enfeksiyonlara karşı hayvanları aşılamak, tıbbî ve cerrahi müdahalede bulunarak onları tedavi etmek için yeterli veteriner hekim sayısına ulaşmak gerekmektedir. 11 Temmuz 1911 tarihli *Askerî Teşkilat-ı Sıhhiye-i Baytariye Nizamnamesi*'ne göre Harbiye Nezaretine bağlı Liva rütbesinde Umûr-u Sıhhiye-i Baytariye Müfettiş-i Umûmîsi, her kolorduda binbaşı ile miralay rütbesinde bir kolordu veteriner başhekim, her müstakil tûmende binbaşı ile kaymakam rütbesinde bir veteriner başhekim bulunmalıydı. Her topçu alayına binbaşı ile kaymakam rütbesinde bir veteriner başhekim tayin olunmalıydı. Bu başhekim aynı zamanda alaya bağlı birinci taburun da veteriner başhekim olacağından bu tabur için ayrıca bir mülazım-ı evvel rütbesinde yardımcı veteriner hekim de bulunacaktı.

Veteriner hekim ikmalî üç şekilde yapılabilmekteydi. Birincisi askerî veteriner okulundan her sene veteriner hekim mülazımı olarak diploma alanlar, ikincisi orduya askerlik vazifesini ifa etmek üzere katılan hekimler, üçüncüsü ise hususi olarak

¹⁴⁵¹ ATASE, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1-5.

¹⁴⁵² *Irak İnan Cephesi*, 1. Kısım, s. 801.

¹⁴⁵³ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 304.

¹⁴⁵⁴ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 488.

¹⁴⁵⁵ ATASE, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1-28; ATASE, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1-29.

¹⁴⁵⁶ *Irak İnan Cephesi*, 2. Kısım, s. 680.

çalışırken bir senesini tamamlayan sivil veteriner hekimlerdi.¹⁴⁵⁷ Ancak veteriner hekim sayısı ihtiyacın çok altındaydı. Seferberliğin ilanından sonra da *Seferlikte Orduya Alınacak Mükellef Sivil Me'murîn-i Baytariye ile Muâvin Baytar Mektebi Me'zûnini Hakkında Kanun-u Muvakkat* ile veteriner hekim açığı kapatılmak istenmişti.¹⁴⁵⁸ Ayrıca emekli askerî veterinerlerden de istifade edilecekti.¹⁴⁵⁹ Bu kanunda adı geçen mükellef sivil baytar ve muavin baytardan kastedilen, 20-45 yaşlarında bulunan askerî hizmet ile mükellef olan Mülkiye Baytar Mektebinden mezun veteriner hekimler ile tatbikat mektebinden mezun olan veteriner hekim yardımcılardı. Seferberlikte bunların ihtiyaç nispetinde ve en gençlerinden başlayarak istihdam edileceklerdi. Mükellef veteriner hekimler, orduda sıhhiye ihtiyat baytarı sıfatıyla kıdemsiz yüzbaşı rütbesinde, yardımcı veteriner hekimler ise mülazım-ı sâni rütbesiyle görev yapacaklardı. Daha sonra 15 Şubat 1917'de veteriner hekimlerin hukuki durumları ile ilgili belirsizlikleri gidermek ve çalışma şartlarını iyileştirilmek amacıyla yeni bir kanun çıkarılarak önceki ilga edilmişti.¹⁴⁶⁰

Tablo 43: 1915 Yılında Ülke Genelinde Veteriner Hekim Mevcudu¹⁴⁶¹

Veteriner Hekimin Rütbesi	Sayısı
Miralay	4
Kaymakam	24
Binbaşı	109
Yüzbaşı	124
Toplam	261
Nalbantbaşı	75
Genel Toplam	336

¹⁴⁵⁷ “Askerî Teşkilat-ı Sıhhiye’i Baytariye Nizamnamesi”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: III, 28 Haziran 1329, s. 643-645.

¹⁴⁵⁸ “Seferlikte Orduya Alınacak Mükellef Sivil Me'murîn-i Baytariye ile Muâvin Baytar Mektebi Mektebi Me'zûnini Hakkında Kanun-u Muvakkat”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VI, 11 Ağustos 1330, s. 1035.

¹⁴⁵⁹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 148-149.

¹⁴⁶⁰ 24 Ağustos 1914 (11 Ağustos 1330) tarihli kanunun 4 ve 5. Maddelerinde, “mükellef baytarlar, orduda ihtiyat-ı sıhhiye baytarı sıfatıyla ve kıdemsiz yüzbaşı rütbe ve mahsusatıyla istihdam edileceklerdir. Harcırah, hayvan ve hayvan yemi ve seyis hakkında yüzbaşı rütbesindeki baytar zabitanının nail oldukları hukukun kaffesi ihtiyat-ı sıhhiye baytar zabitanına şamildir.” İfadesi mükellef baytarların ordudaki askeri mektepten mezunlarla arasında bir ikiliğe sebep olmaktayken; 15 Şubat 1917 (2 Şubat 1332) tarihli kanunda “mükellef baytarlar, orduda ihtiyat-ı sıhhiye baytarı sıfatıyla ve kıdemsiz yüzbaşı rütbe ve mahsusatıyla istihdam ediliyorlar ve yüzbaşı rütbesindeki baytar zabitanının haiz oldukları kaffe’i hukuka maliktirler” şeklinde ifade bulan 2. Madde ile bu ikilik giderilmiştir. Bkz. “Seferlikte Orduya Alınacak Mükellef Sivil Me'murîn-i Baytariye ile Muâvin Baytar Mektebi Mektebi Me'zûnini Hakkında Kanun-u Muvakkat”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: VI, 11 Ağustos 1330, s. 1035; “Seferlikte Orduya Alınan Mükellef Sivil Me'murîn-i Baytariye ile Muâvin Baytar Mektebi Mektebi Me'zûnini Hakkında Kanun”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt: IX, 2 Şubat 1332, s. 158.

¹⁴⁶¹ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 303.

1915 yılında Osmanlı Ordusundaki veteriner mevcudu yukardaki tablodaki gibiydi. Daha sonraki yıllarda veteriner hekim sayısında ciddi bir artış olmamıştı. Ticaret ve Ziraat Nezaretinin Kalem-i Mahsus Müdüriyeti tarafından 13 Haziran 1916 tarihli raporunda Tüm ülkede görev yapan veteriner hekim sayısı 350 olarak bildirilmişti.¹⁴⁶² Bu tarihlerde Almanya'daki veteriner hekim sayısının 6.000 civarında olduğu hesaba katılınca Osmanlı Devleti'ndeki sayının düşüklüğü ortadadır.¹⁴⁶³ İhtiyacın fazla olması yüzünden Veteriner hekim adayı öğrenciler de cephelerde görevlendirilmişti. Bu yüzden, Baytar mektebinden savaş boyunca pek mezun verilememişti.¹⁴⁶⁴ 1918 yılına gelindiğinde ise ülkedeki toplam veteriner hekim sayısı yalnızca 299'du.¹⁴⁶⁵

Binbaşı Besim Bey 6. Ordu Veteriner Başhekimisi olarak görev yapmaktaydı.¹⁴⁶⁶ 18. Kolordu Veteriner Başhekimisi de Binbaşı Hilmi Bey'di.¹⁴⁶⁷ Irak'taki Osmanlı Ordusunda görev yapan veteriner hekimlerle ilgili pek fazla ayrıntılı malumat bulunmamakla birlikte 1918 yılının haziran ayına ait bir belgede kaymakam rütbesinde başka bir hekimin 6. Ordu Veteriner Başhekimliğinde bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁴⁶⁸ Bu aydan sonra mütarekeye kadar ise binbaşı rütbesinde olan Mustafa Zeki Bey 6. Ordu Veteriner Başhekimliği yapmıştır.¹⁴⁶⁹

Bunların yanında 1917 yılının temmuz-ağustos aylarında 13. Kolordu Hayvan Deposu Veteriner Başhekimisi olarak Yüzbaşı Ahmet Efendi'nin adı geçmektedir.¹⁴⁷⁰ Yine aynı tarihlerde 46. Tümen Hayvan Katarından sorumlu olarak Baytar Mehmet Sabri Efendi¹⁴⁷¹, Eylül ayında ise belgelerde Süleymaniye Hattı Veteriner Başhekimisi Yüzbaşı Arif Hikmet Efendi'nin adı zikredilmiştir.¹⁴⁷²

¹⁴⁶² *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 61-63, Dersaadet Matbaa'î Âmire, Dersaadet 1332, s. 62.

¹⁴⁶³ Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarı (Sığırcı Vebası)", *OTAM*, S. 39, Bahar 2016, s. 229.

¹⁴⁶⁴ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 488.

¹⁴⁶⁵ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 578.

¹⁴⁶⁶ *ATASE*, Kls. 2268, Dos. 123, F. 1-4; *ATASE*, Kls. 2270, Dos. 136, F. 3; *ATASE*, Kls. 2270, Dos. 136, F. 3-4; *ATASE*, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-23; *ATASE*, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1-28; *ATASE*, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-36; *ATASE*, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-37; *ATASE*, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1-29.

¹⁴⁶⁷ *ATASE*, Kls. 2256, Dos. 66, F. 1-7.

¹⁴⁶⁸ *ATASE*, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-6.

¹⁴⁶⁹ *ATASE*, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-7; *ATASE*, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-9; *ATASE*, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-10; *ATASE*, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-15.

¹⁴⁷⁰ *ATASE*, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-37.

¹⁴⁷¹ *ATASE*, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-23.

¹⁴⁷² *ATASE*, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-36.

6.2.3 Hayvan Hastalıkları ve Hastalıklarla Mücadele

Halkın günlük işlerinin, zirai üretimin ve orduların belkemiğini oluşturan hayvanların hastalıklarıyla mücadele için sert tedbirler alınmıştı. Baytar Müfettişleri her ayın on dört ve yirmi dokuzunda memuriyetleri dahilinde gerek yeni ortaya çıkan ve gerek eskiden beri varlığını devam ettiren hastalıklar hakkında Ticaret ve Ziraat Nezaretine telgraf çekmek zorundaydılar.¹⁴⁷³

Uzun yürüyüşlerde binek hayvanları ve mekkârelerin sürekli muayenesi yapılmalıydı. Hayvanların yemlenmelerine ve tımarlarına özen gösterilmesi gerekiyordu. Yaralı ve hasta olanların tespiti yapılmaya çalışılmaktaydı. Bir yerde konaklama yapıldığında hayvanların üstünden kaldırılan semerler yüzleri arkası çevrilerek yeniden dikilmekte ve havalandırılmaktaydı.¹⁴⁷⁴

Tablo 44: 6. Ordunun 14-28 Nisan 1916 Tarihlerinde Genel Hayvan Kuvveti¹⁴⁷⁵

Binek	Hususî	494
	Mirî	3.996
Koşum	Bargir	1.117
	Ester	421
Mekkâre	Bargir	3.895
	Ester	3.054
	Deve	480
	Manda	5
	Öküz	200
	Merkebe	155
	Toplam	14.336

En çok görülen hayvan hastalığı, tarih boyunca da çok önemli kayıplar verdiren sığır ve mandalara mahsus veba-yı bakarî yani sığır vebasıydı.¹⁴⁷⁶ Tarihte bilinen ilk salgın 1709-1717 tarihlerinde görülmüş Don ve Volga Nehirleri boyunca bir buçuk milyon sığır ve mandayı telef etmişti.¹⁴⁷⁷ Avrupa’da 1711-1769 tarihleri arasındaki salgın ise 200 milyondan fazla sığırın telef olmasına neden olmuştu.¹⁴⁷⁸ Türkçede de halk arasında malkıran veya çor denilmekte olan bu hastalık, Osmanlı topraklarında 1847, 1877, 1881, 1888, 1889, 1893, 1894, 1898, 1899, 1905, 1906 yıllarında salgın olarak

¹⁴⁷³ Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, S. 49-51, Dersaadet Matbaa’i Âmire, Dersaadet 1331, s. 80.

¹⁴⁷⁴ Çetinkaya, age, s. 27.

¹⁴⁷⁵ ATASE, Kls. 2268, Dos. 123, F. 1-4.

¹⁴⁷⁶ Nihat Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebasî Salgınları ve 1920’ye Kadar Memleketimizdeki Durumu”, *A. Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: X, S. 3-4, 1957, s. 221.

¹⁴⁷⁷ Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, S. 61-63, s. 59.

¹⁴⁷⁸ Rahşan Öztürk – Halis Yerlikaya, “Etlik Merkez Veteriner Kontrol ve Araştırma Enstitüsünün Tarihçesi, *YYÜ Veteriner Fakültesi Dergisi*, S. 12 (1-2), 2001, s. 59.

kendini göstermişti. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra doğu vilayetlerinde büyük kayıplara sebep olan bu hastalık, daha sonra yurdun her tarafına yayılmıştı.¹⁴⁷⁹

Sığır vebası Irak ve çevresine de büyük zararlar vermişti. Suriye ve Musul çevresinde 1908 yılında geniş bir alanda etkili olan salgından dolayı hayvan sayısı azalınca bölgede hem et üretimi düşmüş hem de ziraat atıl kalmıştı. 1911 yılında ortaya çıkan başka bir sığır vebası salgınında ülke çapında 500.000 civarında hayvan telef olmuştu. Bu sırada Van, Bitlis ve Erzurum’u kasıp kavuran salgın, Musul’a da bulaşmış ve bu dört vilayette büyük zarara sebep olmuştu.¹⁴⁸⁰

Sığır vebasının tedavi edilmesini sağlayacak herhangi bir ilaç olmamakla birlikte salgın çıkmadan önce aşılama yöntemiyle hastalığa karşı bağışıklık kazandırmak en önemli yöntemdi. 1893’te sığır vebasına yakalanıp iyileşmiş hayvan kanının koruyucu niteliği ortaya koyulmuş olduğundan İstanbul’da kurulan bakteriyolojihane sayesinde Osmanlı Devleti’nde de bu yöntemle aşı ve serum üretilmesine 1897’de başlanmıştı.¹⁴⁸¹ Üretilen serum diğer vilayetlere İstanbul’dan gönderilmekteydi. Ancak ulaşım zorluklarından dolayı 1911 yılında Van ve Bitlis’teki sığır vebası salgını ile mücadele için gönderilen serum şişelerinden birçoğu yolda kırılmış, büyük bir kısmı da donmuş ve yerine ulaştırılamamıştı. Devlet, Musul’a serum gönderemediği için hayvan hastalıklarıyla mücadele etmek üzere veteriner hekim göndermekten ve sihi kuralları icra ettirmekten başka çare bulamamıştı. Ancak Erzincan serum laboratuvarı tamamlanırsa Musul’a serum gönderilebilecekti. Serum üretimi için Erzincan’da yapımına başlanan bakteriyolojihane 1912 yılında faaliyete geçmişti.¹⁴⁸²

24 Kasım 1913 tarihli Musul Baytar Müfettişliğinin Raporuna göre, 1911’de Musul vilayetini saran sığır vebası salgını çok sayıda hayvanın telef olmasına sebep olmuştu. Veba mikrobu buradan tamamen temizlenemediğinden hayvan ölümleri devam etmişti. Hastalığın tedavisi için gerekli olan serum İstanbul ve Erzurum (Erzincan)’dan gönderilmekteydi. Ancak hem nakil vasıtalarının az olması hem de uzun mesafeleri

---

¹⁴⁷⁹ Erk, *agm*, s. 230.

¹⁴⁸⁰ Ak, *agm*, s. 222-225.

¹⁴⁸¹ Erk, *agm*, s. 232; sığır vebası serumu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. *Veba’i Bakarı Serumu*, Hüsn-i Tabiat Matbaası, İstanbul 1340.

¹⁴⁸² 1915 yılında bir de Eskişehir’de bir bakteriyolojihane kurulmuştu. Bkz. Ak, *agm*, s. 230-231.

kat etmenin zorluğu yüzünden serum gecikmekteydi. Böylelikle serum gelinceye kadar hastalık yapacağı tahribatı yapmaktaydı. Raf ömrü kısa olan serumun stok edilmesi de mümkün değildi. Bunun için Müfettişlik, bir serumhanenin de Musul'da açılmasını Ticaret ve Ziraat Nezaretinden talep etmişti.¹⁴⁸³

1912-1913 (Rumi 1328)'te Osmanlı Ülkesinde Sığır Vebasından 12.394 hayvan telef olmuştu.¹⁴⁸⁴ Başta sığır vebası olmak üzere tüm hayvan hastalıklarının önünü almak için gerekli tedbirleri içeren 19 Mart 1914 tarihli *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi* yayımlanmıştı. Talimatnameye göre, sığır vebasını taşıyan hasta hayvanların tedavisi yasaktı. Hastalığın görüldüğü yerler kordona alınmalıydı. Musab olduğu kesinleşenlerle ateşi 40⁰ olan hayvanlar musab kabul edilerek itlaf edilmeliydi. Bu hastalıktan ölmüş veya itlaf edilmiş hayvanlar tahsis edilecek bir yere derileri de işe yaramayacak şekilde parçalanarak üzerleri kireçle kaplanmak suretiyle bir metre derinliğe gömülmeliydi.¹⁴⁸⁵

Birinci Dünya Savaşının başlarında sığır vebası, Lapseki, Karesi ile birlikte Irak'ta da yayılarak salgın halini almış, Irak'tan çevreye yayılmasını önlemek için Urfa, Nusaybin ve Musul'da güvenlik noktaları tesis edilmişti. Hastalığa karşı ahali de yeterince duyarlı değildi. Sığır vebası salgını bulunan yerlerde uygulanan kordonlardan gizlice hayvan kaçırılanlar, hasta hayvan etinden pastırma ve sucuk imal edip satanlar ile sıhhi kurallara uymayanlar vardı. Hastalık ile mücadele için gerekli masrafları karşılamak üzere bir yerden bir başka yere sevk edilen hayvanlardan alınan muayene resminden dolayı hayvan sahipleri hayvanlarını muayene ettirmeden kaçırmakta ve hastalığın yayılmasına neden olmaktaydı. Yine hastalık sonunda ahırlar temizlenip arındırılmadığı için mikrop uygun ortamda tekrar üremekte ve salgına yol açmaktaydı. Salgınlar sırasında ahali sıhhi kurallara uymadığı gibi hayvanların derileri yüzüldükten sonra leşlerinin ortada bırakılması, hastalığı daha geniş bir alana yaymaktaydı. Irak'taki veba mikrobunun dışarıya çıkmasını önlemek için kurulan güvenlik noktalarına rağmen Kürt Süleyman Ağanın kaçırdığı veba mikrobunu taşıyan hayvanlarla hastalık Halep vilayetine bulaşmıştı. Bu süreçte ne yazık ki mülkiye

¹⁴⁸³ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 37-38, Dersaadet, 1330, s. 93.

¹⁴⁸⁴ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 61-63, 1332, s. 62.

¹⁴⁸⁵ *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi*, Matbaa'î Âmire, Dersaadet 1330, s. 4-5; *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 41-42-43, Dersaadet, 1330, s. 361.

baytarları seferberlik nedeniyle askere alındıkları için hastalığa zamanında müdahale edilememiş ve Halep'te telef olan hayvan sayısı bir hayli artmıştı.¹⁴⁸⁶

Alınan tedbirlere rağmen sığır vebası ile ilgili uygulamalara gerektiği gibi riayet edilmemesi sebebiyle Ticaret ve Ziraat Nezareti bir yazı ile işin ciddiye alınmasını, hastalığın ortaya çıktığı yerlerde hasta hayvanlar itlaf edildikten sonra sağlıklı olanlara serum verilmesini, ayrıca civar köylerde bulunan bütün hayvanların da tek tek muayene edilmesini bildirmişti.¹⁴⁸⁷

Birinci Dünya Savaşı sırasında sığır vebasına maruz kalan hayvanlardan 1914'te 4.300'ü, 1915'de 33.000'i, 1916'da 18.000'i telef olmuştu. Diğerleri serum ile aşılama ve alınan sıhhi tedbirler sayesinde kurtulmuştu. Ayrıca 1917 yılında 15.000 sığıra hastalık bulaşmış ve 5.990'ı telef olmuş, 48.000'i ise serum ile aşılanmıştı.¹⁴⁸⁸

1917 yılının haziran-temmuz aylarında ordu köprücü treninde, öküz deposunda, sekizinci ağır erzak kolunda sığır vebası görülmüş ve tüm hayvanlar aşılanmıştı. Eldeki serumların kullanılması ve itlaf uygulamasından sonra da hastalığın önü alınmıştı. Ancak yine de trenin 333 mevcudunun 46'sı ölmüş, 38'i itlaf edilmişti. Deponun ise 359 mevcudunun 30'u ölmüş ve 17'si de itlaf edilmişti.¹⁴⁸⁹

10 Temmuz 1917'de Süleymaniye Sancağında sığır vebasından yaklaşık 150 öküz ölmüştü. Bunun üzerine bölgeden dışarıya hayvan çıkarılmasını ve buraya hayvan girişini önlemek ve diğer gerekli tedbirleri almak için derhal jandarma vd. görevliler gönderilmişti.¹⁴⁹⁰

Kerkük'te de 128 mevcutlu öküz kolunda görülen hastalık, derhal musapların karantinaya alınması ile sağlıklı olanlarla yiyecek ve içme suları da ayrılmıştı. İtlaf edilen hayvanlar kireçle gömülmüş, kordon da bayraklarla işaretlenerek muhafaza edilmişti. Hayvanların gübreleri ile birlikte onlarla temasta bulunan her şey yakılarak veya gömülerek imha edilmiş, zemin de temizlenmişti. Ayrıca hasta ve şüpheli hayvanların bakıcılarının sağlıklı olanlarla irtibatı tamamen kesilmişti. Bu tedbirlerle

---

¹⁴⁸⁶ Ak, *agm*, s. 223-224.

¹⁴⁸⁷ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 39-40, Dersaadet, 1330, s. 226.

¹⁴⁸⁸ Ak, *agm*, s. 222.

¹⁴⁸⁹ ATASE, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-1.

¹⁴⁹⁰ ATASE, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-36.

hastalık tamamen def edilebilmiş ancak bu süreçte hayvanların 6'sı ölmüş, 40'ı da itlaf edilmişti.¹⁴⁹¹ Yine Kerkük'te bulunan 13. Kolorduya ait iâşe öküzleriyle obüs bataryası öküzlerinde sığır vebası görülmüştü. 41 öküzden 4'ü ölmüş, 37'si kesilmişti. Obüs bataryasınının 60 öküzünden 30 musap, 10 ölü, 6'sı kesilmiş, 4'ü itlaf edilmişti. İtlaf edilen hayvanlar kireçlenerek gömülmüştü. Kesilen hayvanların da etleri muayeneden geçirilerek çok pişirilmek şartıyla tüketilmek üzere ayrılmıştı.¹⁴⁹² Temmuz ayında Musul'da görülen sığır vebası vakasında da 8 musaptan 7'si itlaf edilmişti.¹⁴⁹³

46. Tümenin Topçu Alayının Birinci Taburunun kırk dört mevcutlu hafif cephane kolunda 1 Ağustos 1917'de sığır vebasına rastlanmış 19 musaptan 15'i ölmüş 4'ü itlaf edilmişti. Başka bir mahalde gözetim altında bulunan 30 hayvan da 11 Ağustos'ta bir şüpheli vakadan dolayı karantina uygulanmış 2 Ağustos'ta 3 musap ve bir şüpheli görülmüş 1'i kesilmiş ve 3 musaptan ikisi ölmüş birisi itlaf edilmişti.¹⁴⁹⁴ Yine 46. Tümen birliklerinden olan 153 numaralı ağır erzak kolu 59 öküz 24 manda ile Musul'a gitmek üzere İstanbul'dan yola çıkmıştı. Birlik Musul'a 45 öküz 24 manda ile ulaşabilmişti. Sayının azalmasında yine sığır vebası etkili olmuştu. Pozantı civarında bu hastalık yüzünden sağlıklı olanlara serum verilerek önlem alınmıştı.¹⁴⁹⁵ 17 Ağustos tarihli yazıya göre de Halep'ten Musul'a gelmesi planlanan hayvanlarda sığır vebası görülünce tedbir alınmış ve Musul'a gönderilmemişlerdi.¹⁴⁹⁶

Yaygın görülen hastalıklardan birisi de şap diğer adıyla humma-yı kulaî idi. Bu hastalık da bulaşıcı olmakla birlikte hayvanların ağız içi, burun deliklerinin derinliklerindeki zarların üzerinde, dudaklarda, ineklerin memelerinin başında ve tırnakların arasında küçük yara ve kabarcıklar şeklinde kendini göstermekteydi. Ağızdaki yaralardan dolayı yemek yemesi ve geviş getirmesi güçleşen hayvanların iştahı düşer, sütü azalır ve halsiz düşürmekteydi.¹⁴⁹⁷ Şap, hayvanlarda kalıcı

¹⁴⁹¹ ATASE, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-37.

¹⁴⁹² ATASE, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-58.

¹⁴⁹³ ATASE, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1-37.

¹⁴⁹⁴ ATASE, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-13.

¹⁴⁹⁵ ATASE, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-55.

¹⁴⁹⁶ ATASE, Kls. 2502, Dos. 4, F. 1-23.

¹⁴⁹⁷ Şap İlleti, Kastamonu Matbaası, Kastamonu 1306, s. 2.

topallıklara, tırnak düşmesine sebep olmaktaydı. Bu hastalık ile ilgili alınan tedbirler şöyleydi.¹⁴⁹⁸

1. Aşılama
2. Ağız yaraları oluşan hayvanların şap ile tedavi edilmeleri
3. İyileşen hayvanların kurttan iyice temizlenmesi ve on beş gün süreyle karantina altına alınması
4. Hasta ve şüpheli hayvanların bulunduğu mahallerdeki kalıntı ve gübrelerin yakılması
5. Hasta hayvanların koşum takımlarının asit vs. ile iyice temizlenmesi, buldukları yerin kireçle temizlenmesi
6. Hastalığın görüldüğünün ilanı ve buraya yere yakın mahallere haber verilmesi
7. Yine hastalığın görüldüğü mahaldeki diğer hayvanların oradan uzaklaştırılması

Cephede görülmesinden korkulan bir diğer hastalık ruamdı. 18 Aralık 1913 tarihli Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkati hükümleri ve 13 Haziran 1914 tarihli Ticaret ve Ziraat Nezaretinin yazısına göre, bu hastalığa tutulan hayvanlar derhal itlaf edilmekteydi. İtlaf edilen hayvandan kalan temizlenmesi mümkün olmayan malzeme de hayvanla birlikte kireçlenip gömülmekte ya da yakılmaktaydı. Binlerce atın ölümüne sebep olan bu hastalık Orduyu fazlasıyla ilgilendirmekteydi. Harbiye Nezareti tarafından alınan tedbirlerle de hasta hayvanlar itlaf edildikten sonra şüpheli olanlar tecrit edilerek bunlara mallein testi uygulanmaktaydı. Test sonrası yine şüpheli sonuç çıkarsa onlar da itlaf edilmekteydi.¹⁴⁹⁹ Cephede ruama tutulan bir hayvan görüldüğünde katı tedbirler alındığından hastalığın yayılmasının önü alınabilmisti.¹⁵⁰⁰

Koyunlarda ve keçilerde görülen çiçek hastalığı (cederî) için de hayvanların itlaf edilmesi ve tümüyle defnedilmesi talimatı verilmişti. Buna göre hayvan kesilmiş ve derisi yüzülmüş olsa bile derinin gömülmesi gerekmekteydi.¹⁵⁰¹

¹⁴⁹⁸ ATASE, Kls. 2253, Dos. 49, F. 1.

¹⁴⁹⁹ Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, S. 39-40, Dersaadet 1330, s. 668.

¹⁵⁰⁰ ATASE, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1.

¹⁵⁰¹ Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, S. 41-42-43, Dersaadet 1330, s. 361.

Şam'dan Irak Bölgesi'ne doğru hareket eden Birinci Menzil Nakliye Taburunda ortaya çıkan humma-yı tifoidi hastalığı yüzünden 13 Aralık 1914 tarihi itibarıyla 19 bargir ve 17 ester telef olmuştu.¹⁵⁰²

Cephedeki hayvan hastalıkları hakkındaki belge ve bilgiler sınırlı olmakla birlikte hayvan hastanelerinin aşağıda verilmiş olan vukuat tabloları hasta hayvan sayıları ve bunlardan ölen, itlaf edilen ve iyileşenlerin miktarı hakkında önemli bilgiler vermektedirler.

Tablo 45: Altıncı Ordunun 14-28 Nisan 1916 Tarihli Hayvan Sağlığı Tablosu¹⁵⁰³

İç Hastalıklar	Geçen aydan devir	26
	Gelen	50
	Toplam	79
	İyileşen	44
	Ölen	9
	İtlaf	-
	Hastaneye sevk	-
	Satış	-
	Devir	29
Harici Hastalıklar ve Yaralıları	Geçen aydan devir	1.175
	Gelen	295
	Toplam	1.470
	İyileşen	382
	Ölen	78
	İtlaf	2
	Hastaneye sevk	17
	Satış	2
	Devir	989
Bulaşıcı Hastalıklar ve Parazitliler	Geçen aydan devir	338
	Gelen	43
	Toplam	381
	İyileşen	107
	Ölen	4
	İtlaf	1
	Hastaneye sevk	-
	Satış	-
	Devir	269
Toplam Hasta:		1.284

Musul'da bir hayvan hastanesi bulunuyordu. Bu tarihlerde cephe ruam haricinde başka bir bulaşıcı hastalığa rastlanmamıştı. Ayrıca harici hastalıklardan ölenler mermi ve şarapnel ile yaralanmış olanlardı.

¹⁵⁰² ATASE, Kls. 2253, Dos. 49, F. 1-2.

¹⁵⁰³ ATASE, Kls. 2268, Dos. 123, F. 1-4.

Tablo 46: 6. Ordu 28 Nisan-13 Mayıs 1916 Tarihli Hayvan Sağlığı Tablosu¹⁵⁰⁴

İç Hastalıklar	15 Nisan'dan Devir	25
	Gelen	48
	Toplam	73
	İyileşen	23
	Ölen	16
	İtlaf	-
	Hastaneye sevk	5
	Devir	29
Harici Hastalıklar ve Yarahlılar	15 Nisan'dan Devir	989
	Gelen	545
	Toplam	1.534
	İyileşen	348
	Ölen	6
	İtlaf	4
	Hastaneye sevk	6
	Devir	1.180
Bulaşıcı Hastalıklar ve Parazitliler	15 Nisan'dan Devir	269
	Gelen	104
	Toplam	373
	İyileşen	149
	Ölen	2
	İtlaf	5
	Hastaneye sevk	-
	Satış	-
	Devir	217
Hasta Toplamı: 1.416		
Toplam Hayvan Sayısı: 17.743		

Yukarıdaki tabloda belirtilen salgın hastalığa tutulanlardan 9'u çiçek, 2'si ruam, 4'ü uyuzdu. İtlaf edilen hayvanlar ruama tutulmuşlardı.

¹⁵⁰⁴ ATASE, Kls. 2268, Dos. 123, F. 1-7.

Tablo 47: 28 Mayıs-13 Haziran 916 Altıncı Ordu İstatistik Cetveli¹⁵⁰⁵

İç Hastalıklar	15 Mayıs'tan Devir	176
	Gelen	209
	Toplam	385
	İyileşen	73
	Ölen	49
	İtlaf	-
	Hastaneye sevk	3
	Satış	37
	Devir	223
	Harici Hastalıklar ve Yarahlılar	15 Mayıs'tan Devir
Gelen		544
Toplam		1.557
İyileşen		447
Ölen		11
İtlaf		8
Hastaneye sevk		85
Satış		16
Devir		990
Bulaşıcı Hastalıklar ve Parazitliler		15 Mayıs'tan Devir
	Gelen	173
	Toplam	429
	İyileşen	105
	Ölen	43
	İtlaf	7
	Hastaneye sevk	-
	Satış	-
	Devir	274

Yukarıdaki tabloda gösterilen vakalar içerisinde bulaşıcı hastalıklardan itlaf edilenlerin 7'si ruama tutulmuştu. 18. Kolorduda 132 sığırdada şap görülmüştü. Çiçek olan hayvanların 5'i de şifa bulmuştu. Diğer bir hastalık da zatülcenpti.

¹⁵⁰⁵ ATASE, Kls. 2268, Dos. 123, F. 1-12.

Tablo 48: 6. Ordu 14-27 Haziran 1916 Tarihli Hayvan Sağlığı Tablosu¹⁵⁰⁶

İç Hastalıklar	31 Mayıs'tan Devir	223
	Gelen	179
	Toplam	402
	İyileşen	198
	Ölen	109
	İtlaf	-
	Hastaneye sevk	-
	Satış	20
	Devir	75
	Harici Hastalıklar ve Yarahlar	31 Mayıs'tan Devir
Gelen		1.459
Toplam		2.432
İyileşen		683
Ölen		8
İtlaf		-
Hastaneye sevk		61
Satış		15
Devir		1.665
Bulaşıcı Hastalıklar ve Parazitliler		31 Mayıs'tan Devir
	Gelen	80
	Toplam	341
	İyileşen	158
	Ölen	-
	İtlaf	8
	Hastaneye sevk	-
	Satış	-
	Devir	176
	Toplam Hasta: 1.916	

Tablo 49: 10 -30 Mayıs 1918 Tarihlerinde 6. Ordu Hayvan Kuvveti¹⁵⁰⁷

İç Hastalıklar	Şifa	149
	Ölüm	192
	İtlaf	-
	Satılan	1
	Kesilen	1
Harici Hastalıklar ve Yarahlar	Şifa	332
	Ölüm	13
	İtlaf	3
	Satılan	-
	Kesilen	-
Bulaşıcı Hastalıklar ve Parazitliler	Şifa	89
	Ölüm	2
	İtlaf	4
	Satılan	-
	Kesilen	-
Toplam Hasta: 511		
Toplam sağlıklı: 8.606		
Genel Toplam: 9.117		

¹⁵⁰⁶ ATASE, Kls. 2268, Dos. 123, F. 1-10.

¹⁵⁰⁷ ATASE, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-6.

Tablo 53'e göre hayvan zayıyatı bir önceki aya nispetle telef olan hayvan sayısı fazladır. Bunun sebebi de harpte zayıyat verilmesiydi. 13. Kolorduda 3 baş 18. Kolorduda 1 baş hayvan ruama yakalandığından itlaf edilmişti. Daha sonra gerekli tedbirler alınarak, temizliği yapılmış, muhtemel başka bir vukuatın önü alınmıştı. Ayrıca yapılan muayene ve tetkiklerde hiçbir bulaşıcı hastalığa rastlanmamıştı.

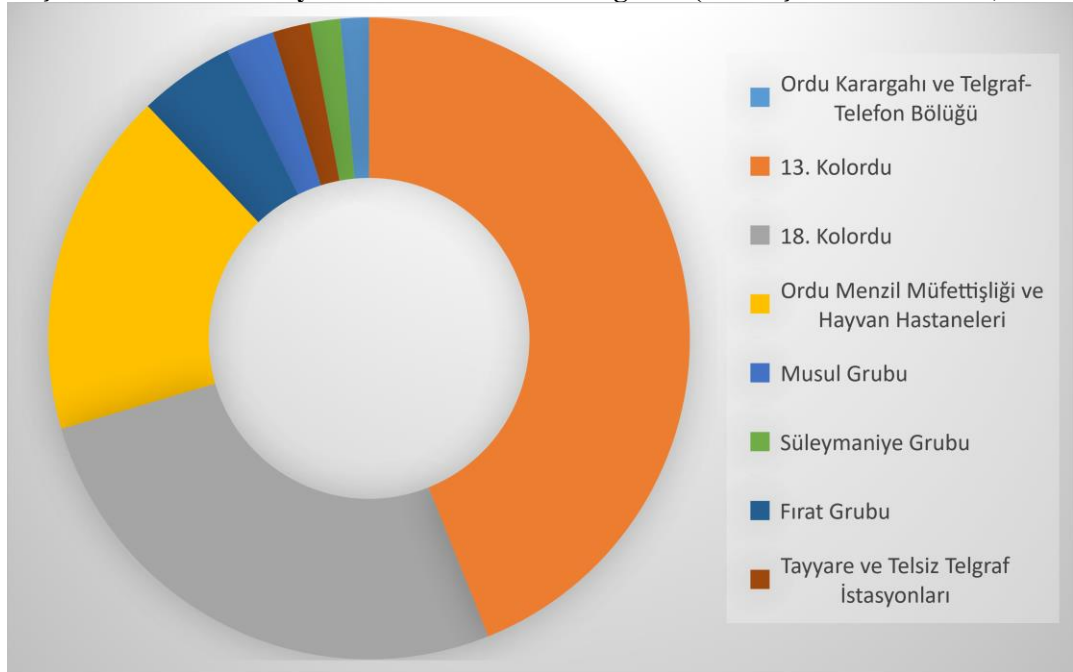
Tablo 50: 6. Ordunun 1918 Yılı Nisan, Mayıs, Haziran Aylarına Ait Hasta Hayvan Durumu¹⁵⁰⁸

İyileşen	3.002
Ölen	587
İtlaf	31
Kesilen	17
Satılan	6
6. Ordunun toplam hayvan varlığı	8.714

Tablo 51: 6. Ordu Birliklerinin 1918 Yılı Temmuz, Ağustos, Eylül Aylarına Ait 3 Aylık Hayvan Hastalıkları İstatistikleri¹⁵⁰⁹

İyileşen	2.133
Ölen	200
İtlaf	29
Kesilen	12
Satılan	20
Toplam Hayvan	22.468

Şekil 12: 6. Ordu Hayvanlarının Birliklere Dağılımı (Ocak-Şubat-Mart 1917)¹⁵¹⁰

¹⁵⁰⁸ ATASE, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-7.

¹⁵⁰⁹ ATASE, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-15.

¹⁵¹⁰ ATASE, Kls. 2270, Dos. 136, F. 3-1.

İran'dan destek için çağrılan 13. Kolorduda 1917 yılının ilk üç ayında çok fazla hayvan telef olmuştu. Bunun sebepleri uzun yürüyüşler, hareketin kış mevsiminde olması ve gıdasızlıktı. Yine aynı tarihlerde 18. Kolordu tarafından menzil hayvan hastanesine gönderilen hayvanların çoğu telef olmuştu. Çünkü ihtiyaç dolayısıyla yaralı ve zayıf olarak tamamen bitkin düşmüş hayvanlar hastaneye gönderilmişti. Bu hayvanların tekrar harekât hattına gönderilmeleri mümkün olamamıştı.¹⁵¹¹ 1917 yılında genel olarak kendini hissettiren iâşe sıkıntısı hayvanlarda hastalıkların çoğalmasına sebep olmuştu. 1917 yılı genel olarak sıkıntılarla geçmişti. Tüm cephelerde toplamda 40.856 hayvan ölmüştü. Bunların çoğu 6. Ordu bölgesindeydi.¹⁵¹²

Hayvan hastalıkları için gerekli ilaç ve aletler Dersaadet Baytar Müfettişi Umûmîliğinden gönderilmekteydi.¹⁵¹³ Bunların birçoğu Almanya başta olmak üzere dışardan temin edilmekteydi.¹⁵¹⁴ 1917 yılına gelindiğinde ise Almanya'dan pek ilaç ve alet tedarik edilmemişti. Daha önce de belirtildiği gibi aynı yıl Haydarpaşa Garında çıkan yangın yüzünden birçok ilaç ve malzeme de yanmış veya kullanılamaz hale gelmişti.¹⁵¹⁵ Aynı yıl Bağdat elden çıkınca buradaki veteriner ecza deposu Musul'a taşınarak mevcut depoya birleştirilmişti. Kolordulara ve bağlı birliklerine ilaç ve malzeme bu merkezden gönderilmişti.¹⁵¹⁶

Gönderilen malzemeler ile Musul'un yaklaşık 5 km güneyinde bir beygir deposu, bir hayvan eczanesi açılmıştı. Musul'da nal ve semer imalathanelerinde günde 25 giyim nal, 1.800 mih imal edilmekteydi. Nal imalathanesi daha sonra Şirket'tan gönderilen nalbandhane malzemesiyle geliştirilerek 200 giyim nal üretecek kapasiteye çıkarılmıştı. Buna rağmen hayvanların bir kısmında nal ve semer yoktu.¹⁵¹⁷

---

¹⁵¹¹ ATASE, Kls. 2270, Dos. 136, F. 3.

¹⁵¹² *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 488.

¹⁵¹³ ATASE, Kls. 2270, Dos. 136, F. 2; ATASE, Kls. 2270, Dos. 136, F. 2-1.

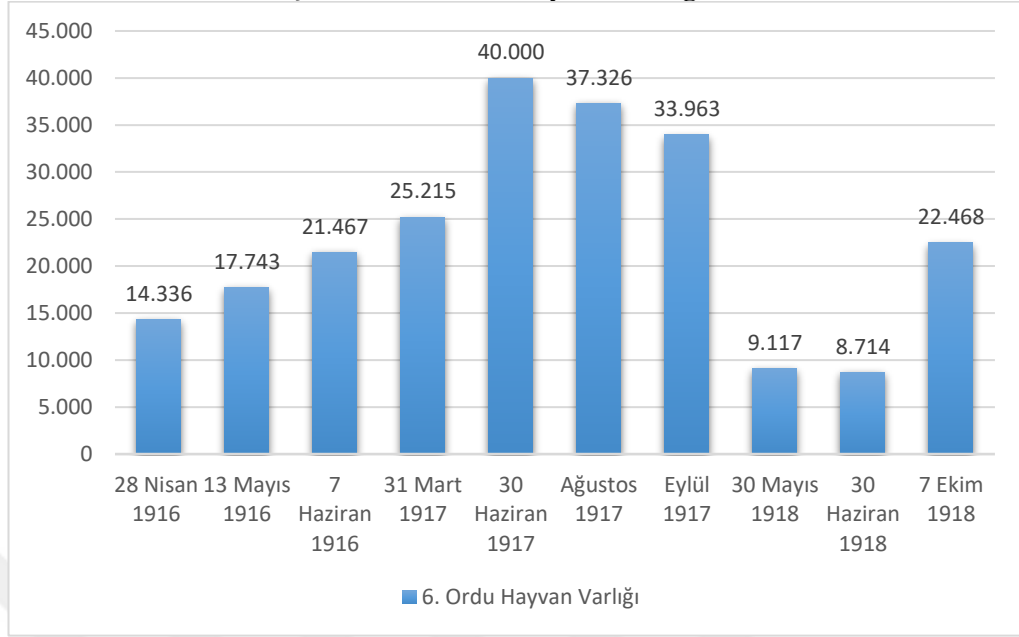
¹⁵¹⁴ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 304.

¹⁵¹⁵ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 488.

¹⁵¹⁶ ATASE, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1-5.

¹⁵¹⁷ ATASE, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1-5; *Irak İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 680.

Şekil 13: 6. Ordu Hayvan Varlığı¹⁵¹⁸

Grafiğe göre 1917 yılının haziran ayına kadar hayvan sayısında sürekli bir artış görülmektedir. Bunun sebebi yeni kurulan 6. Ordunun mevcudunun artırılması ve Bağdat'ı tekrar ele geçirebilmek için eylül ayında planlanan büyük taarruz sebebiyle diğer cephelerden destek toplanmasıdır. Hatta taarruz öncesi 6. Ordu için öngörülen hayvan sayısı 60.000'di.¹⁵¹⁹ Ancak planlanan taarruz gerçekleştirilemeyip dikkatler başka yöne çevrilince hayvan sayısında ani bir düşüş yaşanmıştı. Bu düşüşte uzun yürüyüşlerde ve gıdasızlıktan telef olmalarının da payı büyüktü. Savaşın son yılında ise lağvedilen birliklerden gelenlerle tekrar bir artış olmuştu.

Tüm bulaşıcı hayvan hastalıklarının yayılmasını önlemek için hasta hayvanlar karantina ve kordon uygulamasıyla tecrit edilmiştir. Hasta hayvanların dışarda serbest gezmesi ve sağlıklı hayvanlarla birlikte otlaması engellenmiştir. Karantina ve kordona alınmış bölgelerde iâşe ettirilmişlerdir.¹⁵²⁰ Cephede görülen hayvan hastalıkları içinde sığır vebası ve ruam için oldukça katı tedbirler alınmıştır. Şüpheli durumlarda derhal aşı ve karantina uygulamalarına gidilmiştir. Hastalığın kesinleştiği durumlarda da musap tereddütsüz bir şekilde itlaf edilmiştir. Hastalıktan ölen veya itlaf edilen hayvanlar ve

¹⁵¹⁸ ATASE, Kls. 2268, Dos. 123, F. 1-4; ATASE, Kls. 2268, Dos. 123, F. 1-7; ATASE, Kls. 2270, Dos. 136, F. 3-1; ATASE, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-03; ATASE, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-6; ATASE, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-7; ATASE, Kls. 2509, Dos. 52, F. 2-15; *Irak İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 744; O. Avcı, *age*, s. 311.

¹⁵¹⁹ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F. 1-1.

¹⁵²⁰ ATASE, Kls. 2270, Dos. 158, F. 1-5a.

onlara temasta bulunmuş malzeme ile gübreleri yakılmış, koşum takımları asitle dezenfekte edilmiştir. Irak Cephesinde ordu işlerinde kullanılan 45.000 üzerinde hayvan hastalanmış ve bunlardan toplamda yaklaşık 20.000'i ölmüştür.¹⁵²¹

---

¹⁵²¹ Avcı, *age*, s. 273.

SONUÇ

Sanayii ve teknoloji bakımından gelişen Avrupa ülkeleri, ortaya çıkan enerji ihtiyaçlarını karşılamak için 19. Yüzyılın başlarından itibaren dikkatlerini Basra Körfezi'ne ve Irak petrollerine yöneltmiştir. Hindistan sömürgesiyle bağlantı sağlayan güzergâh üzerinde adeta bir kilit taşı konumunda olması İngiltere için Irak topraklarının değerini iyice arttırmıştır. Basra Körfezi'ndeki İran topraklarında Abadan petrol rafinerilerini işleten İngiltere, Irak bölgesi ile yüklü miktarda ithalat ve ihracat yapmaya başlamıştır. Siyasi birliğini 19. Yüzyılın ikinci yarısında tamamlayan Almanya da bölgenin petrolünden ve ticarî potansiyelinden yararlanmak ve en büyük rakibi olan İngiltere'nin sömürgelerine müdahale etmek maksadıyla Irak topraklarına göz dikmiş, bölgeyi nüfuz altına almak için ticarî faaliyetlerini arttırmıştır.

İngiltere ve Almanya hükümetleri, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını petrol bölgesinde kalıcı hâkimiyet kurmak için büyük bir fırsat olarak görmüştür. Daha savaşın başlamasından önce donanmasını Basra Körfezi'ne gönderen İngilizler, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden hemen sonra bölgeye asker çıkararak Irak topraklarını ele geçirmek istemiştir. Buna karşılık Almanlar, Osmanlı Devleti'ndeki nüfuzlarını kullanarak bölgeye önemli komutanlarını ve devlet adamlarını birtakım casuslarla birlikte bölgeye göndererek Irak'ı elde tutmak için savaş boyunca büyük çaba göstermişlerdir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti ve müttefiki Almanya, İran'ı İngiltere ve Rusya'nın işgalinden kurtarmak ve İran'ı kendi bloğunda savaşa sokmak için de mücadele etmiştir.

Balkan Savaşlarından yeni çıkmış olan Osmanlı Devleti açısından İngiltere ile Almanya'nın kıyasıya nüfuz mücadelesine girdiği Irak topraklarını savunmak ve İran'da Ruslarla mücadele etmek pek de kolay değildi. Balkan Savaşları sonrasında yeniden teşkilatlandırılan Osmanlı ordusu, dört ordu müfettişliği ile müstakil birliklere ayrılmıştı. Bunlardan 4. Müfettişlik Bağdat'taydı. Musul'daki 12. ve Bağdat'taki 13. Kolordular bu müfettişliğe bağlıydı. Musul'daki 35. Tümen ile Kerkük'teki 36. Tümen 12. Kolordunun; Bağdat'taki 37. Tümen ile Basra'daki 38. Tümen de 13. Kolordunun emri altındaydı. 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan edilince ordu yeniden teşkilatlandırıldı. Lağvedilen müfettişliklerin yerine İstanbul'da Birinci ve İkinci Ordu Komutanlıkları, Erzurum'da ise Üçüncü Ordu Komutanlığı oluşturuldu. Karadeniz,

Çanakkale, Edirne, Çatalca Müstahkem Mevki Komutanlıkları, İzmir ve Irak Havalisi Komutanlıkları kuruldu. Bölgeye yönelecek ciddi bir düşman tehdidine ihtimal verilmediğinden yeni teşkilat kapsamında Irak bölgesindeki 12. Kolordu Suriye’de teşkil edilecek olan 4. Ordu Komutanlığına bağlandı. 13. Kolordu ise 3. Ordu emrine verildi. Bölgeyi tümüyle savunmasız bırakmamak için sadece 38. Tümen’in Irak’ta kalmasına izin verildi. Kuvvetleri iyice azaltılan Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına verilen görev çok büyüktü. 38. Tümen ile Aşiret kuvvetlerini yanına alarak İran’a girecek, İran ve Afganistan mücahitlerinin desteğiyle Hindistan’a saldıracaktı.

Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı ordusunun seferberlik hazırlıklarını zamanında tamamlaması mümkün olamamıştı. Ordunun sevki ve iaşesinin temin edilmesinde önemli bir yere sahip olan menzil teşkilatı ile ilgili büyük sıkıntılar vardı. Irak-İran Cephesi’nde kalmasına müsaade edilen 38. Tümenin ne cephane ne de erzak kolları vardı. Talim ve terbiyesi 38. Tümen’e kıyasla daha iyi durumda olan 37. Tümen ise Kafkas Cephesine gönderilmişti. Bu durum savaşın başında menzil hizmetleri ve özellikle iaşe konusunda kötü bir başlangıca sebep olmuştur.

Kasım 1914 başlarında İngilizlerin Irak topraklarına karşı harekâta geçeceği anlaşılınca Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı genel karargâhı Bağdat’a, Kûtulamâre ve Amâre’de bulunan kuvvetleri ise Basra’ya sevk edildi. Daha sonra bölgeye yeni birlikler de gönderildi. Bölgedeki birlik sayısının artması üzerine 1915 yılının Ekim ayında Irak-İran Cephesi’nde görev yapmak üzere 6. Ordu Komutanlığı kuruldu. Menzil teşkilatının da ordunun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden düzenlenmesi için çalışmalara başlandı. Ancak bu süreç tamamlanamadan Bağdat’ın İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine ordunun bütün ağırlıklarıyla kuzeye doğru çekilmesi menzil teşkilatının iyice bozulmasına, geri hizmetlerinin ciddi anlamda aksamasına yol açtı. Menzil teşkilatının yeniden düzene sokulması mümkün olamadı. Ordunun lojistik sorunları bir türlü çözüme kavuşturulamadı, sıkıntı savaşın sonuna kadar artarak devam etti.

Savaş başladığında menzil sisteminin en önemli unsurlarından biri olan bölgedeki karayolları çok kötü durumdaydı. Ordunun kullanmak zorunda olduğu ulaştırma hatları gidiş gelişle belirginleşmiş adi toprak yollardan ibaretti. Özellikle yağmurlu havalarda bataklığa dönen bu yollarda tekerlekli araçlar bir yana, yük hayvanlarının

yürmesi bile mümkün olmuyordu. Engebesiz çöl arazisi tekerlekli araçların geçişine uygun olsa da bu uçsuz bucaksız kumluklardan ibaret olan arazide yön bulmak hiç de kolay olmuyordu. Yolunu kaybeden küçük birlikler, çoğu zaman yağmacı aşiretlerin hedefi oluyor, ağırlıklarından ve canlarından oluyorlardı. Her askere bir matara bile vermek mümkün olamadığından, nehir yataklarını takip ederek yürüyen birlikler, kıvrımların yolu uzattığı kısımlarda kestirme olsun diye çölün arazisini kullanmak durumunda kaldıklarında bile askerlerle hayvanların içecek su ihtiyacını karşılamak bile büyük bir sorun haline geliyordu.

Devam eden demiryolu inşa çalışmalarında büyük zorluklarla karşı karşıya kalınmaktaydı. Savaş başladığında 1.715 kilometrelik Konya-Bağdat hattının sadece 887 kilometresi kullanımdaydı. Üstelik bu hat sadece Irak-İran Cephesi'ne değil Suriye-Filistin ve Kafkas Cephelerine de hizmet vermeye çalışıyordu. Toroslardaki 38 km'lik geçitleriyle Amanos Dağlarındaki 100 km'lik kısım ve Samarra-Musul arasındaki bölümleri henüz bitirilememişti. Cerablus köprüsünün yapım çalışmaları tamamlandıktan sonra demiryolunun 1916 başlarında Resulayn'a ve 1918'de savaş yıllarındaki en son noktası olan Nusaybin'e ulaşması mümkün olabilmişti. Uçsuz bucaksız Irak topraklarındaki tek demiryolu hattı Samarra-Bağdat arasındaki bağlantıdan ibaretti. Lokomotif sayısının yetersiz olması, mevcutlar için de kömür sağlanamaması yüzünden demiryolu trafiği sık sık kesintiye uğramaktaydı. Hattın Almanlar tarafından işletilen kısımlarda, Alman görevlilerin kendi ülkelerinin menfaatlerine öncelik vermesi de demiryolunun verimini düşüren bir başka faktördü.

Karayolu ve demiryolu ulaşımının sınırlı olması nehir ulaşımını ön plana çıkarmıştı. Ordunun emrinde, Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde işleyen 1.800 ton kapasiteli 4 vapur ve irili ufaklı gemiler vardı. Ancak bu vapurların hareketi kabiliyeti suyun mevsimsel seviyesine bağlıydı. Su seviyesinin düştüğü dönemlerde vapurlardan ancak nehirlerin belli kesimlerinde yararlanılabiliyordu. Su seviyesi sığ olduğu için vapurların Bağdat'ın kuzeyine geçmeleri hiçbir dönemde mümkün olamıyordu. Kömür kıtlığı vapurların hareketini sınırlayan başka bir sorundu. Vapurların aksine, bölgedeki ilkel ve geleneksel nehir taşıtları nehirlerin her tarafında neredeyse her mevsim aralıksız kullanılabilmekteydi. Bu yüzden ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için vapurlardan ziyade Dicle'de kelekler, Fırat'ta şahtur denilen küçük kayıklar kullanılmaktaydı. Irak-

İran Cephesi'nde iaşe, asker ve mühimmat sevkiyatında başrol hep bu geleneksel nehir taşıtlarının olmuştur. Ancak sadece akıntı yönünde hareket edebilen bu taşıtların imali için malzeme ve usta temininde de çoğu zaman sıkıntılar yaşanmıştır.

Ulaşım konusunda yaşanan sıkıntılar da hesaba katılarak seferberliğin ilanıyla birlikte her ordu için “iaşe bölgesi” adı verilen bir beslenme alanı belirlenmişti. Ancak Irak-İran Cephesine tayin edilen iaşe bölgesinin kaynakları hiçbir zaman ordunun erzak ihtiyacını karşılamaya yetmedi. İaşe bölgesine yeni mıntıklar eklenmesi de işe yaramadı. Kuzeye doğru ilerleyen İngilizlerin verimli tarım alanlarını ele geçirmesi her geçen gün ordunun ihtiyaç duyduğu erzakın daha da azalmasına yol açtı. Bu karşılık cephede doyurulması gereken insan ve hayvan sayısı gittikçe arttı. Savaşın başlarında iaşe edilen asker sayısı 8.000 civarındayken bu sayı 1915 yılında 30.000 asker ve 5.700 hayvana, 1917 yılında 90.000 asker ve 36.000 hayvana kadar çıkmıştır. İaşe bölgesi ve iaşe edilen kuvvet arasındaki ters orantının sonucu tek kelimeyle açlıktı. Asker ve hayvanların günlük istihkak miktarlarının düşürülmesi, bazı birliklerin başka mıntıklara kaydırılması ve sivillerin ülkenin iç bölgelerine göç ettirilmesi gibi tedbirler de orduyu kemiren bu korkunç sorunun üstesinden gelmeye yetmemiştir.

Orduların iaşe maddelerinin temin edilmesinde tekâlif-i harbiye, öşür, mubayaa gibi farklı yöntemler kullanılmaktaydı. Seferberliğin ilanı üzerine çiftçilerin önemli bir bölümü çift hayvanlarıyla birlikte ordu emrine alındığından yiyecek üretiminin temel kaynağı durumunda olan tarım sektörü kan kaybına uğramıştı. Çok zor şartlarda üretim yapmaya çalışan ve tekâlif-i harbiye uygulaması kapsamında narh ve cebren mubayaa gibi uygulamalarla karşılaşan çiftçiler, ellerindeki ürünü yok pahasına hükümete vermek istemediklerinden kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretmeye yanaşmıyorlardı. Mevcut ürünü de vergi memurlarından kaçırıp saklamaya çalışmaktaydılar. Sulh zamanında bile vergisini vermekten kaçınan aşiretler, sürekli isyan edip karışıklıklar çıkararak vergi toplanmasına engel oluyorlardı. Hatta bununla yetinmeyip korumasız erzak kollarını soymakta, erzak ambarlarını yağmalamaktaydılar.

Saklı erzakı açığa çıkarmak için en etkili araçlardan biri olan madeni para temini de sürekli sorun olmuştur. Halk piyasaya sürülen hızla değer kaybeden kâğıt paraya itibar etmemiş, bununla alışveriş yapmaktan kaçınmıştır. Askerin iaşesi için kâğıt para ile

alışveriş yapılmak istendiğinde ya ürün piyasadan çekilmiş ya da değerinin çok üstünde fiyatlandırılmıştır. Böylece piyasadan çekilen erzak karaborsaya düşmüş, karaborsacıların ağır şekilde cezalandırılması da saklı erzakın açığa çıkarılmasını sağlayamamıştır.

Erzak teminine engel olan diğer unsur bölgenin iklim şartlarıydı. Irak topraklarının yaklaşık %40'ı çöllerle kaplıydı. Tarımsal üretim nehirlerdeki su seviyesine bağlıydı. Sıcak ve kurak yaz mevsimlerinde nehirlerdeki su miktarı azaldığında tarımsal üretim imkânı tamamen ortadan kalkmaktaydı. Tarım alanlarının sulanması için eski çağlardan beri kullanılan kanallar ve setler bakımsız kaldıklarından işlevlerini kaybetmişlerdi. Düzensiz yağış rejimi, sulama kanallarının yetersizliği ve yüksek sıcaklıkların yanı sıra çölden esen rüzgârlar bitkileri kurutmaktaydı. Yine bu rüzgârlarla gelen çekirge sürüleri ekili alanlara büyük zarar vermekteydi. Bölgedeki en büyük çekirge istilasını 1915 senesinde yaşanmış ilerleyen yıllarda bunu yenileri takip etmiştir. Halep'in kuzeyi, Urfa ve Deyr-i Zor livasıyla Musul ve Bağdat yöresi bu afetten etkilenmiştir.

Erzak kıtlığından başka büyük zorluklarla toplanan erzakın üretim alanlarından alınıp birliklere ulaştırılması da kolay olmamıştır. Ordu için nakliyat yapmakla yükümlü olan menzil hatları ellerinde yeterli nakil vasıtası bulunmadığından görevlerini gereği gibi yerine getirememiştir. Erzak kolları, birlikleri birliklerin yiyecek ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Yürüyüş hattı üzerindeki menzil noktalarında askere sıcak yemek verilememiştir. Menzil noktalarından erzak, un ve odun vs. ihtiyaçlarını alan birlikler ekmeklerini ve yemeklerini kendileri hazırlamıştır. Elde yeterli miktarda fırın bulunmadığından özellikle kırsal kesimde askerler yöre halkının sacda pişirdiği yufka ve pidelerle karınlarını doyurmaya çalışmıştır. Bağdat'tan aşağıya vapurlarla ekmek taşınmıştır. Uzun süre bozuk ekmek ve peksimetlerle idare etmek zorunda kalan askerler seyyar fırınların çıkardığı sıcak ekmeklere saldıracak kadar taze ekmeğe hasret kalmıştır. Bu koşullar altında özellikle ateş hattındaki askere neredeyse hiçbir zaman taze ekmek ve sıcak yemek verilememiştir.

Yalnız askerler değil toplumun diğer kesimleri de iâşe sıkıntısından fazlasıyla etkilenmiştir. Savaş başladığında, artan savaş giderlerine karşılık memur maaşlarının yüzde ellisi kesintiye tabi tutulmuştur. Daha sonra bu uygulamadan vazgeçilmişse de

durmadan yükselen fiyatlar memurları ciddi anlamda geçim sıkıntısına düşmüştür. Evlerindeki mutfak malzemelerine varıncaya kadar bütün eşyalarını satmak zorunda kalan memur ailelerinden pek çok kişi açlık yüzünden hayatını kaybetmiştir. Kendileri de geçim derdine düşen jandarmaların usulsüzlükleri halkı canından bezdirmiştir.

Halkın iâşe darlığı özellikle 1917 yılı itibariyle iyice şiddetlenmiştir. Savaşın ilk iki yılında kıt kanaat de olsa geçinebilen iki yıl sonra karnını doyuramaz hale gelmiş, açlıktan ölümler hızla artmıştır. İngilizlerin ileri harekâtı karşısında Bağdat tahliye edilmesiyle verimli üretim alanları terk edildiğinden kıtlık iyice şiddetlenmiş erzak fiyatları aşırı derecede yükselmiştir. İşgale uğrayan bölgelerden kaçıp gelen göçmenlerin yerli ahalisinin zaten az olan yiyeceğine ortak olması erzak sıkıntısını dayanılmaz boyutlara vardirmiştir. Yine de orduyu aç bırakmamak adına halkın elindeki hububat öşür, birinci ve ikinci misli mubayaa, serbest mubayaa ve cebren mubayaa gibi adlarla zorla da olsa alınmıştır. Üreticinin elinde tohumluk, yemelik, yemlik adına neredeyse hiçbir şey bırakılmamıştır. Aç kalan halk, kedi köpek leşleri yiyecek duruma gelmiştir. Asayiş bozulmuş, güven ortamı kalmamıştır

İâşe darlığı halkın ve askerinin sağlığını bozmuştur. Gıdasızlık yüzünden direncini kaybeden askerler hastane ve nekahethanelerdeki tedavi süreçlerinde ya gıdasızlık yüzünden tam olarak iyileşememiş ya da taburcu edildikten sonra tekrar hastalanmıştır. Cepheyi takviye etmek için gönderilen yeni birliklerle işgal bölgelerinden kaçıp gelen mülteciler yöreye sürekli olarak hastalıklar taşımıştır. Irak'ın iklimi ve etrafta bolca bulunan bataklıklar da yeni hastalıklara davetiye çıkarmıştır.

Hastalıklarla mücadele etmek için askeri hastanelerin ve diğer sağlık tesislerin kapasitesi artırılmış, kadroları genişletilmiştir. Cepheye seyyar hastaneler sevk edilmiş, uygun yerlerde yeni hastaneler açılmıştır. Düşman devletlerin boş kalan konsolosluk binaları bile hastaneye çevrilmiştir. Bina bulunamayan yerlerde çadır hastaneler kurulmuştur. Fakat ne yazık ki hastane adı verilen bu derme çatma binalara konulacak karyola ve yatak bile bulunamamıştır. İlaç ve tıbbî malzeme sağlanamamıştır. Bütün cephede kısıtlı imkânlarıyla hizmet vermeye çalışan iki laboratuvarından başka tıbbî tesis yoktu. Buradaki askerî hekimlerin özverili çalışmaları sayesinde üretilen aşılarla salgın hastalıkların ve kitlesel ölümlerin önüne geçilmeye

çalışılıyordu. Savaşın başlamasından yaklaşık bir ay sonra Bağdat'ta bir şube açan Hilal-i Ahmer Cemiyeti de sağlık hizmetlerine destek vermiş, hem kendi hastanelerini açmış, hem de mevcut hastaneleri düzene sokmuştur.

Birinci Dünya Savaşı Irak bölgesinde hayvan sağlığıyla ilgili büyük sorunlarla mücadele edilmiştir. Motorize olmayan ordunun en önemli yardımcıları olan hayvanların ırkları ıslah edilmemiş olduğundan kemikleri zayıflamış, sütleri, etleri ve yapağları azalmıştı. Yeterince gıda alamamalarının da etkisiyle hastalıklara tutulan hayvan sayısında artış olmuştur. Bölgede en sık rastlanan hayvan hastalığı sığır vebası olmuştur. Diğer hastalıklar görülme sıklığına göre sırasıyla şap, ruam ve çiçektir. Hasta ve yaralı hayvanların tedavisi için veteriner hekimler başta olmak üzere kalifiye eleman sayısı veteriner hekim adayı olan öğrencilerin görevlendirilmesine rağmen ihtiyacın oldukça altında kalmıştır. Yine tedavi için ihtiyaç duyulan ilaç ile alet ve edevat da yurtdışından temin edilmiş ancak bu ihtiyaçların da gereken miktarda karşılanması mümkün olmamıştır. Az sayıdaki hayvan hastaneleri yetersiz kalırken boşaltılması gereken yerlerde kalan hastanelerin taşınması hem hastanelerin düzenini bozmuş hem de tüm tesis ve teşkilatıyla başka yerlere nakledilmeleri mümkün olmamıştır. Hayvan hastalıklarının önüne geçmek için kordon ve karantina uygulamalarının yanında tedavi için ilkel usullerden yararlanılmış ve hastalananların birçoğu itlaf edilmiştir. Diğer bir çözüm olarak da hayvanların daha iyi bakım görecekları ve daha iyi tedavi edilecekleri düşünülen bölgelere sevk edilmesi yoluna başvurulmuştur. Irak bölgesinde hayvanların sağlık sorunları halkı ve askerleri etkilemiş, üretim ve nakliyat işlerinin temel gücü durumundaki hayvanların birçoğunun kaybedilmesine yol açmıştır. Az yem verilip uzak mesafelere ağır yükler taşımaya zorlanan hayvanların birçoğu telef olmuştur. Hayvanların kaybedilmesi ise hem tarımsal üretimin azalmasına hem de nakliyat işlerinin aksamasına yol açarak ordunun lojistik hizmetlerinin gittikçe daha kötüleşmesine neden olmuştur.

Birinci Dünya Savaşında seferberliğin ilanı ve savaşa resmen girilmesinin arasındaki sürenin kısa olması yüzünden Osmanlı cephelerinde lojistik destek hizmetlerini sağlayacak menzil tesisleri tam olarak teşkilatlanamamıştır. Ancak bu bağlamda yapılan hazırlıklar açısından cepheler arasında farklılıklar gözlemlenmiştir. Çanakkale ve Kafkas cephelerinde seferberlikle birlikte işe ve sağlık hizmetlerini verecek olan

menzil müfettişlikleri de kurulmuştur. Çanakkale Cephesi'ne sevk edilen birlikler için menzil tesisleri diğer cephelere kıyasla iyi teşkil edilmiş, savaşın ilk yılında ülkedeki gıda stoklarının fazla olması ve çarpışmaların yoğun olduğu dönemlerin bu stoklar tükenmeden yapılmış olması sayesinde iâşe konusunda sıkıntı yaşanmamıştı. Suriye-Filistin Cephesi'nde seferberlik ilanı ile birlikte olmasa da Osmanlı Devleti savaşa girmeden önceki bir tarihe karşılık gelen 6 Eylül 1914'te cephede görev yapmak üzere 4. Ordu ve bir gün sonra da 4. Ordu Menzil Müfettişliğinin kurulması kararlaştırılmıştı. Irak-İran Cephesi'nde ise 6. Ordu ve 6. Ordu Menzil Müfettişliğinin kurulmasına savaşa girilen tarihten ancak bir yıl sonra (Ekim 1915) başlanmıştır. Bu cephede geç tarihte oluşturulmasına başlanılan menzil tesisleri geniş toprak kayıpları yüzünden savaş sonlanıncaya kadar yerli yerine oturtulamamıştır. Lojistik destek hizmetlerinin sağlanması için en önemli unsurlardan olan ulaşım kanalları açısından bakıldığında başkente yakınlığından dolayı Çanakkale Cephesi yine en avantajlı konumda yer almıştır. Diğer cepheler başkente uzak olmanın yanında kullanışlı karayollarından yoksun kalmıştır. Irak-İran Cephesi ile Suriye-Filistin Cephesi başkente fazlasıyla uzaktır. Ancak kesintileri olmasına rağmen Suriye-Filistin Cephesi'nde Medine'ye kadar ulaştırılan demiryollarından istifade edilebilmiştir. Başkente en uzak konumda olan Irak-İran Cephesi ulaştırma için elverişli karayollarından mahrum kalmıştır. Demiryolları ise Irak-İran Cephesinin ağırlık merkezi olan Bağdat'a yaklaşık 600 km. uzaklıktaki Nusaybin'den öteye gidememiştir.

Irak-İran Cephesi'nde Türk Ordusu'nun iâşe ve sağlık hizmetleri ile ilgili yapılan bu çalışma, lojistik destek hizmetlerinin savaş üzerinde ne derece etki ettiğini göstermektedir. Cephede yaşanan zorlukların büyük çoğunluğu ekonomik zorluklardan ve lojistik unsurların yetersizliğinden kaynaklanmıştır. Elverişsiz yol ve iklim şartlarından dolayı uzak mesafelerdeki orduya iâşe temininde ve büyük çoğunluğu gıdasızlıktan kaynaklanan hastalıklarla baş edebilmek için gerekli olan sağlık hizmetlerinde yaşanan sıkıntıların giderilmesi mümkün olmamıştır. Bunun sonucu olarak Irak-İran Cephesi'nde Kütülamâre başta olmak üzere kazanılan zaferlere rağmen Irak bölgesi kaybedilmiştir.

Osmanlı Ordusu, Birinci Dünya Savaşı'nda yukarıda bahsedildiği üzere farklı coğrafyalarda mücadele etmiştir. Bu durum her coğrafya için özel bir planlamanın

yapılmasını zorunlu kılmıştır. Nitekim iyi planlamanın yapıldığı Çanakkale Cephesi'nde zafere ulaşılmıştır. Kısa süreceği düşünülen Birinci Dünya Savaşı uzadıkça iaşe konusu diğer cephelerde ve savaşın ilerleyen zamanlarında tüm ülke sathında en önemli sorun haline gelmiştir. Asker ve hayvanların temel gıda maddelerinin temin edilememesi ve/veya tüketim alanlarına ulaştırılamaması ordunun hareket kabiliyetini doğrudan etkilemiştir. Ölümlerin çoğu yeterli beslenememekten ve buna bağlı gelişen hastalıklardan kaynaklanmıştır. Dolayısıyla orduların harp sahasından mağlup bir şekilde ayrılmasının en temel sebeplerinin iaşe ve sağlık hizmetleri başta olmak üzere lojistik destek hizmetlerindeki yetersizliklerden kaynaklandığı anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI*

1. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi
  - a) Bâb-ı Alî Evrak Odası Belgeleri
  - b) Dahiliye Nezareti Evrakı
  - c) Hariciye Nezareti Evrakı
  - d) Haritalar
  - e) Dosya Usulü İradeler Tasnifi
  - f) Meclis-i Vükela Mazbataları
  - g) İrade Meclis-i Vala
  - h) Meclis-i Vala Evrakı
2. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu
3. Türk Kızılayı Arşivi

B. YAYIMLANMIŞ BELGELER

Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi, haz. Resul Köse vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2016.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 33, S. 84, Mart 1984, ATASE, Ankara 1984.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 39, S. 90, Eylül 1990, ATASE, Ankara 1990.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 53, S. 117, Ocak 2004, ATASE, Ankara 2004.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 53, S. 118, Temmuz 2004, ATASE, Ankara 2004.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 65, S. 137, Ocak 2016, ATASE, Ankara 2016.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 67, S. 141, Ocak 2018, ATASE, Ankara 2018.

Aşar Nizamnamesi, Matbaa'î Osmaniye, Dersaadet 1321.

Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir, 20. Defadır, Matbaa'î Vilayet, Bağdat 1324.

Bağdad Vilayetine Mahsus Salnamedir, 21. Defadır, [Basım yeri yok] 1325.

Basra'nın Vilayet Salnamesi, Üçüncü Defa, Vilayet Matbaası, Basra 1317.

---

* Arşiv belgelerinin dosya, klasör, gömlek ve fihrist numaraları ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

- “Dördüncü Murad’ın Bağdat Seferi Menzilhâmesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)”, haz. Halil Sahillioğlu, *Belgeler*, Cilt: II, S. 3-4, TTK, Ankara 1993, s. 1-36.
- Düstûr*, Tertib-i Evvel, Cilt: I, Matbaa’i Amire, Dersaadet 1289.
- Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt: II, Matbaa’i Osmaniye, Dersaadet 1330.
- Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt: III, Matbaa’i Osmaniye, Dersaadet 1330.
- Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt: IV, Matbaa’i Amire, Dersaadet 1331.
- Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt: V, Matbaa’i Amire, Dersaadet 1332.
- Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt: VI, Matbaa’i Amire, Dersaadet 1334.
- Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt: VII, Matbaa’i Amire Dersaadet 1336.
- Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt: VIII, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt: IX, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt: X, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.
- Hidemat-ı Seferiye Nizamname-i Hümayûnu*, Daire-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1316.
- Hidemât-ı Seferiye Nizamnâmesi (1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesinin Tercümesidir)*, Kitabhâne-i Askerî, İstanbul 1325.
- Irak’ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 İngiltere Devlet Arşivi Raporu*, der. Ali Satan, çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2016.
- Irak Raporu*, çev. Hüsameddin, Matbaa’i Amire, İstanbul 1333.
- Irak Seferine Dair İfşaat*, çev. Yüzbaşı Rahmi, Matbaa’i Amire, İstanbul 1332.
- Menzil Hidemâtu Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1327.
- Menzil Mintikasındaki Hidemat-ı Sıhhiye*, Pangaltı Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1330.
- Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, haz. G. Bell, çev. V. İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2004.
- Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525–1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1993.
- Musul Vilayeti Salname’i Resmiesidir*, 5. Defadır, Musul Matbaası, Musul 1330.
- Ordu-yı Hümayun ile Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10 Temmuz 1332 Tarihli Kanununun Suver-i Tatbikiyesine Ait Nizamname*, Matbaa-i Amire İstanbul 1332.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları (1915-1928), haz. Murat Uluğtekin-M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı Yayını, Ankara 2013.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Nizamnâme-i Esasisi, Selanik Matbaası, İstanbul 1328.

_____, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzîlnâmesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı), *Belgeler*, Cilt: XIII, S. 17, TTK, Ankara 1993, s. 43-82.

Sıhhiye Heyet-i Teftişiyesinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Nizamname ve Talimatname, Matbaa-i Arşak Garoyan, İstanbul 1330.

Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922, haz. A. Sefer Ökçün, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1983.

Türk – Ermeni İhtilâfi Belgeler, ed. H. Özdemir-Y. Sarımay, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2011.

Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi, Matbaa'î Âmire, Dersaadet 1330.

Zabıta-i sıhhiye-i hayvaniye kanun-ı Muvakkati, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Yeni Turan Matbaası, Dersaadet 1329.

1334-1918 Senesinde Mün'akid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmîsi Hey'et-i Muhteremesine Takdim Edilen Merkez-i Umûmî Mazbatası, Ahmed İhsan ve Şurekası Matbaası, İstanbul 1334.

18 Ağustos Sene 333 tarihli İaşe-i Umûmiye Kararnamesi Suret-i Tatbikiyesini Müş'ir Talimâtname, Dersaadet 1333.

C. SÜRELİ YAYINLAR

1. Dergiler

Askerî Mecmua

Harb Mecmuası

Sıhhiye Mecmuası

Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası

2. Gazeteler

Akşam

el-Zevra

İkdam

Şehbal

Tanin

Vakit

D. HATIRAT ESERLER

APAK, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK, Ankara 1988.

AYKOTA, Ali Vehbi, *Tarihçe-i Harb Üçüncü Alay*, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, TTK, Ankara 2011.

Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare Halil Paşa'nın Hatıraları, ed. E. Bostancı, haz. N. Özgelen, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2016.

CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

ÇETİNKAYA, Ali, *Askerlik Hayatım 1914-1918*, haz. Oktay Şimşek-Zeki Dilek, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

EGE, Abidin, *Harb Günlükleri*, haz. Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

ERKİN, Behiç, *Hâtırat 1876-1958*, TTK, Ankara 2010.

EWING, William, *Gelibolu'dan Bağdat'a Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*, çev. H. Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

GOLTZ, Colmar Von Der, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hatıratı"*, haz. Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

GÜNGÖR, Salahaddin, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1937.

HASAN CEVDET BEY, *Kıyamet Koptuğunda-Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü*, haz. Mutlu Karakaya, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

KARABEKİR, Kazım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

KUT, Halil, *Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare Halil Paşa'nın Hatıratı*, ed. Eyyup Bostancı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2016.

KUT, Halil, *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

- MEHMED NURİ EFENDİ, *Harb-i Umumi'de Irak Harekatı; Kütü'l-Amare*, haz. İrfan Dağdelen, İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2016.
- MİRLİVA CAVİD, *Irak Seferi ve İttihad Hükümetinin Hayalât ve Cehalet-i Siyasiyesi*, Müdafaa Matbaası, İstanbul 1334.
- NOYAN, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1956.
- ÖZGEN, Mehmet Sinan, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, haz. Servet Avşar-Hasan Babacan-Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- POMIANKOWSKI, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.
- SABİS, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi*, Cilt: II, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
_____, *Birinci Dünya Harbi*, Cilt: III, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
_____, *Birinci Dünya Harbi*, Cilt: IV, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- SANDES, Edward W. C., *Kuşatma ve Esaretin Adı Kütulamâre-Bir İngiliz Subayın Anıları*, çev. Tuncay Yılmaz, Yeditepe Yayınevi İstanbul 2017.
- SANDERS, Liman Von, *Türkiye'de Beş Sene*, haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- SEYHAN, Hüseyin Nuri, *Irak Cephesi Hatıraları Hatıra-i Askeriyem*, Ketebe Yayıncılık, İstanbul 2018.
- SEREZLİ MEHMED RAGİB, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, haz. Ahmet Efiloğlu-Raif İvecan, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- SPACKMAN, William Collis, *Esir Bir İngiliz Doktorun Kütulamare Anıları*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- TOPUZLU, Cemil, *80 Yıllık Hatıralarım*, haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 2017.
- TOWNSHEND, Charles V. F., *Mezopotamya Seferim*, çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- TAŞKÖPRÜLÜ MEHMED EFENDİ, *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, haz. Mesut Uyar-Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 2015.

YARBAY MEHMED REŞİD BEY, *Osmanlı'nın Unutulan Son Zaferi Kûtulamâre*, haz. İ. Bahtiyar İstekli, Sultanbeyli Belediyesi Yayını, İstanbul 2016.

YÜZBAŞI MUKBİL BEY, *Irak Cephesi 1914-1918 Kütü'l-Amâre Kuşatması*, çev. Gül Karabuda, TTK, Ankara 2019.

Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, Birinci Kitap, haz. İlhan Selçuk, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1993.

E. KİTAPLAR VE TEZLER

ABDULKADİR LÜTFÜ, *Askerî Hıfzıssıhha*, Kader Matbaası, İstanbul 1926.

ACAR, Kezban, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

ÁGOSTON, Gábor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

AHMET CEVDET PAŞA, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

AHMED NİHAD, *Askerî Tarih ve Coğrafya*, Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1926.

AKGÜN, Seçil Karal -Murat ULUĞTEKİN, "*Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*", Kızılay Yayını, Ankara 2000.

AKKOR, Mahmut, *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2013.

AKYILDIZ, Ali, *Para Pul Oldu-Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

ALBAYRAK, Muzaffer -Vahdettin ENGİN, *Kûtulamâre Zaferi 1916*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.

ATATÜRK, Kemal, *Suriye ve Irak (Atatürk'ün Kaleminden 8)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2018.

AVCI, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Vadi Yayınları, Ankara 2004.

- AVŞAR, Servet, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara 2004.
- AYSAN, E., *Büyük Harpte İran Cephesi*, Askerî Matbaa, İstanbul 1938.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı İktisadî İşletmesi, İstanbul 2011.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, haz. Yusuf İhsan Genç vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2010.
- BAKKAL, Muharrem -Uğur DEMİR, *Lojistik Yönetimi ve E-Lojistik*, Hiperlink Yayınevi, İstanbul 2011.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, Kısım:1, TTK, Ankara 1953.
- _____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III, Kısım 3, TTK, Ankara 1983.
- BELL, Gertrude L., *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2004.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- BİNBAŞI M. Nasrullah-Kolağası M. Rüşdü-Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, haz. Rahmi Tekin-Yaşar Baş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003.
- CANTAY, Gönül Güreşsever, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014.
- CENGİZER, Altay, *Osmanlı'nın Son Savaşı: Adil Hafızanın Işığında*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- CLAUSEWITZ, Carl Von, *Harp Üzerine*, Cilt: I, çev. H. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.
- CLEVELAND, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. M. Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.

- ÇAPA, Mesut, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayını, Ankara 2010.
- ÇELOĞLU, Yavuz Selim, *Çanakkale Cephesi'nde Askeri Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ 2018.
- ÇETİN, Mehmet, *Kırım Savaşı: Emperyal Güçlerin Dünya Savaşı Pratiği*, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayını, Almatı 2016.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890–1908*, London 2006.
- ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2006.
- ÇÖKLÜ, Şenol, *I. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Asker Alma (Ahz-ı Asker) Usulleri*, ATAM, Ankara 2014.
- DEMİR, Enes, *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk-ı Millî II*, Hiperlink Yayıncılık, İstanbul 2017.
- DEMİREĞEN, Özlem -Alev KESKİN-Fatma İLHAN, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, ATASE Yayını, Ankara 2011.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993.
- DİNÇ, Mehmet Emin, *Halil (Kût) Paşa'nın Askerî ve Siyasî Fââliyetleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1998.
- DUKAKİNZADE FERİDUN, *Büyük Harp – Türk Cepheleeri*, Yıldız Askerî Akademiler Kumandanlığı Matbaası, İstanbul 1927.
- DUMAN, Önder, *I. Dünya Savaşı Esnasında Türk Ordusunun İaşe Temini*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2007.
- DUMAN, Selçuk, *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak (1908- 1922)*, Berikan Yayınları, Ankara 2010.
- DURGUN, Bülent, *Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Ulaştırma Faaliyetleri 1912-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- EKİNCİ, İlhan, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı – İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Asil Yayınları, Ankara 2007.

- ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994.
- _____, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK, Ankara 1994.
- ERICKSON, Edward J., *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in The Balkans 1912-1913*, Praeger, London 2003.
- EROĞLU, Cengiz - Murat BABUÇOĞLU – Orhan ÖZDİL, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, ORSAM, Ankara 2012.
- _____, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, ORSAM, Ankara 2012.
- _____, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, ORSAM, Ankara 2012.
- ERSOY, Mine, *Zevra Gazetesi (S.1-100)'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2014.
- EZER, Feyzullah, *Batı Cephesi'nin İkmal ve İaşesi (1919-1922)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2004.
- FERİDUN BEY, *Münşeât-ı Selâtin*, Cilt: II, İstanbul 1275.
- FORD, Roger, *Cennetten Mahşere Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- GARDNER, Nikolas, *Kut'ül Amâre Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2016.
- GENCER, Fatih, *Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Cilt: X, Ankara 1985.
- _____, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.
- _____, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, Cilt: III, 1 inci Kısım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1979.

- _____, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, Cilt: III, 2'inci Kısım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2002.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1966.
- GÖKPINAR, Bekir, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik (1716)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Yayını, Ankara 2014.
- GÜLSOY, Ufuk, *Kutsal Proje- Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Yayınları, İstanbul 2014.
- Harp Ekonomisi*, haz. Behçet Altaylı, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987.
- Irak Seferine Dair İfşaat*, Tercüme: Rahmi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.
- İSMAİL BERKUK, *Müşterek Ta'biye*, Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1928.
- İSMAİL HAKKI BABANZADE, *Irak Mektupları*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1329.
- İŞBİLİR Ömer, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, TTK, Ankara 2011.
- KARATEPE, Mustafa, *I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Tifüsle Mücadele*, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- KARPAT, H. Kemal, *Osmanlı Nüfusu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KAYMAZ, İhsan Şerif, *Musul Sorunu-Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.
- KELEŞ, Erdoğan, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet, *Teşkilat-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, ATAM, Ankara 1999.

- KOÇAK, Arif, *Tarihte Türk – İran İlişkileri*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1976.
- KOÇAK, Ahmet -Recep Çelik, *Türk Basınında Kûtü'l-Amâre (1915-1916)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2018.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, TTK, Ankara 2011.
- KURŞUN, Zekeriya *Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, TTK, Ankara 2004.
- KURT, Burcu, *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- _____, *Ortadoğu'da Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattü'l-Arap Sorunu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Kûtü'l Amâre Olaylar, Hatıralar, Raporlar*, haz. Mehmet Yaşar Ertaş-Hacer Kılıçarslan, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- KÜZECİ, Şemsettin, *Irak Basın Tarihi (1868-2009)*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, Ankara 2009.
- LARCHER, Maurice, *Büyük Harpte Türk Harbi*, Cilt: II, çev. Mehmet Nihat, Askeri Matbaa, İstanbul 1928.
- MARUFOĞLU, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.
- MEHMED KENAN, *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt: I, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928.
- _____, *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt: II, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928.
- MOBERLY, *Irak Seferi 1914-1918*, Cilt: I, İstanbul 1928.
- MUTLU, Cengiz, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amele Taburları (1914-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- MURAT, Turgay, “Kuveyt Üzerinde Osmanlı – İngiliz Mücadelesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XXIII, S. 1, 2013, s. 307-316.

- MÜHLMAN, Carl, *İmparatorluğun Sonu 1914 Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- NASÛHÛ'S-SİLÂHÎ (MATRAKÇI), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, TTK, Ankara 2014.
- ORHAN, Osman Z., *Dünyada ve Türkiye'de Lojistik Sektörünün Gelişimi*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2003.
- ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1981.
- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.
- Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1966.
- Osmanlı'nın Unutulan Zaferi Kütulamâre*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 2016.
- ÖĞÜN, Tuncay, *Kafkas Cephesinin 1. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkıye Mültecileri (1915-1921)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004.
- _____, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- ÖLÇEN, Yavuz, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kütulammare Muharebeleri (29 Nisan 1916- 16 Şubat 1917)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Yücel Özkaya, Ankara 1992.
- ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK, Ankara 2010.
- ÖZER, Sevilay, *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi (1914-1945)*, TTK, Ankara 2016.
- ÖZYÜKSEL, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu Bağdad Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul 1988.
- RENOUVİN, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Cilt: I, çev. Adnan Cemgil, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1969.

- RİASANOVSKY, Nicholas V. -Mark D. STEİNBERG, *Rusya Tarihi, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.*
- ROBBİNS, Keith, *I. Dünya Savaşı*, çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.
- SAĞLAM, Tevfik, *3. Orduda Sıhî Hizmet*, Askerî Matbaa, İstanbul 1941
- SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara 2013.
- SARISAMAN, Sadık, *Golç Paşa ve XII. Kolordu Harekâtı Dönemlerinde Osmanlı İnan İlişkileri (Ekim 1915-Nisan 1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1994.
- SHAW, Stanford J., *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: I, TTK, Ankara 2008.
_____, *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: II, TTK, Ankara 2008.
- SİLLELİ, Turan, *Büyük Oyunda Türkiye – Irak İlişkileri*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2005.
- SORGUN, Taylan, *Halil Paşa İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, haz. Taylan Sorgun, Destek Yayınevi, İstanbul 2010.
- STRACHAN, Hew *Birinci Dünya Savaşı*, Say Yayınları, İstanbul 2014.
Şap İlleti, Kastamonu Matbaası, Kastamonu 1306.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.
_____, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt: II, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.
_____, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt: III, Mihran Matbaası, İstanbul 1308.
_____, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Cilt: IV, Mihran Matbaası, İstanbul 1311.
- ŞİMŞEK, Nurettin, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- ŞİROKORAD, A. B., *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- TAŞ, Necati Fahri, *Nurettin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2014.
- TAŞ, Özlem Elif, *Kâzım (İnanç) Paşa; Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1880-1938)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.

Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, TTK, Ankara 1999.

TÜRKKAN, Hakan, *Askerî Mecmua'da Birinci Dünya Savaşı Türk Cepheleleri (1-145. Sayılar)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007.

UÇAR, Muharrem, *Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: II, TTK, Ankara 2011.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.

Veba'i Bakarî Serumı, Hüsn-i Tabiat Matbaası, İstanbul 1340.

VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

WALLACH, Jehuda, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

WINTER, Jay -Geoffrey PARKER-Mary R. HABECK, *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

YALMAN, Ahmet Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

YILMAZ, Veli, *İnci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988.

F. MAKALELER

AK, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *OTAM*, S. 39, Bahar 2016, s. 215-240.

AKALIN, Durmuş, "İngiltere'nin Basra Körfezi Politikaları ve General Towshend'in Kûtü'l Amâre'de Esir Düşmesi", *Kûtü'l Amâre Olaylar, Hatıralar, Raporlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2016, s. 54-92.

- _____, “XIX. Yüzyılda Aden Körfezi’nde Avrupalı Güçler ve Osmanlı Devleti”, *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, ed. Hasan Kara, Saraybasna 2015, s. 55-68.
- AKBULUT, Uğur -Selahattin TOZLU, “İngilizlerin Hindistan Yolunu Güvence Altına Alma Çabası: Fırat Nehrinde İlk Vapur İşletme İmtiyazı (1834)”, *Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri (Selçuklu ve Osmanlı İdaresinde Orta Doğu’nun Siyasi ve İdari Vaziyeti)*, ed. Mustafa Öztürk-Enver Çakar, Elazığ 2016, s. 415-438.
- AKKAN, Erdoğan, “İrak (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 83-85.
- AKYILDIZ, Ali, “Bir Teknolojik Transferin Değişim Boyutu: Köstence Demiryolu Örneği”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: XX, ed. Halil İnalçık vd., İstanbul 2000, s. 313-327.
- ALBAYRAK, Mustafa, “Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu’nun Yapımı”, *OTAM*, S. 6, 1995, s. 1-38.
- ALBAYRAK, Muzaffer, “Unutulmuş Zafer Kütulamâre 1916”, *Bilim ve Teknik*, TÜBİTAK Yayını, Ankara 2016, s. 32-58.
- ALKAN, Necmettin, “Alman Askerî Kaynaklarına Göre Kutü’l-Amâre”, *Kütü’l-Amâre Zaferi’nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 499-520.
- ALPMANSÜ, Yusuf, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 19, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 1-11.
- ALTINTAŞ, Ayten, “Gülhane Ekolü: Askeri Hastane ve Tatbikat Hastanesi Dönemi”, *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, ed. Bülent Özaltay-Nuran Yıldırım-Murat Çekin, İstanbul 2008, s. 111-140.
- _____, “Osmanlılarda Tıp Eğitimi (Tıbhâne-i Amire Dönemi)”, *Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Ankara 2000, s. 89-115.

- ARMAĞAN, A. Latif, “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menâzilü'l-Hacc)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: XX, ed. Halil İncalcık vd., Enderun Kitabevi, İstanbul 2000, s. 73-118.
- ATABAY, Mithat, “Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Breslau (Midilli) Kruvazörü”, *Çanakkale Araştırmaları- Türk Yıllığı*, S. 18, Bahar 2015, s. 117-129.
- ATABEY, Figen, “General F. S. Maude’un Bağdat Seferi”, *History Studies*, Volume 9, Issue 2, June 2017, s. 67-83.
- AVCI, Orhan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi’nde Türk Askeri”, *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası*, ed. Halil Çetin-Lokman Erdemir, Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale 2015, s. 347-370.
- AVCI, Remzi, “Sömürünün Ulaşım Aygıtları: Bağdat Demiryolu Özelinde Alman Emperyalizmi”, *Mukaddime*, 2015 6(2), s. 263-282.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 1967.
- BARAN, Tülay Alim, “Birinci Dünya Savaşı ve Irak Cephesi”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı, Yıl: 13, Mayıs 2015, S. 25, Ankara, s. 65-75.
- BAYAT, Ali Haydar, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu”, *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 55-66.
- BAYCAN, Nusret, “Çeşitli Cephelelerde Kâzım Karabekir”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IV, S. 11, Ankara 1988, s. 449-458.
- BEŞİKÇİ, Mehmet, “Askerî Tarihçiliğin Gayri Resmî Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri”, *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*, ed. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 91-104.
- _____, “On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik”, *Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 205-226.
- _____, “Balkan Harbi’nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası”, *Türkiye Günlüğü*, S. 110, 2012, s. 27-43.

- BEYDİLLİ, Kemal, “Bağdat Demiryolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV, 1991, s. 442-444.
- BEYOĞLU, Süleyman, “Bir Bürokrat ve Milletvekilinin Portesi: Ahmed Faik Hurşid Günday”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 2005, s. 43-51.
- BİLGE, Mustafa L., “Şattülarap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, İstanbul 2010, s. 381-382.
- BİNBAŞI ABİDİN, “Irak Darülharekatı Hakkında Birkaç Söz”, *Askerî Mecmuâ*, S. 44-63, Kanun-ı evvel 1926), 70-75.
- BİNBAŞI FERİD, “Büyük Harpte Alman Ordusunda Menzil Hıdematı”, *Askerî Mecmuâ*, S. 61, Haziran 1926, s. 128-148.
- BİNBAŞI MUZAFFER, “Geri Hıdematı, Menzilcilik”, *Askerî Mecmua*, S. 10, Kanunusani 1336, s. 396-408.
- _____, “Harb-i Umumide Menzilcilik (Mâba’d)”, *Askerî Mecmua*, S. 11, İstanbul 1336, s. 411-421.
- BİRECİKLİ, İhsan Burak, “Balkan Harbi Sırasında Osmanlı Ordusunun Moral ve Disiplin Durumu”, *Türk Yurdu*, Cilt: XXXII, S. 303, 2012, s. 23-27.
- BOLAT, Gökhan, “İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları”, *JASSS*, Volume 6 Issue 3, Mart 2013, 1067-1107.
- BUDAK, Mustafa, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Osmanlı 9. Ordusu’nun Kuzeybatı İran’ı (Güney Azerbaycan’ı) Tahliyesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XVII, S. 51, 2001, s. 603-632.
- BUZPINAR, Şit Tufan, “Surre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, s. 567-569.
- CANTAY, Gönül, “Osmanlı Mimarisinde Darüşşifalar”, *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 67-80
- CEMİL TAHİR, “Yeni bir Seferberlik Nizamnamesine İhtiyacımız Vardır”, *Mecmuâ-yı Askeriye*, S. 56, 28 Şubat 1341, s. 1-18.
- _____, “Yeni bir Seferberlik Nizamnamesine İhtiyacımız Vardır”, *Mecmuâ-yı Askeriye*, S. 57, 31 Mayıs 1341, s. 58-74.

- ÇALIK, Ramazan -Muzaffer TEPEKAYA, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16, Konya 2006, s. 205-228.
- ÇAVDAR, Necati, “Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul’da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları”, *ATAM*, S. 30, Temmuz 2014, s. 95-130.
- ÇELOĞLU, Yavuz Selim, “Çanakkale Cephesi’nde 5’inci Menzil Ordu Teşkilatı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 24, 2018, s. 133-173.
- ÇERÇİ, Faris, “Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti’nde Ulak Organizasyonu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Tetkikleri Dergisi*, S. 20, 2003, s. 190-221.
- ÇETİN, Sabit, “Irak Cephesi’nde Türk Ordusunun İaşe İşleri (1916-1918)”, *Unutulan Zafer: Kutü’l-Ammare, 100’üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 502-523.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Irak (XIX. Yüzyıl)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 93-95.
- ÇEVİK, Mehmet -Yavuz Selim ÇELOĞLU, “Çanakkale Cephesi’nde Türk Ordusunun İaşe ve İkmal Faaliyetleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 18, 2015, s. 299-347.
- ÇINAR, Burak, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Jeopolitiğinin Rolü”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: VIII, S. 15, 2014, s.39-56.
- DARKOT, Besim, “Irak”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kısım I, MEB Yayını, İstanbul 1987, s. 667-670.
- DEMİR, Kenan, “Osmanlı’da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)”, *Turkish Studies*, Volume 9/8 Summer 2014, s. 385-401.
- DEMİRCİ, Süleyman -Fehminaz ÇABUK, “Hemavend Kürt Aşireti’nin Musul Vilâyeti ve Osmanlı-İran Sınır Boylarındaki Eşkîyalık Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme”, *History Studies*, Vol. 7, Issue 3, September 2015, s. 39-59.
- DEMİRTAŞ, Bahattin- Mustafa ALPASLAN, “Askerî Raporlar ve Hatıratlara Göre Irak Cephesi”, *Kütü’l-Amâre Zaferi’nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 79-96.

- DİNÇ, Mehmet Emin, “Halil Kut Paşa ve Kut Zaferi”, *Kûtü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 439-474.
- DURGUN, Bülent, “Sefer Planlarında ve Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29, 2014 Güz, 2014, s. 57-96.
- ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, “Prof. Dr. Abdülkadir Noyan'ın Sıtma (Malaria) Hastalığı Üzerine Yorumlamaları ve Türk Tıp Tarihindeki Yeri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 220, Şubat 2016, s. 85-104.
- ERGUN, Recep O., “Harp Ekonomisi”, *Harp Ekonomisi*, haz. Behçet Altaylı, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987, s. 7-12.
- ERK, Nihat, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu”, *A. Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt: X, S. 3-4, 1957, s. 221-237.
- ET-TÂLİB, İmâdüddin Halîl, “Irak (Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 87-91.
- FROST, K. T., “Boats on the Euphrates and Tigris”, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 12 (1905/1906), s. 190-195.
- GÜL, R. Tamay Başagaç, “Türkiye'de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar”, *Türk Veteriner Hekimleri Birliği Dergisi*, S. 6, 2006, s. 227-255.
- GÜLER, Mustafa, “XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Kapsamında Ürdün'deki Menziller ve Kaleler”, *Yeni Türkiye*, S. 85, 2016, s. 704-711.
- GÜLSOY, Ufuk, “Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları”, *Osmanlı'da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu*, ed. Vahdettin Engin vd., Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2012, s. 287-304.
- GÜMÜŞ, Musa, “1893'ten 1923 Chester Projesi'ne Türk Topraklarında Demiryolu İmtiyaz Mücadeleleri ve Büyük Güçler”, *Tarih Okulu*, S. 10, Mayıs- Ağustos 2011, 151-194.
- GÜNDÜZ, Ahmet, “Musul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, s. 363-367.

- GÜVERCİN, Serkan “Sürdürülebilir Kalkınma İçin Yeşil Lojistiğin Önemi Dünya ve Türkiye’deki Uygulama Örnekleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi (SOBİDER)*, S. 19, Ocak 2018, s. 465-481.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX, İstanbul 2004, s. 159-161.
- HANİLÇE, Murat, “Orta Doğu’da Osmanlı Vilayet Gazetelerine Bir Örnek: Zevra Gazetesi (1869)”, *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu*, Elazığ 19-21 Ekim 2016, Ankara 2018, s. 231-270.
- HARTMANN, M., “Irak”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kısım 1, MEB Yayını, İstanbul 1987, s. 670-679.
- HARTMANN, R., “Fırat”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV, MEB Yayını, İstanbul 1988, s. 622-626.
- HUSSEIN, Nadheer Jabbar, “The Impact of Ottoman-Iraqi Advisory Pinion (Fatwa) on Indian Soldiers in British Army During First World War/1914”, *Kûtü’l-Amâre Zaferi’nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Haz. Orhan Neçare, 28-29 Nisan 2016, Mardin, s. 475-482.
- HUT, Davut, “II. Meşrutiyet’in İlanının Irak’taki Yansımaları”, *Dîvan*, Cilt: XIII, S. 25, İstanbul 2008, s. 101-136.
- İPEK, Nedim, Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğanadolu’da Cereyan Eden Göçler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Mayıs 1999, s. 161-235.
- İSMAİL HAKKI, “Irak’da Büyük Kıtaatın Yürüyüşleri”, *Askerî Mecmuâ*, S. 61, Haziran 1926, s. 75-128.
- KALEMLİ, Hüseyin, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Sansür Uygulaması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, 2018, s. 509-538.
- KANBEROĞLU, Nesrin, “Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyet Dönemi Demiryolu Politikaları 1908-1914”, *Vakanüvis*, yıl/vol:3, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, s. 158-187.
- KARABULUT, Yalçın, “Türkiye’de Demiryolu Ulaşımı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 6, İstanbul 1997, s. 163-187.

- KARADENİZ, Yılmaz, “İran’ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere’nin Rusya’ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IV, S. 18, Yaz 2011, s. 248-263.
- KASALAK, Kadir, “Birinci Dünya Harbinde Hille İsyancıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 46, Cilt: XVI, Mart 2000, s. 15-36.
- KAYMAKAM KERAMEDDİN, “Harb-i Umumideki Tecaribe Nazaran Menzil Teşkilatının Ehemmiyeti”, *Mecmua-yı Askeriye*, S. 9, Matbaayı Askeriye, İstanbul 1335, s. 327-335.
- KAYMAKAM REFİ’, “İrak’ta Büyük Kıtaatın Yürüyüşleri Hakkında Bazı Mütalaa”, *Askerî Mecmua*, Sene 44, S. 63, Askerî Matbaa, İstanbul Kanunuevel 1926, s. 76-77.
- KELEŞ, Erdoğan, “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Müttefik Orduların Sevk ve İdare Merkezi: Varna”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IX, S. 43, Nisan 2016, s. 773-800.
- _____, “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Müttefik Orduların Barınma ve İaşe Sorunları”, *XVI. Türk Tarih Kongresi (20-24 Eylül 2010), Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara 2015, s.261-286.
- KENDİRCİ, Hasan -İbrahim Halil AYTAR, “Askerî Ve Siyasî Tarih Araştırmaları İçin Önemli Bir Belge Merkezi: ATASE Arşivi Kuruluşu, Yayınları ve Belge Koleksiyonları”, *Turkish Studies*, Volume 10/1 Winter 2015, s. 341-350.
- KILIÇARSLAN, Hacer -Menderes KURT, “Kûtü’l Amâre Muhasarası: Harekât-ı Tahlisiyyenin Edvâr ve Safahâtı”, *Kûtü’l Amâre Olaylar, Hatıralar, Raporlar*, haz. Mehmet Yaşar Ertaş-Hacer Kılıçarslan, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 285-315.
- KOYLU, Zafer -Nihal DOĞAN, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 34 (3), 2010, s. 209-215.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, TTK, Ankara 1999, s. 139-146.
- KURT, Burcu, “Osmanlı Doğu Sınırında Kamu Sağlığı ve Siyaset: 19. Yüzyıl Bağdad’ında Hastaneler”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve*

- Kamu Sağlığı*, ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 143-168.
- KURTARAN, Uğur, “Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik”, *Turkish Studies*, Volume 7/4, Fall 2012, s. 2269-2286.
- KURTCEPHE, İsrail – Mustafa BALCIOğLU, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi -Rauf Bey Müfrezesi-”, *OTAM*, S. 3, Ankara 1992, 247-269.
- MADEN, Tuğba Evrim -Seyfi KILIÇ, “Irak’ta Su Kaynakları Sorunu ve Yönetimi”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: IV, S. 43, s. 84-97.
- MANTRAN, Robert, “Irak (Osmanlı Dönemi XVI. XVIII. Yüzyıl)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 91-93.
- McCARTHY, Justin, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, *Türkler*, Cilt: XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 469-481.
- MEHMET EMİN, “Osmanlı – İngiliz Irak Seferi ve Hatalarımız”, *Mecmua-yı Askeriye*, S. 63 (Kanun-ı evvel 1926), 76-77.
- MEHMED NİHAD, “Irak Cephesi Muharebatından: 13. Kolordunun İran Seferi”, *Askerî Mecmua*, S. 15-16, Haziran ve Temmuz 1336, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 597-668.
- MUSTAFAZADE, Tofig, “Antanta Devletleri’nin Planlarında I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Sırasında İstanbul ve Marmara Bölgesi”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, İzmit 2016, s. 1265-1275.
- MURAT, Turgay, “Kuveyt Üzerinde Osmanlı – İngiliz Mücadelesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XXIII, S. 1, 2013, s. 307-316.
- MÜDERRİSOğLU, Fatih, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti’nde Menzil Yerleşimleri”, *Türkler*, Cilt: X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 920-926.
- OKUR, Mehmet, “Mondros Mütarekesi’nin Irak Ve Suriye Cephelerinde Uygulanışında İngiltere’nin Yaklaşımı”. *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 3 (2), 2002, s. 229-247.
- OKYAR, Osman, “Çağdaş Stratejiler ve Muhtemel Harp Biçimleri Işığında Harp Ekonomisi Meseleleri”, *Harb Ekonomisi*, Harb Akademileri Basımevi, İstanbul 1987, s. 44-49.

- OSMAN ŞERAFEDDİN BEY-Osman Bey, “Bağdad’da Veba Aşısı Tatbikatı Hakkında Rapordur”, *Sıhhiye Mecmuası*, S. 8, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul 1331, s. 602-608.
- ÖĞÜN, Tuncay “Osmanlı Basınında Cihad-ı Ekber: İran Örneği”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: XXVIII, S. 1, 2018, s. 91-114.
- _____, “Sarıkaş’ta Soğuk Sansür”, *Yedikıta*, S. 112, 2017, s. 20-31.
- _____, “Savaşın Osmanlı Mizah ve Karikatürüne Yansıyan Acı Yüzü: I. Dünya Savaşı’nda İstanbul’da Kıtılık, Karaborsa ve Vurgunculuk”, *History Studies*, Volume 10, Issue 1, February 2018, s. 147-174.
- ÖĞÜN, Tuncay, Alfina SIBGATULLINA, “Türklerin ve Rusların Gözüyle 100’üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti’nin 1. Dünya Savaşı’na Girişi”, *History Studies*, Volume 5 Issue 6, Kasım 2013, s. 89-111.
- ÖĞÜN, Tuncay, Halit BAŞI, “Dicle-Fırat’ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Kullanımı”, *History Studies*, Volume 8 Issue 3, Eylül 2016, s. 83-109.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz, “Osmanlı Meclis-i Meb’usasında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXV, 2, Haziran 1970, s. 15-56.
- ÖZAYDIN, Zuhâl, “Türkiye Toprakları Dışında Kalan Osmanlı Sağlık Kurumları”, *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 171-192.
- ÖZCAN, Koray, “Anadolu’da Ortaçağ Lojistik Merkezleri Selçuklu Liman Kentleri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XIV, S. 53, Bahar 2017, s. 137-151.
- ÖZÇELİK, Mücahit, “Kutü’l-Ammare Esirleri”, *Unutulan Zafer: Kutü’l-Ammare, 100’üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 383-410.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Tren Gelir Hoş Gelir... Kara Trenin Hikayesi”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXIII, S. 1, 2012 Bahar, s. 117-123.
- ÖZEN, Şükrü, “Habbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIV, s. 343-345.
- ÖZKAN, Selim Hilmi, “Osmanlı İdaresinde Telafer”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 184, Cilt: XCIII, Ocak-Şubat, 2010, s. 79-94.

- ÖZTÜRK, Hülya -Ömür ŞAYLIGİL, “From the Medicine in Ottoman Madrasahs to Faculty of Medicine”, *Konuralp Tıp Dergisi*, 2015;7(3), s. 174-185.
- ÖZTÜRK, Rahşan – Halis YERLİKAYA, “Etlik Merkez Veteriner Kontrol ve Araştırma Enstitüsünün Tarihçesi, *YYÜ Veteriner Fakültesi Dergisi*, S. 12 (1-2), 2001, s. 59-63.
- ÖZYÜKSEL, Murat, “İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38, Mart 2008, 239-264.
- PALALI, İlhan, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 2010, s. 1-14.
- SAHİLLİOĞLU, Halil -Mustafa ÖZTÜRK, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdarî Taksimatı”, *Bellekten*, Cilt: LIV, S. 211, 1991, s. 1233-1257.
- SAK, İzzet- Cemal Çetin, “XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 179-221.
- SAKİN, Serdar, “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 4, S. 7, 2010, 133-152.
- SARI, Nil, “Tıp” (Osmanlı Dönemi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXI, İstanbul 2012, s. 101-111.
- SARISAMAN, Sadık, “Birinci Dünya Savaşı’nda İran Harekâtını Yapan XIII. Kolordu’nun İaşesi Meselesi”, *Askeri Tarih Araştırmaları*, S. 13, Ankara 2009, 1-33.
- SERREZ, Mehmet, “Kutü’l-Ammare Kuşatması ve General Feldmareşal Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz Paşa”, *Unutulan Zafer: Kutü’l-Ammare, 100’üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 211-272.
- ŞAHİN, Feyza Kurnaz, “İngiliz Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı Yıllarında Afyonkarahisar Üsera Garnizonu’ndaki İngiliz Esirler”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 56, Erzurum 2016, s. 1255-1307.
- ŞAHİN, Mustafa, “Kutü’l-Ammare’den Malta’ya: Irak Cephesi 6’ncı Türk Ordusu Komutanlarının (Halil Kut Paşa ve Ali İhsan Sabis Paşa) Tutuklanma ve

- Sürgün İle Cezalandırılmaları”, *Unutulan Zafer: Kutü'l-Amâre, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 291-353.
- ŞAHİN, Vedat, “Lojistik Coğrafyası Üzerine Bir Değerlendirme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 29, Ocak 2014, s. 344-362.
- ŞENTÜRK, Hüdai, “Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, Cilt: X, Ed.: H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, 904-912.
- ŞİRELİ, Aykut -Nurhayat ŞİRELİ, “Harp Ekonomisinin Planlamasına Tabi Olan Unsurlar”, *Harp Ekonomisi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987, s. 57-62.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “Öşür (Osmanlılar)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXIV, 2007, s. 100-103.
- TAŞ, Necati Fahri, “Kütü'l-Amâre Zaferi'nin Siyasi Sonuçları”, *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 483-498.
- TEKEŞİN, Hüsnü, “Süleyman Askerî Bey'in İntihar Olayı”, *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 265-294.
- TEKİR, Süleyman, “Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVI, 2016-Bahar, s. 43-65.
- TEMEL, Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, S. 8, 1998, s. 329-348.
- TEPEKAYA, Muzaffer -Leyla KAPLAN, “Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Konya 2003, s. 147-202.
- TOPRAK, Zafer, *İttihat Terakki ve Cihan Harbi – Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016.

- TOZLU, Selahattin -Ahmet Ali GAZEL, “Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar-I (İkinci Meşrutiyet Devri)”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, S. 2, Elazığ 2005, s. 113-126.
- TOZLU, Selahattin -Ahmet Ali GAZEL, “Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar-II (İkinci Meşrutiyet Devri)”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: IV, S. 2, Elazığ 2006, s. 179-198.
- TURAY, Esra Doğan, “Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili”, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: I, S. 2, 2017, s. 109-124.
- TUNCEL, Metin, “Fırat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, İstanbul 1996, s. 33-34.
- _____, “Dicle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IX, İstanbul 1994, s. 281-282.
- TÜRKMEN, Zekeriya, “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, ed. Zekeriya Türkmen, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul 2014, s. 381-434.
- _____, “Ali İhsan Sabis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXV, İstanbul 2008, s. 346-348.
- _____, “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 47, Cilt: XVI, Temmuz 2000, s. 395-419.
- _____, “Cepheden Cepheye: Kafkas Cephesi'nin Dondurucu Soğuşundan Irak Çöllerine 5. Seferi Kuvvet'in (52. Mürettep Tümen) Serüveni”, *100. Yılı Münasebetiyle 1. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, ATAM Yayını, Ankara 2015, s. 323-360.
- URAL, Selçuk, “6.Ordu'nun 13.Kolordu'ya Dönüştürülmesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XX, S. 59, Ankara Temmuz 2004, 523-554.

- ÜNAL, Levent, “Irak Cephesi Muharebelerinin Askerî Harekât Yönünden Değerlendirilmesi ve Kutü'l-Ammare Zaferi”, Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu, ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul 2016, s. 21-48.
- ÜNALP, F. Rezzan, “1916 Kutü'l-Amâre Zaferi: Komutanlar ve Harekâtın Sonuçları”, *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin Bildiriler*, Ankara 2016, s. 179-202.
- ÜZEN, İsmet, “Türklerin Kut'ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: II, S. 3, Kış 2008, s. 81-102.
- YAŞAYANLAR, İsmail, “Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 2-24.
- YAVUZ, Nurcan, “Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVII, S. 28, s. 207-232.
- YILDIRIM, İsmail, “Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XII, S. 1, Elazığ 2002, 311-324.
- YILDIRIM, M. Ali, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, S. 13(4), Gaziantep, 2014, s. 1017-1042.
- YILDIRIM, Nuran, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1985, s. 1320-1338.
- YILDIZ, Bilal, “XIX. Yüzyıl Başlarından XX. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar (1800-1920) Denizli Çevresinde Yaşanan Çekirge İstilaları ve Yapılan Mücadele Çalışmaları”, *İSTEM*, S. 22, 2013, s. 69-94.
- YILMAZ, Eren Alper, “I. Dünya Savaşı Süresince İtilaf Devletleri Tarafından Uygulanan Propaganda Yöntemleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 35, Ağustos 2015, s. 65-74.

YİĞİT, Burak, “Birinci Dünya Savaşı’nda İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Propaganda Faaliyetleri Kurmaca Dışı Metinler üzerine Bir İnceleme”, *Türk Dünyası’nda Yeni Gelişmeler Sempozyumu*, Bakü, AZERBAYCAN, 28-31 Mayıs 2009, vol.1, s. 293-311.

YÜZBAŞI HAMMOND, “Bir Süvari Bölüğü Nokta-i Nazarından 1918 Teşrinievvelinde Musul Üzerine Yürüyüş”, *Mecmua-yı Askeriye*, S. 49, Mayıs 1923, s. 72-78.

EKLER

Alman Seferiye Nizamnamesine Göre Menzil Teşkilatı

“Seyyar ordunun kabiliyet-i harbiyesini muhafaza etmek için efrat ve hayvanat gibi kuva-yı muharebe(kuva-yı amele)sinin vesair her kuvvetinin her türlü ihtiyacatının ale’-d-devam ikmal edilmesine ve kabiliyet-i harbiyesini haleldâr eyleyecek (hasta, yaralı, gayri kabil-i isti’mal malzeme-i harbiye, üsera-yı harb, ganaim-i harbiye ve elh) gibi şeylerden ordunun tahlis edilerek bunların geriye sevk ve iysal olunmasına muhtaçtır.

Bu vazifeler menzil hatları memurları tarafından ifa olunur.

Menzil hududu orduyu dâhil memlekete rabt ederler. Menzil mıntıkası, harekât-ı harbiye mıntikasının hemen gerisinde bulunan mıntika-i arazidir.

Ordu Baş Kumandanlığı; menzil hududunu, orduların menzil dairelerini ve zabt-ı istila olunan memâlikte teşkil edilen hükümet mıntikasını tayin ve tahdid eder. Harekât-ı Askeriye esnasında ordu kumandanları harekât-ı harbiye mıntıkasıyla menzil mıntıkası arasındaki hatt-ı faslı tayin ederler.

Her bir darü’l-harekât için bir menzil ve şimendifer müfettiş-i umumisi nasb olunur. Müfettiş müşarü’l-ileyh seyyar ordu erkân-ı harbiye reisinden ahz-ı talimat eder. Aynı derece ve vaziyette olmak üzere kezalik her darü’l-harekât için seyyar ordu levazım reisi bulunur. Reis müşarü’l-ileyh iaşe, para ve muhasebât-ı umuriyenin en büyük merciidir. Seyyar ordu levazım reisi vesait-i iaşenin celb ve ikmal ve irsali hususatını dahi suret-i umumiyede tanzim eder.

Her orduda bir menzil müfettişliği vardır. İş bu müfettişlik seferî levazım memurlarıyla beraber tecemmu’ mıntikasında derhal ifa-yı vazifeye başlar.

Her kolordu için şimendifer istasyonu, iskele veya bu gibi mühim bir mevkiî menzil mebde’ noktası olmak üzere tayin olunur. İş bu menzil mebde’ noktalarından orduya doğru vukubulan her nevi sevkiyat darü’l-harekâttan pek uzak olmayarak tesis olunan iddihar istasyonunda toplanır. Darü’l-harekât üzerinde her ordu için bir menzil merkez noktası tayin ediliyor iş bu merkez noktası harekât-ı askeriye nin suret-i cereyanına göre tahvil-i mevkiî eder menzil merkez noktası ile kolordular arasındaki yol üzerinde menzil hatları ve bunlar üzerinde de takriben her 22 kilometre mesafede menzil noktaları tesis olunur.¹⁵²²

¹⁵²² *Hidemât-ı Seferiye Nizamnamesi (1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesinin Tercümesidir)*, Kitabhâne-i Askerî, İstanbul 1325, s. 316-317.

**Ordu-Yu Hümayun İle Ahalinin İaşesini Temin Zımında Neşrolunan 10
Temmuz 1332 (Temmuz-Ağustos 1916) Tarihli Kanunun Suver-İ Tatbikiyesine
Aid Nizamname**

Matbaa-i Amire, İstanbul 1332 (1916).

Ordu-yu hümayun ile ahalinin iaşesini temin zımında neşrolunan 10 Temmuz sene 1332 tarihli kanunun suver-i tatbikiyesine aid nizamnamedir.

Madde 1: ordu-yu hümayun ile ahalinin iaşesi nokta-i nazarından Memalik-i Osmaniye üç mıntıkaya taksim olunmuştur.

Birinci mıntıka İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın ve Kastamonu vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kala-i Sultaniye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livalarını muhtevidir.

İkinci mıntıka Suriye, Beyrut, Adana vilayetleriyle Halep merkez, Kudüs Şerif, İçel ve Cebel-i Lübnan livalarıdır.

Üçüncü mıntıka bu iki mıntıka haricinde kalan mahallerdir. Maraş ve Ayntab livaları iş bu nizamname itibariyle üçüncü mıntıkaya dâhildir.

Madde 2: iş bu nizamnamenin neşr tarihinden itibaren birinci mıntıkaya dahil olan vilayetler ile livalarda buğday, un, arpa, mısır, akdarı, yulaf, çavdar, kaplıca, burçak ancak iaşe heyetinin vesikasını haiz mübayaa vekilleri tarafından mübayaa olunacaktır. Merkez iaşe heyeti hububat-ı saireden lüzum gördüklerini dahi hevayic-i mezkure meyanında idhale mezundur. İkinci mıntıka dahilinde hububat-ı mezkurenin tahriri ve mübayaa ve fûruhtu mıntıka dahilindeki en büyük memur tarafından iaşe kanununa tevfikten icra edilecektir. Üçüncü mıntıka dahilinde hububat-ı mezkurenin mübayaa ve fûruhtu serbesttir. Üçüncü mıntıka dahilinde harbiye nezareti orduların iaşesi için ale'l-usul mübayaatta bulunabilecektir. Üçüncü mıntıka dahilindeki mahallerde merkez iaşe heyeti göreceği lüzum üzerine iaşe kanunuyla iş bu nizamname ahkamını tatbikiye salahiyyettardır.

Madde 3: mücaveret hasebiyle görülecek lüzum üzerine bazı kaza ve karyelerin iaşe kanunu ve nizamnamesi muamelatına maksur olmak üzere teksimat-ı mülkiyece tabi

oldukları mahallerde fekk-i irtibatlarıyla(ilişkiyi koparma, bozma) ahir mahalle ilhakına merkez iaşe heyeti mezundur.

Madde 4: tüccarrın memalik-i ecnebiyeden celb ve idhal edecekleri hububat iaşe heyetinin tayin ettiği fiyata tabi olmaksızın serbestçe furuht olunabilecek ise de iaşe heyeti 17 Nisan 332 tarihli kanun mucibnce hububat-ı mezkureyi piyasa fiyatıyla mübayaaya edebilecektir. Mahsulat-ı dahiliyenin memalik-i ecnebiyeden celb edilmiş hububat gibi göstererek pazar-ı istihlaka sevk olunmasını men' için icab eden tedabire iaşe heyeti tarafından ittihaz edilecektir. Yalnız memalik-i ecnebiyeden zehair celb edilecek olanlar işbu arzularını iaşe heyetine bildirecekleri gibi idhal olan zehairi, mikdarını, nereye vazı' olunduğunu ve kimlere satıldığını bir hafta zarfında heyete beyan edeceklerdir. Bu mahal tecavüz ettiği taktirde zehair-i mahsulat-ı dahiliyeden addolunarak ikinci madde mucibince iaşe heyeti tarafından satın alınacaktır.

Madde 5: iaşe heyeti hususi mubayaaya komisyonları izam etmek veya tüccar ile mukaveleye girmek suretiyle memalik-i ecnebiyeden hububat-ı mezkurenin bizzat celb ve idhaline mezundur.

Madde 6: iaşe heyeti topladığı zehairi bir taraftan cihet-i askeriyeye diğer taraftan ahalisi muhtaç olan mahallere tayin edeceği fiyat ile devir edecektir.

Madde 7: merkez heyeti vilayet ve kaza merkezlerinde vesait-i icraiyesi en büyük mülkiye memurunun taht-ı riyasetinde olmak üzere meclis-i idare aza-yı müntahabesinden ve meclis beledî ve ticaret odası azasından birer zat ile askerî kumandanı ve ziraat bankası veya memurundan mürekkeb olarak teşkil edecek tali heyetlerdir. İşbu tali heyetler en büyük mülkiye memuru tarafından teşkil olunacak ve lüzumu kadar muhasib ve katib tali heyetlere terfik edilecektir. İşbu muhasib ve katiplere tali heyetler tarafından takdir olunacak münasip bir ücret verilecektir.

İşbu nizamnamenin tatbikatında liva merkezleri kazadan maduddur.

Madde 8: Mübayaat-ı vilayet veya müstakil liva tali heyetleri tarafından tüccar veya sair kimselerden olmak üzere intihab edilecek mübayaaya vekilleri maarifetiyle icra olunacaktır.

Merkez heyetinin tayin olunan mübayaa vekillerini tebdile salahiyeti olacağı gibi bunların muamelatını teftiş ve murakabesi altında bulunduracaktır.

Mübayaa vekilleri kendilerine irae olunan mahallerde ihtiyacından fazla mahsulü bulunan her şahsın ikinci maddede ta'dad olunan zehairini merkez heyetince tayin edilen fiyat üzerinde satın almağa memur ve tacir ve müstahsil olan her şahısta fazla mahsulünü fiyat-ı mezkure ile satmağa mecburdur.

Mübayaa vekillerine yüzde ikiden dörde kadar komisyon verilecektir.

Madde 9: karyelerde tahsildarların ve bulunmadığı halde jandarma çavuşlarının ve bunlarda kifayet etmediği halde kaza memurün muvazzafasından bu hususta şayan-ı istihdam olanların huzuriyle heyet-i ihtiyariye tarafından"1" numaralı numuneye tevfi ken karye veya mahalde daimi veya muvakkat ikamet eyleyen bilimüm nüfus ve ecnası ayrı ayrı gösterilmek şartıyla çift hayvanatı ve diğer hayvaat-ı ehliye miktarı hane itibariyle sebt-i defter olunacak ve her hanenin 331 senesi nispeti dahilinde sene-i atıye ziraiyeti için muhtaç olduğu tohumluğun miktarı irae edilecektir. İş bu defterler üç nüsha olarak tanzim ve her üç nüsha köylerde tahsildar ve kasabalarda polis memurlarıyla heyet-i ihtiyariye tarafından tasdik olunup bir nüshası heyet-i ihtiyariye nezdinde mahfuz kalacak ve diğer iki nüshası karyelerde nahiye müdürleri vasıtasıyla ve kasabalarda doğrudan doğruya kaza kaimmakamlarına gönderilecek ve kaimmakam dahi talî heyetine tevdi' edecektir. Nahiye müdürleri kendilerine tevdi' olunan defter hakkında mütaalalarını tali heyetlere bildireceklerdir.

Kaza talî heyetleri vujud eden musaddık defterleri bilkırae muhtaç ta'dil ve tashih gördüğü cihetleri islah ettikten sonra defterlerin icmallerini yaparak kaza dahilinde mevcut aded nüfusu ve hayvanatın ecnası tertip ve tasdik edip "2" numaralı numune ve cihetle üç nüsha olarak bir mazbata tanzim edecek ve bunun bir nüshasını vilayet valisine veya müstakil liva mutasarrıfına ve diğer nüshasını da karye veya mahallelerin defterleriyle birlikte merkez heyetine irsal edecektir. Vilayet veya müstakil liva merkezlerinin kaza itibariyle işbu hususatı ifa eylemek üzere vilayet veya müstakil liva merkezlerinden ikinci birer tali heyet teşkil olunacak ve bunların riyasetleri en büyük memur-u mülkiyenin tensib ve tevkil edeceği zevat tarafından yapılacaktır.

İşbu vezaifin ifasında ahz-ı asker şubeleri tarafından lazım gelen muavenet ifa edilecektir.

Madde 10: İşbu nizamnamenin tarihi neşrinden itibaren otuz gün zarfında birinci muntika dahilindeki mahallerde gerek tacirlerden ve gerek müstahsillerden ikinci maddede muharrer zehair yedlerinde mevcut olan kimseler zehair-i mezkurenin miktar ve ecnasını karyelerde heyet-i ihtiyariyeye kazalarda kaza talî heyetlerine ve vilayetlerle müstakil liva merkezlerinde ikinci talî heyetlere ihbar etmeye mecburdurlar. Bu müddet zarfında ihbar etmedikleri takdirde yedlerindeki hububat-ı mektum ad edilerek müsadere olunacağı gibi haklarında iş bu nizamnamenin yirmi dördüncü maddesindeki ceza da tatbik olunacaktır. Heyet-i ihtiyariye kendilerine vakı' olan ihbaratı kaza talî heyetlerine bildirecekler ve bunlar da ihbarat-ı vakıayı bir deftere derc ve tenmik ederek doğrudan doğruya merkez iâşe heyetine göndereceklerdir.

Maddde 11: İltizam suretiyle ihale edilen mahallerde mültezimler her köylüden aldıkları aşarın miktarını zehairin birinci maddede münderiç icnasıyla beraber "4" numaralı numune vecihle sebt-i defter edecekler. Ve işbu defterleri heyet-i ihtiyariyeye tasdik ettirerek imzaları altında kaza talî heyetlerine ita eyleyeceklerdir. Kaza talî heyetleri de mültezimlerden aldıkları defatir-i mündericatı ayrıca bir deftere kaydederek doğrudan doğruya Dersaadet'te merkez heyetine göndereceklerdir. Bundan başka her mültezim mahsulünü ta'sir ettiği bir çiftçiye zehairin ecnası muhtevi olmak üzere aldığı öşür miktarını musaddık ve ta'sir poslasına tamamiyle muvaffak bir alem verecektir. Mültezimler kaza talî heyetlerine tevdi' ettikleri defter ile işbu alem ve haberler arasındaki fark ve tefavütten mesuldürler.

Madde 12: Emaneten idare olunan mahallerdecibayet-i aşar memurları tuttıkları defterin bir suretini kaza talî heyetlerine tevdi' edeceklerdir. Bunların da bir defteri Dersaadet'te merkez heyetine irsal olunacaktır.

Madde 13: Kazalardan vurud eyleyecek ihtiyaç ve miktar-ı mahsul defterleri hitamında merkez iâşe heyetince bunlar merbut buldukları vilayet ve liva-i müztakile itibariyle biltasnif her vilayet ve müstakil livanın nüfusu ve tohumluğu ve

hayvanatiyle miktar-ı zahiresi bilmukayese fazla tahakkuk ettirilecek ve işbu defterlerin bir sureti vilayet ve livaya tebliğ kılınacaktır.

Madde 14: Merkez heyeti bir insanın gıda-yı yevmi itibariyle muhtaç olduğu zahire miktarını ve çift ve diğer hayvanat-ı ehliyenin her bir reisi için lazım gördüğü yemlik miktarını keza yevmiye itibariyle tayin ederek talî heyetlere bildireceklerdir. Kaza talî heyetleri kendilerine tevdi' edilmiş olan karye ve mahalle ihtiyaç defterlerine nazaran her haneye terki icab eden yemeklik ve yemlik ve tohumluk miktarını Mübin ve (5) numaralı numuneye muvafık üç vesika İmla edecek ve bunların birini kendi hıfz diğerini hane sahibine ve üçüncüsünü de kaza fazla mahsulünün mübayaasını rü'yet eden vilayet veya müstakil liva merkezindeki talî heyet gönderecektir.

Madde 15: Merkez heyeti ihtiyacı olan mahaller ile bu mahallere nereden zahire nakil olunacağını tayin edecektir.

Madde 16: Zehairin ihtiyacı olan mahallere aynen veya on olarak tevziini ve nerelerde tahn(öğütme) edebileceğini merkez heyeti tayin edecektir.

Madde 17: Her vilayet ve liva kaza merkezinde en büyük mâmûr-u mülkiyenin riyaseti altında olmak üzere belediye reisi ve jandarma kumandanı ile meclis idare azayı müntehibesinden mürekkep bir iaşe ve tevzi' heyeti teşkil olunacaktır. İşbu heyet bu hususla iştigal etmek üzere içlerinden birini veya hariçten bir münasibini memur tayin ve bunların maiyyetine lüzumu kadar katip ve mükeffel muhasip terfik eder. Bu memur ve katip ve muhasiplere yevmiye verilir.

Madde 18: Mahalli iaşe ve tevzi' heyetleri merkez iaşe-i umumiye heyetinden veya merkez heyetinin tensibiyle vilayet veya müstakil liva talî heyetlerinden zahire mübayaa ederek vesikalar mucibince ahaliye ihtiyacı nisbetinde tevdi' edecektir.

Madde 19: Dokuzuncu maddede beyan olunan ihtiyaç vesikaların irae ettiği senelik miktarlar tevzi' heyeti tarafından merkez heyetinin tensib edeceği tekasîte taksim olunarak tevzi' edilir.

Madde 20: İstanbul vilayetinin iaşesi şehremaneti tarafından teşkilat-ı haziresi dairesinde ifa olunacaktır.

Madde 21: İaşe heyeti namına satın alınan zehair ile ihtiyacı olan mahallere sevk muamelesinde kullanılacak araba, hayvan gibi vesait-i nakliyyeye cihet-i askeriyyeye vaz'-ı yed(el koyma) edilecektir.

Madde 22: zehair aynen ihtiyaç vesikası mucibince erbab-ı ihtiyaca veya on olarak fırıncılara tevzi' edildikçe esmanı(bedeli) tahsil olunarak ziraat banka memurlarına teslim edilir.

Madde 23: İşbu nizamname ahkâmının hüsn-ü tatbiki için maliye, mülkiye, askerî müfettişleri teftiş-i daimide bulunacaklar ve merkez heyetine daima rapor göndereceklerdir.

Madde 24: Talî heyetler ile tevzi' heyetleri azasından, anbar, polis, ziraat bankası memurlarından ve tüccar ve ahaliden işbu nizamname ahkâmını suiistimal veya bu ahkâma mugayir hareket edenler ve vesikasız mubayaatta bulunanlar ve iaşe heyeti namına olmaksızın ikinci maddede ta'dad olunan zehairi bir mahalden diğer mahale şimendifer veya sair vesait ile kaçırınlar ve kaçırınlara muavenet ve delalet edden şimendüfer memurları vesair memurin ve eşhas hakkında 10 Temmuz sene 332 tarihli kanunun yedinci maddesi ahkâmı tatbik olunacağı gibi kaçırılan zehair de mektum (vergiden kaçırma) addolunarak mahalleri memurin hükümeti tarafından cezaen bilabedel zabt ve iaşe heyetine teslim edilecektir.

Madde 25: İşbu nizamnamenin icrasına heyet-i vükela memurdur.

Madde-i Muvakkate

işbu nizamname mucibince her mahallin yemeklik ve yemlik ve tohumluk ihtiyacıyla mahsul-i umumiyesi miktarını tayin edecek tahkikat defterlerinin tanzimine devam edilmekle beraber bir taraftan vilayet ve müstakil liva merkezlerindeki talî heyetler vasıtasıyla şimdiden her karyenin sene-i haliye mahsulü aşar ve ziraat üzerinden tahmin ettirilerek bundan iaşe heyetince nüfus başına ekmeklik ve hayvan başına yemlik olarak tensib edilecek miktar-ı yevmî hesabıyla ihtiyaç-ı senevî ve 331 zer'ıyyat(ekim işleri) nisbeti dahilinde tohumluk miktarı bittenzil üst tarafının hemen mübayaa velilleri marifetiyle mubayaasına başlatılacaktır.

Mübayaaya vekilinin yedine mübayaat icraa edeceği karyelerin esamisini ve bu karyelerin herbirinde mübayaaya edeceği zehairin ecnas ve mukadirini muhtevi merbut numunesi mucibince bir vesika ita edilecek ve mübayaaya ettiği zehairi hükümetçe irae olunan anbara teslim ettikçe teslim olunan zehairin cins ve miktarı ve zahire sahibinin ismiyle sattığı zahireye mukabil aldığı meblağ-ı vesikaya merbut cedvelde gösterilecektir. Bu cedvel karye heyet-i ihtiyariyesi tarafından tasdik olunacaktır. Mübayaaya vekillerine mübayaaya edecekleri zehairin esmanını ber vech-i peşin tesviye eylemeleri için miktar-ı kafi avans verilecek ve işbu avanstan dolayı kendileri kefalet-i kaviyeye rabt edilecektir.

Mübayaaya vekilleri zehairi iaşe-i umumiye merkez heyetince tayin olunan fiyat ile ve tahlil ve libre farkından hasıl olacak kar ve zarar kendisine aid olmak şartıyla mübayaaya ve mesarif-i nakliye iaşe heyetine aid olmak üzere hükümetçe irae olunan anbara nakil eyleyeceklerdir.

TALİMATNAME

(1. Sayfa) 333 senesi hasılatı tamamen neşvünema bulmadan evvel vilayetçe yapılan ve sinin-i sabıka hasılatına istinaden ettirilen bir hesap neticesinde Musul vilayetinin tahkikat-i öşriyesiyle bunun bir misli mübayaat ve kısmen yapılacak serbest mübayaaya mecmuunun Altıncı Ordu ekmeçlik ve yemeçlik ve yemlik ihtiyacına tekabül ve kifayet edeceği tahmin edilmiş ve bunun üzerine hasılat-ı öşriyenin aynen ordu ambarlarına teslimi ve bir mislinin de mübaayaten tedariki kararlaştırılmış ve aşarın bir misli raddesinde mübayaat için fiyat [bir rıb'ı madenî ve üç rıb'ı evrak-ı nakdiye olmak üzere buğdayın kilosu altı kuruş ve arpanın kilosu dört kuruş ve elh] tesbit olunarak ilan ve aşar ile bir mislinin dahi derhal teslimatına başlanması emir ve temim olunmuş idi. Halbuki lüzumlu zamanlarda ümit olunan yağmur yağmadığı ve vilayetin bir iki kısmında çekirge zuhur ettiği cihetle ordunun ihtiyacına kifayet edeceği hasattan evvel tahmin olunan erkamın (rakamların, sayının) bilahare maalesef pek ziyade dūn zuhur etmesine mebni bu noksanın serbest mübayaaya ile ikmalî düşünülüp ahiren buna teşebbüs olunmuş ve fakat bazı tama'karların yüzünden bu teşebbüste iyi bir netice vermemiştir. Memalik-i Osmaniye'nin bilaistisna hemen her vilayetinde bu sene lüzumlu zamanlarda yağmur yağmadığı cihetle sinin-i sabıka derecesinde mahsulat alınamayacağı takdir olunarak mıntıkalarındaki ordularının iaşesini temin için vilayat-

1 sairede [bilfarz Diyarbekir, Halep, Adana, Suriye, Beyrut gibi] aşardan başka ordu için aşarın daha iki mislinin mübayaasına zamanında karar verilmiş ve bu karar tatbik olunmuştur.

Aşarın iki misli derecesindeki mübayaat için Halep, Adana, Suriye, Beyrut vilayetlerinde kamilen evrak-ı nakdiye olmak şartıyla kilo başına tespit edilen fiyatlar ber-vech-i atidir:

Cinsi	Beher Kilosu (kuruş)
Buğday	4
Arpa	3
Mercimek	3
Nohut	4
Bakla	3
Burçak	2
Mısır	3
Ak darı	3
Patates	5
Fasülye	5

Yalnız Musul vilayetince kayd-ı ihtiyata riayet edilmeyerek tutulan sabık bir hesap yüzünden ve daha mevcut olan esbab-ı saireden dolayı Altıncı Ordunun iaşesi darlaşmıştır. Bunun için aynı şerait dairesinde bulunan vilayet-i sairede tatbik edildiği gibi Musul Vilayeti için dahi aşardan başka mecburi mübayaanın iki misline iblağı lazım gelmiş ve fakat ikinci misli mübayaat için [ordunun erbab-ı ziraate bir lütf-u mahsusu olmak üzere] kamilen madeni para olmak şartıyla daha yüksek fiyatlar vaz' olunmuştur.

[Buğdayın kilosu üç kuruş beş para, arpanın kilosu iki kuruş otuz para, hububat-ı saire derdest-i tesbittir] görülen lüzum üzerine tatbik edilen ve bir azim-i mutlak ile icraatına başlanılan bu usul müstesna bir mahiyeti haiz değildir. Çünkü vilayat-i sairede de bu vecihle hareket olunmuştur. Bu vilayette yağmur yağmadıysa vilayat-i sairede dahi yağmadı. Buradaki gibi oralarda dahi geçen sene kadar feyz-ü bereket olamadı. Binaenaleyh cebri muamelata hacet kalmaksızın kemal-i hoşnudî ile ve pek bir az zaman zarfında bu teklifatın hemen icra olunacağı kavien me'muldur (kuvvetle beklenmektedir, umulmaktadır). Bu esasat dairesinde çalışmak ve şu işi hüsn-ü suretle ve mümkün olduğu kadar süratle neticelendirmek için ekteki maddelerin hemen tatbik ve icrası lazım gelmiştir:

1- Kararname-i mahsusa vecihle liva ve kaza iaşe komisyonları derhal teşkil edecek ve işe başlayacaktır.

2- Her komisyon livanın veya kazanın ihale ve emanet suretinde tahakkuk eden her nevi hububatının aşarını cins cins iki rakamda defterinin ayrı ayrı sahifeleri balasına kırmızı mürekkeple geçirecek bu iki rakam mecmuunu alıp hasıl-ı cem'ini aşar birinci misli mübayaası namıyla ve üçüncü rakam olmak üzere evvelki iki rakamın altına siyah mürekkeple yazacak bade işbu üçüncü¹⁵²³ (2. Sayfa) rakamın tamamıyla aynı aşar ikinci misli mübayaası namıyla ve dördüncü bir rakam olmak üzere evvelki üç rakamın altına (yine siyah mürekkeple) ilave edecek. Aşardan ve aşarın birinci misli mübayaadan şimdiye kadar tahsil edilip ordu anbarlarına teslim kılınmış olan miktarı tenzil eyleyecek. Komisyon işte en sonra konulan bu rakamın ve bilhassa ikinci misli mübayaanın behemehal tahsil ve ordu anbarlarına iysali vazife-i mühimmesiyle mükellef olduğunu suret-i katiyede bilecektir. Muamelat-ı kaydiye ve hesabiye'nin intizam ve meshuliyetinden mal memurları şahsen mesuldürler.

3- Merkezlerde birinci maddedeki iş yapılıyorken köylere mümkün olduğu kadar birçok memur çıkarılarak bu erkamın muhteviyatı ahaliye güzelce takdim ve ikinci maddede izah edildiği vecihle merkezlerde tutulması lazım gelen defterler gibi kura(karye) heyet-i ihtiyariyesine de bir defter tutulması izahen tebliğ olunacak ve aynı zamanda bu memurlar tarafından erbab-ı ziraate derhal sevkiyata başlamaları emr ve ihtar ve takib maslahat olunacaktır.

4- İkinci misli mübayaat için zahire itasına muktedir olamayan eşhas kura(karye) heyet-i ihtiyariyesi tarafından adilane tefrik ve tayin olunarak ve bunların ita etmeye mecbur oldukları miktar aynı köyün ağniyasına (zenginlerine) tevzi edilerek muktedir olamayanların borçları tahfif (hafifletme) kılınacaktır. Bu suretle her köy karye itibariyle borçlu olduğu miktara hanel gelmemek üzere lazım gelen tadilatı köyce yapabilecektir. (kura heyet-i ihtiyariyesinin ekseriyetle ağniyadan müteşekkil olması cihetiyle mebhus (bahsi geçen) tevziatın adilane yapılmasını liva ve kaza komisyonları ve bilhassa kaza kaymakamları temin ve sık sık mürakabe (gözetmek, denetlemek) eyleyeceklerdir.)

5- Bir kaza dahilinde faraza bir karye, heyet-i umumiyesi itibariyle orduya ita edeceği ikinci misli aşarı tamamen oradaki muktedir olamazsa köylerde eşhas hakkında olduğu gibi bu gibi karyelerin veremeyecekleri takdir olunan makadir(miktarlar) dahi kazanın izhar-ı cihet daha vüs'atli ve mahsullü olan diğer

---

¹⁵²³ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-8.

kurasına zam ve ilave edilecektir. Bu takdiri ve tarh ve tevzi-i kaymakamları başta olduğu halde kazaların iaşe komisyonları yapacaktır. Köylerde olduğu gibi kazalarda dahi kazanın heyet-i umûmiyesi itibariyle borçlu olduğu miktara hanel gelmemek şartıyla karyelerin tahakkuk eden mekadirince kazalar tadilat yapabilecektir.

6- Dördüncü ve beşinci maddelerde izah olunan hususatin adilane icra ve malum olan ehemmiyetle mütenasip bir sürat ve intizam ile anbarlara sevkiyatın ifa olunmasını livalarda mutasarrıf beyler takip ve temin edeceklerdir. Bunun için mutasarrıf beyler bu iş neticeleninceye kadar mürur edecek müddetin ancak rib'ını(dörtte birini) merkezlerde geçirecekler ve eyyam-ı mütebakiyede devir ve teftiş zımında mütemadiyen kaza ve bilhassa karyelerde seyahatte bulunacaklardır.

7- Kaza iaşe komisyonları kangı (hangi) karyelerden ve liva iaşe komisyonları kangı kazalardan hangi anbarlara ne cins ve ne miktar zahire girmiş olduğunu üç günde bir telgrafla veya suver-i saire ile tahkik edecekler ve ikinci maddede beyan olunan deftere kaydedeceklerdir. Bu sayede her kangı bir tarihte olursa olsun liva ve bilhassa kazadan malumat talep olundukta gayet sahih olmak şartıyla o tarihe kadar kangı karyelerden hangi anbara ne miktar ve ne cins erzak sevk edildiği bildirilebilmelidir. Kura heyet-i ihtiyariyesi tarafından dahi günü gününe ve eşhas esamisi üzerine olmak şartıyla kangı anbarlara ne cins ve ne miktar sevkiyat yapılmış olduğu kaydedilecektir.

8- Merkez liva ile kaza iaşe komisyonları sık sık kendi mıntıklarındaki ordu anbarlarıyla da temas ederek komisyonların irsalatını ve anbarların iddiharatını mukabele ve tetkik edecekler ve böyle sağlam bir kontrole tabi olan hesaplarını her hafta perşembe günleri akşamı telgrafla merkez vilayetteki iaşe komisyonuna bildireceklerdir.

9- Ordu anbarları tarafından dahi kangı kazadan ne cins ve ne miktar iddiharat vukuu bulduğu yine her hafta perşembe günleri akşamı telgrafla res'en ordu menzil müfettişliğine bildirilecektir. (mıntika müfettişliğine merbut olan anbarlar aynı zamanda mezkur müfettişliğe dahi malumat vereceklerdir.)

10- İaşe komisyonlarının merkez vilayet iaşe komisyonuna verecekleri ilk telgrafta ikinci maddede beyan olunan malumatı da derç edeceklerdir. Anbar memurları dahi menzil müfettişliğine ilk verecekleri telgrafnamede o tarihe kadar kangı kazadan ne cins ve ne miktar iddiharat vukubulmuş olduğunu yazacaklar ve müteakip telgrafnamelerde yalnız geçen hafta zarfındaki irsalat ve iddiharat yazılacaktır.

11- Baladaki malumata göre merkez vilayet iâşe komisyonu ve menzil müfettişliği levazım şubesi muntazam defterler tutacak ve bunlar da her haftanın pazar günleri derfterlerini birbiriyle mukabele ve mübâyenet(zıddiyet) var ise tahkik ve ıslah eyleyeceklerdir.

12- İâşe komisyonları ve kura heyet-i ihtiyariye-i mesuliyesi tahsilatı ol vecihle tanzim ve tesri'(hız kazandırmak, süratlenmek) etmiş olacaklardır ki¹⁵²⁴ **(Sayfa 3)** matlubat-ı umumiyenin sülmanı(çoğu yada 3'te ikisi) 31 Teşrinievvel akşamına ve diğer sülüsü 30 Teşrinisani akşamına kadar kamilen ordu ambarlarına teslim edilmiş olsun.

13- Müstahsillere ibraz-ı suhulet etmek ve onlara hüsn-ü muamele göstermek pek ziyade lazımdır. Bu hususa bilhassa anbarlar memuruna fevkalade itina edeceklerdir.

14- Aşarın ikinci mislini anbarlara teslim ettiklerine dair makbuz mazbatası ibraz eden zürra (ziraat yapan) tediye merkezlerinde derhal ve bila müşkülât esmanı tesviye (ödeme) olunacaktır.

15- Aşar hasılatına para verilmeyeceğinden ve aşarın birinci misli ile ikinci mislinin fiyatları başka başka olduğu gibi birinci misli mübayaatın esmanı(kıymeti) mal sandıklarından tesviye(ödeme) olunacağından yalnız ikinci misli bedeli tediye merkezlerince elhesap ita kılınmak için anbar memurları tarafından teslimata mukabil zürra (ziraat yapan) verilecek makbuz mazbatalarında o zahirenin birinci veyahut ikinci misli aşara mahsup olduğu behemehal zikredilmek lazımdır. Doğrudan doğruya asıl aşar teslimatına mukabil verilecek makbuzlara da saraheten asıl aşara mahsup olduğu derç edilmelidir. Birinci misli mübayaatı vermeyen zürranın teslimatı ikinci misli mübayaaya mahsup edilecektir.

16- Musul vilayetinde alelumum hububat için yüzde beş fire (mevad-dı ecnebiye) kabul olunacaktır. Fazla zuhur ederse hububat tenkis ettirilerek firesi yüzde beş kadar tenzil edildikten sonra der anbar edilecektir.

17- Her ne vecihle olursa olsun şimdiye kadar mahsulat-ı cedideden orduya zahire satmış veya ordudan zahiresi alınmış olanlar ilmühaber ibraz ettikleri halde o zahireleri iâşeden ikinci misli mübayaasına mahsup edilecektir.

18- Köylerinden anbarlara kadar erbab-ı ziraate ikinci misil mübayaat için ücret-i nakliye dahi zahire esmaniyle birlikte ve defaten verilecektir. [beher saat için beher

---

¹⁵²⁴ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-9.

kiloya madeni bir para üzerinden] karyelerin anbarlara kadar saat itibariyle olan mesafelerini kazalar tayin edecek ve malum olmak için her köye ve her anbar memuruna köylerin zahire teslim edeceği anbarlara kadar olan saatleri bildirilecektir.

19- Başta mutasarrıf ve kaymakam beyler olduğu halde iaşe komisyonları ve kura heyet-i ihtiyariyesi hükümet ve ordu nazarında adeta bir mültezim gibi ad ve itibar edilecek ve bu talimatın harfiyen tatbikinden mesul olacaklardır. Binaenaleyh bu talimatın tebliği gününden itibaren mutasarrıf ve kaymakam beyler derhal ayaklarına çizmelerini çekecek ve bu mühim vazifenin mutlaka uhdesinden gelmeye çalışacaklardır. Bu maksatla mutasarrıf ve kaymakam beyler gerek iaşe komisyonları azasını ve gerek memurin-i hükümetten ve menzil müfettişliği zabitanından münasiplerini dahi liva ve kaza dahilinde gezdireceklerdir. (bunlara verilecek harcırah mekadiri bilahere tebliğ edilecektir.)

20- Duyunatını (borçlarını) vakt ... ifa ve ikmal etmiş olan kazaların en ziyade yararlık göstermiş olan hükümet memurini ve iaşe komisyonları azası ve kura heyet-i ihtiyariyesi ordu canibinden ale'd-derecat(derecelere göre, sırayla) muhtelif suretlerle taltif edileceklerdir.

21- Mekanatın çokluğu derecesinde lede'l-icab mecazat-ı tertip ve tatbiki dahi mukarrerdir. Terahi (ihmkar, gayretsizlik) gösteren memurlar için pek ağır cezalar tertip edilecektir. Çalışmayan ve müsamahakar davranan iaşe komisyonları azası ve kura heyet-i ihtiyariyesi için memleketten teb'id cezası (sürgün, uzaklaştırma) ve daha şiddetlileri tatbik olunacaktır.

22- Bu tertibatı haleldar edecek harekatta bulunanlar veya tertip olunan hissesini vermekte teallül (bahane ile işten kaçma) veya tehir edenler veyahut zahiresini orduya satmayıp da ihfa (gizlemek, saklamak) ettikleri vesait-i mahsusa ile haber alınıp memur ve müfrezeler tarafından yapılacak taharriyat (araştırma, tetkik etme) ile sabit olanların hububatı müsadere olunacak ve orduya ve bilnetice vatana ihanet etmiş nazarıyla bakılacak ve en hafif olmak üzere bu gibiler hakkında ma aile teb'id-i muamele'i cezaiyesi icra edilecektir.

*Musul Valisi Vekili ve Altıncı Ordu Menzil Müfettişi Miralay Ali Ruşen
Altıncı Ordu Kumandanı ve Altıncı Mıntıka İaşe Heyeti Reisi Mirliva Halil
23 Eylül 1333 (23 Eylül 1917)¹⁵²⁵.*

¹⁵²⁵ ATASE, Kls. 3695, Dos. 9, F.1-9a.

﴿ بیاننامہ ﴾

۱ — بالجمله دول معظمه وتمدنہدہ اولدینی کبی ، دولت عنایہ دخی ، قارشیلینی تماماً تأمین ایدرک اوراق نقدیہ چبقارمیش واوراق مذکورہ نیک طبق نقدکی تداولی قبولالمشدر . اوراق نقدیہ نیک ، دولت ابد مدت عنایہ نیک تحت ضمان وکفالتتدہ اولسنہ رغماً ، نفع ذائیلرینی مھنومک مضرتندہ آرایان محتکرلر ، نقد ایله اوراق نقدیہ آراسندہ برتجارت فرقی احدانہ چالیشدیلمر .

۲ — صلاحیتی استہ ال ایدرک ، آراتق بونلرک دوام احتکارلرینہ سد چکیورم و آلتنجی اردو منطقہسندہ [بغداد ، موصل ولایتلری ، زور متصرفلنی وبصرہ ولایتنک المزدہ اولان قسمی] آلتون مسکوکاتن موقع تداولدن رفع ایدیورم .

۳ — بالجمله اهالی یدندہ ومؤسسآدہ وشرکتلردہ ودوائر حکومتدہ موجود مسکوکات ذھیبہ ، ۳۰ ل تشرین ثانی سنہ ۳۳۲نجی کوننہ قدر محلی مال صندوقلرینہ تسلیم ومقابلندہ اوراق نقدیہ اخذ اولنہ چقدیر .

۴ — تسلیم ایدیلان آلتون مسکوکات حکومتیچہ حفظ ایدیلہ چقدیر .

۵ — ۱ کانون اول سنہ ۳۳۲ دن اعتباراً اردو منطقہسندہ بالکنز اوراق نقدیہ تداول ایدہ چقدیر .

۶ — ایشبو مدت مہلبہ داخلندہ ، آلتون مسکوکاتی بولندینی محلدن خارجہ قاجرانلرک ، قاجردقلمری آلتون حکومتیچہ مصادره اولنہ حق و آلتون صاحبیلرلہ قاجیرمقہ توسط ومعاونت ایدنلر اردو منطقہسینی خارجہ طرد ایدیلہ چقدیر .

۷ — ۱ کانون اول سنہ ۳۳۲ دن اعتباراً آلتون مسکوکاتی سورن و آلانلرلہ ، یاپیلہ حق تجربات نتیجہسندہ آلتون مسکوکاتی سانلامش اولانلر حقندہ ۶ نجی مادہ وجہلہ جزا ومصادره معاملہسینی یاپیلہ چقدیر

۱۰ تشرین ثانی سنہ ۳۳۲

آلتنجی اردوی ہایون

قوماندانی

ظہیل

¹⁵²⁶ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 90, ATASE Yayını, Ankara 1990, s. 130.

Harita 7: Irak Bölgesi¹⁵²⁸

¹⁵²⁸ Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, İstanbul Matbu olup İran'ın batısının da bir kısmını göstermektedir. BOA, HRT.h., Göm. No: 101 (29 Rebiülahir 1331).

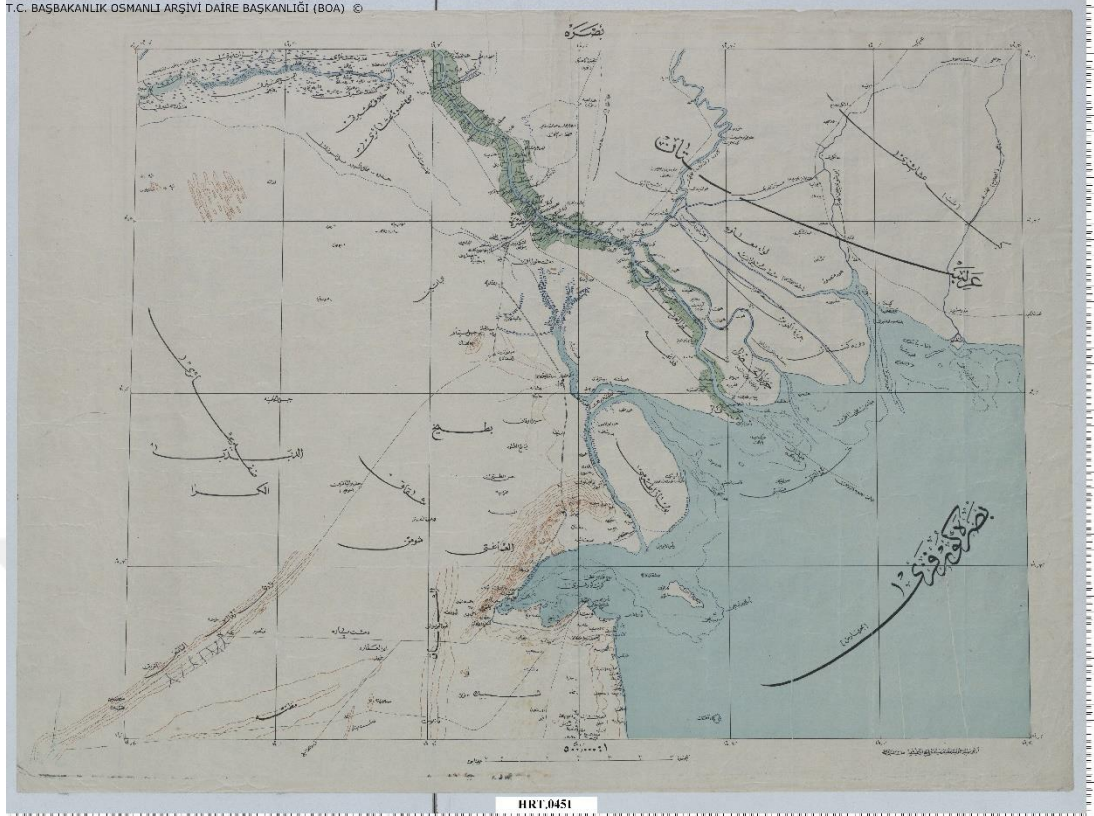
Harita 8: Bağdat¹⁵²⁹

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

¹⁵²⁹ BOA, HRT.h., Göm. No: 451-2 (29 Zilhicce 1333).

Harita 9: Basra¹⁵³⁰

Harita 10: Osmanlı Devleti Doğu ve Güneydoğu Irak Haritası (üst kısım)¹⁵³¹

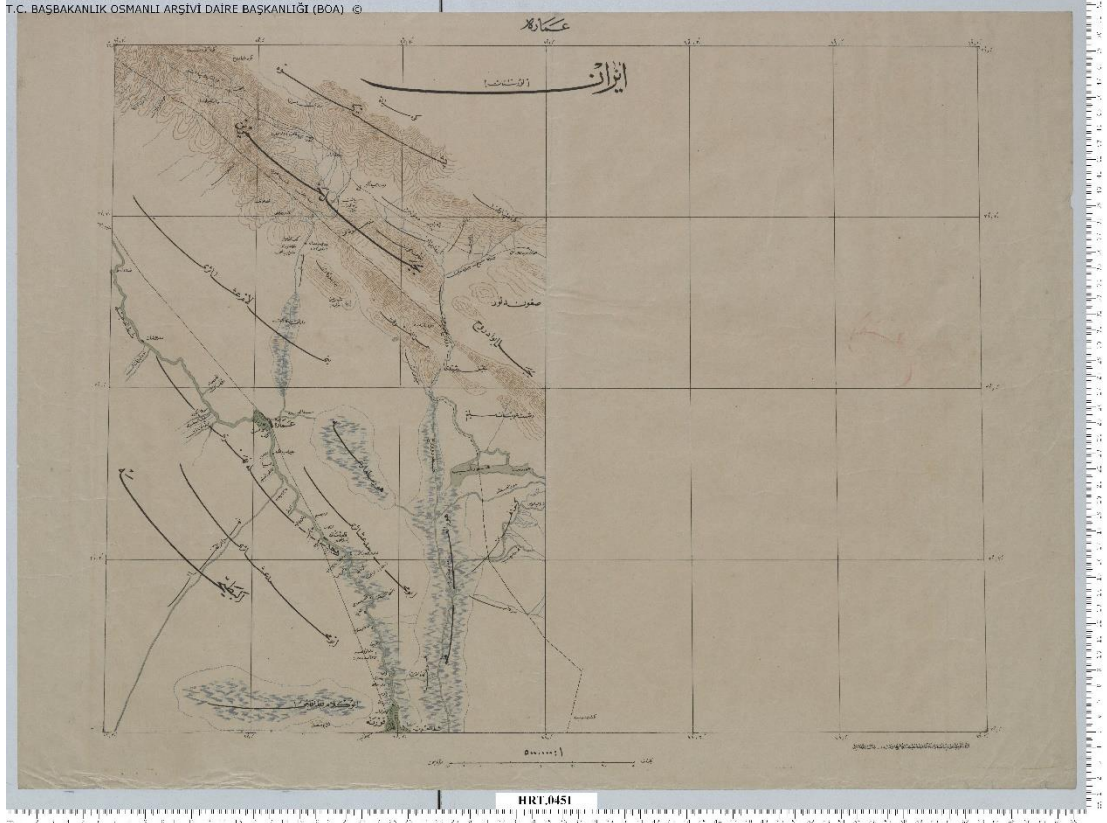
¹⁵³⁰ BOA, HRT.h., Göm. No: 451-5 (29 Zilhicce 1333).

¹⁵³¹ BOA, HRT.h., Göm. No: 458-1 (8 Cemaziülevvel 1334).

Harita 11: Osmanlı Devleti Doğu ve Güneydoğu Irak Haritası (alt kısım)¹⁵³²

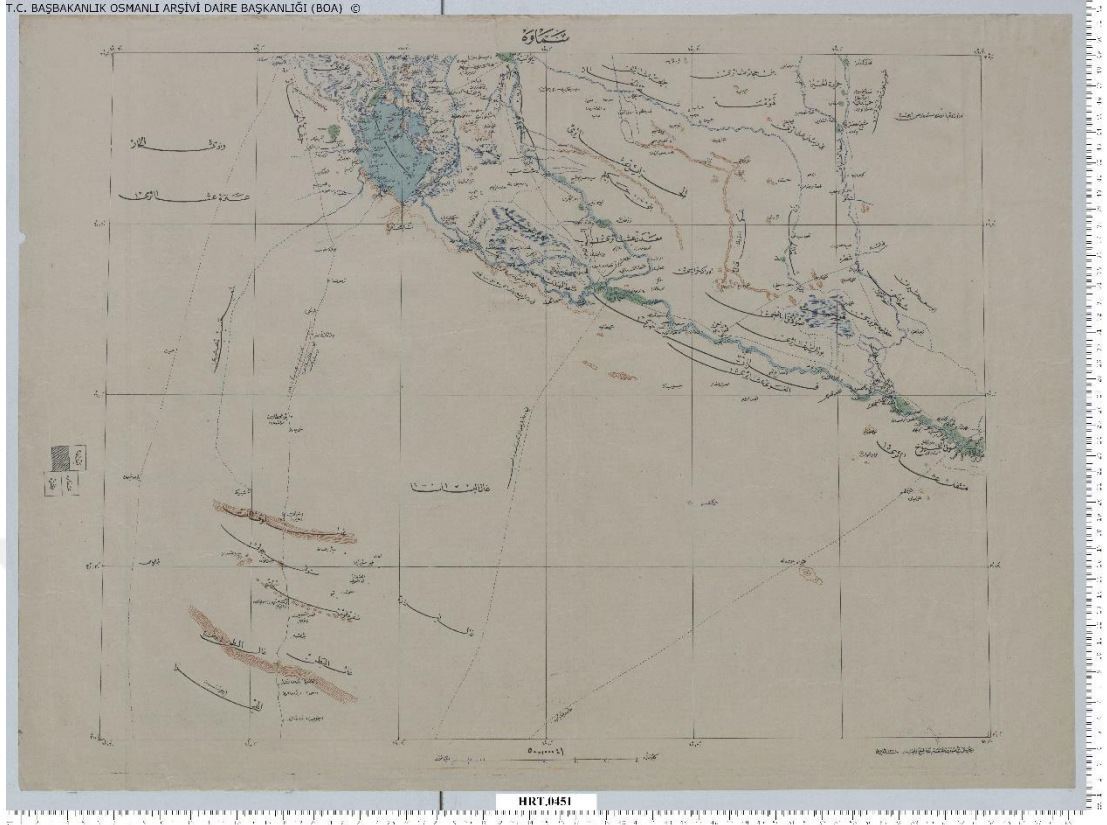
Harita 12: Ammare¹⁵³³

¹⁵³² BOA, HRT.h., Göm. No: 458-2 (8 Cemaziyülevvel 1334).

¹⁵³³ BOA, HRT.h., Göm. No: 451-1 (29 Zilhicce 1333).

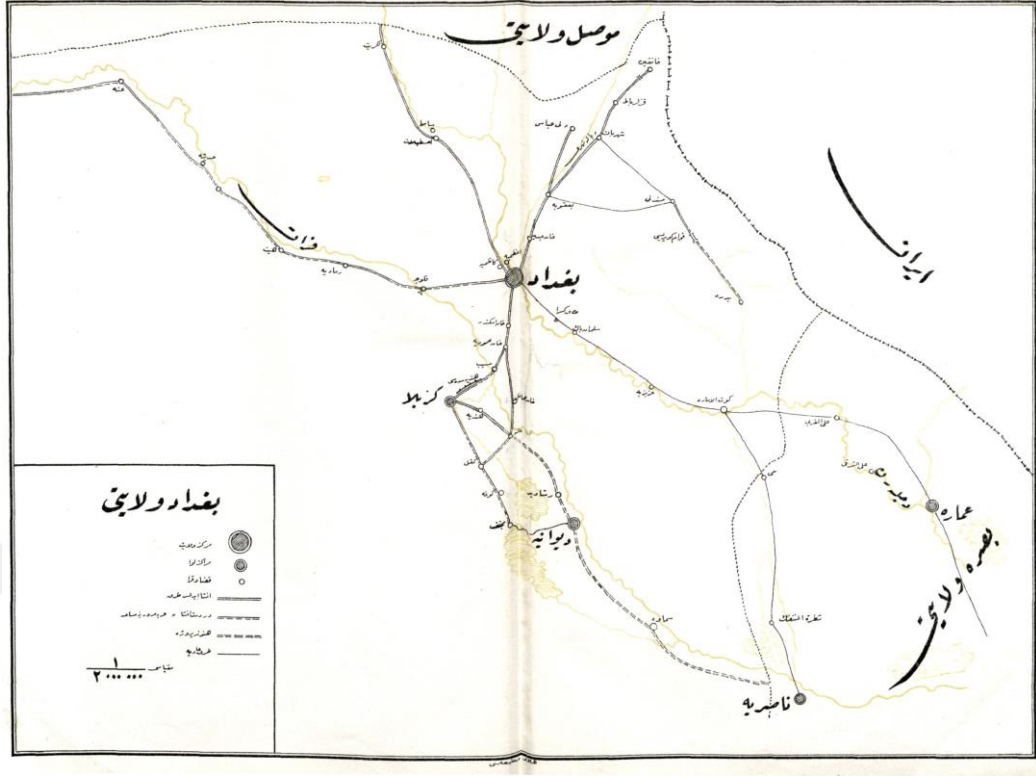
Harita 13: Semave¹⁵³⁴

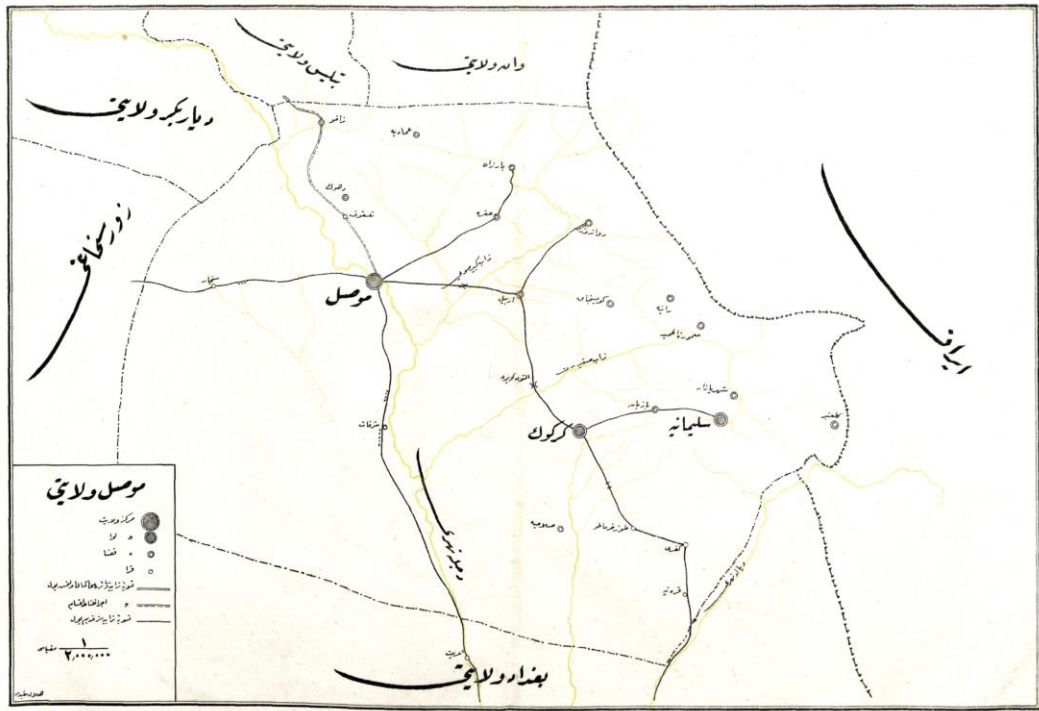
¹⁵³⁴ BOA, HRT.h., Göm. No: 451-3 (29 Zilhicce 1333).

Harita 14: Bağdat Vilayeti Vilayet Yolları¹⁵³⁵

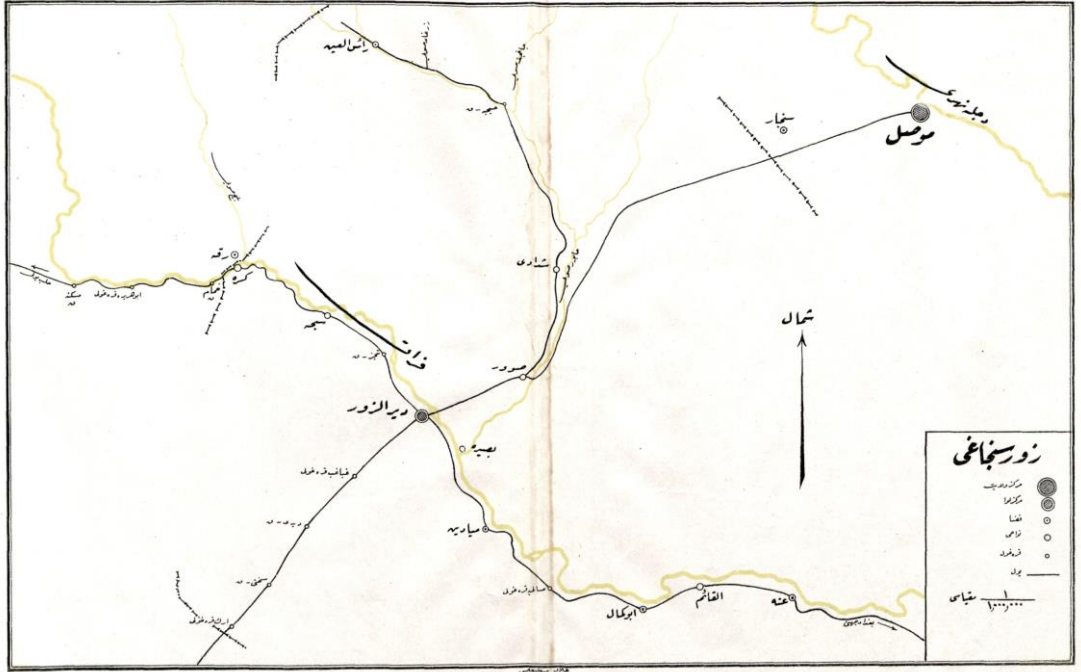
Harita 15: Musul Vilayeti Vilayet Yolları¹⁵³⁶

¹⁵³⁵ Vilayet Yolları Haritasıdır, Hilal Matbaası, İstanbul [Tarih yok].

¹⁵³⁶ Vilayet Yolları Haritasıdır, Hilal Matbaası, İstanbul [Tarih yok].

Harita 16: Zor Sancağı Vilayet Yolları¹⁵³⁷

Resim 22: Dicle Nehri'nde Kelekler¹⁵³⁸

¹⁵³⁷ *Vilayat Yolları Haritasıdır*, Hilal Matbaası, İstanbul [Tarih yok].

¹⁵³⁸ *Şehbal*, aded 96, 1 Mart 1330, s. 390.

Resim 23: Fırat Nehri Üzerinde Kelekle Nakliyat¹⁵³⁹

Resim 24: Goltz (Go ) Paşa'nın Dicle Nehri'nde Kelekle Bağdat'a Hareketi¹⁵⁴⁰

¹⁵³⁹ *Şehbal*, aded 75, s. 45.

¹⁵⁴⁰ *Harp Mecmuası*, S. 9, Mayıs 1332, s. 141.

Resim 25: Çölde Akşam Yemeđi¹⁵⁴¹

¹⁵⁴¹ <http://kizilaytarih.org/dosya006.html> (29.04.2018).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Halit BAŞ

Doğum Yeri: Van

Doğum Tarihi: 04.01.1986

Medeni Hali: Evli

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lisans ve Yüksek Lisans: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Tarih Öğretmenliği Programı

Yabancı Dil: İngilizce (YÖKDİL 70, ÜDS 61,25)

MESLEKİ BİLGİLER

Araştırma Görevlisi: Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (2013-)